

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України

*Збірник матеріалів
науково-практичної конференції
(27 вересня 2011 р., м. Київ)*

Київ – 2011

УДК 314.74:331.556+330(477)
С 69

*За повного або часткового використання матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове*

*Думки, висловлені в збірнику, належать їх авторам
і не можуть вважатися позицією
Національного інституту стратегічних досліджень*

Упорядник: **Малиновська О. А.**, д. держ. упр.

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції
С 69 для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня
2011 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 344 с.

ISBN 978-966-554-143-1

Представлено матеріали науково-практичної конференції, присвяченої наслідкам міжнародної міграції для розвитку економіки та різних сфер життєдіяльності українського суспільства. Учасники конференції обговорювали соціально-економічні результати міграції, її вплив на ринок праці, фінанси, розвиток людського капіталу, конкурентоспроможність економіки України, соціокультурну сферу. Особливу увагу було приділено розвиткові міграційних досліджень.

Видання буде корисне державним службовцям, які працюють у сфері регулювання міграційних процесів, науковцям, викладачам, студентам, усім, кого цікавить науковий погляд на основні наслідки міжнародної міграції для України.

ISBN 978-966-554-143-1

© Майнові, Національний інститут
стратегічних досліджень, 2011

ЗМІСТ

ВІД УПОРЯДНИКА	5
ВСТУПНІ СЛОВА	7
ВИСТУПИ УЧАСНИКІВ	15
I. ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ЕКОНОМІКУ ТА СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ	15
Лібанова Е. М. Міграційні трансферти, бідність і нерівність в Україні.....	15
Кіпень В. П. Міграційний потенціал України у соціологічному вимірі.....	26
Малиновська О. А. Міграції українців у світлі візового режиму з ЄС.....	36
Купець О. В. Міграція та економічний розвиток України: чи використовується потенціал трудових мігрантів, які повертаються на батьківщину?.....	50
П'ятковська О. Р. Вплив зовнішньої трудової міграції на добробут населення України.....	62
Стаканов Р. Д. Трудова еміграція до та після світової кризи: перспективи та наслідки для економіки України.....	72
Ніколайчук М. В. Мобільність людського капіталу у системі головних чинників формування глобальних конкурентних відносин.....	83
Козинський С. М. Міграція робочої сили та конкурентоспроможність національних економік у східноєвропейському регіоні: виклики для України.....	94
Овчарова Л. П. Приватні грошові перекази і розвиток економіки.....	105
Стриелковски В. Товарно-денежні переводи из Чехии в Украину: исследование в рамках проекта по изучению украинской миграции.....	115
Богдан Т. П. Соціально-економічні наслідки трудової еміграції та напрями державної політики стимулювання повернення мігрантів в Україну.....	122
Майданік І. П. Підприємницький потенціал дітей трудових мігрантів в Україні.....	131
Дробко Е. В. Стан соціального захисту громадян України за кордоном у контексті міграційної політики держави.....	143
Шушпанов П. Г. Новітні тенденції зовнішньої трудової міграції населення Тернопільської області.....	150
II. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СУСПІЛЬСТВІ ПІД ВПЛИВОМ МІГРАЦІЇ	155
Пахомов Ю. Н. Близкие и отдаленные последствия международной миграции (в т. ч. для Украины).....	155
Піляв І. С. Міграційна політика в контексті збереження європейської ідентичності України.....	159
Володько В. В. Домогосподарська роль і роль годувальника сім'ї в ув'язненні і практиках сучасних українських трудових мігранток.....	169
Годованська О. М. Досвід трудової міграції українських жінок як видозміна їх національної культури.....	175

Пархоменко Н. В. Міграційно-візова ситуація у дзеркалі ЗМІ.....	185
Ганчев О. І., Леснікова Г. В. Соціокультурні трансформації у середовищі болгар Бессарабії під впливом трудових міграцій у держави ЄС.....	197
Шваб І. А. Поширеність ВІЛ/СНІДу серед українських заробітчан у контексті соціальних наслідків трудової міграції.....	203
Миролюк І. С. Трудова міграція населення та розвиток епідемії ВІЛ-інфекції/СНІДу в Закарпатській області	210
Лукавецька З. О. Діти трудових мігрантів: проблеми та досвід МБФ «Карітас України»	215
Юськів Б. М. Вплив міжнародної міграції на культуру європейських країн	222
Біляковська О. В. Освітня міграція українців до Польщі: соціопсихологічний аспект	231
Бурбело О. Р. Соціальна адаптація та інтеграція іммігрантів з України у країнах ЄС.....	238
Гумницька Н. О., Петруняк М. А. Українське зарубіжжя – важливий інформаційно-культурний ресурс стратегічної моделі євроінтеграції України.....	247
III. НАСЛІДКИ МІГРАЦІЇ ДЛЯ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ	255
Євтух В. Б. Наслідки для міжетнічних стосунків міграції як індикатор етнопонаціональної динаміки регіонів України.....	255
Мазука Л. І. Проблема інтеграції новітніх міграційних спільнот в українське суспільство.....	261
Василенко І. К. Щодо форм інтеграції мігрантів у суспільство країн, що їх приймають.....	269
Драгунова Т. А. Навчальна міграція китайських студентів та їх інтеграція в український соціум	277
Чехович С. Б. Стандарти Ради Європи у сфері надання притулку	285
IV. ПИТАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	291
Шульга М. О. Щодо ефективності досліджень міграції в Україні	291
Позняк О. В. Комплексна класифікація населення за міграційними ознаками.....	296
Овчинникова О. Р. Кібернетичні схеми управління в дослідженні міграції населення	307
Пасічник О. Багатокритеріальні методи експертного оцінювання у дослідженні міграції населення	318
Блинова О. Є. Психологічний аналіз адаптації трудових мігрантів з України в чужокультурному середовищі	329
Судхаршан К. Роль практичного досвіду в удосконаленні регіональної міграційної політики – досвід Світового банку та програма МІРПАЛ	337
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО	341

ВІД УПОРЯДНИКА

Демократизація суспільного життя після здобуття Україною незалежності відкрила для громадян, раніше утримуваних режимом у межах державних кордонів, зовнішній світ. Однак набуття права на вільне пересування співпало у часі з глибокими структурними трансформаціями економіки, що супроводжувалися зниженням рівня життя населення, зростанням безробіття. Масового характеру набули виїзди на заробітки за кордон, що стали важливим джерелом доходів для багатьох сімей. Водночас більша відкритість до світу спричинила інтенсифікацію імміграції в Україну іноземців, появу в країні працівників-мігрантів, мігрантів-інвесторів, біженців, нелегальних мігрантів з-за кордону. Все це мало численні наслідки для різних сфер життєдіяльності суспільства – від ринку праці, добробуту домогосподарств до міжетнічних та міжконфесійних відносин.

Їх аналізу була присвячена науково-практична конференція, що відбулася 27 вересня 2011 р. у Національному інституті стратегічних досліджень. У її роботі взяли участь дослідники з Києва, Львова, Донецька, Одеси, Тернополя, Хмельницького, Рівного та з-за кордону, представники наукових установ, неурядових організацій, органів державної влади України, ЗМІ.

Під час дискусії обговорювалися і позитивні, і негативні результати міграційних процесів, політичні та управлінські відповіді на виклики міграції.

Синергетичний ефект конференції забезпечувався полідисциплінарністю представлених досліджень, авторами яких були економісти, демографи, соціологи, політологи, етнологи, юристи, кібернетики.

Цінною рисою виголошених доповідей було те, що в більшості з них представлено результати найновіших емпіричних досліджень, проведених особисто авторами, висловлено оригінальні ідеї щодо напрямів і методик сучасного міграцієзнавства.

Під час конференції працювали чотири секції, присвячені відповідно соціально-економічним, соціокультурним та етнонаціональним наслідкам міжнародної міграції, а також питанням міграційних досліджень.

Головну увагу було приділено найбільш масовому й економічно та соціально значущому для України міграційному потокові, яким є на сьогодні трудова міграція громадян за кордон. Учасники конференції

одноставно погодилися, що виклики, пов'язані з нею, прослідковуються в демографічній, соціально-економічній, культурній, психологічній сферах, обумовлені нею втрати не компенсуються заробленими українцями за кордоном грошима, значення яких для економіки країни також неоднозначне.

У зв'язку з імміграцією іноземців в Україну тривогу викликає відсутність належного її регулювання, а також будь-яких державних програм інтеграції іммігрантів, унаслідок чого виникає загроза соціального виключення іммігрантських груп, зростання ксенофобських настроїв у населення, що негативно впливає на гомогенність суспільства.

Водночас учасники конференції говорили про міжнародні міграції не лише в контексті обумовлених ними викликів, а й розглядали їх як певний ресурс, що має бути використаний в інтересах країни. Основною умовою мінімізації негативних і максимізації позитивних результатів міграції є, на думку фахівців, удосконалення державної політики в цій сфері. Своєю чергою політичні рішення мають бути науково обґрунтованими, тому виникає нагальна потреба систематичних і всебічних міграційних досліджень.

Організатори конференції сподіваються, що наукові дискусії під час роботи конференції та публікація даного збірника позитивно вплинуть на вирішення цього завдання, стимулюватимуть подальший науковий пошук, сприятимуть поглибленню контактів і творчої співпраці між науковцями. А це забезпечить досягнення нових наукових результатів, що братимуться за основу при підготовці рекомендацій для органів державної влади і управління України.

ВСТУПНІ СЛОВА

Єрмолаєв Андрій Васильович,
*директор Національного інституту
стратегічних досліджень*

Шановні колеги! Щиро радий вітати вас у залі Національного інституту стратегічних досліджень. Сьогодні дуже цікавий склад учасників конференції та ще цікавіша тема обговорення, з приводу якої ми запросили вас до дискусії: «Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України».

Не секрет, що питання міграційних переміщень, взагалі міграції як такої – це один із викликів XXI ст. Відразу кілька чинників переплітаються між собою, загострюючи цю проблему. Передусім міграційні потоки – це один із наслідків динамічної глобалізації, що розгортається впродовж останніх кількох десятиліть дуже високими темпами та спонукає до велими потужних переміщень населення – і міжрегіональних, і міждержавних. У світі формуються міцні інтегральні утворення, де посилюється взаємозв'язок і взаємозалежність, активізується обмін соціальним капіталом, робочою силою, інтелектом. Відповідно динамізується обмін етнокультурними практиками та різними типами соціальної організації.

Другий не менш важливий чинник, що посилює міграційні переміщення й виклики міграції XXI ст. – це висока динаміка збільшення населення, демографічне зростання. Карколомними темпами всього за півстоліття населення Земної кулі зросло вдвічі. Відповідно до прогнозів демографів його чисельність протягом десятиріччя перевищить 10 млрд. Відтак виникла унікальна ситуація, коли, мабуть, уперше в історії людства відбувається вже не переселення народів, а переміщення соціальних груп і цілих соціальних страт.

Нарешті, третій виклик сучасності, що також впливає на проблему міграції і відповідно є викликом для інтелектуалів і для національних урядів, – це нерівномірність економічного розвитку країн та регіонів. В умовах розгортання глобальної економічної кризи економічні диспропорції посилюються, що спонукає людей до пошуку сприятливіших життєвих умов, міграції до країн, де вищі стандарти життя, де є гарантії роботи і можливості заробітку. Цілком закономірно, що перетік мігрантів відбувається з регіонів, де значна частина населення перебуває за межею абсолютної бідності, витрачаючи на прожиття менше, ніж 1 дол.

США на добу, в регіони, які є лідерами із соціального захисту та соціальної безпеки.

З погляду формування національної політики у відповідній сфері питання міграції, передусім, слід розглядати в контексті напрямів та складу міграційних потоків. Першочергова увага має приділятися тим із них, що пов'язані з переміщенням робочої сили з України в Європу, Росію та інші регіони. Це дуже важливо, оскільки Україна, як і чимало інших країн «старої» Європи, переживає демографічну кризу. На тлі високої динаміки загальносвітового демографічного зростання України, на жаль, належить до категорії країн, націй, де відбувається стрімке старіння та скорочення населення.

Разом з тим перед державою постають непрості завдання виходу з кризи, досягнення економічного зростання, забезпечення високої динаміки та якості розвитку економіки. Не останнє питання, що має стратегічне значення, полягає в тому, на які соціальні ресурси ми можемо спиратися, коли говоримо про створення нових робочих місць, забезпечення національного бізнесу кваліфікованою робочою силою. У зв'язку з цим належне регулювання та планування міграційних потоків, необхідних для забезпечення подальшого розвитку соціального капіталу в Україні, – одне з головних завдань внутрішньої та міграційної політики. Водночас із цим пов'язані загальногуманітарні проблеми, питання національної ідентичності та взаємодії різних соціокультурних практик, що стає наслідком інтенсивної міграційної міксації населення. На жаль, нині рівень уваги політиків, влади, а також і експертного середовища до питання міграції дуже невисокий.

Тому я щиро вдячний колегам за те, що вони ініціювали проведення цієї конференції. Сподіваюся, що сьогоднішня розмова – це початок не лише нових дискусій, а й організованої роботи. Можливо, невдовзі спільно з нашими колегами-законодавцями та виконавчою владою віднайдемо форму взаємодії, наприклад, у формі постійно діючих груп експертів, які б напрацьовували основу нової міграційної політики в умовах глобалізації, кризи і тих завдань, що постають перед нами в межах політики модернізації України, економічного зростання.

Максюта Анатолій Аркадійович,

*Радник Президента України – Керівник Головного управління
з питань реформування соціальної сфери
Адміністрації Президента України*

Насамперед хочу подякувати Інституту й учасникам конференції за організацію цієї дискусії. На мій погляд, питання міграції є практичним питанням для влади, а також проблемою, що потребує дослідження.

Водночас його можна розглядати як певний індикатор політики держави. Тобто коли ми аналізуємо міграцію, її структуру, спрямування тощо, то як у дзеркалі можна побачити, що є результатом тієї чи іншої державної політики. Тому для державних органів цікаво й корисно знайомитися з даними міграційних досліджень, слухати, читати, аналізувати відповідні виступи і публікації й на цій основі здійснювати політику, що сприяла б позитивному розвитку держави.

Друга теза, яку хочу висловити (можливо, вона обговорюватиметься на цій конференції чи на наступних), – це зв'язок між структурою економіки та міграцією. Сьогодні економіка України зазнає суттєвих структурних зрушень, що особливо посилюються у зв'язку з вирішенням питання щодо ринку землі, важливою роллю сільського господарства для країни.

Коли ми дивимосся на інші країни, то зрозуміло, що від того, наскільки технологічно розвинена країна, наскільки вона багата, залежить міграція її населення. На мій погляд, майбутнє України полягає в тому, щоб це була країна, яка виробляла б продукцію високої доданої вартості і створювала високооплачувані робочі місця, і це має бути основним чинником стабілізації міграційних процесів. Звичайно, існують й інші об'єктивні чинники, є історичні традиції, але потрібна економічна політика, що має впливати на міграційні потоки.

Тому хотілося б запропонувати питання для дискусії та почути думку фахівців. Чи існує взаємозв'язок між структурою економіки та міграційними процесами? Чи можемо ми затримати високоосвічених, підприємливих людей способом певної структурної політики в економіці? Погодьтеся, для того щоб розвивалося сільське господарство, стільки сільського населення, яке є сьогодні, не потрібно. У міру того, як розвиватиметься сільське господарство, кількість сільського населення зменшуватиметься, переміщатиметься у міста, а потім, якщо в містах не знайде роботу, переміщатиметься ще кудись. І ми маємо вже сьогодні багато негативних наслідків цього.

Приклад країн Західної Європи, які досягли високого розвитку, свідчить, що в основному туди прибувають мігранти, згодні виконувати роботу, котру резиденти цих країн виконувати не хочуть. Інші групи – відібрані, талановиті, високоінтелектуальні фахівці, яких збирають з усього світу, щоб працювали на подальший науково-технологічний розвиток країни-реципієнта.

Для України важливо, з одного боку, наслідувати цей приклад, а з іншого – подумати, як затримати своїх фахівців удома. Світова практика свідчить, що чим багатша країна, тим більше розвинена в ній сфера послуг. У сфері послуг у розвинених країнах зайнято більше людей, ніж у виробництві. Сьогодні ми не можемо в Україні зайняти багато

працівників у виробництві. Водночас сфера послуг може розвиватися лише тоді, коли доходи населення є досить високими.

Третя теза: чи потрібно обмежувати міграцію, чи якимось чином її регулювати? Мабуть, це непотрібно і неможливо (крім певних необхідних заходів контролю, що їх здійснюють усі держави). Разом з тим країни можуть впливати на стан міграційних процесів через економічну, соціальну політику, працюючи над створенням робочих місць, забезпечуючи певне вирівнювання добробуту населення соціальними трансфертами. До речі, за моїми спостереженнями, як тільки в нас збільшується кількість дітей – зростає бідність. І ті, хто має можливість, емігрують. Вони часто залишають дітей, проте нерідко емігрують разом з ними. В результаті ми втрачаємо сім'ї, які могли б працювати на Україну.

На мою думку, дуже важливо говорити про міграцію, аналізуючи, хто виїжджає і хто приїздить в Україну і на основі цього здійснювати нашу політику. Люди із задоволенням працювали б в Україні, але сьогодні вони бачать, що за кордоном умови роботи кращі й тому пов'язують своє майбутнє не з Україною. Звідси висновок, що в принципі люди не хочуть виїжджати, але економічні умови їх спонукають до цього. Тому через вплив на економічні умови можемо визначити і структуру, і темпи міграції. Це саме та тема, яку дуже важливо в процесі дискусій обговорити й виокремити.

Оскільки йдеться про політику, наголошу, що для нас важливі рекомендації, яку політику ми повинні здійснювати, для того щоб вийти на обсяги, пропорції, структуру міграційних процесів, які забезпечували б майбутнє Україні. Як Україна могла б затримати, а можливо, і мобілізувати потенціал науковий, інтелектуальний, технологічний.

Зарубінський Олег Олександрович,

Голова Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин

Очевидно, вже як аксіому сприймаємо те, що міграція у сучасному світі є неминучою. Хотів би, однак, наголосити на двох тезах. На мою думку, сьогодні питання полягає не в тому, буде чи не буде міграція, а в тому, як перерозподілятимуться міграційні потоки. Це дійсно важливе питання. Мені доводиться багато спілкуватися і співпрацювати з різноманітними організаціями, у тому числі з Міжнародною організацією з міграції (МОМ), яка, як ви знаєте, має представництво в Україні. Складається враження, що існує прагнення перерозподілити потоки мігрантів з Південно-Східної Азії, з країн Африки. Іншими словами, це велика неправда, що Європа не хоче мігрантів (якщо вони не хотіли б їх, то і не мали б, а вони хочуть мігрантів). Так, французи, німці, британ-

ці не бажають працювати асенізаторами, прибиральницями, нянечками. Не хочуть працювати на конвеєрі. А якщо є попит, то буде і пропозиція. Попит є, однак на кого?

Нагадаю, що лідери трьох найбільших країн Європи – Великобританії, Німеччини і Франції заявили про крах мультикультуралізму або полікультурної політики. Після цього стало зрозумілим, що, очевидно, будуть спроби певною мірою корегувати міграційні потоки. І от від працівників представництва МОМ отримуємо пропозиції та прохання про те, щоб в Україні існувала схема видачі посвідчення біженцю на 5 років. Тобто не менше 5 років, а потім можна ще продовжувати. На моє запитання, чому в Європі таке не роблять, відповіді немає. Отже, зрозуміло, про що йдеться. Європейці намагаються залучити тих мігрантів, які можуть швидко інтегруватися у німецьке, французьке, європейське суспільство за релігією, культурними традиціями, ментальними особливостями, переспрямувати до Європи саме такі міграційні потоки, в тому числі і за рахунок вихідців з України, які, як відомо, дуже непогано інтегруються в Португалії, Іспанії, інших державах. А інших мігрантів, з якими виникають проблеми, переспрямувати, в тому числі і в Україну. Така тенденція є.

Наступний момент: загальноприйнятою аксіомою є те, що глобалізація призводить до міграції, проте не тільки глобалізація. Є 1 млрд золотий, а 6 млрд виявляються не золоті. І рівень життя у 1 млрд золотого і 6 млрд незолотого зовсім різний. І доти, доки це буде (а я не бачу, чесно кажучи, перспектив зменшення цієї прірви, зменшення цієї диференціації в доходах населення, рівня життя), буде міграція.

Разом з тим, де спостерігається демографічний вибух? Якраз не серед золотого мільярда, а в тому середовищі, де люди мають низькі доходи. У Бангладеш, наприклад, густина населення – 2 тис. мешканців на 1 км. Звісно, звідти буде еміграція, завжди буде й ніхто її не припинить.

Давайте подивимося, в які країни відбувається міграція. В ті, котрі є урбанізованими. Спочатку із сільської місцевості в місто, а потім уже куди вийде. Які країни найурбанізованіші? Знову ж ті, які, скажімо, є країнами-мріями для іммігрантів. Наприклад, в Австралії 92 % населення проживає в містах. І от яка парадоксальна ситуація: густина населення в Австралії майже найменша у світі, а урбанізація – найбільша. Тобто саме туди, де суспільства організовані урбаністично, й відбувається міграція. А це переважно країни золотого мільярда.

Дозвольте повідомити присутнім, що зроблено в комітеті, в парламенті щодо законотворення у сфері регулювання міграційних процесів. Це особливо важливо в контексті того, що Україна стає сьогодні не тільки транзитною державою, а й метою для іммігрантів. Так що наше постійне скиглення, що нам гірше за всіх, як ми любимо говорити,

не зовсім себе виправдовує. Нині багато людей хоче жити в Україні. І думаю, що завдання держави, в тому числі парламенту, – врегулювати це питання.

У зв'язку з цим хочу сказати, що на сьогодні підписаний Президентом Закон «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», що був схвалений нашим комітетом. Надзвичайно важливий акт. Він вступає в дію. А в липні, перед парламентськими канікулами, теж наш комітет забезпечив прийняття нової редакції Закону «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Минулого тижня в цілому проголосований мій власний законопроект «Про протидію торгівлі людьми». Він спрямований на врегулювання однієї з проблем міграційних процесів і є також дуже важливим. Було внесено зміни до Закону «Про громадянство», і вони вже схвалені Президентом. Завдяки цим рішенням, як мені здається, поліпшено можливості законодавчо врегулювати питання імміграції в Україну.

Ще один Закон «Про документи, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України», який був прийнятий кілька днів тому, проте дебатуються, ще не підписаний Президентом. Цей Закон, серед іншого, стосується документів, завдяки яким ідентифікуватимуться, причому абсолютно жорстко, іноземні громадяни, біженці та всі ті, хто живе в Україні, але не є її громадянами. На сьогодні, на мою думку, ніхто не може сказати, яка кількість цих людей, у тому числі нелегальних мігрантів, проживає в державі. З набранням чинності цим Законом будь-яка особа, яка перетинає кордон, буде стовідсотково ідентифікована, і через 5 років, сподіваюся, відповідних проблем буде менше.

Костриця Василь Іванович,
національний координатор
Міжнародного бюро праці в Україні

Щиро вдячний організаторам цієї конференції. Їй притаманний не тільки науковий, прикладний, а й практичний характер. Хотілося б наголосити лише на кількох моментах. Проблема трудової міграції з України і в Україну тісно пов'язана з глобальними процесами, і, безумовно, хоча ми говоримо про те, що основним потоком є виїзд українців за кордон у пошуках заробітку, однак, треба звертати увагу на обидва напрямки.

Основний наслідок міграції для сучасної України передусім у тому, що наше суспільство стає відкритішим. Прагнення краще познайомитися із світом є досить важливим чинником трудової еміграції за кордон. Разом з тим найважливіший її чинник – економічний, що примушує людей до виїзду.

Варто назвати кілька цифр: 214 млн людей у світі є мігрантами, серед них 120 млн – трудовими мігрантами. Якщо врахувати членів їхніх сімей, то близько 90 % усіх тих, хто мігрував, так чи інше пов'язані з трудовою міграцією.

Але трудова міграція впродовж останнього десятиліття змінює свою форму, структуру, терміни перебування людей за кордоном. Вона трансформується з тривалої чи пов'язаної зі зміною постійного місця проживання у тимчасову міграцію. І це є теж дуже важливою обставиною, у тому числі і для українських трудових мігрантів.

Ще одна цифра – вже згадані 214 млн мігрантів у світі складають близько 3 % населення Земної кулі. Разом з тим, хоча ми не маємо по Україні достатньо повних даних, усе ж, порівнюючи різні оцінки, можна сказати, що у нас ця частка значно вища і вірогідно коливається від 4 % аж до 10 %. Таким чином, цей показник у кілька разів є вищим порівняно з глобальним виміром.

Тут хотів би зазначити ще одну обставину. Для українських мігрантів основними країнами призначення є, як відомо, Росія, європейські країни, зокрема Іспанія, Італія, Португалія, Німеччина. Нещодавно Міжнародна організація праці разом з Організацією економічного співробітництва та розвитку оголосила, що відзначається різкий спад приросту зайнятості у країнах Великої двадцятки. Наступного року він складатиме близько 1 %, точніше 0,8 %. Це означає, що програма відновлення кількості робочих місць до передкризового рівня в найрозвиненіших країнах (потрібно було відновити 20 млн робочих місць) не буде виконана наступного року. Понад те, уповільнені темпи зростання зайнятості в країнах Великої двадцятки призведуть до того, що дефіцит робочих місць зросте тут до 40 млн до кінця 2014 р.

У зв'язку з цим виникає питання: якими є перспективи для мігрантів з України? З одного боку, країнам Європейського Союзу потрібний щорічний приріст трудової імміграції, щоб зберегти позитивний баланс між кількістю працюючих і кількістю населення віком понад 65 років, тобто систему соціального забезпечення. Проте з другого – ситуація на ринку праці напружена. Іммігранти займають лише найменш престижні й низькооплачувані робочі місця. За оцінкою Міжнародної організації праці та ОЕСР, 30 % кваліфікованих науковців покинули Україну за роки незалежності. Для порівняння, 1/3 кваліфікованої робочої сили була втрачена за роки після комуністичної ери в Албанії, 500 тис. людей з університетськими дипломами покинули Болгарію. Разом з тим, за даними експертів МОП, 3/4 українських мігрантів з дипломами про вищу освіту використовується за кордоном на некваліфікованих роботах, або на тих, що потребують невисокої кваліфікації. Унаслідок цього відбувається декваліфікація спеціалістів.

Це пов'язано не тільки з визнанням чи невизнанням вітчизняних дипломів. У світі, зокрема в країнах, що розвиваються, значно зростає сектор домашніх послуг, що залучає від 4 до 10 % зайнятих. У розвинутих країнах він сьогодні складає 20 % ринку праці і прогресує. За таких умов зрозуміло, чому майже половина мігрантів, наприклад з Чернівецької обл., працюють за кордоном саме в домашніх господарствах, тобто виконують некваліфіковану роботу, причому за відсутності будь-якого захисту їхніх прав, соціального забезпечення тощо.

Отже, ніхто не може ставити бар'єри, обмеження для вільного пересування людей. Інша справа, що міграційні проблеми мають урахуватися при розробленні стратегії розвитку, яка могла б сприяти поверненню мігрантів, збереженню робочої сили в Україні. Необхідно, щоб в стратегічних та інфраструктурних програмах і проектах в Україні було чітко визначено, як розвиватиметься ринок праці, як ми виходитимемо з економічної кризи на економічне зростання, створюючи і підтримуючи якісні робочі місця.

На жаль, змушений констатувати, що ознайомлюючись з кількома інфраструктурними програмами і, зокрема, Державною програмою розвитку туризму, Програмою розвитку транспортного сектору, не побачив у них жодного індикатора, пов'язаного зі створенням робочих місць, покращанням умов для зайнятості. Якщо в таких великих інфраструктурних програмах питання зайнятості взагалі не враховується, то ми ніколи не зможемо говорити про те, що відбувається під впливом таких програм на ринку праці і, зокрема, у сфері трудової міграції.

ВИСТУПИ УЧАСНИКІВ

I. ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ЕКОНОМІКУ ТА СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ

МІГРАЦІЙНІ ТРАНСФЕРТИ, БІДНІСТЬ І НЕРІВНІСТЬ В УКРАЇНІ

ЛІБАНОВА ЕЛЛА МАРЛЕНІВНА,
*директор Інституту демографії
та соціальних досліджень
імені М. В. Птухи НАН України,
доктор економічних наук,
професор, академік НАН України*

Спробую висловити свій погляд на міграційні трансферти, бідність і нерівність в Україні. Це окремих складник людського розвитку. Однак необхідно зазначити, що визначити обсяг міграційних трансфертів на сьогодні в Україні є неможливим. Розбіжності оцінок настільки великі, що вони вдвічі перевищують середній показник, який ми отримуємо із цих оцінок. Тому доцільно сконцентруватися не на абсолютних числах, а на структурі, тенденціях, що видаються більш-менш реальними.

Як відомо, значна частина мігрантів підтримує зв'язки із членами своїх родин, які залишилися на батьківщині, особливо, коли йдеться про дітей, батьків або інших близьких родичів. Зокрема, ці зв'язки характеризуються прямою матеріальною допомогою. За оцінками, що спираються на результати обстежень умов життя домогосподарств¹, 2009 року в цілому по Україні з-за кордону населення отримало 12,8 млрд грн, тобто 1,6 млрд дол. США, або 1,2 млрд євро.

Безперечно, ці гроші є важливим джерелом надходження валюти (особливо в регіони традиційного виїзду мігрантів), зростання внутрішнього споживання та інвестицій. Вони становлять доволі стабільний, хоча й невеликий за питомою вагою – 5,5 % сукупних грошових доходів (табл. 1) – складник доходів домогосподарств, що їх отримують. Проте їх вплив на бідність і нерівність у країні є доволі проблематичним.

¹ Обстеження умов життя домогосподарств проводиться щоквартально Державною статистичною службою України в усіх регіонах; вибірка становить 10 тис. домогосподарств.

Таблиця 1

Розподіл допомоги між різними соціальними групами населення, за квінтилями по доходах; Україна в цілому, 2009 р.

Розподіл допомоги \ Квінтиль	Перший	Другий	Третій	Четвертий	П'ятий	Разом
Загальна сума допомоги, млн грн	1991,1	2097,3	2408,6	2498,3	3804,2	12799,5
Загальна сума допомоги, млн дол. США	255,6	269,2	309,2	320,7	488,3	1643,1
Загальна сума допомоги, млн євро	183,2	192,9	221,6	229,8	350,0	1177,5
Загальна сума допомоги, %	15,6	16,4	18,8	19,5	29,7	100
Сума допомоги в розрахунку на еквівалентного дорослого, тис. грн	924	1135,7	1439,8	1834,6	3155,1	1769,7
Сума допомоги в розрахунку на еквівалентного дорослого, тис. дол. США	118,6	145,8	184,8	235,5	405	227,2
Сума допомоги в розрахунку на еквівалентного дорослого, тис. євро	85	104,5	132,5	168,8	290,3	162,8
Частка отримувачів допомоги серед домогосподарств, %	58,3	58,7	60,9	62,6	63,5	61
Частка отриманої допомоги в грошових доходах, %	4,3	4,6	5	5,4	6,6	5,5

Джерело: власні розрахунки за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної статистичної служби України

Ми звикли вважати, що їдуть з України ті, хто не може знайти собі місце, хто не має роботи, змушений отримувати перекази через своїх родичів, які залишилися вдома. Однак насправді загальна сума трансфертів розподіляється між окремими групами населення вкрай нерівномірно. Так, 20 % найбідніших отримали 15,5 % загальної суми (2 млрд грн), представники другого квінтилю – 16,4 % (2,1 млрд грн), третього – 18,8 % (2,4 млрд грн), четвертого – 19,5 % (2,5 млрд грн), а 20 % найзаможніших – 29,7 % (3,8 млрд грн) (заможних за українськими стандартами, враховуючи, що дійсно заможні верстви населення

не охоплюються вибіркою Державної статистичної служби при дослідженні умов життя домогосподарств).

Оскільки гроші з-за кордону надходять не одноразово, а постійно, раз на квартал чи раз на місяць залежно від каналу трансферту, виникає кумулятивний ефект, тому різниця у частках переказів, отриманих різними групами домогосподарств, є значно більшою.

Крім того, якщо найбідніші домогосподарства вимушено через свої економічні негаразди спрямовують отримані кошти на поточне споживання або на лікування, то заможніші доволі значну частку інвестують в інші сфери. Передусім, це будівництво житла. Всі ті, хто їздив Західною Україною, особливо Закарпаттям, Буковиною, Івано-Франківщиною, одразу могли побачити, хто з місцевих жителів отримував трансферти з-за кордону, а хто ні. Житло – це основний об'єкт, основна мета, куди спрямовуються зароблені за кордоном кошти.

Друга сфера – це навчання членів сім'ї, про що детальніше говоримуть пізніше.

І третя – це власний бізнес, що має бути оцінено, безумовно, позитивно, оскільки забезпечує створення додаткових робочих місць у тих самих західних регіонах, що найбільше потерпають від безробіття.

Таким чином, надіслані з-за кордону кошти дають різний ефект для їх отримувачів. Допомога від родичів, які виїхали за кордон, надходить переважно далеко не найбіднішим верствам.

Чому ж група найбідніших домогосподарств отримує вдвічі меншу частку переказів, ніж група найзаможніших?

Це відбувається тому, що мігранти рекрутуються переважно з числа доволі активних осіб, які, зазвичай, мають певну професійну підготовку та кошти для оплати самого переїзду. Остання включає вартість візи, дозволу на роботу, послуг посередників тощо. Ця сума вимірюється кількома сотнями доларів, а іноді сягає тисяч. Таким чином, за кордон виїжджають переважно члени більш-менш забезпечених домогосподарств, бідніші працюють в інших регіонах України.

Крім того, заможніші мігранти мають кращий доступ до інформації, можуть користуватися послугами відповідальніших і кваліфікованіших посередників на ринку праці. Тобто вони мають доступ до кращих робочих місць за кордоном.

Треба враховувати також, що соціальні зв'язки дуже сильно диференційовані, не лише за територіями (з одного села зазвичай їдуть в одне й те ж місце), а й за соціальними стратами. Скажімо, лікарі підтримують зв'язки з лікарями. І отже, ті, хто виїжджають із заможніших родин, підтримують зв'язки з емігрантами також із заможніших родин, що забезпечує їм ліпшу підтримку з боку міграційних мереж.

Нарешті, кваліфікованіші й освіченіші мігранти (а в Україні прямий зв'язок між рівнем освіти і доходами спостерігається впродовж усього періоду 1999–2009 рр., тобто мігранти із заможніших родин мають, зазвичай, ліпшу професійно-освітню підготовку) є конкурентоспроможнішими в тих країнах, куди вони виїжджають на заробітки, тому отримують там вищі доходи.

У результаті заможніші домогосподарства не лише в абсолютних цифрах, а й у розрахунку на одну особу отримують більше коштів, ніж бідні. І питома вага тих, які користуються допомогою з-за кордону, серед них вища, і частка допомоги у сукупних грошових доходах також більша.

Разом з тим значення цієї допомоги для родинних бюджетів є невеликим – від 4,3 % грошових доходів 20 % найбідніших до 6,6 % доходів 20 % найзаможніших.

Яким же є розподіл трансфертів з-за кордону, а також напрямок їх використання? З таблиці 2 видно, що лівова частка йде на поточне споживання – це те, без чого люди, скоріше за все, жили б значно гірше, ніж вони живуть. Понад 70 % отриманих коштів спрямовується на придбання продуктів харчування, одягу, взуття, оплату послуг, причому в міських поселеннях ця частка трохи вища, ніж у сільських.

Таблиця 2

**Розподіл трансфертів з-за кордону за напрямками
їх використання та місцем проживання;
Україна, 2008 р., тис. осіб**

Напрямок використання	Місце проживання	Всього	Міські поселення	Сільська місцевість
Придбання товарів щоденного вжитку – продуктів харчування, одягу, взуття, оплата послуг тощо		72	72,6	71,5
Придбання товарів довготривалого використання – автомобіль, телевізор, комп'ютер, пральна машина тощо		39,3	37,9	40,6
Придбання, будівництво або ремонт житла		29,1	22,3	35,9
Повернення боргів		10,4	9,5	11,2
Оплата навчання		12,4	13,9	10,8
Оплата лікування		6,5	7,7	5,4
Заощадження		9,7	9,2	10,3
Інше		1,5	0,7	2,3

Джерело: State Statistic Committee of Ukraine, 2009: External labour migration of population in Ukraine, p. 53-54.

Цілком можливо, що завдяки отриманим додатковим коштам члени родин мігрантів можуть собі дозволити краще одягатися, відвідувати, наприклад, кінотеатри чи клуби тощо. Надіслані кошти дають змогу за необхідності забезпечити лікування, яке *de jure* є в Україні безплатним, але *de facto* потребує значних коштів. Особливо важким тягарем це стає для родин із дуже хворими через відсутність медичного страхування.

Варто уваги, що більше на поточне споживання витрачається в містах. Тут більше спокус, можливих напрямів поточних витрат. Помітно частіше жителі міст спрямовують отримані кошти на навчання (13,9 проти 10,8 % у сільській місцевості) та лікування (7,7 проти 5,4 %). Імовірно, що дається взнаки різниця в доступності освітніх та медичних послуг.

Натомість селяни більшу частину трансфертів спрямовують на довгострокові потреби – придбання товарів тривалого використання (радіше автомобіля) – 40,6 проти 37,9 %, інвестиції в житло – 35,9 проти 22,3 % та заощадження – відповідно 10,3 і 9,2 %. Що стосується повернення боргів, то імовірно йдеться про повернення запозичень, пов'язаних саме із виїздом мігрантів.

Результати аналізу ступеня нерівності українського населення за допомогою коефіцієнту Джині свідчать про те, що трансферти мігрантів збільшують ступінь нерівності. Вони є четвертим за значенням чинником нерівності: після оплати праці, пенсій та доходів від підприємництва (табл. 3).

Таблиця 3

**Внесок окремих складових доходів у нерівність
(декомпозиція коефіцієнту Джині);
Україна, 2009 р., %**

Складники доходу	Внесок у коефіцієнт Джині
Оплата праці	+57,8
Пенсії	+22,9
Доходи від власності та підприємництва	+11,7
Допомоги	-0,6
Пільги та субсидії	+1,3
Трансферти мігрантів	+4,9
Інші доходи	+1,9

Джерело: власні розрахунки за даними Обстеження умов життя домогосподарств Державної статистичної служби України

Таблиця 4

**Вплив трансфертів мігрантів на ступінь нерівності населення,
за групами регіонів, 2009 р., %**

Регіон	Коефіцієнт	Коефіцієнт Джині з урахуванням трансфертів	Коефіцієнт Джині без урахування трансфертів
Регіони масового відпливу населення		26,8	25,5
Регіони масового припливу населення		34,9	34,4
Інші регіони		28,9	26,2
Україна в цілому		29,3	27,3

Джерело: власні розрахунки за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної статистичної служби України

Таблиця 5

**Вплив трансфертів мігрантів на ступінь нерівності населення,
за групами регіонів, 2009 р., рази**

Регіон	Коефіцієнт	Коефіцієнт фондів з урахуванням трансфертів	Коефіцієнт фондів без урахування трансфертів
Регіони масового відпливу населення		5,3	4,6
Регіони масового припливу населення		6,5	5,1
Інші регіони		5,8	5,4

Джерело: власні розрахунки за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної статистичної служби України

Причому абсолютно за всіма категоріями регіонів, чи то за відпливом населення, чи його припливом, чи по Україні в цілому, трансферти збільшують ступінь розшарування (табл. 4, 5).

Однак саме завдяки допомозі мігрантів рівень відносної бідності зменшується з 25,5 до 24,1 %, а абсолютної – з 20,9 до 16,8 % (2010 р.)² Варто уваги, що різниця в рівнях відносної бідності з урахуванням трансфертів і без їх урахування більша в регіонах-донорах (табл. 6). Тобто в регіонах, які більше робочої сили постачають за кордон і відповідно більше отримують переказів (попри те, що вони впливають на посилення майнової нерівності), рівень бідності зменшується. Таким чином, крім цілком очевидного негативного впливу, міграція здійснює також і позитивний вплив, яким не можна нехтувати.

² Межею відносної бідності є 75 % медіанних витрат еквівалентного дорослого, а межею абсолютної – законодавчо встановлений прожитковий мінімум.

**Вплив трансфертів мігрантів
на рівень відносної бідності населення,
за групами регіонів, 2009 р., %**

Регіон	Рівень	Рівень бідності з урахуванням трансфертів	Рівень бідності без урахування трансфертів
Регіони масового відпливу населення		27,3	28,4
Регіони масового припливу населення		15,6	16,5
Інші регіони		28	28,4
Україна в цілому		26,4	27,1

Джерело: власні розрахунки за даними Обстеження умов життя домогосподарств Державної статистичної служби України

Нарешті, про суб'єктивні оцінки та настрої українців, що мають значення для розвитку еміграційного процесу. Відповідно до даних Інституту соціології НАНУ негативні оцінки українцями перспектив поліпшення життя впродовж найближчого року доволі високі (рис. 1). Якщо подивитися на Україну на тлі 25 країн Європи, які брали участь у транс'європейському обстеженні, то можна сказати, що це одні з найвищих оцінок. І відповідно високими є еміграційні настрої.

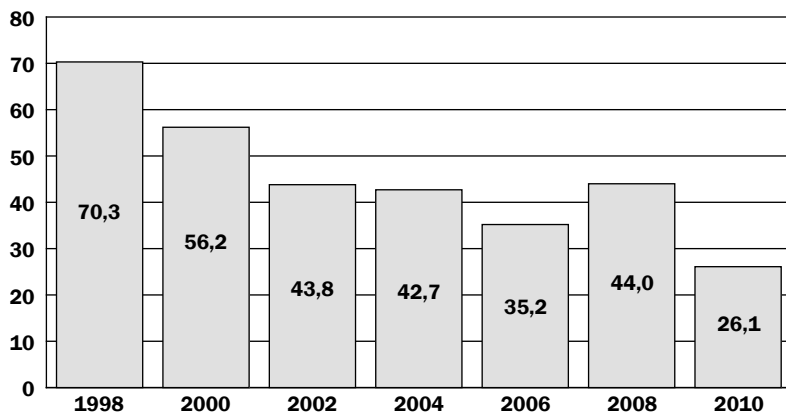

Рис. 1. Негативні оцінки українцями перспектив поліпшення життя впродовж найближчого року, %

Джерело: Українське суспільство в 1992–2010 рр. : соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2010.

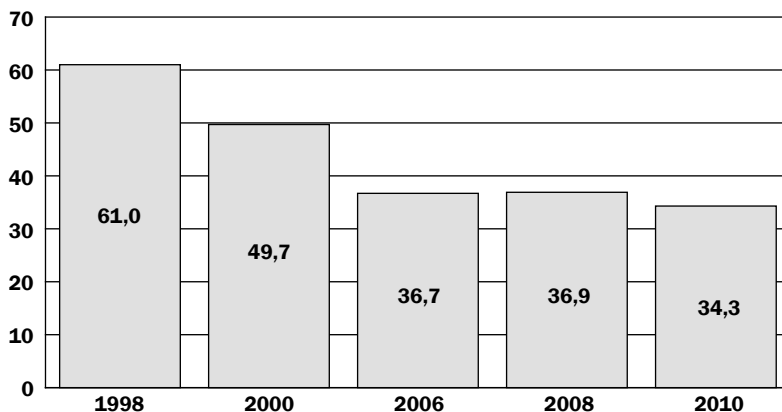

Рис. 2. Частка українців, які відчувають напруження, роздратованість, страх, тугу, %

Джерело: Українське суспільство в 1992–2010 рр. : соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2010.

Частка українців, які відчувають напруження, роздратованість, тугу, страх, також доволі висока (рис. 2). Знову ж таки, якщо порівнювати з іншими країнами, то на 2009 рік, коли востаннє було проведено транс'європейське обстеження, показники майже однакові з болгарами і греками, а щодо інших країн є значно вищими.

Таблиця 7

**Самооцінка важкості працевлаштування
на місцевому ринку праці, % осіб, які відповіли**

Працевлаштування	Рік	2002	2006	2008	2010
	За місцем проживання важко працевлаштуватися на:		75,4	73,3	74,5
роботу відповідної кваліфікації та з достатнім заробітком		56,4	50,1	47,5	61,6
роботу відповідної кваліфікації без достатнього заробітку		66,9	61,7	60,5	72,4
роботу з достатнім заробітком, але не відповідної кваліфікації		56,1	43	39	57,4
будь-яку роботу		–	–	–	–

Джерело: Українське суспільство в 1992–2010 рр. : соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2010

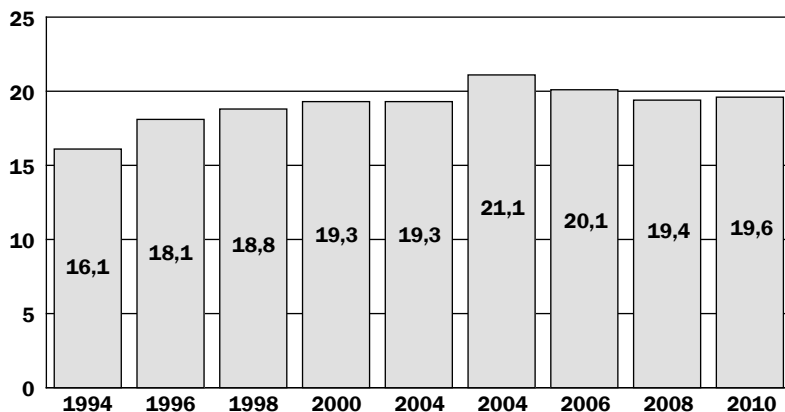

Рис. 3. Потенційна територіальна мобільність, % бажаючих виїхати зі свого населеного пункту

Джерело: Українське суспільство в 1992–2010 рр. : соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2010.

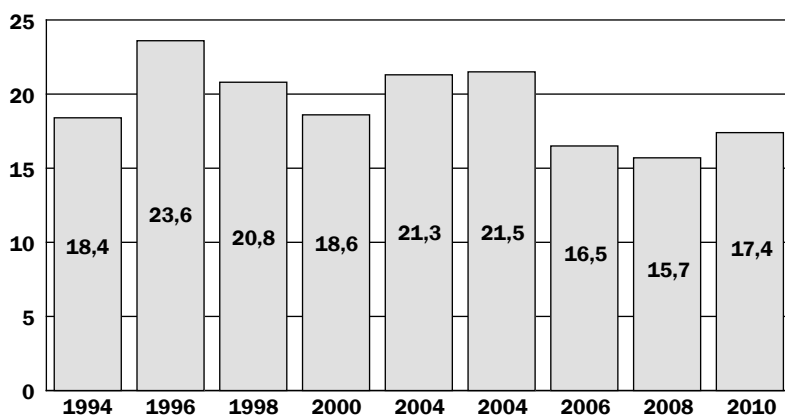

Рис. 4. Еміграційні наміри українців, % бажаючих виїхати за межі України з тих, хто хоче змінити місце проживання

Джерело: Українське суспільство в 1992–2010 рр. : соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2010.

Люди говорять про те, що не можуть знайти роботу на місцевому ринку праці, навіть якщо йдеться про будь-яку роботу: майже 60 % у 2010 р. Водночас 71 % не можуть знайти роботу відповідної кваліфікації

та з достатнім заробітком. Це свідчить, що ринки праці в тих регіонах, звідки виїжджають мігранти, дійсно знаходяться у вкрай депресивному стані. Без допомоги центральної влади, без цілеспрямованих зусиль та програм місцева влада цих регіонів не зможе подолати таку проблему (табл. 7).

Разом з тим лише 20 % респондентів говорять про те, що вони хочуть залишити свій населений пункт. І цей показник майже не змінюється впродовж років (рис. 3).

З числа цих 20 %, які готові виїхати із свого населеного пункту, лише кожний п'ятий, навіть шостий, говорить про готовність виїхати з України (рис. 4).

Висновки

Перший і головний – більшість трудових мігрантів працює за кордоном на тих робочих місцях, що не потребують тієї кваліфікації, яку вони мають. Наприклад, багато лікарів із Західної України працюють у Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині, але вони там працюють медичними сестрами, а не лікарями. Велика частина українських медичних сестер працює там нянями, тому що наші дипломи не визнаються.

Другий – абсолютно немає підстав для висновків ані про те, що родини мігрантів частіше наражаються на ризик бідності або соціальне відторгнення, ніж ті, де немає мігрантів, ані про те, що допомога з-за кордону забезпечує домогосподарства від бідності. Вона допомагає трішки знизити ризик бідності, але про забезпечення від бідності говорити не можна.

Третій – представники чи не всіх верств населення радше схильні витати еміграцію членів своїх родин або навіть свою власну еміграцію, ніж намагатися знайти прийнятну роботу в Україні. І тут є проблема, пов'язана з дітьми трудових мігрантів. Наші дослідження доводять, що діти трудових мігрантів не розглядають своє майбутнє в Україні як імператив. Вони радше планують свій виїзд за кордон. І це дуже велика небезпека: ми втрачаємо не тільки сьогоденне покоління, яке виїжджає, а й наступне, яке поки що не працює, але може працювати, може народжувати дітей.

Четвертий – переконливих свідочств щодо соціального відторгнення родин мігрантів чи їх напружених стосунків з оточенням немає. Хоча існують значні проблеми у дітей мігрантів. І вони пов'язані з двома речами – це бездоглядність, а також складність відносин з однолітками.

Зрозуміло, якщо у дитини сучасний комп'ютер, мобільний телефон, одяг іншого гатунку, якості, ніж те, що собі можуть дозволити діти, батьки яких не виїжджають на заробітки, то це створює певні проблеми і з цим не можна не рахуватися. Однак основна проблема – бездогляд-

ність. Якщо виїжджає один із батьків – це ще півбіди. Якщо виїжджають обидва і дитина залишається або на старших, або на сусідів, або на сестер чи братів, тоді це зовсім погано. Причому більш-менш підконтрольними є діти шкільного віку. Якщо ж говорити про дошкільнят, абсолютно ніхто в країні, жодна державна інституція не переймається цією проблемою.

П'ятий висновок, чи точніше проблема – тривала трудова міграція часто спричиняє розлучення. Причому це розлучення може бути ініційоване й емігрантом, і тим, хто залишився вдома.

І, нарешті, останній – проблема осіб похилого віку, батьків, дідів. Сьогодні знайти тут когось, хто навіть за гроші доглядатиме їх, майже неможливо.

Отже, міграція, безперечно, завдає шкоди економіці України. Водночас, на мій погляд, немає нічого ліпшого і важливішого для людей, ніж свобода, у тому числі свобода пересування. І тому як би я особисто не ставилася до міграції в контексті розвитку України, прекрасно розумію, що в глобалізованому світі вона абсолютно неминуча і, слава Богу, що вона існує.

МІГРАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Кіпець Володимир Порфирівич,
*директор Донецького інституту
соціальних досліджень і політичного аналізу,
кандидат філософських наук, доцент*

Проблема міграції, маючи всезростаючий глобальний вимір, для України стає одним із питань національної безпеки. Масштаби міграції не просто великі, а такі, що здійснюють різносторонні суттєві впливи на демографію, економіку, соціум і суспільну свідомість. Особливо масштабною та актуальною нині є еміграція з країни, виїзд на певний час чи й назавсім українського населення. Оцінки її кількісних показників суттєво різняться, інколи в рази, що пов'язано і з відмінністю методик обрахунку, і зі складністю фіксації феномену міграції, різні форми прояву якого важко піддаються обліку традиційними статистичними методами.

За даними Міжнародної організації з міграції, на 2010 р. емігранти з України складають 14,5 % працездатного населення, за межами держави проживають 6,5 млн мігрантів³. За офіційними оцінками, що базуються на обстеженнях Державної служби статистики, чисельність працівників-мігрантів значно менша й сягає нині 2-3 млн осіб⁴.

Незаперечними залишаються гострота проблеми та необхідність вироблення і реалізації стратегії державної політики щодо міграції. Напрацювання державних структур у цій сфері останніми роками помітні⁵ та отримали в цілому позитивні оцінки, проте до цілісної, системної та, головне, ефективної державної міграційної політики ще далеко. Основною умовою такої політики є її ґрунтовне інформаційно-аналітичне забезпечення, зокрема визначення реальних міграційних настроїв, чинників впливу на міграційну поведінку населення, механізмів міграції та трендів щодо її масштабів.

³ *За кордоном* працюють 14 % громадян України. – 2011. – 30 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2011/09/30/6630949/>

⁴ *Малиновська, О.* Наслідки міжнародної міграції населення України та політико-управлінські дії щодо їх врегулювання: аналіт. записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/562/>

⁵ *Про затвердження* Концепції державної міграційної політики: указ Президента України від 22.04.2011 р. № 494/2011.

Відповідно зростає потреба в багатоаспектному пізнанні механізмів і тенденцій міграції, що зумовлює пильну увагу до неї представників багатьох галузей науки. Її вивчають демографи, економісти, історики, політологи, правознавці. Включені в дослідження міграції і соціологи. З цього тематичного напрямку зарубіжними науковцями ведуться перспективні дослідження, публікується чимало ґрунтовних робіт⁶. Українські науковці також мають свої напрацювання в дослідженні цих проблем⁷, зокрема і в соціології міграції⁸.

В економічних і юридичних дослідженнях міграції не вивчається суб'єктивна сторона цього явища (наприклад, мотивація поведінки тощо). Раціоналізм «стратегій виживання», що спирається на постулати тільки економічних теорій і не враховує психологію групової та масової поведінки людей, які перебувають у складних ситуаціях, неправомірно звужує поле дослідника. Соціологічний підхід дозволяє виявити і зрозуміти принципово важливу сторону процесу міграції.

Об'єктом соціології міграції є міграційний процес як соціальна взаємодія населення, залученого у соціально-географічне переміщення, а предметом – динаміка змін об'єктивних і суб'єктивних аспектів соціальних стосунків переміщуваних осіб у межах колишнього і нового соціуму. В соціологічній інтерпретації під *міграцією* розуміється соціальний процес як сукупність статистично стійких актів взаємодії людей, що виражають тенденцію зміни суспільного становища або способу життя соціальних груп, умов існування людини як особи, і які впливають на зміни соціальної структури та статусних характеристик різних прошарків і груп населення держави або регіону під впливом соціальних переміщень населення, або його частини за межі державного або адміністративного кордону на відносно тривалий термін⁹.

⁶ *Theories of migration*/edited by Robin Cohen/International library of studies on migration, Polity Press, 2 (XX); Stephen Castles, Mark J. Miller, *The Age of Migration*, Macmillan Press, 1998; *Ионцев, В. А.* Международная миграция населения: теория и история изучения. – М., 1999; *Миграционные процессы в странах СНГ.* – М., 1999; *Юдина, Т. Н.* Миграционные процессы: теория, методология и практика социологического исследования. – М., 2004.

⁷ *Малиновська, О. А.* Міграція та міграційна політика: навч. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 304 с.; *Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства:* зб. наук. ст. – Л., 2010. – 248 с.

⁸ *Прибыткова, И.* Трудовые мигранты в социальной иерархии украинского общества // Социология: теория, методы, маркетинг. – К., 2002. – № 4. – С.156–167; 2003. – № 1. – С. 109–124; *На роздоріжжі: аналітичні матеріали комплексного дослідження / за ред. І. Маркова.* – Л., 2009. – 248 с.

⁹ *Юдина, Т. Н.* Миграционные процессы: теория, методология и практика социологического исследования. – М., 2004. – С. 14.

Предметом нашого дослідження став один з аспектів цього складного явища – міграційний потенціал населення України на сучасному етапі¹⁰. **Міграційний потенціал** – це частка населення з високим рівнем психологічної готовності до виїзду, яка характеризується прийнятим, але не реалізованим рішенням про переїзд. Мета дослідження – прогноз граничних значень міграційного потенціалу України та їх обумовленості співвідношенням чинників «виштовхування-тяжіння». Серед завдань дослідження виокремимо декілька, а саме: оцінка поточної ситуації та її перспектив у контексті міграційних установок; когнітивні аспекти міграції: досвід міграції, обізнаність про норми та вимоги до мігрантів, обмеження, обсяг прав і обов'язків; психологічні аспекти: установки й ставлення населення до міграції; специфіка міграційного потенціалу в країні Шенгену – масштаб, граничні значення, основні форми, регіональні та соціодемографічні виміри явища; чинники, що сприяють і перешкоджають міграційній готовності; мотиви міграції.

Стратегія соціологічного аналізу міграційного процесу виходить з його бісуб'єктності, оскільки не тільки міграційний процес впливає на соціальну ситуацію в усіх сферах суспільства, що як приймає, так і віддає населення, а й сама ситуація впливає на цей процес і включає чинники й інституційного, і ситуаційного характеру, що впливають на нього, а також об'єктивні й суб'єктивні аспекти.

Оцінки ситуації та способи реакції. В методологічному плані ми спиралися на діяльнісно-активістський підхід в інтерпретації поведінки особи: активність позиції людини щодо проблемної ситуації, упевненість у наявності можливостей її зміни і здатність спланувати ці зміни, вельми важливі для розуміння реальних чинників міграції як такої та її потенційного обсягу. Важливою детермінантою міграційного потенціалу є оцінка людьми наявної ситуації на основі конкретних чинників, що впливають на її сприйняття, і з позицій можливих способів зміни ситуації.

Як показало дослідження, одним із **головних чинників, що впливають на прагнення українців виїхати за кордон, є поточна соціально-економічна ситуація та очікування щодо її зміни в перспективі.** Негативна оцінка змін за рік значно розповсюдженіша за позитивні оцінки (36 % проти 25 %), але не абсолютна. Провідний чинник, що корелює з оцінкою ситуації – це регіон. Найбільш негативістська оцінка – в

¹⁰ Дослідження здійснювалося в межах проекту «Міграційний потенціал України в контексті набуття безвізового режиму з ЄС» Донецьким інститутом соціальних досліджень і політичного аналізу за підтримки Європейської програми Міжнародного фонду «Відродження». ДІСДПА здійснив дослідження в партнерстві з аналітичними центрами з Києва, Одеси, Харкова, Сімферополя, Львова, Луцька, Ужгорода, Черкас і Сум. Польовий етап дослідження – червень 2011 р. Загальнонаціональна вибірка в 3002 особи трьохетапна, цільова, стратифікована. Можлива похибка вибірки $\pm 1,8$ %.

Центральній Україні, поміркованіша – на Заході, Південно-Східний регіон – із середніми показниками. Очікуваними є кореляції, пов'язані з віком і професійним статусом. Про погіршення ситуації в рідному місті чи селі заявили серед молоді 25 %, серед респондентів старшого віку (понад 60 років) – майже кожен другий (48 %). Непрацюючі пенсіонери значно частіше відзначали своє негативне ставлення до ситуації, ніж представники інших професійно-статусних груп. Основні проблеми, що й стають підставами для наданих оцінок ситуації, – перші позиції займають матеріальне становище людей (59 %), питання свого здоров'я чи близьких (53 %) і комунально-побутові проблеми (31 %). Все це проблеми першого, вітального рівня.

Оцінки перспектив дещо ліпші оцінок змін за останній рік: розподіл оптимістів і песимістів майже симетричний – по третині (33 % та 32 %), й стільки ж вважає, що змін не станеться. Песимістів найбільше серед тих, хто і поточну ситуацію оцінює в чорних барвах. У відповідях жителів Південно-Східного та Центрального регіонів виявляється тривожна тенденція: серед тих, хто поточну ситуацію оцінює як таку, що загалом поліпшилася, значний відсоток становлять ті, хто очікує погіршення в майбутньому (16 і 17 % відповідно). Отже, менше очікувань і більше розчарувань фіксується серед населення саме на сході та півдні країни (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Як у цілому змінилася загальна ситуація у Вашому місті/селі за останній рік?»

Відповіді	%
Стала значно гіршою	15,6
Дещо погіршилася	20,3
Практично не змінилася	36,5
Дещо поліпшилася	21,9
Стала значно кращою	3,1
Важко відповісти	2,6

Доповнимо ці дані показниками того, які стратегії та способи реакції на ситуацію вибирають люди. Саме це виводить на міграційні установки, адже питання стратегії «виживання» є визначальним для сприйняття та інтерпретації наявних обставин.

Як видно з рис. 1, нерідкою є відсутність такої стратегії, що вже само собою вказує на феномен поширеності пасивних, рецептивних установок. 41 % респондентів вказали, що нічого не можуть вдіяти, щоб поліпшити становище. Опосередковані стратегії впливу на ситуацію вибрали більше третини опитаних (35 %), тих, хто орієнтується на можливість

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання «Якщо ситуація не зміниться або погіршиться, то що можуть зробити такі люди, як Ви?», у % до тих, хто відповіли, № = 2951

проголосувати на наступних виборах за ті політичні сили, у яких достатньо сил змінити ситуацію на краще, або брати участь у акціях протесту.

Проактивні стратегії менш розповсюджені. Зміну роботи, способу життя, переїзд в інше місто, виїзд за кордон на заробітки або в еміграцію в цілому позначили лише кожен сьомий (14 % на рівні значимого першого вибору). Хоча на рівні другого вибору, що може трактуватись як запасна стратегія особистості, кількість тих, хто вибирає таку поведінку, – зростає втричі (42 %).

Конкретно переїзд в інше місто або країну позначили 9 %. **Виражені орієнтації на переїзд до іншої країни на тимчасові заробітки або й постійне проживання як особистісну стратегію, якщо ситуація в країні не зміниться чи погіршиться, мають загалом 7 % населення.** Жителі західних областей більшою мірою орієнтовані на такі стратегії вирішення життєвих проблем. Стійкішими, типовішими такі стратегії є тільки для молоді.

Ставлення до міграції, плани виїзду, міграційний досвід. У громадській думці домінує нейтрально-позитивне ставлення до міграції – тимчасового або постійного працевлаштування за кордоном – як до способу вирішення власних проблем (рис. 2). Негативне ставлення висловили лише 25 %.

Припустимо, що ставлення до міграції у співвітчизників як до способу вирішення проблем і поліпшення життя не останньою чергою визначається особистим досвідом виїзду за кордон, і конкретними планами такого виїзду в майбутньому. Причому наявність такого досвіду або

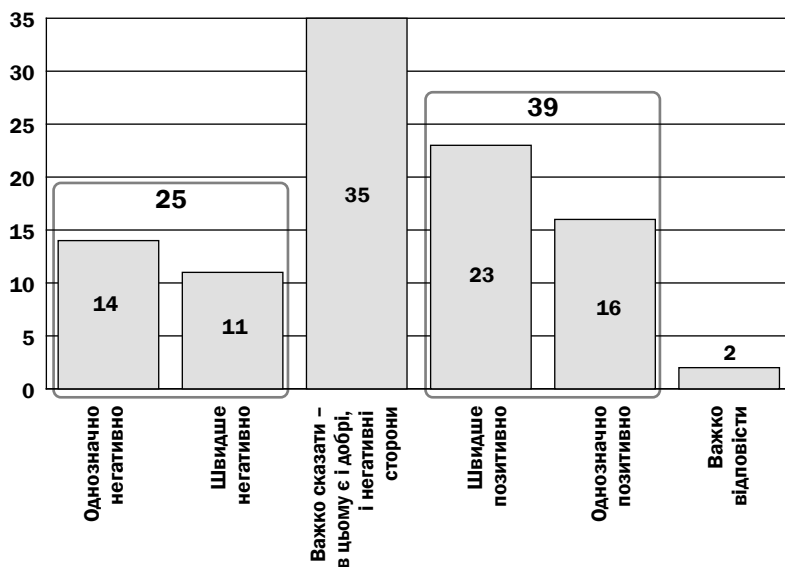

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання «Багато хто з наших співвітчизників у нинішній ситуації виїжджає за кордон на тимчасові або постійні заробітки. Як Ви оцінюєте такий спосіб вирішення проблем?», у % до тих, хто відповіли, № = 2983

таких планів теоретично, на рівні моделі, могла бути чинником, що поліпшує і погіршує оцінку.

Дві третини опитаних не мають планів виїзду і малоімовірно, що матимуть у найближчому майбутньому. Питома вага тих, хто як мінімум не виключає можливості розгляду такого варіанту в майбутньому, складає 31 %. **Чіткі плани стосовно виїзду за кордон на тривалий термін проживання (більше півроку) мають сьогодні 5 % громадян.** Виїзд за кордон для більшості співвітчизників залишається чимось на зразок авантюри, тому тут чітко виявляється залежність відповідей від віку: якщо серед молоді більше половини готові як мінімум розглянути варіант виїзду за кордон, а 11 % мають конкретні плани, то люди старшого віку ігнорують подібні кроки – понад 85 % тих, кому за 50, не готові навіть розглядати такий варіант зміни ситуації (табл. 2).

Серед тих, хто не унеможливує виїзду за рубіж на тимчасове або постійне працевлаштування, кожен четвертий не зміг дати відповідь щодо країни в'їзду, якій віддавалася перевага. Серед названих країн на першому місці – країни Європи (разом – понад 40 %), на другому місці Росія (її назвали 19 % тих, хто дав змістовну відповідь на дане запитання). За частотою згадки на третьому місці США з Канадою (14 %).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання «А особисто Ви плануєте виїхати за кордон на тривалий термін (більше, ніж на півроку) або постійне проживання?»

Відповіді	%
Ні, ніколи таких планів не було	68,6
Ні, але такої можливості не виключаю	13,7
Іноді думаю про це	11,6
Так, у мене є чіткі плани	5,4
Важко відповісти	0,8

У 54 % опитаних є родичі, близькі друзі, які мають успішний досвід виїзду за кордон на тривалий термін або постійне проживання, тому можна стверджувати, що більшість людей має опосередковану інформацію щодо певних сторін міграції. При цьому в більшості ці родичі та друзі були або знаходяться зараз у країнах Європи.

Певним опосередкованим показником реальності міграційних можливостей може бути наявність в особи закордонного паспорта. Згідно з отриманими даними його мають 32 % українців (власників закордонного паспорта в західних областях – 40 %, менше у східних – 28 %).

За кордон за останні п'ять років виїжджав кожен четвертий опитаний українець (25 %), а наймобільнішими виявилися жителі західних областей. З тих, хто виїжджав за межі України, 69 % виїжджали в країни, що вимагають отримання візи. Візу здебільшого отримували в консульствах. З тих, хто виїжджав в країни, що вимагають оформлення візи, дві третини (68 %) вказали країни Шенгенської зони. **Таким чином, у всьому масиві опитаних частка тих, хто має реальний досвід виїзду в країни Шенгену, складає 12 %.**

Туризм і активний відпочинок були в абсолютній більшості випадків основною метою виїзду українців у країни з візовим режимом. З бажанням подивитися світ виїжджали у вказані країни 55 % опитаних із тих, хто мав досвід такого виїзду. З діловими завданнями виїжджали 22 % відповідно, в гості до родичів і друзів – 16 %, з наміром тимчасового працевлаштування – 14 %.

Європейський напрям міграції: наміри, мотиви та чинники «виштовхування-тяжіння». Абсолютна більшість українців не мають намірів щодо поїздки до європейських країн Шенгенської зони в найближчі кілька років. Про те, що «ніколи про це не думали», повідомили 58 % опитаних, а «дуже зрідка» про це думають 10 %. Таким чином, з погляду усвідомлених намірів потенційним гостем є лише кожен тре-

тій українець. Думають про можливість поїздки в будь-які країни Європейського Союзу (Шенгенської зони) в найближчі рік-два регулярно («часто» або «постійно») тільки 11 %. Найбільший відсоток потенційних гостей країн Шенгену спостерігається в західних областях (38 %), найменший – у центральних (25 %). Жителі центральних областей більшою мірою орієнтовані на Росію як країну міграції та відвідування. Увагу українців привертають Німеччина й Італія, причому майже на одному рівні (22 і 21 % серед тих, хто обмірковує плани поїздки), трохи рідше Франція (17 %). А серед центральноєвропейських країн найбільш популярні серед українців Чехія і Польща (13 % і 12 % відповідно). Немало орієнтованих на поїздки до Греції (11 %) та Іспанії (10 %).

У відповідях на запитання про причини орієнтації саме на ці країни українці найчастіше робили акцент за непрагматичними критеріями: симпатії до самої країни та її культури. Найяскравіше це виявилось відносно Франції, Італії та Чехії, а у жителів Західного регіону – до Угорщини. Прагматичніше відношення до Німеччини та Польщі. Перша значною мірою сприймається як країна зразкових соціальних стандартів і (дещо меншою мірою) – як місце вдалого працевлаштування. Ще один істотний чинник вибору конкретної країни – наявність родичів і близьких знайомих у країнах, що відзначаються як бажані для поїздки. Цей чинник найчастіше згадувався жителями західних областей відносно Польщі, Угорщини та Чехії.

Цілі майбутніх поїздки українців до країн Європи в межах Шенгенської зони розподілилися таким чином (табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання
«З якою метою Ви хотіли б поїхати в цю країну/країни?»**

Відповіді	%
Туризм, відпочинок	66,4
Тимчасова праця	23,2
Ділова поїздка, бізнес, відрядження	9,7
Навчання	4,8
Відвідування родичів, друзів	14,1
Постійне проживання	9,5
Інше (не вказано)	0,3
Важко відповісти	2,3

В аспекті міграційного потенціалу важливими є дві основні позиції – тимчасова праця (23 %) та постійне проживання (10 %). Наголосимо, що дані відсотки стосуються лише близько 40 % опитаних, хто під-

твердив наявність якихось намірів поїхати до країн Шенгену. Важливо для розуміння серйозності розглянутих намірів і те, чи робили ці люди практичні кроки в реалізації своїх бажань (табл. 4).

Таблиця 4

**Розподіл відповідей на запитання
«Ви вже робили якісь конкретні кроки для отримання візи?»**

Відповіді	%
Так, вивчили інформацію про країну	16,3
Так, запросили інформацію про отримання візи	6,2
Так, запросили допомоги спеціалізованих агентств	4,8
Ні	69,7
Важко відповісти	3,6

Як бачимо, лівова частка опитаних потенційних подорожуючих до країн Європи залишаються на рівні неконкретного наміру-мрії (70 %). Лише один із шести (16 %) вивчає інформацію про країну. Конкретні кроки для отримання візи зробили дуже незначна кількість опитаних громадян – сумарно 11 % з тих, хто хоче поїхати до Європи.

Зараз українців з приводу можливої міграції найбільше хвилюють питання наявності спорідненої підтримки в країнах в'їзду й ті чинники, які фахівці називають чинниками «виштовхування», – внутрішні проблеми, що змушують шукати місце під сонцем в інших країнах. З відповідей видно, що українці здебільшого прагматично настроєні, вважаючи міграцію співвітчизників крайнім заходом, неприємним, але інколи необхідним. Варіант «панічного виходу» з країни неприйнятний для абсолютної більшості. Щодо чинників тяжіння, то українці налаштовані нейтрально-позитивно: побоювань переслідувань на релігійному, культурному ґрунті в країнах в'їзду більшість не проявила, і ця ж більшість вірить у можливість влаштуватися за кордоном.

Основною **стримуючою обставиною** для виїзду за кордон більшість вважає відсутність достатніх матеріальних засобів. Майже половина опитаних (46 %) назвали її істотною перешкодою для виїзду. Другим за значимістю бар'єром на шляху виїзду українців до європейських країн на довгострокове або постійне проживання є складність процедури оформлення візи (28 %). А ключовими **мотивами** міграції, на думку абсолютної більшості, нині є низький рівень доходів (80 %) і відсуття безперспективності в рідній країні (36 %). Виштовхують людей із країни також нестабільна політична ситуація (29 %) та відсутність соціальної підтримки держави (28 %). Істотне значення для українців має

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання «На Ваш погляд, що в Європі / Україні є основними причинами того, що багато співвітчизників зараз прагнуть виїхати в європейські країни на довгострокове або постійне проживання?», у % до тих, хто відповіли, № = 2974

прагнення потрапити в країну із стабільнішою політико-правовою обстановкою та високими соціальними стандартами (рис. 3).

Отже, міграційний потенціал як сформований стійкий намір поїхати з країни на тривалий час все-таки достатньо помірний. За даними нашого опитування він може складати близько 5–7 % дорослого населення. Реальні наміри мігрувати починають здійснювати на практиці ще менше людей. Проте граничний рівень міграційного потенціалу може суттєво зрости за умов посилення «виштовхувальних» чинників внутрішнього порядку. Передумови до цього наявні. Це і критичні оцінки суспільних змін у країні, і песимізм очікувань, і широко розповсюджене прийнятне ставлення до виїзду з країни як способу реакції на суспільні й особисті життєві проблеми. Отож економічна політика, здатна мінімізувати чинники виштовхування, та упереджувальна міграційна політика Української держави є базовими передумовами мінімізації втрат соціального капіталу країною.

МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У СВІТЛІ ВІЗОВОГО РЕЖИМУ З ЄС

Малиновська Олена Анатоліївна,
*старший науковий співробітник,
радник при дирекції НІСД,
доктор наук з державного управління*

Візовий режим з ЄС останніми роками набув для українців значення далеко більшого, ніж будь-які інші формальні процедури. Це і підстава для роз'ятрення відчуття національної меншовартості, і поле для політичної боротьби, і, врешті-решт, чинник вибору вектору подальшого розвитку країни. Адже труднощі, з якими стикаються громадяни під час отримання віз, не лише викликають особисте невдоволення, а й ставлять під сумнів доцільність орієнтації на європейську інтеграцію, підживляють віру в європейське майбутнє країни. Оскільки значна частина громадян виїжджає за кордон не лише з туристичними чи діловими цілями, а й для працевлаштування чи здійснення дрібної торгівлі, візовий режим є ще й викликом добробуту багатьох родин. Він, безумовно, відіграє певну роль як регулятор транскордонних переміщень населення. Проте його значення в цій сфері видається значно скромнішим, ніж у суспільно-політичній площині.

20 років тому, коли Україна здобула незалежність, українці вперше після десятиліть автаркії змогли вільно перетинати західний кордон. Якщо в радянські часи поїздки за кордон були привілеєм небагатьох обраних, у 1990-ті роки вони стали доступними пересічним громадянам. Причому для поїздок у сусідні центральноєвропейські держави (Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Румунію) не були потрібні візи, лише паспорт. Понад те мешканці прикордонної зони згідно з домовленостями із сусідніми країнами могли відвідувати їх навіть за наявності внутрішнього документа, що засвідчував особу. У центрі Європи фактично виникла зона вільного пересування людей. Завдяки цьому міжнародна мобільність громадян України швидко зростала. Якщо 1992 р. у напрямку виїзду українці перетнули державний кордон 5,2 млн разів, то 1995 р. – 22,3 млн.

Таким чином, мільйони людей отримали можливість подорожувати, навчатися, працювати за кордоном, набувати нового досвіду, встановлювати численні ділові й особисті зв'язки в зарубіжних країнах, використовувати все це для динамізації розвитку власної держави. Завдяки виходу з ізоляції Україну, українців почали поступово розрізняти в Європі, визнавати в ній самостійну державу, а не російську провінцію. Бурхливий розвиток політичних, економічних, культурних зв'язків із

сусідами дав змогу переглянути й перебороти багато історичних стереотипів, налагодити плідний діалог.

Унаслідок економічної кризи 1990-х років в Україні, різниці в рівнях життя та доходів між Україною та європейськими державами рух через західний кордон мав асиметричний характер: у ньому переважали українці, які не лише підтримували родинні й інші зв'язки з громадянами сусідніх держав, а й виїжджали за кордон з метою заробітку.

У перші роки після здобуття Україною незалежності трудова міграція набула форми масових поїздок до сусідніх держав з дешевими товарами вітчизняного виробництва. Продавши їх і придбавши за кордоном предмети широкого вжитку, люди заробляли на різниці цін та валютних курсів, продаючи привезене вдома. Торговці-човники, як їх називали, не лише допомогли вижити своїм сім'ям у найскрутніший період реформ, а й залучилися до господарювання в ринкових умовах, накопичили кошти для підприємництва. Отриманий ними досвід і зарубіжні зв'язки в подальшому прислужилися для налагодження поїздок з метою працевлаштування, що були тривалішими, забезпечували вищий і стабільніший заробіток.

Як свідчить державна статистика, обсяги трудової міграції офіційними каналами постійно зростають. У 1996 р. ліцензованими посередниками в іноземних працевлаштованих було працевлаштовано 11,8 тис. громадян, у 2008 р. – 80 тис. осіб. У кризовому 2009 р. кількість працевлаштованих зменшилася – 75,3 тис., проте в 2010 р. досягла докризового рівня – 80,4 тис. Ці цифри, однак, навіть приблизно не відображають дійсні масштаби заробітчанства, що визначаються за допомогою оцінок на основі спеціальних опитувань.

Так, за результатами масштабного опитування, здійсненого Державним комітетом статистики України 2001 року¹¹, яке охопило 8 тис. українських домогосподарств, було зроблено висновок, що виїзд на роботу за кордон досяг піку на межі тисячоліть, коли за межами держави працювали 2,3-2,7 млн осіб, тобто до 10 % працездатного населення¹².

У наступні роки, що відзначалися певним поживавленням економіки України, виїзд на заробітки за кордон стабілізувався і почав поступово зменшуватися. У 2008 р. Держкомстатом України було обстежено 22 тис. домогосподарств по всій території держави. Екстраполяція отриманих даних на все населення показала, що чисельність працівників-

¹¹ *Зовнішні трудові міграції населення України* / за ред. Е. М. Лібанової, О. В. Позняка. – К.: РВПС України НАН України, 2002.

¹² Дослідження у сфері трудової міграції: Україна: аналіт. доп. / Документ для обговорення на Національному тристоронньому семінарі з питань зовнішньої трудової міграції у рамках проекту МОП «Можливості професійного навчання, зайнятості і міграційна політика як фактори запобігання й скорочення масштабів торгівлі жінками в Україні» (2–4 листопада 2005 р.)

мігрантів, які після 2005 р. виїжджали з держави (або знаходилися за кордоном на момент опитування), становила 1,5 млн осіб, тобто 5,1 % працездатного населення¹³. Ці цифри, однак, не враховують мігрантів, які виїхали на заробітки раніше вказаної дати і в 2005–2008 рр. не відвідували батьківщину.

Актуальними, передусім для прикордоння, досі залишаються «човникові» поїздки за кордон. За даними одного з досліджень, лише на польському кордоні в особисту прикордонну торгівлю залучено від 100 до 200 тис. осіб, переважно жінок¹⁴.

Проте після приєднання сусідніх держав до Європейського Союзу умови пересування через західний кордон України змінилися. Першою візовий режим з Україною ввела Словаччина ще у 2000 році. Кількість виїздів українців до цієї країни зменшилася з 806 тис. у 1999 році до 280 тис. у 2001 році, тобто майже утричі. Польща та Угорщина, запровадивши візовий режим у 2003 році, погодилися на видачу безплатних віз, передбачили оформлення багаторазових довготривалих віз для певних категорій громадян. (Зі свого боку Україна зберегла для громадян сусідніх країн безвізовий порядок в'їзду). Візовий режим, безумовно, не можна було порівнювати із «залізною завісою», проте стіна на західному кордоні України, нехай не залізобетонна, а паперова, все ж виникла. Її подолання вимагало зусиль, часу, коштів (попри те, що візи були безкоштовні, необхідно було дістатися до консульств, а часом і заплатити посередникам, щоб уникнути тривалого перебування у чергах). Люди скаржилися, що втратили можливості для необхідних їхнім сім'ям заробітків (52,6 % опитаних мешканців прикордоння), відзначали погіршення свого добробуту (22,1 %). Майже 47 % респондентів вбачали у введенні віз обмеження права українців на свободу пересування¹⁵.

Почуття образи на громадян сусідніх країн, які, як і раніше, продовжували вільно в'їжджати в Україну, посилювалося тим, що користуючись правом безвізового в'їзду та за умов різкого зростання цін на споживчі товари у своїх країнах, поляки та угорці почали перебирати на себе прикордонну човникову торгівлю, якою раніше займалися українці. Невдоволення в низці випадків призводило до відкритих

¹³ *Зовнішня трудова міграція населення України* / Державний Комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 118 с.

¹⁴ *Дослідження* наслідків вступу Польщі до Європейського союзу для Західної України / Українсько-польська агенція з прикордонного співробітництва у галузі регіонального соціально-економічного розвитку. – Bradley Dunbar Associates, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bsc.lviv.ua/konsulting/modules.php?name=Pages&go=page&pid=16>

¹⁵ *Малиновська, О. А.* Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. – К. : «Бланк-Прес», 2004. – С. 142.

протестів, блокування прикордонних доріг місцевими селянами, переважно жінками старшого віку¹⁶.

Проте невдовзі населення адаптувалося до нових умов, чисельність перетинів кордону знову зросла, хоча й не досягла довізового рівня. Наслідком запровадження віз було не стільки скорочення чисельності подорожуючих, скільки зміна їх складу. Візи сприяли витісненню з нього найменш потужних і соціально захищених громадян.

Ще більші обмеження можливостей пересування для українців виникли внаслідок приєднання у 2008 р. країн Центральної Європи до Шенгенської зони. Процедура видачі віз ускладнилася, кількість відмов зросла, за візу потрібно було платити. Як наслідок, за даними Державної прикордонної служби України у I кв. 2008 р. рух через західний кордон скоротився на 11 % порівняно з аналогічним періодом попереднього року. При цьому поляків, які перетнули українсько-польську межу, було вдвічі більше, ніж українців, тоді як раніше це співвідношення було на користь українців.

Упродовж 2008 р. виїзд громадян України до Польщі був майже вдвічі меншим, ніж 2007 р. (2,4 млн перетинів кордону в напрямі виїзду проти 4,7 млн у 2007 р.), а до Угорщини – майже на 10 % меншим. Порівняно з 2003 р., а саме з безвізовим періодом, коли було зафіксовано 2,2 млн перетинів угорського кордону українцями, виїзд до Угорщини також зменшився майже вдвічі (1,2 млн у 2008 р.) Таким чином, унаслідок приєднання західних сусідів України до Шенгенської зони спад чисельності виїздів українців був набагато відчутнішим, ніж після введення візового режиму в 2003 р. (рис. 1).

Разом з тим дані щодо перетину західного кордону українцями за 2009-2010 рр. доводять, що шенгенські візи не змогли кардинально загальмувати подорожі громадян: порівняно з 2008 р. кількість виїздів до Польщі у 2009 р. зросла на чверть і перевищила 3 млн, а у 2010 р. – перевищила 4 млн. Виїздів до Угорщини 2009 р. було майже на 28 % більше, ніж 2008-го (1,6 млн), а у 2010 р. це число сягнуло 1,8 млн. Проте інтенсивність руху українців через кордон залишилася нижчою, ніж до введення віз, і зіставляювана з показниками хіба що кінця 1990-х рр.

Враховуючи міцні історичні, економічні, родинні зв'язки із сусідніми державами, наявність національних меншин по обидві сторони кордону, таке скорочення чисельності його перетину не може не мати негативного впливу на рівень співробітництва та людських контактів. Зменшення транскордонної мобільності громадян має також

¹⁶ *Сиривко, І.* Протести на кордоні // Поступ. – 2003. – 11-12 жовтня; *Іванчук, Р.* Поляки їздять гонорово, а ми у черзі стоїмо // Високий замок. – 2004. – 14 травня.

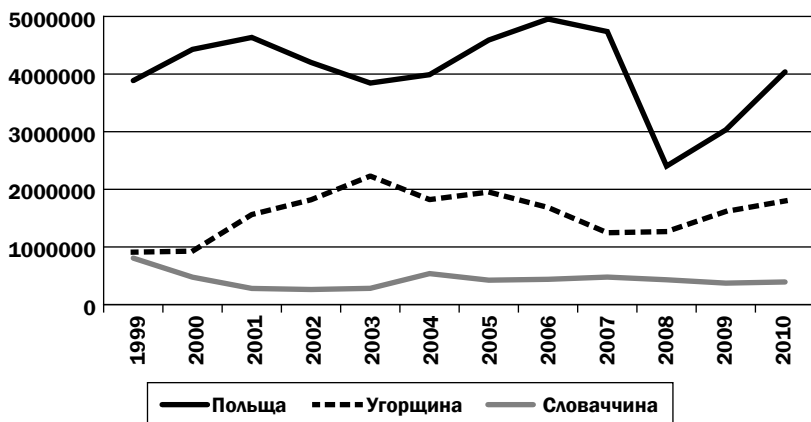

Рис. 1. Чисельність виїздів громадян України до Польщі, Словаччини та Угорщини у 2000–2010 рр. (за даними Адміністрації державної прикордонної служби України)

негативні соціально-економічні наслідки, оскільки значна частина поїздок до сусідніх країн для мешканців України так чи інакше пов'язана із заробітком. Так, за даними Митної служби Республіки Польща майже 90 % подорожніх, які перетинають кордон між Польщею і Україною, живуть за його рахунок¹⁷.

Аналіз, здійснений польськими статистиками 2008 р. на основі опитування 24 тис. подорожніх на польсько-українському кордоні, показав, що прикордонна приватна торгівля все ще сягала 10 % загального товарообороту між Україною та Польщею¹⁸, хоча й була меншою за попередній період. Вони довели, що прикордонний рух з Україною був важливим чинником економічного розвитку не лише для українського, а й для польського прикордоння, адже баланс приватної прикордонної торгівлі складався на користь Польщі: українець у середньому витрачав у Польщі 102 євро, тоді як поляк в Україні – 44 євро за поїздку. Таким чином, візові перешкоди на шляху транс-кордонної торгівлі завдали шкоди розвитку підприємництва у прикордонній смузі обох країн.

¹⁷ Абсолютна більшість українців, що їдуть у Польщу – контрабандисти? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kowel.at.ua/news/absolutna_bilshist_ukrajinciv_shho_jidut_u_polshhu_kontrabandisti/2009-11-27-343

¹⁸ Поштар, Є. Українські «човники» та польські «мурашки» як позитивний елемент зростання економіки прикордоння [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1348489.html>

Візова ситуація позначилася на рівні цін на товари польського виробництва в Україні, що помітно зросли¹⁹. У прикордонних регіонах зростання цін спостерігалось й на інші товари, передусім відносно дешеві, що користувалися попитом у громадян сусідніх держав, які зберігали право вільного перетину кордону (цукор, олія тощо).

Труднощі, з якими стикаються українські громадяни при оформленні шенгенських віз, викликають почуття образи й незадоволення. Відповідно до масштабного опитування, проведеного 2009 р., Бюро маркетингових технологій спільно із PR-бюро «Дієслово» (понад 3 тис. респондентів у 130 населених пунктах по всій території України) майже половина українців (45 %) вважають, що вони зазнають дискримінації в Європі²⁰. Це не дивно, оскільки за даними цього ж опитування 18 % респондентів, які зверталися за візами, отримували відмову, в західноукраїнських областях, що межують із ЄС, з відмовами в отриманні візи стикалася чверть респондентів (24,7 %).

Зневажливе ставлення деяких працівників консульств до заявників, бюрократична тяганина, величезні черги, що вишуковуються біля консульств зарубіжних держав, висока вартість візи, до якої необхідно зарахувати не лише консульський збір, а й плату посередникам, у т. ч. цілком офіційним, що надають іноземним представництвам послуги із прийому громадян та обробітку документів з візових питань, а також витрати на проїзд і перебування в місцях знаходження консульств, – усе це вкрай негативно сприймається суспільством. Вивчення громадської думки свідчить, що майже 10 % опитаних вважають, що Україна повинна застосовувати санкції проти держав, де права українців найчастіше порушуються, 15,7 % – пропонують відновити сплату іноземцями мита для в'їзду в Україну, третина громадян вимагає взагалі скасувати безвізовий режим для відвідування України громадянами країн ЄС²¹.

Ці громадські настрої були відображені в законодавчих ініціативах, поданих до Верховної Ради України на початку 2010 р., щодо скасування безвізового режиму поїздок громадян ЄС²². Візові обмеження, з якими стикаються українці, активно використовуються певними політичними силами для дискредитації євроінтеграції України, навіть ширше, – курсу на досягнення європейських стандартів свободи і справедливості.

¹⁹ *Розвиток* траскордонного співробітництва України в умовах розширеного ЄС. Аналітична записка до Секретаріату Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://niss.lviv.ua/analytics/69.htm>

²⁰ *Зв'язані* візою: візні практики українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dieslovo.com.ua/ua_projects_010609.html

²¹ Там само.

²² *Безвізовий* режим з ЄС: неоднозначний досвід України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dwworld.de/dw/article/0,,6236652,00.html>

Намагаючись протидіяти новим розподільчим лініям у Європі, забезпечити право громадян на свободу пересування, вже кілька років поспіль Україна ставить перед ЄС питання щодо поступової відміни від візового режиму. Ще навесні 2005 р. Україна відмінила візи для громадян країн ЄС, а також США, Швейцарії, Японії в односторонньому порядку. 2007 р. було підписано Угоду про спрощення візового режиму та реадмісію з Україною, що набула чинності з січня 2008 р. Вона передбачає уніфікацію порядку видачі віз українським громадянам консульськими установами держав-членів ЄС, зменшення кількості необхідних для цього документів. Спрощено критерії видачі багаторазових віз для близьких родичів громадян країн ЄС, водіїв вантажівок, бізнесменів, студентів, журналістів, членів офіційних делегацій. Вартість Шенгенської візи закріплена на рівні 35 євро. Безкоштовні візи можуть отримати близькі родичі громадян країн ЄС, студенти, інваліди, журналісти, пенсіонери. Для моніторингу виконання угоди створено спільний візовий комітет, що регулярно розглядає актуальні питання.

Хоча з виконанням згаданої угоди й виникали певні труднощі, пов'язані з тим, що представництва низки країн керувалися національним законодавством, а не її нормами, на сьогодні є підстави говорити й про певні успіхи. Так, за даними МЗС України помітно зменшується кількість скарг з боку українських громадян на порушення умов угоди. Більшість спірних випадків переглядаються на користь українців.

У 2010 р. консульства країн ЄС в Україні оформили 1,227001 візу, тобто 9,13 % від загального числа віз, виданих країнами-членами. Це на 100 тис., або 11 % більше, ніж 2009 р. На пострадянському просторі наша держава поступає за цим показником лише Росії. Разом з тим Україна програє у співвідношенні кількості віз та чисельності населення: незаперечним лідером тут є Білорусь, де було видано лише вдвічі менше віз, ніж в Україні, при населенні, яке майже у п'ять разів є меншим²³.

Позитивні зрушення відбуваються також і в якості виданих віз. Так, питома вага безкоштовних віз складає 40 %²⁴. Близько третини віз є багаторазовими. Як свідчать опитування заявників, що проводяться консорціумом громадських організацій «Європа без бар'єрів», най-

²³ *Офіційні дані ЄС*: за кількістю візових відмов Україна впритул наблизилася до безпечного рівня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novisa.org.ua/analytic/oficiini-dani-es-za-kilkistu-vizovix-vidmov-ukraina-vprityl-nablizilas-do-bezpechnogo-rivnya/ua>

²⁴ *Інформаційно-довідкові матеріали до слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань європейської інтеграції на тему «Законодавче забезпечення безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом»*. – К., 2010. – С. 4.

більшу кількість багаторазових віз видають консульства Угорщини (64 % виданих віз складають багаторазові), Польщі (54 %) та Словаччини (48 %) ²⁵.

Частка відмов від кількості поданих заяв скорочується і впала з 8–12 % кілька років тому до 3,43 % у 2010 р., що на відсоток менше, ніж роком раніше, і сягає майже безпечного рівня у 3 %, який вважається в ЄС пороговим значенням візово-міграційної безпеки. Його досягнення є одним із критеріїв для прийняття рішення про скасування віз.

Разом з тим діапазон цього показника для консульств різних країн широкий – від менше 1 % до 11 % відмов. Незаперечним лідером щодо оформлення віз українцям є Консульство Республіки Польща у Львові: оформлює понад третину віз, які впродовж року видаються всіма польськими представництвами за кордоном; або чверть всіх віз країн ЄС, виданих в Україні ²⁶.

Водночас вигодами, які забезпечуються угодою, за оцінками фахівців, можуть скористатися лише 4-5 % громадян, переважно мешканців столиці та великих міст.

Тому вкрай важливим для населення західного прикордоння є те, що Польща, Словаччина та Угорщина після приєднання до Шенгену погодилися укласти угоди про малий прикордонний рух, тобто про безвізові поїздки мешканців прикордонних регіонів, і розпочали видачу документів, що дозволяють відвідувати прикордонну смугу суміжних держав без віз. Можливість скористатися таким порядком мають близько 2,5 млн українців, які проживають у прикордонні. Лише вздовж українсько-польського кордону це 1500 населених пунктів Львівщини та Волині з-понад мільйоном дорослого населення.

Однак, як зазначають експерти, громадяни не поспішають масово оформлювати своє право на безвізовий в'їзд до сусідніх країн. По-перше, малий прикордонний рух виявився дійсно малим – в'їзд до Польщі дозволяється не далі, як на 30 км. По-друге, для оформлення відповідного документа необхідно подати так само багато паперів, а коштує він не на багато дешевше, ніж віза (20 євро проти 35 євро). По-третє, оформлення його тривале. Упродовж 2009 р. Консульство Республіки Польща у Львові оформило 34 тис. перепусток. А Консульство Словацької Республіки в Ужгороді до кінця 2010 р. – лише 1300 дозволів. Дещо іншою є ситуація в угорському прикордонні, де українцям

²⁵ Виконання Угоди про спрощення оформлення віз Україна–ЄС та положень Візового кодексу ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novisa.org.ua/analytic/vizova-praktika-krain-evropeiskogo-souzy-ta-shengeny-2011-prezentaciya-rezultativ-doslidzennya/ua>

²⁶ *Безвізова Європа для країн Східного партнерства: шляхи досягнення / Громадська ініціатива «Європа без бар'єрів». Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України.* – К., 2010. – С. 50.

дозволяється заглиблюватися на територію сусідньої країни до 65 км: за 2008-2009 рр. 54 тис. закарпатців отримали передбачені Угодою про малий прикордонний рух з Угорщиною перепустки²⁷.

За такої ситуації обговорюється питання про збільшення території дії угоди з Польщею. Нещодавно модернізовано угоду із Словаччиною, зокрема скасовано адміністративний збір, скорочено час оформлення дозволу. Терміни перебування на території Словаччини для учасників малого прикордонного руху збільшено з 30 до 90 днів²⁸.

Наприкінці 2009 р. під час чергового саміту Україна–ЄС вдалося домовитися про початок «структурованого діалогу» з візових питань. Його результатом стало узгодження на саміті 22 листопада 2010 р. у Брюсселі Плану дій, виконання якого має привести до відміни віз для громадян України.

Як свідчить досвід країн, громадянам яких вдалося набути право на безвізові поїздки до ЄС, основними параметрами, за якими Євросоюз оцінює готовність країни до безвізового статусу, є політика у сфері міграції, співпраця щодо реадмісії, впорядкованість кордонів, стан паспортної системи, рівень координації між міграційною і прикордонною службами, органами внутрішніх справ, іншими словами – здатність держави регулювати міграцію та запобігти нелегальній міграції та контрабанді.

Щодо удосконалення міграційної політики, прийняття необхідного для набуття безвізового статусу законодавства, ця робота в межах виконання Україною Плану дій значно активізувалася. Зокрема, прийнято Закон «Про захист персональних даних», ратифіковано відповідну Європейську конвенцію, відбувається підготовка до внесення до паспортів біометричних даних. Указами Президента України створено Державну міграційну службу, затверджено Концепцію державної міграційної політики України. Парламент країни прийняв нові закони про біженців, про правовий статус іноземців.

Однак основні застереження країн ЄС щодо безвізового статусу нашої держави лежать у сфері протидії нелегальній міграції, де, треба визнати, репутація України не найкраща. Її неодноразово називали серед основних постачальників нелегальних мігрантів до ЄС. Певним чином таке ставлення сформоване самою Україною, де роками говорять про наростання нелегального міграційного потоку, оперують при цьому величезними цифрами. Наприклад, у зв'язку з набуттям чинності Угоди про реадмісію з ЄС преса писала про 7 млн нелегальних мігрантів в Україні, а також про те, що після набуття чинності угодою країна зму-

²⁷ *По сусідству з ЄС* // Український тиждень. – 2010. – 16 липня. – № 29.

²⁸ *Малий* прикордонний рух з біометричними дозволами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15417643,00.html>

шена буде приймати по 150 тис. нелегальних мігрантів на рік, звичайно, нічим цю цифру не підтверджуючи. Акцентування проблеми нелегальної міграції було спрямоване на отримання допомоги від ЄС для облаштування кордону. Проте воно обернулося недовірою міжнародної спільноти до здатності України контролювати міграції та формуванням мігрантофобії серед власного населення.

Дійсно, у 1990-х роках в умовах «прозорості» колишніх міжреспубліканських кордонів, відсутності надійного візового та прикордонного контролю чисельність нелегальних мігрантів в Україні швидко зростала. Якщо 1991 р. на кордоні було затримано 148 нелегальних мігрантів, то 1999 р. – 14,6 тис., тобто в 10 разів більше. Проте з облаштуванням державного кордону України, налагодженням належних візових процедур, тенденцію до зростання нелегального в'їзду вдалося зупинити. Останніми роками щорічно на кордоні затримували 2-3 тис. нелегальних мігрантів (у 2010 р. – 1657 осіб) (рис. 2).

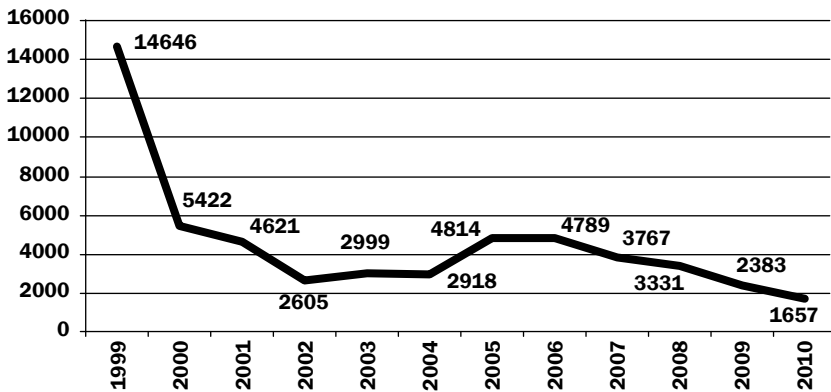

Рис. 2. Чисельність нелегальних мігрантів, затриманих на кордоні України, осіб (за даними Адміністрації Державної прикордонної служби України)

Скорочення транзитного нелегального потоку через Україну, як значають експерти, переконливо свідчить, що на сьогодні якість охорони північно-східного кордону за рівнем технічних можливостей не відрізняється від якості охорони західного кордону, що дає змогу не пропустити в державу більшість потенційних нелегальних мігрантів²⁹.

Важливо також наголосити, що значна кількість зупинених на кордоні України нелегалів аж ніяк не мала наміру дістатися Європи. Справа в

²⁹ Чумак, В. Не так страшна реадмісія, як її малюють // Дзеркало тижня. – 2010. – № 40. – 30 жовтня – 5 листопада.

тім, що в Російській Федерації, де працюють багато іноземних робітників, строки перебування є обмеженими. Тому вони змушені виїздити з її території, а отримавши відмітку в паспорті про перетин кордону, знову повертатися до Росії. Завдяки територіальній близькості, хорошому транспортному сполученню, безвізовому режиму, український кордон часто використовується для такої оборудки. Проте, оскільки прикордонники можуть не пропустити іноземця на територію України, якщо виявляється, що дійсна та заявлена мета його в'їзду не співпадають, трудові мігранти, які працюють у Росії, іноді потрапляють до звітності як потенційні нелегальні мігранти, не пропущені в Україну.

Успіхи протидії нелегальній міграції виявилися також у кардинальних змінах складу затриманих при спробі нелегального перетину кордону України, половину з яких становлять нині громадяни країн СНД (Молдови, Росії та Грузії). Колишні співгромадяни однозначно переважають серед не пропущених в Україну потенційних нелегальних мігрантів, а також з-поміж іноземців-порушників, виявлених усередині держави.

Той факт, що впродовж 10 місяців дії Угоди з ЄС про реадмісію в Україну було передано лише 157 нелегальних мігрантів-громадян СНД і 89 громадян інших країн³⁰, також підтверджує, що немає підстав вважати Україну важливим шляхом їх транзиту.

Однак Україна є країною не лише транзиту, а й походження нелегальних мігрантів. Наша держава, на жаль, посідає одне з чільних місць серед країн громадянства порушників правил перетину кордонів у Європі (8–10 тис. затриманих щорічно³¹). Чисельність українців, повернутих на батьківщину відповідно до Угоди про реадмісію, за 10 місяців 2010 р. майже у 10 разів переважає чисельність громадян третіх країн.

Разом з тим чисельність українців за кордоном, у тому числі й тих, хто перебуває й працює там нелегально, зазвичай завищується. Політики, а за ними й преса найчастіше оперують цифрами 5–7 млн, наголошуючи, що більшість мігрантів є нелегалами. Однак ґрунтовні дослідження, що вже згадувалися, дають інші результати. Про навалу українців на Європу тим більше не йдеться, що близько половини мігрантів з України працюють у Росії, що не останньою чергою забезпечується вільним режимом поїздок між двома державами.

У контексті візового режиму важливими є дані дослідження Державного комітету статистики України щодо правового статусу мігрантів за кордоном. Зокрема, воно показало, що завдяки здійсненню в низ-

³⁰ *Чумак, В.* Не так страшна реадмісія, як її малюють // Дзеркало тижня. – 2010. – № 40. – 30 жовтня – 5 листопада.

³¹ *Yearbook on illegal Migration, Human Smuggling and Trafficking in Central and Eastern Europe in 2007.* – Vienna: ICMPD, 2008. – P. 9.

ці країн перебування міграційних амністій (Італія, Іспанія, Португалія, Греція), запровадженню нового законодавства, яке розширило можливості для легального працевлаштування (Росія), більшість українців працюють за кордоном цілком легально. Разом з тим, за даними Держкомстату без жодного офіційного статусу перебували в зарубіжних державах 23,2 % мігрантів, найменше – в Іспанії, Чехії, Португалії та Росії, найбільше – в Італії (36,2 %) та Польщі (56,2 %) ³².

Нагадаємо, однак, що ці дані отримані 2008 р., тобто ще до того, як було внесено зміни до порядку тимчасового працевлаштування в Польщі громадян сусідніх держав, відповідно до яких достатньо лише зареєструватися на біржі праці та мати згоду працедавця. Якщо взяти до уваги дані Міністерства праці Польщі про 181 тис. українців, які 2009 р. заявили про бажання працювати в країні ³³, а також результати дослідження Держкомстату, згідно з яким на роботу до Польщі виїжджали 118,1 тис. українців, причому переважно на строк до 6 місяців (17,6 % під час останнього виїзду працювали в Польщі менше 1 місяця, 55,5 % – від 1 до 3 місяців, 17,4 % – від 3 до 6 місяців) ³⁴, то зіставивши ці цифри, можна припустити, що нині гостроту проблеми нелегального працевлаштування українців у сусідній державі знято.

Таким чином, небезпека нелегальної міграції, що походить з України, не видається дійсно значною і в разі лібералізації візового режиму навряд чи збільшиться. Водночас позитивні наслідки відміни віз виглядають переконливіше.

По-перше, відміна віз забезпечить більшу свободу пересування для українців, відкриє їм нові можливості для подорожей, відпочинку, ділових і приватних контактів. Суспільством вона сприйматиметься як доказ успіху України, асоціюватиметься із належною повагою до держави та її громадян. Уряд, який зможе привести Україну до безвізового режиму, зможе розраховувати на позитивну оцінку населення. За даними опитування Міжнародного дослідницького центру ІФАК (IFAK), проведеного у вересні 2010 р., прагнуть відміни візового режиму з ЄС 47 % опитаних ³⁵.

³² *Зовнішня* трудова міграція населення України / Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 118 с.

³³ *Григораш А.* Україна – найбільший донор трудових мігрантів для Польщі // Закарпатські новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://clipnews.info/newstopic.htm?id=15378>

³⁴ *Зовнішня* трудова міграція населення України / Державний Комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – С. 35.

³⁵ *Чи будете* ви частіше подорожувати до Європи? (опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-398637.html>

Прогнозувати збільшення еміграції до ЄС у контексті еventуально-го скасування віз підстав немає. Адже йдеться лише про короткострокові візи, тобто імміграційні правила залишатимуться без змін. До того ж статистика демонструє сталу тенденцію щодо скорочення виїзду українців на Захід для постійного проживання.

Що ж до трудової міграції, формально вільний доступ до короткострокових віз вплинути на неї теж не може. Разом з тим еміграційний потенціал в Україні значний: різниця в добробуті з країнами-реципієнтами зберігається. Крім того, наслідком двох десятиліть інтенсивної міграції за кордон є формування в низці зарубіжних країн численних діаспор, функціонування міграційних мереж. Все частіше мотивом виїзду за кордон є наслідування прикладу родичів, знайомих, тобто чинник, менше залежний від економічних міркувань. Отож об'єктивні причини для продовження трудової міграції українців за кордон вагомі, а потреба в українській робочій силі в ЄС очевидна, тому працевлаштування українців у європейських країнах і надалі відбуватиметься. Жорсткий візовий режим може ускладнити переїзди, проте не стільки зменшити їх кількість, скільки посилити нелегальний складник.

Водночас відміна візового режиму не викличе помітного збільшення трудової міграції до ЄС. По-перше, більшість українських мігрантів, які працюють у ЄС, виїхали в 1990-ті роки і нині набули там, головним чином у країнах Південної Європи, надійного правового статусу. Значний сегмент сучасної міграції становить об'єднання їхніх сімей за кордоном, що не залежить від візового режиму. По-друге, трудова міграція з України наполовину спрямована на Схід, тобто від режиму поїздок до ЄС не залежить.

Вільний виїзд до ЄС навряд чи призведе до кардинальної переорієнтації спрямованого на Росію міграційного потоку, оскільки вибір напрямку міграції передусім визначається географічною близькістю, що збігається з більшою етнокультурною, мовною та ментальною спорідненістю прикордонних східних регіонів з Росією, а західних – із сусідніми країнами Центральної Європи. Важливу роль відіграють родинні та особисті зв'язки з громадянами сусідніх держав, співробітництво прикордонних регіонів, розвинене транспортне сполучення, міграційні традиції попередніх часів тощо. Крім того, внаслідок демографічних негараздів та в умовах економічного зростання потреба Росії в додатковій робочій силі з-за кордону, безумовно, збільшуватиметься.

Якщо кількісні показники трудової міграції до ЄС у цілому залишаться незмінними, то її характер може зазнати трансформації. Вірогідно, що в умовах вільного пересування українські трудові мігранти

частіше використовуватимуть модель тимчасової, циркулярної міграції, оскільки навіть значно вищий, ніж в Україні, заробіток у Європі матиме економічний сенс, якщо він витратиться вдома.

Чого варто очікувати в разі відміни візового режиму, то це інтенсифікації пізнавальних, рекреаційних, навчальних, ділових та інших поїздок українців до Європи. За даними уже згаданого опитування ІФАК (ІФАК), 46 % респондентів ствердно відповіли на запитання: «Чи станете ви частіше подорожувати за умови скасування віз Європейським Союзом?» Збільшення числа здійснених українцями зарубіжних подорожей, урізноманітнення їх географії та цілей матиме не лише культурно-пізнавальне значення. Воно може стати важливим додатковим чинником розвитку демократії, захисту прав людини, забезпечення високих соціальних стандартів.

Разом з тим інтенсифікація рухливості не буде надмірною. Велика частина мешканців держави за інерцією, що лишилася у спадщину від часів автаркії, не прагне до зарубіжних поїздок або не має для цього фінансових можливостей. За даними ІФАК, лише 9 % дорослих мешканців України впродовж останніх 10 років хоча б раз побували в європейських країнах, 43 % респондентів заявили, що не подорожуватимуть до ЄС навіть у разі скасування візового режиму, бо не мають для цього коштів³⁶.

Безумовно, відміна візового режиму передусім викличе інтенсифікацію зарубіжних поїздок у західних прикордонних областях, де свою зацікавленість у свободі пересування до ЄС висловили під час опитування ІФАК 63 % респондентів проти 47 % у цілому по країні. Частина з них, як і нині, відбуватиметься з приватними цілями, частина – матиме економічну мету. Проте за умови вільного пересування через кордон можна сподіватися на вищу впорядкованість та легальність таких поїздок, зменшення корупції та правопорушень, що їх супроводжують. Безвізовий режим сприятиме розширенню транскордонних контактів, інтенсифікації прикордонного співробітництва, прискореному розвитку прикордонних регіонів, що своєю чергою в перспективі приведе до вирівнювання умов життя в них і в сусідніх регіонах країн ЄС, забезпечить панування цивілізованих форм взаємних поїздок громадян.

³⁶ *Чи будете ви частіше подорожувати до Європи? (опитування)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-398637.html>

МІГРАЦІЯ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ: ЧИ ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ ПОТЕНЦІАЛ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ, ЯКІ ПОВЕРТАЮТЬСЯ НА БАТЬКІВЩИНУ?³⁷

Купець Ольга Василівна,
*доцент кафедри економічної теорії
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
кандидат економічних наук*

З огляду на перспективи зростання міграційних потоків між Україною та розвиненими країнами світу, спричинене існуючим розривом у рівнях доходів населення та зростаючим попитом на робочу силу з України та інших країн регіону, управління міжнародною трудовою міграцією, спрямоване на досягнення максимально позитивного ефекту для вітчизняної економіки, стає нагальною проблемою.

У фаховій літературі³⁸ розглядаються три основних напрями, через які міжнародна трудова міграція може мати прямий позитивний вплив на розвиток країни походження мігрантів: грошові перекази мігрантів, повернення трудових мігрантів на батьківщину та перенесення нових знань та інноваційних технологій через кордони, у тому числі через мережу старої діаспори або нових об'єднань заробітчан за кордоном.

Повернення трудових мігрантів вважається ефективною стратегією для скорочення негативних наслідків еміграції кваліфікованих працівників («відпливу мізків», англ. – *brain drain*) та перетворення їх на позитивний результат, якщо висококваліфіковані працівники повертаються додому з новими знаннями та вміннями (людським капіталом), накопиченим фінансовим і соціальним капіталом, розширеним світоглядом і впевненістю у собі та ефективно застосовують ці надбання на місцевому ринку праці, відкриваючи власний бізнес і створюючи нові робочі місця. На макрорівні це приводить до підвищення продуктивності праці, скорочення безробіття й бідності та пришвидшення економічного й людського розвитку. За таких умов зворотна міграція є

³⁷ Дослідження проводилося за підтримки Консорціуму економічних досліджень та освіти (грант № R09-0821) на кошти Глобальної мережі розвитку (*GDN*). Повна версія дослідження (*Kupets, O. Brain gain or brain waste? The performance of return labor migrants in the Ukrainian labor market.* – Kiev: EERC, 2011. – 46 p.) представлена на сайті Консорціуму економічних досліджень та освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eerc.ru/paperinfo/310>.

³⁸ Див., наприклад, *Lowell B. L. and A. M. Findlay. Migration of highly skilled persons from developing countries: impact and policy responses – synthesis report/ ILO International Migration Paper No. 44. – 2002.*

спонукальним чинником розвитку та «приросту мізків» (англ. – *brain gain*), що дає змогу компенсувати хоча б частково втрати країни-донора від «відпливу мізків».

Разом з тим початкова еміграція та зворотна міграція можуть призводити до негативного ефекту «втрати мізків» (англ. – *brain waste*), зумовлюючи зниження продуктивності праці та стримуючи подальший економічний і людський розвиток країни походження. Як правило, це відбувається, якщо мігранти втрачають свою кваліфікацію, виконуючи за кордоном низькокваліфіковану роботу, або не можуть використати на місцевому ринку праці набуті за кордоном знання та вміння, якщо доходи від роботи за кордоном використовуються колишніми мігрантами та членами їх родин непродуктивно та якщо побічними наслідками перебування за кордоном є руйнування соціальних зв'язків на батьківщині, різноманітні особисті (у тому числі погіршення стану здоров'я) та сімейні проблеми.

Науковці пов'язують вплив зворотної міграції на економічний розвиток країни походження з багатьма чинниками, зокрема з її причинами та характером³⁹. Згідно з неокласичною економічною теорією зворотна міграція є результатом невдалого досвіду перебування за кордоном, коли очікування мігрантів щодо умов роботи та життя за кордоном не справджуються. У новій економічній теорії трудової міграції зворотна міграція розглядається як частина оптимальної послідовності місць проживання впродовж життєвого циклу і тому вважається успішною подією, адже мігранти повертаються додому здебільшого за умови реалізації поставлених планів. Прихильники структурного підходу стверджують, що повернення мігрантів та їх економічна активність на батьківщині залежать не лише від їх досвіду роботи за кордоном та планів на майбутнє, а й від економічних, соціальних, політичних та інституційних чинників у країнах походження, які можуть негативно впливати на реалізацію планів колишніх мігрантів, особливо стосовно організації власного бізнесу на батьківщині. Насамкінець, згідно з концепцією транснаціоналізму та теорією транскордонних соціальних мереж зворотна міграція є частиною циркулярної системи соціальних та економічних відносин, що сприяє вигідному обміну знаннями, інформацією та технологіями, а мігранти є сполучною ланкою, за допомогою якої країни походження втягуються у глобальні процеси.

Саме тому у цьому виступі зосереджуся на аналізі основних характеристик трудових мігрантів, які повернулися до України (*далі* –

³⁹ Детальний огляд теоретичних підходів до зворотної міграції наведено у *Cas-sarino J.-P.* Theorising return migration: the conceptual approach to return migrants revisited // *International Journal on Multicultural Societies.* – 2004. – № 6 (2). – P. 162–188.

зворотних мігрантів), оцінці впливу досвіду роботи за кордоном на вибір виду діяльності на українському ринку праці та розробка відповідних рекомендацій для державної міграційної політики.

При цьому спиратимуся на інформаційну базу обстеження трудової міграції 2008 р., здійсненого Державною службою статистики України (дані про 667 актуальних мігрантів працездатного віку та 357 зворотних мігрантів, які повернулися до України впродовж 2005–2008 рр.), і дані вибіркового обстеження населення з питань економічної активності у травні-червні 2008 р. (дані про 24657 осіб працездатного віку, які не були трудовими мігрантами впродовж 2005–2008 рр.).

Порівняльний аналіз актуальних і зворотних мігрантів та оцінка чинників імовірності повернення (табл. 1) дали змогу виявити такі особливості зворотної міграції до України:

- між українцями, які працювали за кордоном на момент проведення обстеження трудової міграції у травні-червні 2008 р., і тими, хто також мав міграційний досвід упродовж 2005–2008 рр., але перебував в Україні під час опитування, не виявлено суттєвих відмінностей за віком, статтю, сімейним станом і типом місцевості проживання в Україні;

- частка осіб із базовою середньою освітою або нижчим рівнем освіти значно більша серед зворотних мігрантів, ніж з-поміж актуальних, а за іншими рівнями освіти різниця є не суттєвою. Отже, освіченіші трудові емігранти рідше повертаються на батьківщину, ніж їхні співвітчизники з базовим рівнем освіти;

- вихідці восьми західних областей України мають меншу ймовірність повернення, ніж мігранти з інших регіонів, особливо зі східних областей;

- імовірність повернення із країн Західної Європи та інших країн світу, що знаходяться на значній відстані від України та здійснюють жорстку імміграційну політику, є меншою, ніж із країн СНД, Центрально-Східної Європи й Туреччини. З цього випливає, що витрати, пов'язані з виїздом за кордон (і прямі, і непрямі), є значущим чинником імовірності повернення з-за кордону: чим більші такі витрати, тим менша ймовірність (швидкого) повернення;

- серед зворотних мігрантів набагато більша частка осіб, які їздять за кордон частіше та на короткий термін (до 3 місяців), що свідчить про те, що зворотна міграція є складником циркулярної міграції та пов'язана із сезонним характером роботи за кордоном;

- основними причинами повернення на батьківщину є: закінчення терміну договору, дозволу на роботу (52 %), сімейні обставини (25,5 %), несприятливі умови праці або низький рівень оплати (11,5 %) та стан здоров'я (4,5 %);

**Результати оцінки чинників імовірності повернення
трудомих мігрантів до України**

Змінні	Логіт	Пробіт	Логіт (2)
Вік	0,008	0,005	-0,001
	(0,008)	(0,005)	(0,009)
Стать (1=чоловіки, 0=жінки)	-0,075	-0,034	-0,228
	(0,164)	(0,099)	(0,180)
Сімейний стан (1=одружені, 0=інші)	0,050	0,031	0,346*
	(0,162)	(0,098)	(0,191)
Кількість мігрантів у домогосподарстві (крім досліджуваної особи)	-0,302***	-0,175***	-0,394***
	(0,110)	(0,066)	(0,132)
Розмір домогосподарства	-	-	0,164***
			(0,057)
Наявність дітей до 6 років у домогосподарстві (1=є, 0=немає)	-	-	-0,187
			(0,200)
Наявність осіб похилого віку (65 років і старше) у домогосподарстві (1=є, 0=немає)	-	-	-0,311*
	-	-	(0,176)
<i>Освіта</i> (базова категорія – базова середня загальна освіта або нижче)			
Повна та базова вища	-0,053	-0,040	-0,069
	(0,283)	(0,173)	(0,303)
Неповна вища	-0,134	-0,079	-0,262
	(0,264)	(0,161)	(0,286)
Повна загальна середня	-0,332*	-0,198	-0,448**
	(0,201)	(0,124)	(0,212)
Тип місцевості в Україні (1=міська, 0=сільська)	0,054	0,028	-0,007
	(0,184)	(0,112)	(0,202)
Регіон походження в Україні (1=західний, 0=інші)	-0,293*	-0,184*	-0,342*
	(0,172)	(0,105)	(0,186)
<i>Регіон призначення</i> (базова категорія – СНД)			
Центрально-Східна Європа та Туреччина	0,018	0,008	-0,008
	(0,172)	(0,106)	(0,182)
Західна Європа та інші країни світу	-0,939***	-0,554***	-1,085***
	(0,230)	(0,137)	(0,248)

Закінчення табл. 1

Змінні	Логіт	Пробіт	Логіт (2)
<i>Середня тривалість перебування за кордоном</i> (базова категорія – 12 місяців та більше)			
До 1 місяця	1,204***	0,707***	1,208***
	(0,357)	(0,216)	(0,383)
Від 1 до 3 місяців	0,579**	0,316**	0,565**
	(0,260)	(0,153)	(0,284)
Від 3 до 12 місяців	0,468*	0,241*	0,635**
	(0,242)	(0,140)	(0,267)
Константа	-0,547	-0,330	-0,768
	(0,434)	(0,262)	(0,499)
Кількість спостережень	1048	1048	960
<i>Log-likelihood</i>	-641,648	-642,233	-567,798
Псевдо (скоригований) R^2	0,066	0,065	0,082

Джерело: розрахунки автора за даними обстеження трудової міграції 2008 р.

*, **, *** – значущість на рівні 10 %, 5 % та 1 % відповідно.

У дужках наведено стандартні помилки. Залежна змінна: зворотний мігрант=1, актуальний мігрант=0. Усі змінні, крім віку, кількості мігрантів у домогосподарстві та розміру домогосподарства, є даммі-змінними.

- майже кожен четвертий мігрант, який повернувся, намагався залишитися у країні перебування на довший термін. Це є свідченням того, що принаймні для чверті опитаних колишніх мігрантів повернення на батьківщину є незапланованим, і тому не варто очікувати суттєвого позитивного ефекту від повернення таких мігрантів.

На основі цього аналізу можна виокремити дві групи зворотних трудових мігрантів в Україні:

- 1) більш освічені працівники, які виїжджають до країн Західної Європи та деяких інших країн світу (крім СНД та Центрально-Східної Європи), перебувають там відносно довгий період часу, мають стійкі наміри залишитися на постійне проживання, але повертаються до України у разі невдачі, проблем з особистим здоров'ям або через сімейні обставини;

- 2) менш освічені працівники, які часто їздять у сусідні країни СНД та Центрально-Східної Європи з метою працевлаштування, переважно на короткий термін та повертаються до України через закінчення терміну трудового договору і рідше через сімейні обставини.

Беручи за основу класифікацію зворотних мігрантів, запропоновану Ф. Черазе⁴⁰, та аналізуючи досвід роботи за кордоном і трудову діяльність колишніх мігрантів улітку 2008 р., ми розділили усіх зворотних мігрантів на чотири групи за типом повернення:

- *повернення для виходу на пенсію* (мігранти передпенсійного віку, які повернулися до України з метою завершення трудової діяльності та виходу на «заслужений відпочинок») – 4,8 % усіх зворотних мігрантів у вибірці, які повернулися у 2005–2008 рр.;

- *повернення з інноваціями* (мігранти, які після повернення застосували набуті знання та реалізували підприємницький потенціал, створивши власний бізнес) – 2,5 %;

- *повернення з консерватизмом* (мігранти, які повернулися до України через закінчення терміну трудового договору або дозволу на роботу та не намагалися залишитися за кордоном довше, тобто ті, хто планував повернутися з достатньою кількістю зароблених грошей для забезпечення потреб своїх родин, але не ставив за мету принести із собою суттєві зміни; деякі з цих мігрантів могли би бути новаторами, але вони були змушені пристосувати свої очікування до місцевих реалій в Україні й тому не спромоглися суттєво вплинути на середовище походження після повернення) – 37,5 %;

- *повернення через фіаско* (мігранти, які повернулися через незалежні від них обставини, зокрема через сімейні обставини, проблеми зі здоров'ям, депортацію або неможливість подовження терміну перебування після закінчення терміну трудового договору або дозволу на роботу, або ж ті, які мали невдалий досвід роботи за кордоном з поганими умовами праці та низькою оплатою праці) – 55,2 %.

Отже, всупереч очікуванням згідно з новою економічною теорією трудової міграції та результатами емпіричних досліджень зворотної еміграції у країнах, що розвиваються⁴¹, в Україні виявлено дуже мало осіб, яких можна вважати носіями змін та рушійною силою розвитку й інновацій. Зрозуміло, що за таких характеристик зворотної міграції ймовірність одержання від неї позитивного ефекту для економічного розвитку України через ринок праці є вкрай низькою.

⁴⁰ Cerase, F. Expectations and reality: a case study of return migration from the United States to Southern Italy // *International Migration Review*. – 1974. – № 8 (2). – P. 245–262.

⁴¹ Dustmann, C. and Kirchkamp, O. The optimal migration duration and activity choice after re-migration // *Journal of Development Economics*. – 2002. – № 67 (2). – P. 351–372; Ilahi, N. Return migration and occupational change // *Review of Development Economics*. – 1999. – № 3 (2). – P. 170–186; McCormick, B. and Wahba, J. Overseas work experience, savings and entrepreneurship amongst return migrants to LDCs // *Scottish Journal of Political Economy*. – 2001. – № 48 (2). – P. 164–178; Piracha, M. and Vadean, F. Return migration and occupational choice: evidence from Albania // *World Development*. – 2010. – № 38 (8). – P. 1141–1155.

Отже, за даних умов досвід роботи за кордоном має не позитивний, а навіть негативний вплив на конкурентоспроможність українських заробітчан, які повертаються на батьківщину, внаслідок чого вони частіше роблять вибір на користь зайнятості у сільському господарстві або у неформальному несільськогосподарському секторі проти зайнятості у формальному несільськогосподарському секторі⁴² порівняно з особами, які не виїжджали за кордон з метою працевлаштування впродовж обстежуваного періоду.

Аргументами на користь даного припущення з погляду індивідуальних характеристик можуть бути як знецінення людського капіталу через поширену зайнятість українських заробітчан на низькокваліфікованих робочих місцях у країнах призначення, особливо у розвинених країнах, або недостатня тривалість перебування за кордоном для одержання специфічних навичок і світогляду, так і неможливість застосування знань і вмінь, одержаних під час роботи за кордоном, на українському ринку праці через існуючі технологічні відмінності. Крім того, існують перешкоди, пов'язані із самим досвідом трудової міграції, а саме: значні перерви у трудовій діяльності та відвикання від специфіки роботи в Україні, руйнування соціальних зв'язків, необхідних для пошуку роботи у формальному секторі або організації власної справи, та можливі проблеми зі здоров'ям, які негативно позначаються на працездатності колишніх мігрантів.

Слід зауважити, що емігранти можуть суттєво відрізнитися за якісними характеристиками від осіб, які залишаються у країні походження, так само, як зворотні мігранти відрізняються від мігрантів, які виїхали за кордон і не збираються повертатися на батьківщину, через дію механізму самовідбору, що також позначається на результатах трудової діяльності мігрантів після їхнього повернення⁴³. Враховуючи результати порівняльного аналізу актуальних і зворотних трудових мігрантів в Україні з іншими особами працездатного віку за рівнем освіти, ми припускаємо, що подвійний негативний відбір (спочатку на етапі виїзду за кордон, а потім на етапі повернення до України) може теж зумовлювати несприятливе становище зворотних мігрантів на українському ринку праці.

З погляду структурних характеристик можливим поясненням такої становища зворотних мігрантів є несприятливі умови на українсько-

⁴² Через малу кількість підприємців серед зворотних мігрантів їх віднесено до зайнятих у формальному секторі (разом із найманими працівниками).

⁴³ Див., наприклад, *Borjas, G. J.* Who leaves? The out-migration of the foreign-born / *G. J. Borjas, B. Bratsberg* // *The Review of Economics and Statistics*. – 1996. – № 78 (1). – P. 165–176; *De Coulon A.* Self-selection and the performance of return migrants / *De Coulon A., M. Piracha* // *Journal of Population Economics*. – 2005. – № 18 (4). – P. 779–807.

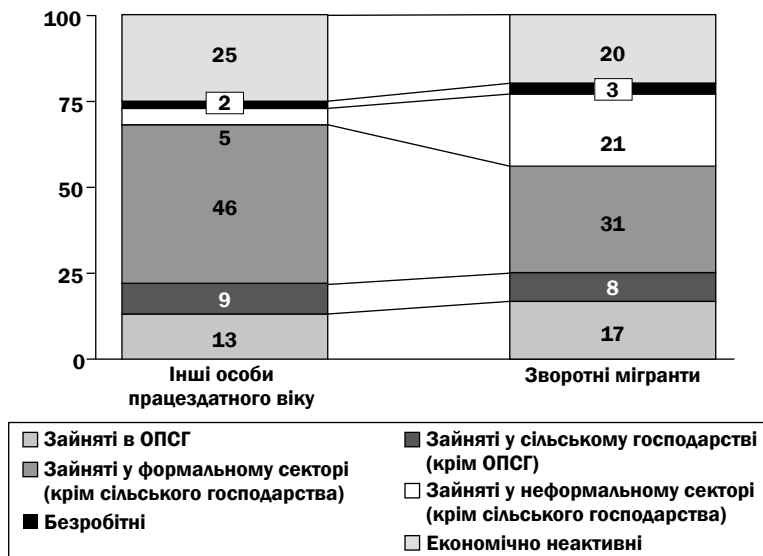

Рис. 1. Економічна активність і зайнятість зворотних мігрантів у травні-червні 2008 р.

Джерело: розрахунки автора за даними обстеження трудової міграції та обстеження населення з питань економічної активності 2008 р.

му ринку праці, зокрема дефіцит гідних робочих місць, нераціональна структура зайнятості із значною часткою зайнятих у низькопродуктивних видах діяльності та у неформальному секторі, суттєва регіональна диференціація за рівнем оплати праці та безробіття й несприятливий бізнес-клімат.

Однофакторний аналіз економічної активності й зайнятості зворотних мігрантів порівняно з іншими особами працездатного віку підтвердив нашу гіпотезу, адже частка осіб працездатного віку, зайнятих в особистому підсобному селянському господарстві (ОПСГ) або у неформальному несільськогосподарському секторі, є набагато більшою серед колишніх мігрантів (рис. 1). Водночас частка зворотних мігрантів, зайнятих у формальному несільськогосподарському секторі, є набагато меншою.

Крім того, детальний аналіз зайнятості колишніх мігрантів у формальному секторі за видами економічної діяльності (табл. 2) показав, що вони набагато частіше працюють у будівництві, торгівлі, ремонті та сфері комунальних та індивідуальних послуг, ніж їхні співвітчизники без досвіду міграції за останні роки, тобто у видах діяльності, що

Таблиця 2

**Структура зайнятості зворотних мігрантів та інших осіб
працездатного віку у травні-червні 2008 р. за видами
економічної діяльності (крім сільського господарства),
у % за підсумком**

Вид економічної діяльності	Формальний сектор			Неформальний сектор		
	Зворотні мігранти	Інші особи працездатного віку	Всього	Зворотні мігранти	Інші особи працездатного віку	Всього
Промисловість	19,82	27,07	27,00	2,70	9,90	9,51
Будівництво	18,02	6,23	6,34	74,32	43,70	45,35
Торгівля та ремонт	18,92	17,34	17,36	14,86	30,94	30,07
Діяльність готелів та ресторанів	1,80	2,01	2,01	–	2,63	2,49
Діяльність транспорту та зв'язку	9,91	8,63	8,64	2,70	4,80	4,68
Фінансова діяльність; операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	2,70	4,93	4,90	–	1,55	1,46
Державне управління	3,60	7,61	7,57	1,35	0,23	0,29
Освіта	12,61	13,19	13,19	1,35	0,54	0,59
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	5,41	9,30	9,27	–	0,54	0,51
Надання комунальних та індивідуальних послуг	7,21	3,68	3,71	2,70	3,79	3,73

Джерело: розрахунки автора за даними обстеження трудової міграції та обстеження населення з питань економічної активності 2008 р.

завзвичай характеризуються нестабільною зайнятістю, низьким рівнем оплати праці та поганими умовами праці.

На останньому етапі дослідження для оцінки впливу досвіду роботи за кордоном на вибір виду діяльності на українському ринку праці у 2008 р. у багатofакторній моделі було застосовано модель мультиноміального пробіт (*multinomial probit*), в якій залежною змінною є імовірність вибору одного з трьох статусів (незайнятості, зайнятості у сільському господарстві та зайнятості у неформальному несільськогосподарському секторі) проти базового статусу (зайнятості у формальному несільськогосподарському секторі). Для урахування можливого

I. Вплив міграції на економіку та соціальну сферу

зміщення оцінок через самовідбір мігрантів (*self-selection bias*) було застосовано метод інструментальних змінних, для чого було оцінено звичайну модель пробіт для оцінки чинників еміграції з подальшим поверненням з незалежними змінними, використаними в основній моделі, та з інструментальною змінною, підставлено залишки цієї моделі в основну модель і протестовано їх значущість. Оскільки залишки виявилися значущими, ми скоригували стандартні помилки основної моделі з використанням бутстрап-методу (*bootstrapping*).

Таблиця 3

Результати оцінки чинників імовірності вибору діяльності на українському ринку праці

Змінні	2-кроковий мультиноміальний пробіт		
	Незайнятість проти зайнятості у формальному секторі	Зайнятість у сільському господарстві проти зайнятості у формальному секторі	Зайнятість у неформальному секторі проти зайнятості у формальному секторі
Вік	- 0,019*** (0,001)	0,002 (0,002)	- 0,012*** (0,001)
Стать (1=чоловіки, 0=жінки)	- 0,171*** (0,026)	0,136*** (0,030)	0,482*** (0,043)
Сімейний стан (1=одружені, 0=інші)	- 0,489*** (0,029)	- 0,014 (0,037)	- 0,184*** (0,043)
<i>Освіта</i> (базова категорія – базова середня загальна освіта або нижче)			
Повна та базова вища	- 2,008*** (0,049)	- 1,815*** (0,055)	- 1,384*** (0,084)
Неповна вища	- 1,637*** (0,044)	- 1,213*** (0,048)	- 0,781*** (0,064)
Повна загальна середня	- 0,985*** (0,037)	- 0,587*** (0,040)	- 0,254*** (0,053)
Тип місцевості в Україні (1=міська, 0=сільська)	- 0,181*** (0,032)	- 2,033*** (0,038)	- 0,245*** (0,039)
<i>Регіон проживання в Україні</i> (базова категорія – західний)			
Північ	- 0,147*** (0,050)	0,062 (0,056)	- 0,474*** (0,059)
Центр	0,053 (0,054)	0,465*** (0,052)	- 0,229*** (0,067)

Закінчення табл. 3

Змінні	2-кроковий мультиноміальний пробіт		
	Незайнятість проти зайнятості у формальному секторі	Зайнятість у сільському господарстві проти зайнятості у формальному секторі	Зайнятість у неформальному секторі проти зайнятості у формальному секторі
Південь	0,118**	0,539***	0,123**
	(0,057)	(0,054)	(0,062)
Схід	-0,126***	0,132***	-0,451***
	(0,046)	(0,050)	(0,056)
Зворотний мігрант (1=мігрант, 0=ні)	2,120**	-0,578	0,710
	(0,882)	(0,828)	(0,852)
Залишки з моделі пробіт на першому кроці	-0,852**	0,239	0,065
	(0,378)	(0,335)	(0,356)
Константа	1,872***	0,621***	-0,328***
	(0,060)	(0,069)	(0,077)
Кількість спостережень	25032		
<i>Log-likelihood</i>	-24456,442		

Джерело: розрахунки автора за даними обстеження трудової міграції та обстеження населення з питань економічної активності 2008 р.

*, **, *** – значущість на рівні 10 %, 5 % та 1 % відповідно.

У дужках наведено стандартні помилки бутстрап (100 повторів). Усі змінні, крім віку, є даммі-змінними.

Остаточні результати оцінки моделі мультиноміального пробіт з урахуванням зміщення через самовідбір наведено у табл. 3. Згідно з такими оцінками гіпотеза про негативний вплив досвіду роботи за кордоном на професійну діяльність після повернення в Україну підтверджена лише частково, адже після врахування самовідбору зворотних мігрантів різниця між особами з досвідом трудової міграції та іншими особами працездатного віку щодо імовірності зайнятості у неформальному секторі проти зайнятості у формальному секторі (крім сільського господарства) втратила статистичну значущість, натомість різниця щодо імовірності незайнятості проти зайнятості у формальному секторі набула значущості. Отже, якщо всі інші чинники залишаються незмінними, колишні мігранти мають більшу імовірність незайнятості проти зайнятості у формальному секторі порівняно з особами без міграційного досвіду. Цей результат може бути як свідченням того, що

досвід роботи за кордоном негативно впливає на перспективи працевлаштування колишніх мігрантів в Україні, так і того, що деякі зворотні мігранти навіть не намагаються знайти роботу в Україні, повертаючись на батьківщину для виходу на пенсію або для тимчасового перебування перед очікуваним періодом роботи за кордоном у майбутньому.

Таким чином, зворотна міграція до України має місце переважно через тимчасовий характер зайнятості за кордоном, сімейні обставини чи невдалий досвід роботи за кордоном. Унаслідок дії комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників дуже мало трудових мігрантів повертаються на батьківщину з новими знаннями, вміннями та цінностями й лише деяким з них вдається ефективно застосувати ці надбання на місцевому ринку праці, модернізувати свої території походження та сприяти економічному розвитку України. Отже, у нашій країні повною мірою досі не використовується потенціал трудових мігрантів, які повертаються на батьківщину. Зважаючи на це, обов'язковими складниками державної міграційної політики України щодо трудової міграції громадян за кордон мають бути заходи за такими основними напрямками:

- превентивні заходи, спрямовані на утримання працівників в Україні та скорочення еміграції осіб працездатного віку через економічне зростання та розвиток цивілізованого ринку праці;

- заходи, спрямовані на ефективне застосування знань і навичок трудових мігрантів під час роботи за кордоном, щоб запобігти «вtratі мізків», яка спостерігається нині. Важливу роль тут відіграє прийняття та запровадження Національної рамки кваліфікацій, яка дасть змогу підвищити якість освіти й забезпечити міжнародне визнання кваліфікацій та компетенцій, здобутих в Україні;

- заходи, спрямовані на заохочення повернення висококваліфікованих працівників на батьківщину та ефективне використання їхнього потенціалу для розвитку України;

- активні реінтеграційні заходи для трудових мігрантів, які повертаються через невдалий досвід роботи за кордоном і нездатні на рівних конкурувати за достойні робочі місця в Україні з іншими працівниками.

ВПЛИВ ЗОВНІШНЬОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ НА ДОБРОБУТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

П'ятковська Оксана Романівна,
*науковий співробітник Міжнародного інституту
освіти, культури та зв'язків з діаспорою
Національного університету «Львівська політехніка»*

Посилення глобалізаційних процесів обумовлює об'єктивний характер міжнародної трудової міграції, що стає невід'ємною частиною формування світового ринку праці. Після проголошення незалежності Україна активно включилася у світові міграції та перетворилася на важливого донора трудових ресурсів для країн ЄС і Росії. Сьогодні, за різними підрахунками, чисельність української трудової еміграції оцінюється у 4,5–7 млн осіб. Водночас Україна стала реципієнтом трудових мігрантів з таких країн, як Туреччина, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Білорусь, Індія⁴⁴. Загалом, за офіційними даними, за період з 2006 р. по 2010 р. в Україну в'їхало майже 71 тис. трудових іммігрантів⁴⁵. Варто наголосити, що обмін трудовими ресурсами відбувається за відсутності розроблених державних механізмів регулювання зовнішньої трудової міграції та міграційної політики як такої, що, своєю чергою, є значною загрозою безпеки держави.

Незважаючи на те, що протягом кількох останніх років проблема формування міграційної політики активно дискутується в науковій літературі, ведуться дослідження передумов і чинників зовнішньої трудової міграції українців, вибірково проводяться дослідження результатів міграції на соціально-економічний розвиток України загалом і певних регіонів зокрема, вплив міграції на добробут населення вивчено досі недостатньо.

Таким чином, вельми актуальним є виявлення впливу зовнішньої трудової міграції на добробут населення України.

Зважаючи на наявність різних підходів до тлумачення поняття «добробуту населення», окреслимо засади його формування та визначимо методiku його вимірювання. Початок теорії добробуту закладено ще А. Смітом, який вважав, що добробут залежить від продуктивності суспільної праці та її пропорційності потребам споживачів. Ця теорія розвивалася поетапно (наприклад, І. Ховрак і К. Слободяник окреслюють

⁴⁴ *Державний* комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

⁴⁵ Там само.

десять етапів її розвитку⁴⁶), внаслідок чого теорія добробуту поступово перетворилася в теорію суспільного вибору⁴⁷.

Л. Білорусець вважає, що чинники формування добробуту населення можуть мати й економічну, і неекономічну природу. До економічних чинників автор відносить: особливості, структуру та рівень виробництва соціальних благ, розподіл доходів, соціальну політику держави. Некономічні чинники впливу мають набагато ширшу природу, до них можна віднести: природні, демографічні, технічні, суспільні й особистісні передумови задоволення потреб⁴⁸.

Загалом, перелік складників формування добробуту доволі широкий. За рекомендацією ООН для цього використовуються групи показників, які узагальнено можна розподілити, зокрема, на демографічні; санітарно-гігієнічні; споживання продовольства; забезпеченості житлом і благами тривалого користування; освітні і культурні; умов та організації праці й відпочинку; доходів, витрат і вартості життя; соціального забезпечення. Крім того, в ООН використовується загальний інформаційний розділ показників оцінки якісного складника добробуту, що не є безпосередніми його характеристиками (ВВП, ВНД, ВНП на одну особу; витрати і структура споживання; соціальне та транспортне обслуговування тощо)⁴⁹.

Існують параметричні переліки соціальних індикаторів якості формування добробуту, що використовуються для порівняння добробуту і населення різних країн, і всередині них. Загалом для світових організацій (ООН, ЮНЕСКО, МОП, Світового банку, ВОЗ) типовою є практика формування методології розрахунку відповідних до їх компетенції показників, що характеризують окремі компоненти добробуту⁵⁰.

Досліджуючи методологічні засади вимірювання добробуту, Т. Фертікова зауважує, що в економічній науці воно здійснюється в кількох контекстах:

- у межах такого наукового напрямку, як економіка добробуту, – переважно способом аналізу поточного стану та динаміки ВВП і нерівності розподілу багатства (доходів);
- у межах вимірювання якості розвитку: даний підхід передбачає розробку таких методик оцінювання якості життєдіяльності, що вимірюють результат забезпеченості благами для людського або соціального

⁴⁶ Ховрак, І. В. Теорія і практика формування економіки добробуту / І. В. Ховрак, К. П. Слободяник // Економічний простір. – 2011. – № 48 (1). – С. 128–136.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Білорусець, Л. М. Національні концептуальні особливості визначення добробуту населення / Л. М. Білорусець // Вісник Хмельницького національного університету. Серія економічна. – 2010. – Т. 3, № 5. – С. 166–168.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Сафуллин, А. Р. Економіка благосостояния / А. Р. Сафуллин. – Ульяновск: УЛГТУ, 2007. – 111 с. – С. 42–43.

капіталу (до показників даної галузі належать індекс людського розвитку й індекс стійкого розвитку суспільств);

- у межах вимірювання рівня та якості життя за допомогою чинників, які обумовлюють доступність чи наявність благ в індивіда (наприклад, розгорнена система, запропонована В. Мандибурою, з багатьма показниками, починаючи від тих, що відображають рівень реальних доходів та майнової забезпеченості й закінчуючи тими, що розкривають рівень суспільно-правових гарантій та політичних свобод населення)⁵¹.

Натомість професор Кембриджського університету Ф. Хупперт у 2005 р. здійснив спробу виміряти добробут населення за допомогою теоретичного модуля, що складався з 50 запитань⁵².

Як бачимо, існує значна кількість показників та підходів для вимірювання добробуту. Одне з останніх найвагоміших досліджень щодо оцінки добробуту здійснене у 2009 р. Комісією вимірювання економічного та соціального прогресу (*Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*), яка була сформована з провідних науковців різних наукових сфер і лауреатів Нобелівської премії з економіки. Відповідно до звіту, представленого цією Комісією, вимірювання добробуту має базуватися на таких засадах:

- при оцінці матеріального добробуту слід урахувувати не показники виробництва (ВВП, ВВП, ВВП), а показники рівня доходу і споживання;
- слід брати до уваги не загальний соціально-економічний стан держави, а окремі домогосподарства та оцінювати їх перспективи;
- оцінка доходів і споживання домогосподарства має також включати оцінку багатства (достатку) цього домогосподарства (під багатством автори розуміють позитивний баланс між доходами та витратами членів домогосподарства і можливість накопичення (відкладення) коштів на майбутнє);
- необхідно розподіл доходів, витрат і достатку;
- при оцінці доходів слід урахувувати неринкові показники, а також такі як, наприклад, час на відпочинок⁵³.

Таким чином, за допомогою вибраних моделей і методів аналізу визначимо вплив міжнародної трудової міграції на деякі із зазначених показників в Україні.

⁵¹ Фертікова, Т. М. Дослідження динаміки добробуту населення України / Т. М. Фертікова // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2010. – № 1 (3). – С. 338–346.

⁵² Ігнатюк, А. О. Методичні засади до вимірювання розвитку суспільного добробуту / А. О. Ігнатюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekpr/2010_34/Zmist/6PDF.pdf

⁵³ *Report by the Commission on the Measurement of Economic and Social Progress* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://media.ft.com/cms/f3b4c24a-a141-11de-a88d-00144feabdc0.pdf>. – С. 12–14.

Насамперед розглянемо вплив міграції на рівень ВВП країни. Ми здійснили регресійний аналіз впливу еміграції (незалежна змінна) відносно ВВП у фактичних цінах на одну особу за 2001–2009 рр. (залежна змінна) з використанням програми *Curve Expert* (рис. 1).

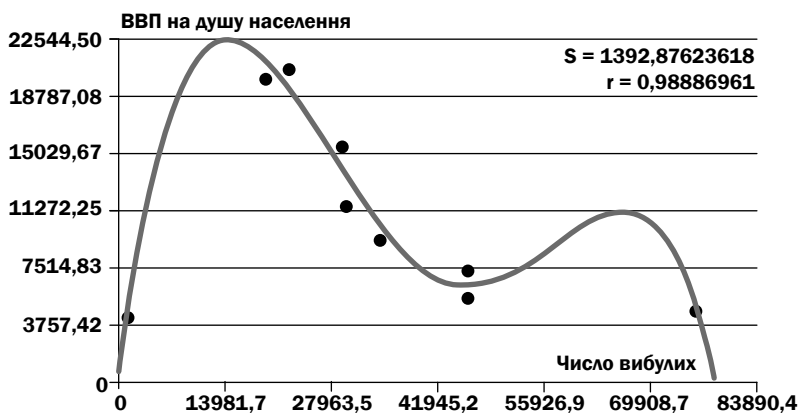

Рис. 1. Вплив відпливу людських ресурсів на ВВП в Україні за період 2001–2009 рр.⁵⁴

$$GDP = 194,46 + 3,71emigr - 0,002emigr^2 + 3,56emigr^3 - 2,1emigr^4 \quad (2,1),$$

де GD – обсяг ВВП у фактичних цінах на одну особу на рік (тис. грн), $emigr$ – кількість вибулих з України в поточному році (осіб)⁵⁵.

За результатами цього аналізу прослідковуємо істотний поліноміальний зв'язок між цими змінними (коефіцієнт кореляції становить 0,989) зі стандартною похибкою 1392,9⁵⁶. Таким чином, при незначних обсягах еміграція здійснює позитивний вплив на рівень ВВП України, а при значних – негативний (див. рис. 1).

Оскільки в Україні протягом останніх років спостерігається позитивне сальдо міграції⁵⁷, то при оцінці впливу міграції на рівень ВВП необхідно також ураховувати і вплив іммігрантів. Ми здійснили багатофакторний аналіз за період 2000–2009 рр. з використанням

⁵⁴ Розраховано за [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Похибка 1392 – це кількість іммігрантів. Тобто, якщо в Україну прибувати менше 2 тис. іммігрантів за рік, то даний аналіз не підходить. Оскільки чисельність іммігрантів у 2009 році становила майже 33 тис., то похибка фактично складає близько 5 %.

⁵⁷ Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

програмного пакету *Statistica 6.0* відносно даних ВВП у фактичних цінах за рік (залежна змінна), числа прибулих і вибулих (незалежні змінні). За результатами даного аналізу ми отримали рівняння вигляду (1).

$$\begin{array}{rcl}
 GDP = 254359,2 & - 1,06 \text{ emigr} & + 0,72 \text{ immigr} & (1) \\
 & p\text{-level} (0,007) & p\text{-level} (0,04) & \\
 R = 0,8 & R^2 = 0,6 & F (2,7) = 6,9 &
 \end{array}$$

Стандартне відхилення = 1921⁵⁸

де *GD* – обсяг ВВП у фактичних цінах за рік (млн грн), *emigr* – кількість вибулих з України в поточному році (осіб), *immigr* – кількість прибулих в Україну в поточному році (осіб).

Рівняння регресії (1) відображає вплив припливу та відпливу людських ресурсів на рівень ВВП країни. Модель є адекватною, про що свідчать коефіцієнти кореляції (*R*), скорегований коефіцієнт детермінації (*R*²), критерій Фішера (*F*) та рівень помилки (*p-level*). Такі коефіцієнти демонструють міцний зв'язок між змінними. Рівняння (1) показує, що відплив людських ресурсів має негативний вплив на обсяги ВВП України, а приплив – позитивний.

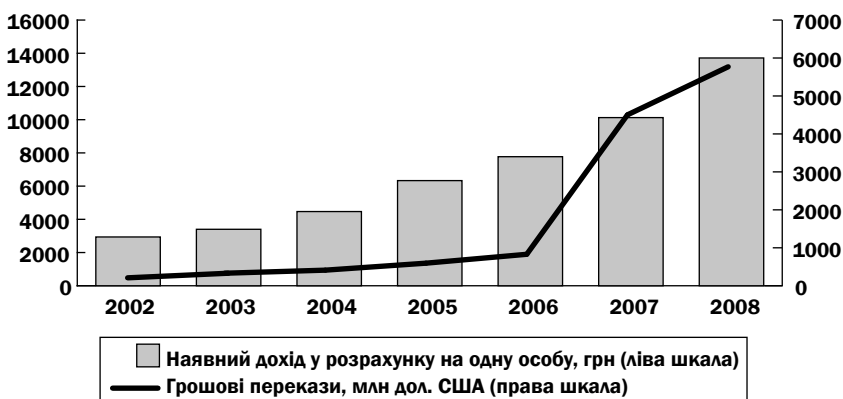

Рис. 2. Динаміка обсягів грошових переказів трудових мігрантів (у млн дол. США)⁵⁹ та наявного доходу у розрахунку на одну особу (у грн)⁶⁰, 2002–2008 рр.

⁵⁸ Розраховано за [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁵⁹ *Міграція* и денежные переводы: цифры и факты. – 2011. – Изд. 2-е. – 275 с. – С. 260.

⁶⁰ *Державний* комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Як уже було зазначено, окрім ВВП, важливими показниками добробуту є дохід і структура витрат населення. Динаміку цих параметрів у контексті впливу зовнішньої трудової міграції можемо прослідкувати на основі аналізу грошових переказів трудових мігрантів (рис. 2).

Зростання обсягів грошових трансфертів трудових мігрантів є свідченням зростання доходів населення. Так, для оцінки добробуту важливі не лише розмір доходу, а й структура витрат, що має включати, окрім витрат на задоволення щоденних потреб, витрати на освіту, придбання товарів тривалого користування, відпочинок тощо. Аналізуючи розподіл коштів, отриманих від переказів трудових мігрантів, відносно видів витрат, можемо припустити, що трудова міграція частково сприяє зростанню добробуту населення (рис. 3).

Рис. 3. Розподіл грошових переказів українських трудових мігрантів за напрямками їх використання, 2008 р. (у % до усіх відповідей)⁶¹

Тим не менше, скерування значних фінансових потоків на споживчий ринок може позитивно вплинути на ВВП лише за умови зростання попиту на товари вітчизняного виробництва. Натомість активізація попиту на іноземні товари може призвести до від'ємного торговельного балансу і в подальшому спровокувати інфляцію. Аналізуючи динаміку грошових трансферів трудових мігрантів та обсягів зовнішньоторговельного сальдо України, можемо спостерігати зростання від'ємного торговельного сальдо при зростанні обсягів переказів мігрантів (рис. 4).

⁶¹ Складено за: *Зовнішня трудова міграція населення України* / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 120 с. – С. 53-54.

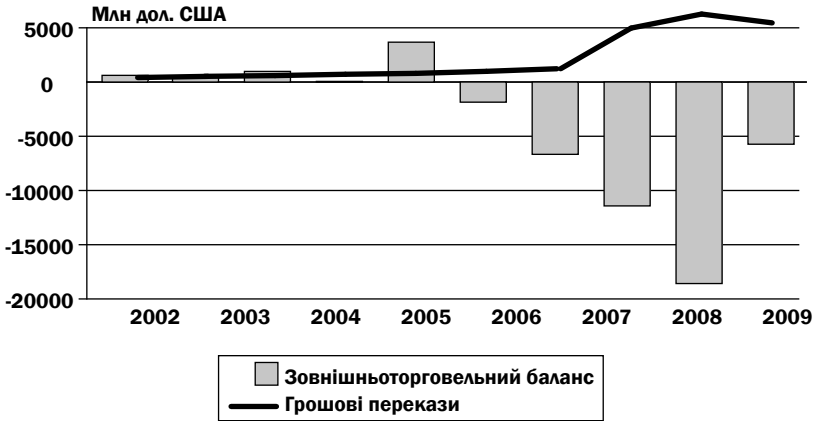

Рис. 4. Динаміка обсягів грошових переказів трудових мігрантів і зовнішньоторговельного балансу України, 2000–2009 рр.⁶²

З використанням програми *Curve Expert* проаналізуємо вплив грошових переказів на індекс споживчих цін в Україні (рис. 5).

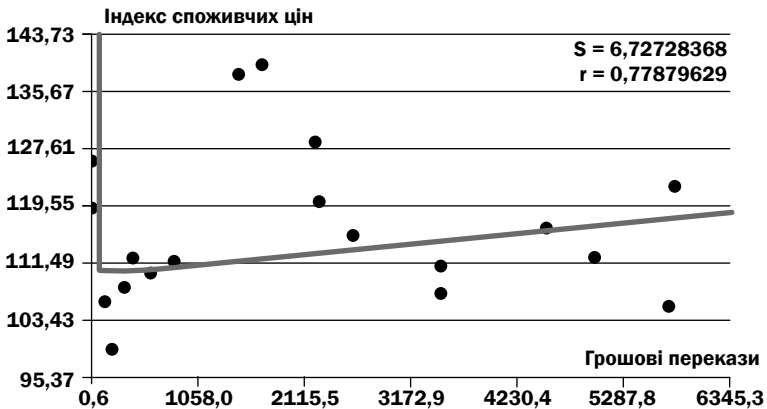

Рис. 5. Вплив грошових переказів трудових мігрантів на індекс споживчих цін в Україні, 1996–2009 рр.⁶³

$$P \text{ Index} = 110 + 0,001 \text{ rem} + 1066,22 / \text{rem}^2 \quad (2)$$

⁶² Складено за [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁶³ Розраховано за [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>; <http://data.worldbank.org/>

Як бачимо з рис. 5 та рівняння (2), збільшення обсягів грошових переказів підвищують індекс споживчих цін. Отже, здійснений аналіз підтверджує гіпотезу про те, що зростання грошових трансфертів може провокувати інфляцію. Зростання інфляції в країні має негативний вплив на добробут населення. Таким чином, можемо стверджувати, що вплив грошових переказів трудових мігрантів у короткостроковій перспективі веде до зростання добробуту населення, однак у довгостроковій перспективі їх вплив залежатиме від сфери розподілу й ефективності використання цих коштів.

Важливо також оцінити ефективність використання трансфертів трудових мігрантів для рівня людського розвитку в Україні. За допомогою програмного пакету *On Front* ми визначили ефективність використання трансфертів українських мігрантів для зростання індексу людського розвитку. Модель орієнтована на вихід, аналізований період 2000–2009 рр. (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка індексу ефективності використання грошових переказів для людського розвитку в Україні, 2000–2009 рр.⁶⁴

Роки	Ефективність використання ($F(x,y)$)	Індекс людського розвитку (x)	Обсяги грошових переказів (млн дол. США) (y)
2000	158,90	649,00	33,00
2001	37,88	661,00	1410,00
2002	25,90	670,00	209,00
2003	16,67	681,00	330,00
2004	13,56	690,00	411,00
2005	9,45	696,00	595,00
2006	6,85	703,00	829,00
2007	1,27	710,00	4503,00
2008	1,00	714,00	5769,00
2009	1,15	706,00	4972,00

З результатів аналізу бачимо, що протягом аналізованого періоду лише у 2008 р. трансферти були ефективно використані.

Ще однією позитивною детермінантою впливу грошових переказів мігрантів вважається зростання рівня освіченості населення. Відповідно до вже згадуваних даних 12,4 % мігрантів спрямовують перекази для оплати навчання членів домогосподарств (див. рис. 3). За даними ООН, станом на 2009 р. Україна займала 5-те місце у світі за рівнем

⁶⁴ Розраховано за [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>; <http://data.worldbank.org/>; <http://hdr.undp.org/en/data/trends/>

писемності (частка писемних осіб в Україні складає 99,7 %, при цьому середній показник у світі – 68,99 %) ⁶⁵. Частка осіб з вищою освітою в Україні – 43,3 %, за цим показником країна посідає 32-ге місце у світі ⁶⁶. Постійно зростає відносна частка випускників ВНЗ III-IV рівнів акредитації до загальної чисельності наявного населення (якщо у 1991 р. вона була трохи більше 0,2 %, то у 2010 р. – майже 1,2 %) та відносна частка аспірантів до загальної чисельності наявного населення (якщо у 1991 р. вона складала 0,026 %, то у 2010 р. – 0,074 %) ⁶⁷.

Доцільно проаналізувати, наскільки ефективно використовуються трудові ресурси з вищою освітою для економічного розвитку держави. За допомогою програмного пакету *On Front* виявимо коефіцієнт ефективності використання фахівців з вищою освітою для ВВП країни. Модель орієнтована на вихід, незалежна змінна – обсяг ВВП за рік (млн грн), залежна – кількість випускників ВНЗ II-IV рівнів акредитації за рік (тис. осіб). Аналізований період – з 1991 по 2009 рр. Результати аналізу свідчать, що кваліфіковані трудові ресурси в Україні протягом зазначеного періоду ефективно використовувалися лише в 1991 р. Таку тенденцію неефективного використання фахових трудових ресурсів можемо пояснити дисбалансом попиту та пропозиції на ринку праці у різних сферах економічної діяльності. Зростання рівня освіченості населення має бути передумовою інноваційного розвитку держави. В Україні ж відбувалося зростання чисельності ВНЗ III-IV рівнів акредитації (з 315 у 2000 р. до 350 у 2010 р.) та кількості їх випускників на тлі скорочення питомої ваги підприємств, що запроваджують інновації (з 14,8 % у 2000 р. до 11,5 % у 2010 р.), та скорочення наполовину виробництва інноваційних видів продукції (з 15323 у 2000 р. до 2408 у 2010 р.) ⁶⁸. У такому випадку надмірне накопичення трудового потенціалу з вищою освітою в подальшому може призвести до зростання рівня безробіття та зниження рівня заробітної плати у видах трудової діяльності, що вимагають наявності цієї освіти, і в подальшому – зростанню міграційної активності серед освіченої молоді. Отже, коротко- та довготерміновий ефекти грошових трансфертів щодо сприяння розвитку освіченості населення можуть різнитися. Позитивний ефект залежатиме насамперед від ефективності використання знань і темпів запровадження наукових інновацій у виробничу сферу.

⁶⁵ List of Countries by literacy rate [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_literacy_rate

⁶⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nationmaster.com/graph/edu_ter_enr-education-tertiary-enrollment

⁶⁷ Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

⁶⁸ Там само.

Як було вже зазначено, рівень добробуту населення залежить також від показників рівня безпеки, зокрема в криміногенній сфері. Сьогодні в Україні спостерігається тенденція до компенсації еміграційних відпливів економічно активного населення імміграцією, що чинить істотний негативний вплив на якісний склад населення України, та як наслідок зростає напруження в суспільстві, з'являється небезпека зростання рівня злочинності. Зважаючи на показники правопорушень загалом по Україні за період 2001–2009 рр. (залежна змінна), та чисельності іммігрантів (незалежна змінна), ми проаналізували ситуацію за допомогою програми *Curve Expert*. У результаті виявлена наявність щільного поліноміального зв'язку між такими змінними, про що свідчить значимий показник коефіцієнта кореляції (0,93). З використанням цієї ж методики ми проаналізували вплив іммігрантів на показники різних видів злочинів, зокрема тяжких, у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин і злочинів, вчинених організованими групами. Так, було виявлено, що приплив іммігрантів до України сприяє зростанню рівня злочинності у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин і не має істотного впливу на формування злочинних груп і вчинення тяжких злочинів.

Таким чином, при незначних обсягах еміграція здійснює позитивний вплив на рівень ВВП на одну особу в Україні, а при значних – негативний. Загалом, відплив людських ресурсів має негативний вплив на обсяги ВВП України, а приплив – позитивний. Однак приплив іммігрантів до України сприяє зростанню рівня злочинності у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин. У зв'язку з цим необхідно оптимізувати потоки мігрантів, запровадити систему виділення кількісних квот для трудових іммігрантів. Щодо наслідків трудової еміграції, зокрема в контексті надходження в Україну істотних фінансових коштів в іноземній валюті, то за результатами нашого аналізу можна стверджувати, що вплив грошових переказів трудових мігрантів у короткостроковій перспективі веде до зростання добробуту населення, однак у довгостроковій перспективі їх вплив залежатиме від сфери розподілу й ефективності використання цих коштів. Крім того, короткотерміновий і довготерміновий ефект грошових трансфертів щодо сприяння розвитку освіченості населення може різнитися. Позитивний ефект залежатиме насамперед від ефективності використання знань і темпів запровадження наукових інновацій у виробничу сферу.

Для проведення комплексного дослідження впливу зовнішньої трудової міграції на добробут населення України необхідно ще додатково проаналізувати вплив міграції на здоров'я населення, виявити можливість осіб, пов'язаних з міграцією, задовольняти свої культурні та релігійні потреби, дослідити їх суспільно-політичні свободи та можливість реалізовувати свої політичні права.

ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ ДО ТА ПІСЛЯ СВІТОВОЇ КРИЗИ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

СТАКАНОВ РОМАН ДМИТРОВИЧ,
*асистент кафедри світового господарства і міжнародних
економічних відносин Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
кандидат економічних наук*

Трудова міграція є актуальним світовим трендом, що зачіпає весь спектр взаємостосунків у межах міжнародних відносин і окремих країн, і міжнародних організацій, підприємств (у т. ч. ТНК), громадських організацій, населення приймаючих країн, країн походження, а також, звісно, самих мігрантів та членів їх сімей. Загальна чисельність мігрантів у світі в 2010 р. оцінювалася у 214 млн осіб. Відносно загального населення світу частка мігрантів залишається загалом стабільною. Даний показник збільшився з 3,0 % в 2005 р. до 3,1 % у 2010 р.⁶⁹ Водночас прямо або опосередковано міграція, в т. ч. і трудова, тією чи іншою мірою впливає на більшу частину населення країн, що включені у процеси міжнародних економічних відносин.

За даними Міжнародної організації з міграції, Україна й надалі залишається в десятці країн з найбільшою часткою населення, народженого за межами держави (близько 5,3 млн осіб). Водночас вона є одним із лідерів за показниками еміграції (чисельність осіб, народжених в Україні, які проживають в інших державах). Національні дослідження вказують, що за кордоном перебувають не менше ніж 1,5 млн українських робітників, тобто 7,5 % трудового потенціалу виключено зі складу робочої сили країни.

Не менш важливим аспектом міжнародного переміщення робочої сили є грошові перекази мігрантів, які за даними Світового банку в 2009 р. становили 414 млрд дол. США⁷⁰. Як за абсолютними, так і за відносними до ВВП показниками грошових переказів Україна належить до 10 найбільших їх отримувачів. У 2009 р. Україна згідно з даними Світового банку⁷¹ отримала 4,472 млрд дол. грошових переказів. Це приблизно на рівні 2007 р. (4,503 млрд дол. США) і значно менше,

⁶⁹ *World Migration Report 2010* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://publications.iom.int/bookstore/free/WMR_2010_ENGLISH.pdf, P. 115

⁷⁰ Там само. – P. 117.

⁷¹ *В Польщі* прийнято закон про міграційну амністію [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dmsu.gov.ua/uk/home/557-v-polshhi-prijnato-zakon-pro-migracijnu-amnistiju>

ніж у «піковому» 2008 р., коли від приватних осіб у країну надійшло 5,769 млрд дол. США. Отже, за офіційними даними частка грошових переказів у ВВП в 2009 р. складала 3,2 % (у 2008 р. – 4,1 %). Водночас дані НБУ⁷² були дещо вищими – 6,177 млрд дол. США у 2008 р., 5,370 млрд у 2009 р. і 5,9 млрд у 2010 р. (4,3 % від ВВП). У структурі платіжного балансу 57,5 % обсягу приватних грошових переказів класифікуються як оплата праці (у 2009 р. – 53,2 %). Обсяги таких переказів зросли на 18,1 % і становили 3,4 млрд дол. США. Обсяги другого складника надходжень – приватних трансфертів – залишилися майже на рівні попереднього року – 2,5 млрд дол. США. Частка цієї категорії в загальній сумі надходжень зменшилася до 42,5 % порівняно з 46,8 % у 2009 р.

Приватні трансферти складаються з грошових переказів робітників, які працюють за кордоном, та інших приватних трансфертів. Обсяги грошових переказів робітників, які працюють за кордоном, останні чотири роки мали тенденцію до зниження: у 2010 р. вони зменшилися порівняно з 2009 р. на 5,1 % і становили 1,56 млрд дол. США⁷³. У І кв. 2011 р. обсяг грошових переказів перевищив показник аналогічного періоду докризового 2008 р. (1489 млн дол. у 2011 р. проти 1374 у 2008 р.) Це можна вважати однією з головних ознак того, що грошові перекази, а отже, і міграційна ефективність пододала кризовий період, на відміну від решти показників економіки України. Обсяг офіційних грошових переказів у 2010 р. майже рівний обсягу отриманих ПП Україною за аналогічний період (6,5 млрд дол. США), якому ще досить далеко до рекордного показника 2007-2008 рр. (9,9 та 10,9 млрд дол. США відповідно).

З 10 головних «коридорів» міграції у світі 2 припадає на Україну, а саме російсько-український та українсько-російський напрямки руху мігрантів. У Європі зіставлюваними до них за масштабами є лише напрямки Туреччина – Німеччина та Казахстан – Російська Федерація.

У 2009 р. 728 тис. українських громадян легально проживало на території країн ЄС (31,5 % з них в Італії, 19 % – Чехії, 15 % – Німеччині, 10,4 % – Іспанії, 7,2 % – Португалії)⁷⁴.

У результаті економічної кризи скоротився обсяг трудової міграції майже в усіх країнах ЄС. Оскільки ця криза вплинула на виробництво в окремих сферах, таких як промисловість, будівництво і роздрібна торгівля, вона мала більший вплив на окремі категорії робітників, разом з молоддю, низькокваліфікованою робочою силою. Мігранти з-за

⁷² Огляд приватних грошових переказів в Україні. Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/Balance/PB/Ogl_grosh_perekaz.pdf

⁷³ Там само.

⁷⁴ Україна. Расширенный миграционный профиль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dmsu.gov.ua/images/stories/files/Ukraine--Extended-Migration-Profile%20RU.pdf>

меж ЄС особливо сильно відчули на собі наслідки економічної кризи та браку вакансій.

До кризи мігранти були менш схильними до отримання соціальної допомоги, ніж місцеві жителі в країнах ЄС, у т. ч. у нових приймаючих країнах, таких як Іспанія, Італія чи Ірландія. На сьогодні тенденція змінилася у світлі значних обсягів втрати робочих місць мігрантами. Зачепило це й українських робітників. Зокрема в Іспанії число українців, які отримують соціальну допомогу, збільшилося із 4,352 осіб у 2008 р. до 9,174 у 2009 р.⁷⁵ за цим показником українці вийшли на 6 місце в країні (перші п'ять місць належать робітникам із держав Латинської Америки та Марокко). Водночас існує кілька ознак того, що трудові мігранти пристосувалися до погіршення ситуації із працевлаштуванням способом переходу на самозайнятість або ж переключення на ті сектори зайнятості, що не залежать від економічної циклічності.

Можна стверджувати, що далеко не всі офіційні показники, котрі фіксують обмежене скорочення міграції, є повністю достовірними. Під час економічного зростання все більша кількість підприємств мали схильність до легального працевлаштування іноземних робітників і були готові сплачувати високе податкове навантаження, пов'язане з офіційною зайнятістю. Однак криза внесла свої корективи і бажання «зеконотити» стало визначальним у переведенні легальної зайнятості мігрантів у режим «тіньової зайнятості». Так, у Чеській Республіці багато робітників-іммігрантів, які втратили роботу впродовж кризи, почали працювати в інших секторах економіки. Бюро з працевлаштування отримали 1688 реєстрацій від мігрантів у секторі сільського господарства, 1020 – в адміністративних допоміжних службах. Багато мігрантів, особливо з країн, що не є членами ЄС, робили вибір на користь самозайнятості. Кількість заяв на отримання торгових ліцензій збільшилася з майже 77500 у 2007 р. до приблизно 88000 у 2009 р.⁷⁶ Такі ліцензії надають право мігрантам на перебування в країні без дозволу на роботу. Українці за чисельністю відповідних заяв посіли друге місце після в'єтнамців, оскільки вони були серед тих груп мігрантів, яких найбільшою мірою зачепила втрата дозволів на роботу внаслідок скорочень на чеських підприємствах або ж не продовження контрактів із завершенням їх терміну дії. Якщо у 2006–2008 рр. кількість українських мігрантів, які володіли торговими ліцензіями, була стабільною і становила близько 21 тис., то в 2009 р. їх кількість збільшилася до 26 тис.

⁷⁵ *Migration and the Economic Crisis in the European Union: Implications for Policy* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://publications.iom.int/bookstore/free/Migration_and_the_Economic_Crisis.pdf

⁷⁶ Там само.

Статистичні дані підтверджують, що світова економічна криза не привела до помітного скорочення представництва українських робітників у країнах ЄС. Наприклад, кількість мігрантів, працевлаштованих у Чеській Республіці, яка згідно з дослідженням, проведеним у 2008 р. Державним комітетом статистики України⁷⁷, є третьою за обсягами приймаючою країною українських трудових мігрантів, за офіційними чеськими даними на 1 січня 2007 р. становила 102594 особи, у 2008 р. – 126526, у 2009 р. – 131965, а в 2010 р. – 131977. Пік зайнятості українських мігрантів припав на травень 2009 р. (134707 осіб). Частка українських робітників у загальній кількості іноземних мігрантів на початок 2010 р. становила 30 %⁷⁸, при цьому українці були найбільшою іноземною групою робітників у країні.

Збереження присутності іноземних мігрантів на ринку праці Чехії стосується не лише українців, а й переважної більшості інших груп. Загальна кількість іноземних мігрантів у Чехії з кінця 2008-го по кінець 2009 р. зменшилася лише на 5 тис. осіб (з 438 до 433 тис. осіб). Скорочення спостерігається лише серед категорії мігрантів, які перебувають у країні довгостроково. Так, кількість українських мігрантів даного типу скоротилася на 16 тис. (близько 20 %) з жовтня 2008-го по жовтень 2009 р. Цілком можливо, що частина цих робітників становили більшість приросту власників торгових ліцензій, а це надало їм право й надалі перебувати легально на території Чехії, водночас які є зайнятими неформально на тих самих підприємствах, які їх «звільнили».

Загалом до кризи така тенденція в Чехії була характернішою для мігрантів з країн Азії, передусім В'єтнаму, серед яких близько 90 % мігрантів є власниками торгових ліцензій. Українські робітники традиційно віддавали перевагу працевлаштуванню через посередницькі структури. Станом на 2009 р. 70 % робітників і надалі залишалися легально працевлаштованими через агенції, а не власниками торговельних ліцензій.

Ситуація з мігрантами, які перебувають у Чехії на постійній основі, є стабільною і не зазнає суттєвого впливу економічної кризи, достатнього для виникнення стимулів до виїзду з країни. Водночас навіть ті робітники, які формально зникли зі статистики перебування в Чехії, найвірогідніше стали нелегальними мігрантами або ж перебрались в

⁷⁷ Дослідження потреб українських мігрантів / Благодійний фонд Арсенія Яценюка «Open Ukraine» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://openukraine.org/file/b3BlbnVrcmFpbmViZmlsZXMyMjA3.rar>

⁷⁸ *Migration and the Economic Crisis in the European Union: Implications for Policy*. – P. 69 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://publications.iom.int/bookstore/free/Migration_and_the_Economic_Crisis.pdf.

інші країни ЄС⁷⁹. Стабільності українських позицій на ринку праці Чехії сприяє також те, що агентства, які наймають іммігрантів з України, мають широкую мережу представництв у Чеській Республіці, у них є можливість знайти роботу для робітників у випадку звільнень. Це дає українським мігрантам перевагу перед робітниками з Азії, яких переважно наймають лише для роботи на великих фабриках і не гарантують пропозицію будь-якої іншої зайнятості у випадку втрати робочого місця.

Однак, хоча кількість мігрантів не скорочується, стимулів для додаткового припливу трудових ресурсів до Чехії не спостерігається. Так, якщо впродовж перших трьох кварталів 2007 р. у країну прибували 8-9 тис. мігрантів за квартал, а в IV кв. – навіть 12,9 тис. осіб, то вже з I кв. 2008 р. цей показник знизився до 4 тис., а в III кв. 2009 р. становив лише 1,5 тис. осіб. Також варто звернути увагу на те, що скорочення припливу нових мігрантів почалося за півроку до початку світової кризи, отже, мало екзогенні причини, не пов'язані з кризою, і може вказувати на насичення ринку праці Чехії іноземною робочою силою.

Чехія, як і деякі інші країни ЄС, започаткувала програму сприяння добровільному поверненню мігрантів на батьківщину, що включала безоплатне перевезення в країну походження, а також 500 євро на покриття поточних видатків після повернення додому. Однак за 2009 р. нею скористалося лише 169 українців.

Через глобальну економічну кризу майже всі європейські країни пережили різке збільшення показників безробіття, що симулювало уряди до запровадження захисних заходів щодо внутрішнього ринку праці. Вони, крім іншого, мали на меті стимулювання скорочення припливу іноземних мігрантів, а також їхнього повернення до країн походження.

У 2011 р. в умовах певного пожвавлення економіки спостерігається деяка лібералізація міграційної політики окремих країн ЄС, що прямо стосується українських мігрантів. Так, у Польщі 26 серпня 2011 р. прийнято закон про міграційну амністію. У ньому йдеться про всіх іноземців, які проживають на території Польщі починаючи з 2007 р., тобто з часу входження країни до Шенгенської зони, а також про тих, які подали прохання щодо отримання статусу біженця у 2010-2011 рр. і отримали відмову. У Польщі право на легальне перебування мають близько 100 тис. іноземців, третина з яких – громадяни України. Загалом у Польщі видається 15–20 тис. дозволів іммігрантам на роботу щомісячно⁸⁰, світова економічна криза мало вплинула на цей показник. Вар-

⁷⁹ *Migration and the Economic Crisis in the European Union: Implications for Policy.* – P. 62.

⁸⁰ *Migration and the Economic Crisis in the European Union: Implications for Policy.* – P. 141.

то зазначити, що Польща не вживала жодних заходів щодо обмеження трудової міграції у зв'язку з економічною кризою. Навпаки, починаючи з 2006 р. переважає лібералізація доступу іноземної робочої сили на територію країни. У січні 2009 р. була видана нова урядова постанова⁸¹, що передбачала спрощення порядку отримання робочих дозволів іноземними робітниками із сусідніх країн для виконання сезонних робіт. Українці з початку 2011 р. мають право працювати на території Польщі до 6 місяців упродовж року. Більшість українських робітників працюють у Польщі не за дозволом на роботу, а на основі Декларації про бажання найняти іноземного робітника. Із 156 тис. таких декларацій, виданих у 2008 р., 90 % стосувалися українців, а вже в I половині 2009 р. із 123 тис., сертифікованих у місцевих відділеннях Міністерства праці, – 93 % припадали на наших співвітчизників, їм у I половині 2009 р. було відкрито 221 тис. різних типів віз.

Якщо помісячно проаналізувати видачу польських робочих віз українцям, то побачимо, що певна спадна тенденція виявилася під час першої фази економічної кризи, переважно в II-III кв. 2008 р., коли даний показник знизився з 18 тис. щомісячних дозволів до 7-8 тис. Однак уже в IV кв. 2008 р. тренд став висхідним і досяг свого піку в березні 2009 р. (понад 25 тис. щомісячно. Починаючи з квітня 2009 р. кількість виданих дозволів повернулася на звичний рівень (20 тис.) Таким чином, економічна криза якщо і вплинула на чисельність зайнятих у Польщі українців, то лише у бік зростання цього показника.

Головним чинником, що стимулює трудову міграцію з України, залишається не рівень безробіття (він у нашій державі є зіставлюваним з аналогічними показниками більшості європейських держав і складає близько 9 %), а значна відмінність в оплаті праці. Світова економічна криза не заклала довгострокових основ для повернення на батьківщину українських мігрантів. Українська економіка не готова запропонувати конкурентний рівень заробітних плат.

І надалі значною проблемою залишається відсутність адекватної державної політики у сфері трудової міграції. Єдиним позитивним моментом в інституційно-правовому регулюванні трудової міграції можна вважати Указ Президента України «Про Концепцію державної міграційної політики»⁸² (хоча даний документ мав би прийматися на рівні Закону України), в якому зазначено, що «Концепція спрямована на <...> посилення соціального і правового захисту громадян України, які

⁸¹ *Migration and the Economic Crisis in the European Union: Implications for Policy* – P. 49.

⁸² Про Концепцію державної міграційної політики: указ Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13642.html>

перебувають або працюють за кордоном». Серед стратегічних напрямів державної міграційної політики України визначено в т. ч. і «посилення соціального та правового захисту громадян України, які працюють за кордоном <...>, створення сприятливих умов для перетинання трудовими мігрантами з України державних кордонів та перебування таких осіб в державі працевлаштування; створення сприятливих умов та механізмів для повернення в Україну громадян України, які постійно проживають на території інших держав, з метою зменшення еміграційних потоків, провадження науково-дослідної діяльності у сфері міграції та використання її результатів для реалізації державної політики».

Також заслуговують на увагу викладені в Концепції механізми реалізації стратегічних напрямів державної міграційної політики, серед яких можна назвати «створення сприятливих соціально-економічних умов для вкладення трудовими мігрантами з України та українською діаспорою інвестицій у національну економіку; посилення соціального і правового захисту громадян України, які перебувають за кордоном; проведення моніторингу стану зовнішньої трудової міграції, посилення міжнародного співробітництва України у сфері міграції з метою створення сприятливих умов для перетинання трудовими мігрантами з України державних кордонів».

Водночас серед заходів реалізації Концепції є низка декларативних положень, на кшталт «створення належних умов для реалізації в Україні прав і свобод громадян з метою запобігання їх масовому виїзду за кордон», а також загалом правильних і корисних, але чітко не конкретизованих, таких як «необхідність розроблення інформаційних матеріалів для ознайомлення потенційних українських мігрантів з особливостями держав призначення та інформування українських трудових мігрантів та української діаспори про інвестиційні можливості в Україні». Дані завдання та механізми реалізації так і не були реалізовані у відповідних функціях Державної міграційної служби.

На жаль, не всі раціональні пропозиції з попередніх варіантів Концепції та запропонованих громадськими організаціями потрапили в її прийнятий варіант. Це стосується пропозицій щодо раціонального використання досвіду і зароблених коштів мігрантів, сприяння раціональному використанню заощаджень мігрантів з метою відкриття нових робочих місць, забезпечення самозайнятості, зокрема методами митної, податкової та кредитної політики.

Враховуючи факт, що Указ Президента був підписаний 30 травня 2011 р., то уже після Указу «Питання Державної міграційної служби України» (квітень 2011 р.), можливо, варто розраховувати на доопрацювання і, що особливо важливо, конкретизацію зазначених у Концепції заходів. Кабінету Міністрів варто прийняти документ, що визна-

чить чітку стратегію реалізації положень Концепції, етапи та терміни реалізації окремих заходів, зокрема і щодо використання потенціалу міграційних процесів.

Державна міграційна служба (ДМС) України, створена Указом Президента в грудні 2010 р., отримала частину повноважень Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства культури України, Державного комітету України у справах національностей та релігій. Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. у ДМС передано підрозділ міліції міграційного контролю загальною граничною чисельністю 1500 од. У Положенні про Державну міграційну службу зазначається: «ДМС України входить до системи органів виконавчої влади та утворюється для реалізації державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів», а завданнями визначено: «внесення пропозицій щодо формування державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції)...», «а також реалізація державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції)»⁸³ з досить чітким акцентом на протидію нелегальній міграції, питань біженців та імміграції загалом.

Таким чином, проблематика трудової еміграції, яка, власне, і є «каркасом» міграційних процесів у державі, залишається поза сферою інтересів Державної міграційної політики. Такий результат можна було б спрогнозувати вже виходячи з того, на базі яких міністерств створювалася ДМС, відсутності прямого взаємозв'язку між діяльністю ДМС та Міністерством соціальної політики України, консульствами та представництвами України в країнах перебування значної кількості українських трудових мігрантів.

Водночас для того, щоб проаналізувати ситуацію з трудовою еміграцією, а й відповідно вживати заходи для підвищення ефективності міграційного регулювання, ДМС необхідно володіти й використовувати в роботі та плануванні достовірні чи максимально наближені до таких дані щодо українських робітників за кордоном. Однак ДМС на поточний момент не володіє достовірною інформацією про зайнятість українських громадян за кордоном, про що свідчить відповідь на наш запит щодо отримання наявної статистичної інформації про кількість українських громадян, які перебувають за кордоном, країн перебування, видів економічної діяльності, які вони там виконують. Згідно з інформацією, якою володіє ДМС, «усього видано дозволів на виїзд громадянам України – 5641». Відповідь на аналогічний запит,

⁸³ Офіційний сайт Державної міграційної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dmsu.gov.ua>

надана Міністерством соціальної політики, дає можливість досить детально оцінити чисельність громадян, які працюють за кордоном за віком, статтю, за тривалістю роботи, за видами економічної діяльності, країнами перебування, а також за категоріями працівників у 2010 р. – І половині 2011 р., працевлаштованих за допомогою ліцензованих посередників. Однак ці дані настільки різко контрастують зі статистикою міжнародних організацій та експертними оцінками (за даними Міністерства, у 2010 р. за кордоном працювало лише 80 тис. українських робітників, серед яких трудових мігрантів було 76 тис. і 4 тис. сезонних робітників), що будь-які висновки на основі цієї статистики не можна вважати достовірними.

Проблема низької достовірності даної статистики зумовлена тим, як вона формується. Основою для статистичної звітності щодо працевлаштування українських громадян за кордоном є дані агентств, які здійснюють там працевлаштування українських громадян, інформація про що через мережу районних, міських служб зайнятості надходить до Держаного комітету статистики України, який, зрештою, її оприлюднює. Інший орган держаної влади, що потенційно міг би моніторити переміщення трудових мігрантів, – Державна прикордонна служба України – інформацію щодо трудових мігрантів не збирає, а лише узагальнює знеособлену інформацію щодо громадян України, які перетнули державний кордон на виїзд з України, з розподілом по країнах виїзду та за метою поїздки.

Значною проблемою є відсутність чіткої макроекономічної політики, спрямованої на ефективне використання наявного міграційного потенціалу. Оскільки міграція є комплексним питанням, уникнути втрати частини трудових ресурсів у формі постійної еміграції можна лише за рахунок досягнення вищих стандартів життя в Україні, що може вважатися довгостроковою ціллю. В коротко- та середньостроковій перспективі уряду України необхідно зосередитися на питаннях макроекономічної політики, пов'язаної з міграцією. Передусім це стосується ефективного використання потенціалу грошових переказів та інших форм міграційного капіталу, що надходить в Україну.

Проблема ефективного використання коштів трудових мігрантів хоча і має свою специфіку, пов'язану з високою часткою тінізації отриманих доходів, загалом не є відокремленою від загальної необхідності підвищення ефективності використання національного капіталу та іноземних інвестицій. Питання макроекономічної ефективності зачіпають необхідність реформ у різних сферах – податковій, пенсійного забезпечення, фінансування освіти і науки, здійснення інноваційної діяльності, забезпечення прозорості розподілу коштів та надання пільг суб'єктам господарювання, грошовій та валютній політиці тощо.

Для ефективнішого використання міграційного капіталу Україна має здійснити низку заходів. Доцільно запровадити систему звільнення від сплати податків заробітчан, які відкривають на зароблені за кордоном кошти власну справу, безмитне або пільгове ввезення на батьківщину придбаних у країні працевлаштування предметів виробничого призначення, стимулювати переказ валютних заробітків мігрантів на батьківщину, створивши надійні й дешеві канали переказування валюти в українських фінансових установах.

Одним із головних фінансових ресурсів, що можуть бути використані для інвестиційних потреб, мають бути добровільні грошові відрахування мігрантів до пенсійного фонду. Водночас необхідним є законодавче закріплення того, що цей фінансовий ресурс використовуватиметься для інноваційного розвитку економіки і не буде перерозподілений у межах усієї системи пенсійних відрахувань.

Більшість досліджень показують, що грошові перекази рідко використовуються для фінансування інвестиційної діяльності, хоча навіть офіційний показник грошових переказів мігрантів перевищує обсяги ПШ, а отже, міг би стати якщо і не субституттом, то принаймні додатковим чинником інвестування в капітальні ресурси держави.

Державні проекти, спрямовані на залучення грошових переказів мігрантів на інвестиційні потреби, мають, окрім іншого, чітко визначити також обсяг гарантованої державної участі в даному інвестиційному механізмі (у формі субсидій, кредитів, компенсацій, державних гарантій або ж інших способів участі держави). Можливим є і тристороння участь у реалізації перспективних інноваційних проектів, у яких, окрім міграційного та державного капіталу, братиме участь підприємницький капітал у формі цільових кредитів.

Висновки

Хоча світова економічна криза і вплинула на українських трудових мігрантів, спричинивши зниження їхніх заробітків за кордоном, змусивши їх шукати іншу роботу чи переїхати в іншу країну-перебування, загалом це ніяк не позначилося на загальному обсягу трудової міграції, не призвело до масового повернення робітників на батьківщину. Якщо і спостерігається обмежене скорочення зайнятих українських робітників в окремих країнах чи регіонах, то переважно за рахунок їх переходу в тіньову економіку та нелегальне працевлаштування в тих самих або ж інших роботодавців, а також компенсувалося зростанням зайнятості у сусідніх країнах. Ні програми повернення мігрантів на батьківщину, ні будь-які інші стимули для робітників не вплинули й не могли вплинути на українських заробітчан, оскільки головний чинник – відмінність рівнів доходів між Україною та країнами призначення залишається

достатнім для того, щоб робітник, попри низку адміністративних, соціальних, культурних та особистих перепон при переїзді в іноземну державу зробив вибір на користь еміграції.

У сучасних українських економічних реаліях збереження стабільності міграційних потоків можна вважати відносно позитивним явищем, оскільки очевидна неготовність ринку праці прийняти додаткову робочу силу не створює можливостей для абсорбції додаткових трудових ресурсів національним ринком. Тому повернення робітників в Україну, замість очікуваного зростання ВВП країни, призвело б лише до зниження стандартів життя в регіонах зі значним міграційним потенціалом, а також зростання тиску на соціальні фонди країни.

Однак тактична перевага може дуже швидко перетворитися на стратегічну поразку й остаточну втрату зв'язку з батьківщиною більшої частини трудових мігрантів, що не буде завершено реформування системи регулювання міграційними процесами, не буде створено умови для працевлаштування трудових мігрантів у регіонах їх походження.

Значною проблемою залишається відсутність акцентованих заходів для залучення міграційного капіталу у виробничі сектори економіки, не запропоновані механізми реалізації Концепції державної міграційної політики на практиці, зокрема не надано достатніх повноважень для цього Державній міграційній службі.

МОБІЛЬНІСТЬ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ У СИСТЕМІ ГОЛОВНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ГЛОБАЛЬНИХ КОНКУРЕНТНИХ ВІДНОСИН

Ніколайчук Микола Володимирович,
*доцент Хмельницького національного університету,
кандидат економічних наук*

Мобільність робочої сили нарівні з демографічним, освітнім, фізіологічним потенціалами є одним із головних чинників конкурентоспроможності людського капіталу. З погляду конкурентоспроможності мобільність варто трактувати як здатність до здійснення змін, адекватну реакцію на них в оточуючому світі та бажання змінювати компоненти власного статусу людського капіталу.

Глобалізація світової економіки, як і глобалізація світового ринку праці привели до закономірних змін у якісних і кількісних характеристиках людського капіталу та потенціалу, загального зростання конкурентоспроможності, реструктуризації національних ринків праці, часткового зменшення та зникнення бар'єрів між ними. Водночас глобалізація обумовила виникнення нових, нехарактерних для світової та національних економік, явищ, що не знайшли відображення у традиційно здійснюваних економічних і демографічних дослідженнях.

Сучасна вітчизняна економічна думка традиційно виділяє два види мобільності, так званої мобільності робочої сили⁸⁴: територіальну – процес територіального переміщення населення з причин політичного, економічного, соціального, релігійного чи особистого характеру; та трудову мобільність – принципову готовність особи до зміни посади, професії, місця роботи, місця проживання та способу життя в цілому.

Перегляд статусу людини як чинника економічного відтворення та соціального розвитку в глобалізованому світі інформаційного суспільства й економіки знань свідчить про спрощене трактування та рудиментарний характер обмеження мобільності лише територіальною та трудовою. Для аналізу конкурентоспроможності людського капіталу доцільно застосувати також і напрацювання суміжних наук, серед яких у межах соціологічних досліджень та оцінки процесів в освітній сфері виділяють: соціальну мобільність, тобто перехід індивіда, соціального об'єкта або цінності, створеної чи модифікованої завдяки людській діяльності, від

⁸⁴ Глевацька, Н. М. Конкурентоспроможність робочої сили регіону: методологія та напрями забезпечення: автореф. дис. ... к. е. н.: 08.09.01 / Н. М. Глевацька. – НАН України. Рада з вивч. продукт. сил України. – К., 2006. – 11 с.

однієї соціальної позиції до іншої⁸⁵; мобільність наукових кадрів як здатність учених до зміни спеціалізації, об'єкта дослідження, місця роботи, місця проживання тощо⁸⁶.

Наявність відмінних рис людського капіталу, людського потенціалу, робочої сили, трудового потенціалу вимагає розширення переліку складників мобільності під час визначення управлінського інструментарію та механізму управління конкурентоспроможністю людського капіталу.

Зокрема, доцільним є додаткове виділення таких видів мобільності людського капіталу:

- фізіологічної – здатності до зміни діяльності в межах усього комплексу фізіологічних можливостей людини;
- інтелектуальної – здатності до швидкої зміни видів і форм інтелектуальної діяльності без зниження ефективності та результативності;
- освітньої – здатності засвоювати нові знання, отримані під час трудової, громадської, суспільної діяльності, власного самовдосконалення та у процесі навчання;
- ментальної – лояльного відношення, спроможності активно реалізовувати людський потенціал у ментально відмінному від середовища особи суспільстві;
- психологічної – здатності працювати та досягати високих результатів у різних малих соціальних групах;
- цінової – здатності до цінової конкуренції за ліпші умови відтворення людського потенціалу та його конвертації в людський капітал;
- інвестиційної – здатності до капіталізації інвестицій і високої інвестиційної віддачі;
- ринкової – здатності адаптуватися до ринкової кон'юнктури;
- особистої – здатності на особисту концентрацію та мобілізацію ресурсів під час реалізації власного потенціалу;
- господарської – здатності на отримання господарського ефекту від активу;
- функціональної – спроможності реалізувати одночасно несумісні, несхожі функції протягом короткого періоду часу;
- інноваційної – здатності до модернізації, оновлення та розвитку людського потенціалу, вдосконалення формування та реалізації активу;
- інформаційної – спроможності охоплення інформаційного потоку, пошуку інформації, її раціонального застосування;

⁸⁵ *Мобільність* соціальна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://histua.com/slovník/m/mobilnist-socialna>

⁸⁶ *Мобільність* наукових кадрів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Мобільність_наукових_кадрів

• естетичної – здатності естетичного оформлення суспільної поведінки та міжособистої взаємодії в межах малих груп.

Для глобалізованих ринків праці правомірним є розгляд розвитку територіальної та соціальної мобільності. З обраних категорій, на наше переконання, на початку розвитку глобального ринку праці домінуючий вплив здійснювала саме територіальна мобільність, що забезпечує зближення національних ринків праці, їх уніфікацію в межах світової економіки. Останнє призвело до загострення конкуренції між носіями людського капіталу:

- на індивідуальному рівні за ресурси формування людського потенціалу та робочі місця;
- на бізнесовому рівні за цільові товарні ринки на основі продуктів, конкурентоспроможність яких забезпечує рекрутований людський капітал;
- на рівні національної економіки за потенціал соціально-економічного розвитку, відтворений у межах мультиплікативних ефектів від життєдіяльності носіїв людського капіталу.

Таким чином, логічним є висновок, що зростання територіальної мобільності гіпотетично призводить до підвищення конкурентоспроможності людського капіталу.

Найявні статистичні показники демонструють тенденцію до зростання обсягів трудових міграцій⁸⁷, що об'єктивно можливо лише за умов зростання чисельності носіїв людського капіталу, готових до міграції. Останніх слід сприймати як додатково мобілізованих працівників, а факт зростання їх кількості – як зростання мобільності людського капіталу.

Отримання досвіду від співробітництва, конкуренції, міжособистісного спілкування об'єктивно виступає аргументом на користь сприяння формуванню людського капіталу і країни-реципієнта, і країни-донора. За закономірністю трудових міграцій (прибуття з менш розвинених країн до більш розвинених) трудові мігранти набувають управлінського, технічного, технологічного та підприємницького досвіду, отримують додаткове матеріальне забезпечення, розширюють кругозір і формують міжкультурну толерантність, що виступає переконливим аргументом на користь позитиву для країни-донора у формі нарощення людського капіталу після повернення та забезпечення ресурсами особистого розвитку й розвитку членів їхніх родин.

Поряд із перевагами для країни-донора конкуренція за робочі місця у країні-реципієнті стимулює до самовдосконалення місцевих пра-

⁸⁷ *The future of migration: building capacities for change* / World migration report. International Organization for Migration. – Geneva, 2010. – P. 115-116.

цівників, що тотожне нарощенню людського капіталу, а можливість отримати соціально-культурний досвід забезпечує міжнаціональну та міжетнічну толерантність, уміння працювати з іноземними партнерами тощо. Таким чином, незважаючи на певні негативні висновки щодо наслідків міграцій з країн третього світу⁸⁸, перерозподіл людського капіталу в межах міжнародних трудових міграцій є бажаним явищем.

Вказані зміни є чинниками трансформації ефектів територіальної мобільності у соціальну. Тобто в результаті інтенсифікації міжнародних міграцій вони (поряд з інтернаціоналізацією виробництва на основі міжнародного поділу праці) є чинником, що спричиняє перетворення явища соціальної мобільності в детермінанту конкурентоспроможності людського капіталу.

Роль соціальної мобільності у формуванні людського капіталу (за багатогранністю процесу, складністю управління та релевантними наслідками) неможливо перебільшити, враховуючи, що міграційний чинник є одним із багатьох складників, що приводить до її активізації.

Результати сучасних соціологічних і міждисциплінарних досліджень констатують наявність двох видів соціальної мобільності – міжгенераційної та внутрішньогенераційної, а також двох її основних типів – вертикальної та горизонтальної⁸⁹. За змістовним наповненням вертикальна мобільність ідентифікується переміщенням між соціальними групами і розглядається як:

- соціальний підйом у випадку підвищення соціального статусу, що також ідентифікується як добровільне набуття ознак вищої групи;
- зниження соціального статусу, ідентифіковане з вимушеним переходом до нижчої соціальної групи.

Як альтернатива вертикальній, горизонтальна соціальна мобільність ототожнюється з переходом у соціальних групах одного рівня.

У межах наявних трендів соціальної мобільності показовими є тенденції її розвитку в Україні. За відсутності історично сформованих бар'єрів українське суспільство формально належить до суспільств змішаного типу, в якому присутні і внутрішньогенераційні, і міжгенераційні можливості формування соціальної мобільності. Таким чином, знімається актуальність видових бар'єрів генерування соціальної мобільності, що виступають невід'ємною частиною формування соціальної мобільності (наприклад, в Індії у зв'язку з поділом суспільства

⁸⁸ Вікуліна, Н. Єврокомісія пропонує краще боротися з нелегалами у ЄС і зміцнювати кордони / Н. Вікуліна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji-magazine.lviv.ua/kordon/migration/2006/r119-07.htm>

⁸⁹ Коваліско, Н. Сучасні типи соціальної мобільності населення / Н. Коваліско [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=6&n=68&c=1560>

на касти⁹⁰) чи навіть рудиментарних форм приналежності до груп еліти (зокрема князів, герцогів, графів у країнах Західної Європи).

Українське суспільство протягом кількох поколінь перетворилося з традиційно аграрного в індустріальне. Разом з тим ні статус селянина, ні статус робітника чи представника родини з професійною династією не успадковується. Як наслідок, горизонтальна соціальна мобільність вважається фактично нормою та реалізується найчастіше у спосіб переїзду представників молодого покоління. За таких умов соціальна мобільність сприймається життєво необхідною нормою.

Не вдаючись до деталізації, слід висловити переконання про високу соціальну мобільність українців. Останнє підтверджується еволюцією готовності реалізації потенціалу горизонтальної соціальної мобільності й за межі етнічних територій, що в період заборони еміграції зумовило участь українців в освоєнні цілини, розробленні нафтогазоносних родовищ Сибіру, а з падінням тоталітарної системи – в тимчасові трудові міграції до Східної, Південної, Центральної та Західної Європи, Північної Америки, Ізраїлю, Північної Африки тощо.

Констатуючи високу соціальну мобільність людського капіталу України, варто зазначити основні її сучасні тенденції⁹¹, серед яких:

- масова примусова міжпрофесійна мобільність, зумовлена наслідками соціально-економічної кризи та структурними інституційними змінами, що супроводжувалися різким зростанням безробіття, зникненням потреби в окремих професіях;
- спадні соціальні переміщення абсолютної більшості населення, що були домінантними на сучасному етапі формування соціальної мобільності;
- соціальний підйом лише нечисленної групи правлячої еліти;
- зміна професії, що стала складником стратегії індивідуального успіху;
- поширення самозайнятості без професійної перекваліфікації під примусом неефективної системи державних соціальних гарантій;
- зниження соціального статусу, що суттєво переважає його зростання;

⁹⁰ Полгрин, Л. Касты Индии, объединяйтесь: упадок общественного строя означает расцвет рынка / Л. Полгрин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.novayagazeta.ru/data/2010/the_new_york_times36/06.html

⁹¹ Оксамитна, С. М. Динаміка соціальної структури та соціальної мобільності 1993–2003 / С. М. Оксамитна // Українське суспільство 2003: соц. моніторинг / за ред. д. е. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 303–313.

- результативні стратегії успіху переважно в групі економічно активної молоді, тоді як середнє та старше покоління орієнтуються виключно на виживання.

Інший складник мобільності людського капіталу – трудовий та його підвид мобільність наукових кадрів – зазнають опосередкованого впливу глобалізаційних процесів передусім у зв'язку зі структурною трансформацією національних економік, окремих галузей, інтенсифікацією інноваційних процесів, обумовлених формуванням загально-світової економіки.

Окремого аналізу потребує вплив розвитку світової економіки на мобільність людського капіталу. Зміни економічних формацій спричинили перехід від аграрного суспільства до індустріального, де роль людини та людського потенціалу була значно вищою. Проте з еволюцією економічної та господарської системи гострота проблеми зростала. Перегрівання економіки, проблеми перевиробництва спонукали до підвищення ефективності управління і, таким чином, спровокували динамічний розвиток інформаційного забезпечення спочатку господарських процесів, згодом – суспільних і соціальних сфер, і врешті-решт – перетворення інформації у важливий продукт, чинник економічного розвитку.

Найвищою стадією цього процесу є поява та розвиток інформаційного суспільства. Його ефекти (раціоналізація господарського механізму та системи державного регулювання) стали доступними вже на перехідному етапі між індустріальним суспільством та економікою знань. Передусім володіння інформацією забезпечило доступ до господарських ресурсів за межами національних економік. Очікування від застосування людського капіталу країн третього світу спровокували масове перенесення туди виробничих потужностей. Це радикально змінило підходи до розміщення продуктивних сил. Характерне для індустріального суспільства розміщення виробничих потужностей поблизу сировинної бази або споживачів було змінено на розміщення біля значних резервів недорогої робочої сили. З певністю можна стверджувати, що цей процес є перехідним етапом у формуванні політики бізнесових структур щодо мобілізації людського капіталу. На сьогодні елементом управління є не застосування мобільності людського капіталу як позитивного чинника досягнення цілей господарської діяльності, а його мобілізація.

Мобілізація людського капіталу економік інших країн ототожнюється із закордонним розміщенням виробництв транснаціональних корпорацій – однією з головних ознак глобалізації. Своєю чергою транснаціональні корпорації є основними рушіями глобалізації та, відповідно, чинником формування людського капіталу й соціальної

мобільності. Отримувані вторинні ефекти мобільності поширюються на рівні людського капіталу особи та країни.

Основними проявами вторинних ефектів, що спричиняють формування людського капіталу особи, є навчання місцевих спеціалістів іноземними компаніями, переймання управлінського, бізнесового та трудового досвіду передових компаній і розвинених країн, намагання підвищити власний (і членів родин) інтелектуальний, матеріальний і соціальний рівень, можливість отримання вищого за звичайний обсяг доходу тощо. З огляду на ймовірні елементи впливу транснаціональних компаній і глобалізації, слід виділити прямі (безпосереднє формування людського капіталу) та опосередковані (формування людського потенціалу) наслідки.

Прямий вплив глобалізації на людський капітал реалізується через перетворення різностороннього, незадіяного в межах наявного господарського механізму національної економіки людського потенціалу. Тобто прихід в економіку транснаціональних компаній супроводжується конвертацією незадіяних національними суб'єктами господарювання складників людського потенціалу.

Опосередкований вплив, на відміну від прямого, провокує розвиток складників саме людського потенціалу, формує його і на особистісному рівні, і на рівні держави. І лише сформований людський потенціал конвертується в капітал. На рівні держави прихід транснаціональних корпорацій супроводжується зростанням доходів, споживання, що на основі мультиплікативних ефектів приводить до зростання масштабів економіки.

Гіпотетично звична нам міграційна мобільність людського капіталу в описаній ситуації набуває другорядного значення. Конвертація людського потенціалу в людський капітал і нарощення конкурентоспроможності відбувається виключно за рахунок соціальної мобільності, забезпеченої поглибленням мобілізації та включенням у неї України.

Поряд із перерахованими особливостями та наслідками глобалізації складниками впливу на ринок праці, що відбувається на основі взаємозалежності та взаємопроникнення національних економік, яким у наукових дослідженнях і регуляторній практиці приділяється особлива увага, також є такі.

1. *Структурна трансформація ринку праці.* Включення національної економіки в глобалізаційні процеси призводить до загострення конкуренції та імпорту національними компаніями новітніх технологій. Наслідком розширення доступу до інноваційних технологій, технічного забезпечення, світового досвіду господарської діяльності є суттєве зростання продуктивності персоналу, його вивільнення, зниження частки

сільського господарства та промисловості, деконцентрація промисловості та акумулювання людського капіталу в секторі послуг.

На початкових етапах структурних зрушень варто очікувати зростання безробіття. Водночас не слід його сприймати як недолік, оскільки протягом нетривалого часу переорієнтація на сферу послуг приводить до зростання соціальної та економічної мобільності, підвищення конкурентоспроможності людського капіталу до середнього для світової економіки рівня.

2. *Подолання дисбалансу попиту та пропозиції робочої сили.* Динамічний економічний розвиток приводить до формування нових галузей і секторів економіки, водночас традиційні галузі втрачають статус основних, що, зазвичай, призводить до вивільнення значної частини людських ресурсів і структурного безробіття. Останнє ототожнюється з дисбалансом попиту та пропозиції на ринку праці, коли наявний людський капітал не відповідає запитам економіки. З часом перекваліфікація та отримання додаткової освіти забезпечують збільшення частки людського капіталу, що заповнює новоутворені робочі місця.

3. *Трансформація структури попиту на робочу силу.* Становлення інформаційного суспільства та економіки знань як закономірних супутніх процесів глобалізації світової економіки супроводжується скороченням попиту на некваліфіковану робочу силу, наслідком чого є стимулювання до вдосконалення людського потенціалу та підвищення конкурентоспроможності людського капіталу.

4. *Перенесення виробничих потужностей.* Традиційно низькокваліфікована робоча сила, розміщена в країнах третього світу, отримує доступ до знань, умінь та досвіду, накопичених у розвинених країнах протягом 150–200 останніх років, яких в інший спосіб отримати не змогла б. Як наслідок, перенесення виробництва в країни третього світу забезпечує розвиток людського капіталу в цих країнах із досягненням якісних характеристик на рівні нових індустріальних країн та опосередковано спричиняє зростання соціальної мобільності.

Аналогічно перенесення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), а також фундаментальних досліджень до нових індустріальних країн забезпечує розвиток якісних характеристик людського капіталу до рівня економічно розвинених країн. Спровоковане таким чином зростання соціальної мобільності створює передумови для зростання людського капіталу країни та переходу до групи економічно розвинених країн.

5. *Зростання мобільності людського капіталу.* Поглиблення глобалізації розширює кругозір та інформаційне охоплення світових процесів носіями людського капіталу. Диференціація національних економік (передусім офіційних і неофіційних ринків праці) є мотивом до

міграції людського капіталу. Отже, просторові переміщення є супутнім явищем глобалізаційних процесів для включених у них національних економік.

Об'єктивно міграційні наслідки глобалізації для людського капіталу слід ототожнювати з позитивами розвитку. В межах національних ринків розвинених держав традиційно існує сектор робочих місць, непривабливих через високу трудомісткість чи низький розмір оплати праці для місцевого населення. Таким чином, заповнення мігрантами непривабливих робочих місць забезпечує економіці виконання робіт і здійснення функцій, неможливих для закритих економічних систем. Як наслідок, людський капітал країни зростає, дає можливість вступити в конкурентну боротьбу за інвестиції в національну економіку за ново-забезпеченими функціями. Водночас для країни-донора послаблення тиску на ринок праці та соціальну систему знімає проблему негативних наслідків системних економічних криз для формування, відтворення та застосування людського потенціалу.

На рівні людського капіталу бізнесових структур очевидні й переваги для країни-реципієнта. Наявність такого роду людського капіталу стимулює утворення та розвиток галузей і секторів економіки, існування яких без працівників-мігрантів неможливе. Економічний ефект, утворений таким чином, приводить до додаткового залучення інвестицій, зростання масштабів національної економіки. Для країни-донора досвід, отриманий мігрантами, є запорукою розвитку економіки за умови їх повернення на батьківщину, розвитку бізнесових структур і нових секторів економіки, надходження інвестицій від носіїв людського капіталу.

На рівні людського капіталу особи формується ресурсна база розвитку та відтворення людського потенціалу, накопичується досвід співпраці з особами інших ментальних і національних груп, передовий досвід соціальної організації суспільства, міжетнічної взаємодії.

Провоковане глобалізацією зростання соціальної мобільності забезпечує динамічне відтворення людського капіталу за рахунок пошуку осіб з високим людським потенціалом серед кожної з верств населення країни, усунення перепон за рахунок високої мобільності, зміни приналежності до соціальних груп, динамічне генерування розвитку еліти.

6. *Виникнення нетрадиційних форм зайнятості.* Особливою формою є праця вільнонайманих працівників (*freelancer*), коли суб'єкт господарювання, приватні особи чи органи влади виступають із пропозицією виконання певної інтелектуальної праці, оплата якої здійснюється без укладання договірних відносин. Головною перевагою застосування вільнонайманих працівників є можливість використання людського капіталу з будь-якої точки планети, ігноруючи при цьому національні кордони.

7. Підвищення впливу транснаціональних корпорацій (ТНК) на ринок праці. Транснаціональні корпорації володіють близько 40 % виробничих ресурсів та охоплюють близько 75 % світової торгівлі⁹². Водночас вони є основним каналом експорту-імпорту капіталу, технологій, основних засобів, ноу-хау, інвестицій, управлінського досвіду, інтелектуального капіталу тощо. Таким чином, об'єктивно розвиток людського капіталу країни, бізнесових структур та особи прямим чином залежить від присутності ТНК на національному ринку. Узагальнення наявних закономірностей, зокрема залежності рівня економічного розвитку та наявного людського капіталу, демонструє тенденцію низького рівня вказаних показників для країн, що обмежують присутність ТНК.

Прихід ТНК, наприклад, до країн Перської затоки забезпечив швидкий розвиток людського капіталу та зростання рівня соціально-економічного розвитку Кувейту, Катару, Об'єднаних Арабських Еміратів⁹³. Прихід ТНК на ринки Східної Європи сприяв швидкому реформуванню посттоталітарних країн, зростанню в них конкурентоспроможності людського капіталу, прикладами чого є економіки Польщі, Чехії, Угорщини⁹⁴.

На відміну від більшості розвинених країн, Японія та Південна Корея класифікуються як монополістичні економіки, в яких домінують ТНК. Наявність останніх забезпечила стрімкий розвиток Японії після Другої світової війни та перетворення в одного з лідерів економічного розвитку, а також Південної Кореї після конфлікту на Корейському півострові. Для порівняння, відсутність ТНК в Індонезії, Малайзії та інших країнах регіону за інших однакових умов не дала цим країнам можливості перейти до групи розвинених країн⁹⁵.

Підсумовуючи, слід відзначити, що інтенсифікація міжнародної міграції об'єктивно сприяє стимулюванню соціальної мобільності людського капіталу, провокуванню соціальних зрушень та економічних перетворень. Крім посилення міжнародних переміщень людського ка-

⁹² Бібіков, Д. В. Розвиток ТНК у сучасному політико-економічному середовищі / Д. В. Бібіков // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія «Світове господарство і міжнародні економічні відносини». – Вип. 3 (10/2). – 2011. – С. 67–69.

⁹³ Мединська, Т. Зони економічного впливу американських транснаціональних корпорацій : наук. записки / Т. Мединська. – Серія «Міжнародні відносини», 2010. Вип. 2. – С. 119–132.

⁹⁴ Созінова, Є. Напрями розвитку потенціалу транснаціоналізації країн Південно-Східної Європи в контексті розширення ЄС / Є. Созінова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pips/2011_2/tom2/666.pdf

⁹⁵ Нгуєн, Т. Х. Інвестування іноземного капіталу в країнах Південно-Східної Азії: автореф. дис... к. е. н. / Т. Х. Нгуєн // НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2005. – 18 с.

піталу, глобалізація приводить до соціально-економічного розвитку та переходу країн третього світу до групи нових індустріальних країн, а останніх – до групи розвинених країн з орієнтацією на розвиток на основі індустріальної економіки, інформаційного суспільства та економіки знань. Водночас ці метаморфози супроводжуються переходом країн від статусу міграційного донора до міграційного реципієнта, підтвердженням чому є історія міжнародних міграцій населення Польщі, Італії, Португалії та інших країн.

МІГРАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Козинський Сергій Михайлович,
*доцент кафедри економічної та фінансової політики
ОРИДУ НАДУ при Президентові України,
кандидат економічних наук,*

Сучасний інтерес до Східноєвропейського регіону в науці та політичному середовищі не виключає певних розбіжностей у визначенні його структури та механізмів перерозподілу наявних тут ресурсів. Ураховуючи проблематику міграції робочої сили (одного з найважливіших ресурсів економічного розвитку), вважаємо за доцільне виділити дві принципово різні моделі, що реалізуються у практиці формування та розвитку регіонального ринку робочої сили:

- політико-географічна модель, побудована на певних критеріях формалізації регіональної приналежності. Незважаючи на штучність самого принципу виділення Східної Європи, більш пов'язаного з історією інтелектуальних здобутків європейців⁹⁶, широке застосування зазначеного виокремлення стало сьогодні реальністю не тільки на побутовому рівні, а й у практиці управління соціально-економічними процесами.

У нашому випадку саме існування таких критеріїв територіально-го віднесення вагомо підтримується політичними структурами Європейського Союзу, який, намагаючись сформувати власний спільний внутрішній ринок, активно застосовує географічні координати⁹⁷. Саме у межах таких кордонів європейці виділяють особливості руху робочої сили, її зайнятості тощо. Відповідно й класифікація законної чи незаконної зайнятості та міграції зазнає впливу формальних критеріїв;

- економічне моделювання спирається скоріше на реальні обставини руху чинників виробництва, очевидну неформалізовану політиками залежність попиту та пропозиції за ресурсами в межах групи країн, якість

⁹⁶ Переконливими тут ми вважаємо здобутки Л. Вульфа, Е. Санда та деяких інших авторів, чий дослідження привертають увагу до «ментальної карти» як чинника «уявної географії», що поділяє простір не менш реально, ніж матеріальні обставини.

⁹⁷ При цьому у різних випадках таке застосування може бути досить непослідовним, залежним від політичної кон'юнктури чи доцільності. Так, наприклад, Європейський банк реконструкції та розвитку, оцінюючи економічну динаміку у власних рапортах (*Transition Report*), ігнорує процеси у пострадянських країнах, тоді як декларація зі Східного партнерства, прийнята у Празі в 2009 р., фактично визнає ширший зміст регіональної проблематики.

робочої сили яких може створювати субституціональний чи компліментарний ефекти на внутрішньому національному ринку праці. Така залежність і виявляється чинником реальної регіоналізації, ігнорування якої суперечить інтересам економічного розвитку країн регіону.

Аналіз саме з таких позицій східноєвропейської специфіки є характерним для робіт українських і польських дослідників, що відображають європейський вибір України та послідовність польського лобіювання ідеї розширення ЄС. Незважаючи на те, що здебільшого констатується культурна, етична чи історична тотожність характеристик робочої сили країн регіону, дійсною рушійною силою інтеграційних процесів на регіональному ринку виявляється здатність тих, хто шукає роботу, відповідати вимогам роботодавців за рівнем освіти та фахової кваліфікації.

Дотримуючись принципів економічного підходу, також відзначимо особливу роль ринку праці в подальшому розвитку країн Східноєвропейського регіону. При цьому слід наголосити, що такий ринок стає спільним саме за рахунок трудової міграції, яка і є механізмом поєднання попиту та пропозиції за трудовими ресурсами, незважаючи на наявні бар'єри. У зв'язку з цим заслуговує на увагу низка специфічних обставин розвитку національних економік регіону.

1. У Східноєвропейському регіоні сформувався досить динамічний центр економічного розвитку. Валові показники економіки, темпи її зростання, а також характер подолання кризи дозволяють вважати таким центром Польщу. Досить важливим чинником польської динаміки є довготривалий характер організаційного, політичного та економічного прогресу країни. Його позитивні оцінки інвесторами вже досить давно перетворили Польщу на об'єкт капіталовкладень (відповідно і створення нових робочих місць).

Навіть за підсумками «кризового» 2008 року в Польщі спостерігалося зростання інвестицій (21 % порівняно з попереднім періодом), створено 15 тис. нових місць праці тільки внаслідок надходжень прямих іноземних інвестицій (другий після Великобританії результат у ЄС)⁹⁸. Експерти відзначають, що протягом найближчих 10 років відбуватиметься зростання чисельності трудових мігрантів. Причому воно буде сталим і поширюватиметься за рахунок потреби у дедалі кваліфікованіших працівниках. Наприклад, якщо сьогодні найбільше трудових мігрантів у будівництві, то в найближчому майбутньому зросте внутрішній попит на медичних працівників, іноземних інженерів і випускників середніх технічних закладів⁹⁹.

⁹⁸ *Inwestorzy doceniają walory Polski // Rzeczpospolita*. – 2009. – 8 czerwca.

⁹⁹ *Czy polska gospodarka potrzebuje cudzoziemców? // pod red. I. Grabowskiej-Luśńskiej, A. Zylcz. Warszawa*. – Ośrodek badań nad migracjami, 2008. – S. 127-128.

Намагання стати регіональним лідером неодноразово декларувалося польським керівництвом та відзначалося експертами. Обґрунтовуючи власне бачення у такій перспективі «натуральними» показниками чисельності населення, розміром території, здобутками та надбаннями періоду реформ¹⁰⁰, у Польщі цілком закономірно часто ставлять питання про регіональне лідерство. При цьому об'єктом такого лідерства залежно від обставин є регіон Центральної та Східної Європи, який передусім може розглядатися в цілому чи з виділенням у його складі групи країн нових членів ЄС.

Це виводить економіко-демографічні чинники в особливу групу показників політичного та економічного лідерства. Навіть у тих випадках, коли питання лідерства прямо не обговорюється, поляки вимушені звертатися до проблем ресурсного забезпечення економіки, кількісних і якісних показників робочої сили, механізмів її відтворення. Тим більше, що такі показники у сучасних умовах виявляються дедалі залежнішими від суто ринкових чинників.

2. Важливою характеристикою національних економік східноєвропейського регіону можна вважати залежність їх конкурентоспроможності від імпорту капіталу та експорту продукції. Через це показники надходжень прямих іноземних інвестицій і балансу за зовнішньоторговельними операціями набувають виключного значення.

Своєю чергою зазначені показники залежать від динаміки оплати праці у країнах регіону. Саме її рівень виявляється ключовим чинником для реалізації стратегій компаній, що інвестують кошти в країнах з перехідною економікою. Отже, витрати, пов'язані з оплатою праці, у розвинених країнах складають сьогодні від 70 до 80 % у сукупних витратах виробників. Тому й пошук дешевих і якісних резервів робочої сили перетворюється на чинник конкурентних стратегій компаній, що шукають довгострокових переваг на сучасному ринку.

У зв'язку з цим варто пам'ятати, що низький рівень вартості робочої сили за наявності її високої кваліфікації неодноразово називали в Україні (на найвищому рівні) як перевагу для іноземного інвестування. Такі очікування однак були паралізовані надто низькою купівельною спроможністю населення, внаслідок чого країна могла розраховувати лише на сталий розвиток експортоорієнтованого виробництва та того, що здійснюється на давальницькій сировині.

Експортна орієнтація економіки характерна і для Польщі, яка після вступу в ЄС значно посилила власні експортні можливості саме за рахунок привабливих для інвесторів співвідношень між витратами

¹⁰⁰ *Trzpił, M.* Polska jako lider nowych państw Unii Europejskiej // *Bezpieczeństwo narodowe.* – 2008. – № 7-8. – S. 47.

виробництва у західній та східній частинах європейської співдружності. Тому зазначимо, що на час набуття Польщею членства в ЄС у країні існували об'єктивні чинники, що діяли на користь стабілізації низького рівня оплати праці. Головним серед них слід визнати високий рівень безробіття, який сягав 20-відсоткового значення.

Однак передусім низький рівень оплати праці та безробіття призвели до значного відпливу робочої сили з польського ринку. Цей процес посилювався і наслідками радикального реформування економіки за «планом Бальцеровича» (супроводжувалося досить жорсткими заходами зі скорочення соціальної сфери), і досвідом, отриманим поляками під час працевлаштування за кордоном ще за часів останніх років існування «народної» Польщі. Зазвичай така особливість уже мало кого сьогодні зацікавить, але її вплив і на інтеграцію мігрантів на іноземних ринках, і на здатність таких ринків зберігати стійкий попит на іноземну робочу силу складно з чимось порівняти. Тому заслуговує на увагу й те, що у 1980-ті роки (напередодні зміни політичного устрою в Польщі) поїздки польських заробітчан до країн Західної Європи вже стали масовими¹⁰¹.

Не вдаючись у подробиці процесу, який вже став здобутком історії, таки зазначимо, що у досить короткий термін Польща перетворилася на потужного постачальника (експортера) робочої сили. Причому такий експорт лише частково відбувався хаотично, як ініційований самими особами, які шукають роботу. Характерно, що у цей період уряд неодноразово ініціював підписання міжнародних угод, які полегшували працевлаштування поляків за кордоном (прикладом цього може слугувати домовленість із північними країнами Європи, що відкрили свої ринки для працевлаштування 2 тис. польських медичних працівників середньої ланки).

Згаданий процес набув такої потужності, що викликав занепокоєння експертів, які вважали, що у такому незмінному ритмі міграція вже у 2010–2030 рр. призведе до втрати понад 2 млн осіб, радикально відіб'ється на структурі населення, збільшивши питому вагу непрацездатних і скоротивши чисельність робочих рук¹⁰². Незважаючи на те, що про реалізацію такого сценарію говорити ще зарано, таки необхідно визнати наявність масового відпливу з польського ринку працездатного населення, яке (за наявності зростання національної економіки) об'єктивно відкриває перспективи масовому використанню праці іно-

¹⁰¹ *Migracje soecjalistów wysokiej klasy w kontekście członkostwa Polski w Unii Europejskiej* // P. Kaczmarczyk, M. Okólski. Warszawa: Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, 2005. – S. 12.

¹⁰² *Wpływ emigracji zarobkowej na gospodarkę Polski* // Ministerstwo gospodarki. Departament analiz i prognoz. – Warszawa, 2007. – S. 15.

земної робочої сили. Ця потреба виявилася настільки потужною, а пошук працівників настільки широким, що сьогодні у Польщі одну з найбільших міграційних груп становлять в'єтнамці.

Разом з тим поступове зняття національних обмежень щодо руху робочої сили, які допускалися у певному часі ЄС, поклали початок формальній лібералізації європейського ринку праці. Так, 1 травня 2011 р. відбулася ліквідація обмежень з пошуку роботи громадянами 8 нових країн-членів ЄС у Німеччині та Австрії.

Варто зазначити, що така лібералізація передбачає початок дії нових механізмів і тарифів, що не тільки застосовуються в конкретних ситуаціях, а також здійснюють вплив на працевлаштування. Враховуючи зміни, що відбулися 1 травня, це означає зростання ставок оплати праці для трудових мігрантів. Тепер часова ставка оплати праці в Німеччині для осіб, які здійснюють пошук роботи через агенції праці, не може бути меншою ніж 7,79 євро за годину (в західних землях) і 6,89 євро (у східних). Отже, відбулося не тільки зростання ставок (раніше вони не перевищували 6,5 євро, а частіше дорівнювали 5 євро за годину¹⁰³), а і спрощення пошуку роботи для східноєвропейців і підвищення їх заробітків. Безумовно, це сприятиме зростанню трудової міграції, стихійному перерозподілу трудових ресурсів усередині країни. Цей процес неминуче тиснутиме й на конкурентоспроможність національного виробництва, оскільки через дефіцит трудових ресурсів будуть менш сприятливими показники собівартості виробництва польських фірм.

Ураховуючи досить низький рівень інноваційної активності таких фірм (відносно показників підприємств провідних країн ЄС), польські підприємці в цілому можуть розраховувати лише на економію на ресурсах, конкуруючи на спільному європейському ринку. У цьому й полягає основна причина лояльного відношення польського бізнес-середовища до нелегальної трудової міграції на власному ринку. Понад те, таке середовище з національним політикумом створює потужну силу, що не дає реалізуватися радикальним сценаріям щодо східних кордонів ЄС.

3. Зростання продуктивності праці, що відбувалося внаслідок збільшення внутрішніх і зовнішніх інвестицій на тлі впливу робочої сили з Польщі у розвиненіші регіони ЄС, породило динаміку зростання середнього рівня оплати праці у країні. Така динаміка виявилася випереджальною порівняно із середнім показником оплати праці інших європейських країн¹⁰⁴.

¹⁰³ *Placa minimalna dla Polaka w Niemczech: nie mniej niż 6,89 euro za godzinę // Gazeta prawna.* – 2011. – 15 kwietnia.

¹⁰⁴ *Ancyrowicz, G. Wpływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych na wzrost polskiej gospodarki w okresie poakcesyjnym // Materiał na konferencję prasową w dniu 26 maja 2009 r. – Warszawa: GUS, 2009. – S. 26.*

Вона доповнювалася зростанням і рівня мінімальної заробітної плати. Згідно з даними Організації економічного та соціального розвитку (ОЕСР) з 2005 по 2010 рр. мінімальна заробітна плата у Польщі збільшилася на 14 % порівняно з показниками руху середньої винагороди за працю. Зусилля польського уряду у цій сфері навіть почали викликати занепокоєність експертів ОЕСР, які пропонували йому відмовитися від планів доведення розриву між середньою та мінімальною зарплатою до 50 %. Відмовитися, незважаючи на те, що наявний рівень мінімальної заробітної плати негативно впливає на залучення до роботи низькокваліфікованих працівників¹⁰⁵.

Між тим у вересні 2011 року польський уряд прийняв рішення щодо підвищення мінімальної заробітної плати до 1500 злотих (згідно з поточним курсом Національного банку Польщі це становить 334 євро, або 452 дол. США), що на 8,2 % випереджає цьогорічний показник. І хоча, за визнанням самих урядовців, ця сума є надто малою для утримання родини чи достойного життя окремої людини¹⁰⁶, вона залишається привабливою для трудових мігрантів. Тому варто нагадати, що в Україні мінімальна заробітна плата становить трохи більше 1000 грн, що майже вчетверо менше аналогічного польського показника.

Заслуговує на увагу й те, що середня заробітна плата в Польщі неухильно зростає, сягаючи щомісячного розміру у 3102 злотих у 2009 р., 3224 злотих у 2010 та 3336 злотих у II кварталі 2011 р. Бюджет країни 2012 р. формувався виходячи з того, що у Польщі середня оплата праці сягне 3624 злотих¹⁰⁷. Зрозуміло, що така динаміка, до того ж підкріплена позицією уряду, має сприяти припливу на польський ринок трудових мігрантів.

4. Важливою характеристикою східноєвропейського ринку праці є стабільність і своєрідне закріплення спрямованості міграційних потоків. У зв'язку із цим зазначимо, що лише на самому початку відкриття польського ринку мігрантами попит на їх працю та пропозиція робочої сили здійснювалися на власний ризик продавців і споживачів робочої сили. У досить короткий час відбулася своєрідна інституціоналізація ринку: мігранти та роботодавці встановили зв'язки, що ґрунтувалися і на формальних, і на неформальних угодах із працевлаштування. Такі відносини були контрактними, тому регулярно відтворювалися навіть

¹⁰⁵ *Streszczenie* raportu plus oceny i rekomendacje OECD // XI raporcie OECD. – 8.04.2010. – S. 7.

¹⁰⁶ *Rząd zdecydował: płaca minimalna w 2012 r. wyniesie 1500 zł* // *Gazeta prawna*. – 2011. – 13 września.

¹⁰⁷ *Na podwyższenie pensji minimalnej stracą bezrobotni* // *Gazeta prawna*. – 2011. – 19 września.

тоді, коли необхідно було дотримуватися норм міграційного законодавства (передбачають необхідність переривання мігрантами терміну перебування у країні).

Характерно, що у нелегальній формі труд мігрантів не спровокував широких і гучних справ щодо некоректного ставлення до них із боку роботодавців. Зрозуміло, що в даному випадку не йдеться про цілком зрозуміле заниження ставок оплати праці найманих за таких умов працівників. Ідеться про загальну безпеку та про ті неминучі ризики, що супроводжують мігрантів у країнах перебування¹⁰⁸. З таких позицій східноєвропейський ринок є досить безпечним і привабливим.

Наплив українських мігрантів не викликає в Польщі суттєвих загострень у соціально-економічній сфері. Поляки визнають причиною цього близькість культур¹⁰⁹. Етнічні, культурні, мовні та історичні особливості дійсно сприяють інтеграції українців у Східній Європі. Так, досліджуючи структуру легальної зайнятості мігрантів на польському ринку (стає результатом отримання відповідного дозволу), експерти відзначають високий відсоток працевлаштування українських мігрантів на мікропідприємствах (з кількістю працюючих не більше 9 осіб). При цьому, на відміну від інших трудових мігрантів, українці працюють на звичайних польських підприємствах (в'єтнамці, наприклад, у 90 % випадків залучаються до праці власниками підприємств, якими також є в'єтнамці)¹¹⁰.

Для значної частини трудових мігрантів з України такі умови стали додатковою причиною досить тривалого перебування на польському ринку праці, що призвело до втрати їх зв'язку з вітчизняним ринком. Причому чим менш «формалізованим» було таке перебування, тим більш інтегрованим виявилось їх становище у Польщі та на її ринку праці. Досить стійкою формою зв'язку мігрантів із вітчизняним ринком можна вважати лише регулярне перерахування грошей в Україну (що в цілому відповідає і польській практиці).

Таку тривалу за часом міграцію взагалі складно ідентифікувати, оскільки вона перетворюється у щось більше за просте працевлаштування. Скоріше має ставитися питання про остаточну втрату країною частини власного трудового ресурсу, що лише статистикою зараховується до складу національних продуктивних сил. Проблеми цього

¹⁰⁸ Узагальнення з цього приводу наведені П. Ліндертом, який звертав увагу на природну уразливість мігрантів, їх обмеженість у політичних та економічних правах. Див.: *Ліндерт, П. Х.* Экономика мирохозяйственных связей / П. Х. Линдерт. – М.: Прогресс, 1992. – С. 427–440.

¹⁰⁹ *Polakowski, M.* Imigranci z krajów trzecich na polskim rynku pracy. – Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych, 2011. – S. 28

¹¹⁰ *Polakowski, M.* Imigranci z krajów trzecich na polskim rynku pracy // Centrum stosunków międzynarodowych. Raporty i analizy. Seria «Integracja». – 2009. – S. 16.

рівня Україна відчула з початком економічної кризи, коли звільнення мігрантів за кордоном набули масового характеру. Тоді виявилося, що вони фактично не пов'язували своїх професійних перспектив із внутрішнім ринком, а продовжували пошук роботи за кордоном.

Заслуговує на увагу й те, що даний процес цілком відповідає змісту тенденції, відстежуваної експертами й у Польщі, де також кризові явища в європейській економіці лише тимчасово вплинули на міграційні потоки. Можна зробити висновок, що криза реструктурувала пошук поляків праці за кордоном, але в цілому залишила трудову міграцію впливовим чинником розвитку регіону. Необхідно звернути увагу й на те, що регулярне опитування роботодавців експертами Національного банку Польщі щодо тенденцій в економіці виявило низький рівень працевлаштування робітників, які мали попереднє місце роботи за кордоном. Протягом II половини 2010 р. такі робітники склали всього 7 % серед найнятих на роботу. Водночас у 10,8 % випадках опитування була виказана впевненість у тому, що приводом для звільнень персоналу була саме трудова міграція¹¹¹.

5. У самому ЄС нівелювання в рівні оплати праці між країнами-членами Співдружності розглядається як важлива стратегічна мета, досягнення якої відбувається за рахунок цілеспрямованих політичних заходів¹¹². Специфічним тут стала практика перенесення зусиль не на соціальну політику, а на підтримку регіональних програм, що додатково вплинуло на привабливість окремих територій для міграційного руху.

Власне кажучи, такий рух повторив рух капіталу, надходження якого, як відомо, має вирішальне значення для зростання попиту на працю. У випадку з мігрантами цей попит проявив себе не стільки через пряму зайнятість, безпосередньо спровоковану інвесторами, скільки завдяки хвилі ділової активності, що сама є наслідком інвестицій. Таке позбавлення і потребує робочих рук мігрантів, тим більше, що переважна кількість серед них не має високої кваліфікації.

Деякі з польських досліджень вказують на особливу зацікавленість мігрантів з України у пошуку роботи на прикордонних теренах, великих містах і східних воєводствах Польщі. Такий аналіз може зосереджувати увагу на їх торговельній спеціалізації, високій питомій вазі жінок

¹¹¹ S. Rynek pracy w Polsce. Wynagrodzenia, produktywność pracy, i migracje w listopadzie 2010 r. – na tle panelowych badań opinii pracodawców i bezrobotnych w latach 2006–2010 // W. Gumuła, A. Gucwa, Z. Opióła, W. Nalepa // Narodowy Bank Polski. Materiały i studia. – Zeszyt № 255. – Warszawa, 2011. – S. 52, 53.

¹¹² Виходячи з положень ст. 117 Договору про Європейське економічне співтовариство, що вступив у силу ще в 1958 р. та є однією з фундаментальних основ сучасної економічної інтеграції, підвищення життєвих стандартів працівників належить до умов набуття ринком реальної спільності.

та інших особливостях¹¹³. Ми вважаємо за потрібне відзначити, що інтерес українських пошукувачів праці до східного регіону Польщі може пояснюватися, скоріше, програмами розвитку, ініційованими національним урядом і структурними фондами ЄС. Непрямим свідченням цього є і висновок щодо стабільності припливу в регіон українських заробітчан попри їх традиційно низьке представництво тут у минулому.

6. Стійкість міграційних потоків з менш розвинених держав з їх чіткою спрямованістю на заміщення вакантних посад у країнах з вищою оплатою праці можна розглядати як економічний механізм з перерозподілу трудових ресурсів на Європейському субконтиненті. Тут склався своєрідний трикутник працевлаштування, вершини якого утворюються попитом і пропозицією західноєвропейських, східноєвропейських та ринків праці пострадянських республік. При цьому, якщо східноєвропейці (переважно поляки) є донорами західних ринків, забезпечуючи тут високий рівень пропозиції не тільки робочих рук, а й фахівців вищої кваліфікації, то для робочої сили з України привабливими залишаються обидва ринки.

Для України проблема значно загострюється низкою додаткових обставин, серед яких особливо слід виділити недостовірність даних щодо рівня міграції робочої сили з України. По-перше, наявність тіньового сегменту міграції не дає можливості орієнтуватися у процесах, що відбуваються, в контексті забезпечення економіки трудовими ресурсами. Тому будь-які спроби обчислення трудового потенціалу країни є приблизними, що особливо відчувається при обчисленні трудового потенціалу регіонів. По-друге, сучасний аналіз трудової міграції не може будуватися лише на статистичних викладках за її кількісними параметрами. Досвід Польщі доводить, що достовірність статистики має підкріплюватися дослідженнями суб'єктивних особливостей міграційної поведінки, їх класифікацією та групуванням залежно від очікувань і намірів¹¹⁴.

Треба також зазначити, що європейський напрямок трудової міграції українців не є єдиним, за яким здійснюється перетік трудових ресурсів. Не менш важливим залишається російський ринок праці. При цьому на увагу заслуговує низка специфічних обставин, що характеризують рух трудових ресурсів у цьому напрямку. Зокрема, Росія проявляє схильність до регіонального лідерства та ставить перед собою

¹¹³ *Od zbiorowości społeczności: rola migrantów osiedleńczych w tworzeniu się społeczności imigranckich w Polsce* // A. Gór, A. Grzymała-Kazłowska, E. Kępińska, A. Fi-hel, A. Piekut // CMR Working Papers. Seria: Prace migracyjne. – № 27/85. – S. 18.

¹¹⁴ Лише у середині 2008 р. Держкомстатом України було приведене перше повномасштабне вибіркове дослідження, націлене на визначення масштабів трудової міграції та її соціально-демографічних характеристик.

завдання радикального прискорення економічного зростання. Плани щодо подвоєння ВВП чи перетворення у світовий фінансовий центр (хоча і з різним ступенем інтенсивності) впливають на використання робочої сили, але неминуче передбачають активізацію використання трудового потенціалу. Тому не дивно, що в Росії неодноразово декларували зацікавленість у трудовій міграції з України, тим більше, що країна переживає гостру демографічну кризу.

Робоча сила з України досить легко адаптується до умов російського ринку, тих формальних і неформальних інститутів, що склалися. Причому рівень оплати праці в Росії часто виявляється адекватним до доходів, що отримують мігранти в Європі (за умов включення у тіньові схеми працевлаштування). Використання праці українських заробітчан є привабливим передусім для російських підприємців, які вбачають у цьому можливість використовувати додатковий і недорогий резерв робочої сили, залишаючись конкурентоспроможними в умовах відкритих ринків.

Важливою умовою існування зазначеного вище трикутника перерозподілу праці на Європейському субконтиненті стало безперерйне забезпечення його трудовим ресурсом у випадках позитивної економічної динаміки та наявності механізмів стримування пропозиції в умовах погіршення кон'юнктури. Причому приналежність країн до тих чи інших політичних об'єднань виявилася чинником вторинним щодо потреб економіки у трудових ресурсах. Так було і з поляками на західноєвропейських ринках праці, захищених від припливу мігрантів зі східноєвропейських країн відповідно до міжурядових домовленостей і рішень органів ЄС. Так сталося і з українцями, відносно яких діють численні формальні обмеження.

Хоча останні не мають чітко визначеної етнічної забарвленості, а спрямовані на застосування певних принципів, працевлаштування українців здійснюється переважно нелегально. Це стало звичним не лише на російському ринку праці, а й у цілому на пострадянському економічному просторі. За деякими оцінками, незаконна імміграція тут у 8–15 разів перевищує офіційну¹¹⁵.

Привертає увагу й те, що навіть спроби російської влади врегулювати незаконну міграцію суворими обмеженнями (у країні введені штрафи від 250 до 800 тис. крб за кожного незаконно зайнятого мігранта) лише «заганяють проблему у глухий кут». Останніми роками офіційно зареєстрованих заробітчан поменшало тут практично удвічі. Однак, незважаючи на економічну кризу, працевлаштування на російському ринку залишається привабливим.

¹¹⁵ *Рязанцев, С.* Трудовая миграция в России в условиях интеграции в ЕврАзЭС // Вопросы экономики. – 2008. – № 6. – С. 71.

Тут діє принцип заміщення робочих місць у сегменті низькокваліфікованої робочої сили. Так, замість працюючих за кордоном (переважно в Росії та Польщі) білорусів, на місцевому ринку праці дедалі помітнішою стає пропозиція робочої сили мігрантів. Однак вона залишається вторинним чинником впливу на міграційні потоки східного напрямку. Ключовим тут є російський ринок, який ще тривалий час залишатиметься залежним від мігрантів (особливо нелегальних), хоча б з огляду на можливості, які їхня праця надає для нівелювання жорсткості умов ведення місцевого бізнесу (серед таких умов Світовий банк особливо виділяє значення наявних правил найму та звільнення працівників¹¹⁶).

Між тим, Україна має власні можливості для зростання національної економіки та потреби в її забезпеченні трудовими ресурсами. Їх задоволення є необхідною умовою економічного зростання. На рівні конкретних підприємств і галузей будь-які обмеження в такому забезпеченні відбиваються на конкурентоспроможності виробництва, змушують шукати додаткові джерела задоволення потреб.

Ураховуючи характер національної економіки, значну питому вагу в її структурі підприємств добувної промисловості, зазначені потреби часто обмежуються пошуком кадрів не досить високої кваліфікації. Тому не дивно, що напередодні економічної кризи, коли українська економіка переживала значний підйом і відчувала гостру потребу в додаткових робочих руках, в експертному співтоваристві неодноразово порушувалося питання щодо масового залучення необхідних працівників із країн, надмірно забезпечених трудовими ресурсами.

Беручи до уваги загальний контекст практики перерозподілу трудових ресурсів на території Східної Європи, можна визнати сформованим механізм, що не тільки стимулює міграцію вітчизняної робочої сили на східноєвропейські ринки праці, а й визначає перспективність її заміщення працівниками країн з нижчим рівнем оплати праці. На практиці це означає звернення до регіонів з іншими культурними, релігійними уподобаннями, етикою праці та навіть світоглядом. Через це і вигреш від економії в оплаті праці мігрантів у короткостроковому періоді цілком здатний нівелюватися в довгостроковій перспективі.

¹¹⁶ Доклад об экономике России // Всемирный банк в России. – № 21 (март). – 2010. – С. 9. Банк також підкреслює, що для реалізації курсу на економічне зростання Росія потребує праці не менше 12 млн заробітчан, при наявності 11 млн вже зайнятих вакансій (Іванов, Л. России требуется еще 12 млн мигрантов / Л. Иванов, Д. Трещанин, А. Размахин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://svpressa.ru/society/article/22937/>)

ПРИВАТНІ ГРОШОВІ ПЕРЕКАЗИ І РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ

Овчарова Любов Петрівна,
*науковий співробітник Інституту економіки
та прогнозування НАН України*

Наприкінці ХХ та початку ХХІ ст. істотно зростає економічна значимість міжнародної трудової міграції (МТМ) у забезпеченні стабільності розвитку глобальної економіки. МТМ супроводжується потужними потоками грошових переказів мігрантів (ГПМ), які дають змогу пом'якшити сформовані диспропорції в країнах, що розвиваються.

ГПМ відіграють важливу роль у поліпшенні показників освіти й охорони здоров'я; у розширенні підприємницької діяльності, скороченні масштабів бідності й соціальної нерівності; збільшують рівень споживання, заощаджень та інвестицій; сприяють макроекономічній стабільності.

Сьогодні можна стверджувати, що ГПМ більшою чи меншою мірою позначаються на розвитку економіки країни-реципієнта переказів і можуть розглядатися як джерело фінансування розвитку.

Однак взаємозв'язку міграції та розвитку притаманний суперечливий характер, оскільки економічна ефективність не завжди збігається з ефективністю соціальною.

Фахівці стверджують, що ГПМ здатні значно активізувати діяльність окремих суб'єктів національної економіки й забезпечити зростання інвестицій та активізувати розвиток виробництва. Водночас надходження ГПМ може призвести до запуску інфляційних механізмів. У докризовий період ГПМ, що надходили в центральноеазійські країни та Молдову, були одним із чинників стійкої інфляції. Кошти, що надходили від мігрантів, підвищували купівельну спроможність населення, а це призводило до зростання цін. Товари національних виробників витіснялися дешевшою імпортною продукцією, що підтверджується значним зростанням обсягів імпорту в країни СНД.

Тому сьогодні важливо на основі дослідження МТМ у контексті тенденцій розвитку світової економіки, у взаємозв'язку з іншими процесами та явищами економічного життя суспільства, з урахуванням закономірностей її системного впливу на розвиток, а також досвіду зарубіжних країн у цій сфері розробити рекомендації для формування міграційної політики України, що сприятиме максимальному поєднанню міграції та економічного розвитку країни.

Останніми роками під час політичних дискусій і у соціально-економічних аналітичних роботах незмінно наголошується на значенні грошових переказів мігрантів¹¹⁷.

Питання впливу переказів на економічний розвиток викликає все більшу зацікавленість політиків різних країн і міжнародних організацій. Роль переказів як важливого та стабільного джерела зовнішнього фінансування економічного розвитку висвітлюється в публікаціях Світового банку, ПРООН, МОП, МОМ тощо.

У Статистичному довіднику «Міграція та грошові перекази» 2011 року, підготовленому спеціалістами Світового банку, представлена комплексна інформація про потоки грошових переказів по 210 країнах і 15 категоріях країн, що дозволяє оцінити світові тенденції в ГПМ.

Так, дані міжнародних організацій свідчать, що в 1995–2000 рр. приплив «міградоларів» зростав у середньому за рік на 5 %, у 2000–2007 рр. – на 13,4 %. За період 2000–2007 рр. глобальний потік коштів у країни походження мігрантів збільшився у 2,4 разу, а в 2010 р. офіційно зареєстровані перекази досягли понад 440 млрд дол. США, в тому числі 325 млрд дол. США надійшло в країни, що розвиваються, а це на 6 % більше, ніж у 2009 році¹¹⁸.

Дані свідчать, що з прискоренням глобалізації світової економіки грошові перекази надходять у все більше число країн, причому кожна з них може одночасно бути і донором, і реципієнтом таких коштів.

Фінансові потоки у формі ГПМ надходять у більшість країн Азії, Африки та Латинської Америки. Але за визначенням багатьох експертів, офіційні потоки складають лише незначну частину міграційного капіталу, оскільки зайнятість нелегальних мігрантів переважно в неформальній економіці призвела до формування систем неофіційних грошових переказів. На думку експертів, їх обсяги обчислюються мільярдами доларів. Так, за оцінкою ООН частка «неофіційних» переказів у світі становить понад 40 % від усього обсягу переказів мігрантів; за оцінками інших фахівців, ця частка становить від 20 до 45 %¹¹⁹.

¹¹⁷ Див.: Глушенко, Г. И. Миграция и развитие / Г. И. Глушенко, В. А. Пономарев. – Москва: Экономика, 2009; Глушенко, Г. И. Международная трудовая миграция в контексте развития / Г. И. Глушенко // Экономика XXI века. – 2010. – № 24; Малиновська, О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.; Орешков, С. В. Влияние глобальных миграционных потоков на экономическое развитие страны / С. В. Орешков. – М.: Научная книга, 2007.

¹¹⁸ Статистичний довідник Світового банку «Migration and Remittances Factbook 2011».

¹¹⁹ См.: Smith, R. C. Current dilemmas and future prospects of the inter-American migration system / A. R. Zolberg, P. M. Benda (Eds) // Global Migrants, Global Refugees: Problems and Solutions. – New York: Berghahn Books, 2001.

I. Вплив міграції на економіку та соціальну сферу

За даними Світового банку до першої десятки країн-реципієнтів грошових переказів у 2010 р. увійшли Індія, Китай, Мексика, Філіппіни, Франція, Німеччина, Бангладеш, Бельгія, Іспанія, Нігерія (табл. 1).

Дані свідчать, що основним джерелом міжнародних грошових переказів є країни з високим рівнем доходів. За обсягом грошових переказів, що відправлялися за кордон, у 2010 р. лідером були США, на другому місці – Саудівська Аравія, далі – Швейцарія та Росія.

Обсяги грошових переказів відносно ВВП у країнах-реципієнтах показали, що провідні місця у 2009 р. займали невеликі країни: Таджикистан – 35,1 %, Тонго – 27,7 %, Лесото – 24,8 %, Молдова – 23,1 %, Непал – 22,9 %, Ліван – 22,4 %, Самоа – 22,3 %, Гондурас – 19,3 %, Гайана – 17,3 %, Сальвадор – 15,7 %.

Таблиця 1

Глобальні потоки грошових переказів мігрантів у 2010 р.

Основні країни-реципієнти грошових переказів	млрд дол. США	Основні країни-донори грошових переказів	млрд дол. США
Індія	55	США	48
Китай	51	Саудівська Аравія	26
Мексика	22,6	Швейцарія	20
Філіппіни	21,3	Росія	19
Франція	15,9	Німеччина	16
Німеччина, Бангладеш	11,6	Італія, Іспанія	13
Бельгія, Іспанія, Нігерія	10	Люксембург	11
Польща, Ліван	9,3	Кувейт	10
Великобританія В'єтнам, Індонезія	понад 7	Нідерланди	8
Марокко, Росія Сербія, Україна	понад 5	Малайзія	7
Румунія, Австралія, Бразилія, Гватемала, Нідерланди	понад 4	Оман, Франція	5
Колумбія, Йорданія Португалія, Сальвадор	3,7	Китай, Бельгія, Норвегія, Японія, Індія, Великобри- танія	4
–	–	Данія, Австрія, Ізраїль, Ка- захстан, Республіка Корея, Австралія, Індонезія Чеська Республіка	3

Джерело: Статистичний довідник Світового банку «*Migration and Remittances Factbook 2011*»

Експерти відзначають, що різке збільшення грошових потоків у формі переказів мігрантів, зафіксоване останніми роками, пов'язане з поліпшенням обліку; жорсткістю контролю за системами неофіційних грошових переказів; зниженням курсу американського долара, що привело до підвищення доларового еквівалента переказів з Європи, з ростом потоків мігрантів і збільшенням їхніх доходів.

Аналіз фінансових потоків у країни, які розвиваються, свідчить, що сума офіційно зареєстрованих грошових переказів у 2009 р. у понад 2,5 рази перевищила обсяги офіційної допомоги цим країнам і лише на 52 млрд дол. США була меншою від обсягу прямих іноземних інвестицій (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка фінансових надходжень до країн, що розвиваються, *
млрд дол. США

Фінансові надходження	Рік	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009
	Прямі іноземні інвестиції		95	149	208	276	346	514	593
Грошові перекази		55	81	159	192	227	278	325	307
Офіційна допомога на розвиток		57	49	79	108	106	107	128	120
Приватні кредити та портфельні інвестиції**		83	27	93	165	211	434	157	85

*База даних Світового банку «Світові показники розвитку»

**У категорії «Приватні кредити» ураховуються тільки середньострокові й довгострокові кредити

Обсяги грошових переказів у країни, що розвиваються, виявилися досить стійкими до впливу недавньої світової фінансової кризи: у 2009 р. вони скоротилися лише на 5,5 %, а в 2010 р. швидко повернулися до попереднього рівня. Водночас ПІІ у 2009 р. скоротилися на 40 %, а обсяги приватних кредитів і портфельних інвестицій – на 46 %.

Отже, потоки грошових переказів мігрантів стали важливим наслідком міжнародної трудової міграції та істотно впливають на економічний розвиток багатьох країн, що розвиваються.

На думку фахівців, грошові перекази вигідно відрізняються від інших фінансових потоків стабільністю. До того ж перекази не створюють боргів для країн, що їх отримують. Вони надходять у ті сфери економіки, що найменше відповідають стандартам інвестування ПІІ та кредитів банків.

Дослідження фахівців підтверджують, що грошові перекази позитивно впливають на платіжний баланс, зменшуючи дефіцит рахунку

поточних операцій. Країни отримують додаткове джерело іноземної валюти для фінансування імпорту.

За рахунок ГПМ здійснюється фінансування значної кількості проєктів малого бізнесу, які, зазвичай, не можуть розраховувати на залучення банківських кредитів, однак дуже важливі з погляду забезпечення зростання економіки, подолання безробіття та бідності, створення додаткових робочих місць.

Значною мірою перекази сприяють активізації економічного розвитку, збільшуючи заощадження населення. Досвід таких країн як Філіппіни, Шрі-Ланка, Таїланд, де, за оцінками експертів, заощадження з ГПМ складала 40–58 % усіх заощаджень населення, свідчить, що інвестування переказів у власну справу стимулювало зростання виробництва в країні. Використання ГПМ на споживання викликає позитивний мультиплікаційний ефект. Так, дослідження в Латинській Америці показали, що 2 млрд дол. США, що були надіслані мексиканськими мігрантами, привели до збільшення сільськогосподарського та промислового виробництва, сфери послуг і торгівлі на 6,5 млрд дол. США¹²⁰.

Важливу роль відіграють грошові перекази трудових мігрантів на **пострадянському просторі**. Ці перекази забезпечують фінансову підтримку сім'ям, що залишаються вдома, а також підтримують національну економіку країни, сприяючи соціально-економічній і політичній стабільності.

Статистичні дані Світового банку свідчать, що обсяг переказів у великих країнах СНД значний порівняно з будь-якими іншими джерелами фінансування. Майже в усіх країнах обсяг переказів понад удвічі перевищує цифри іноземної фінансової допомоги.

Основна частина переказів здійснюється з Росії переважно в Узбекистан, Україну, Таджикистан, Вірменію, Грузію, Азербайджан, Молдову та Киргизстан. Значним також є потік трансфертів з Казахстану в інші країни Центральної Азії.

У докризовий період ГПМ мали важливе значення для більшості країн Співдружності. В період 2000–2007 рр. темпи приросту обсягів грошових переказів на пострадянському просторі складала 25–35 % щорічно. Наприклад, обсяг трансфертів, що надходили з-за кордону, сягнув у 2007 р. у Таджикистані 48 % ВВП, у Молдові – 29 %, у Киргизстані – 27%.

Серед інших країн СНД, що відрізняються високим ступенем залежності від ГПМ, – Вірменія й Узбекистан. Хоча Узбекистан і не надає офіційної статистики з ГПМ, є всі підстави вважати, що і його еко-

¹²⁰ Rogers, A. Latin America: contrasting fortunes in a region dependent on remittances. – Traces 17, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/www.transcomm.ox.ac.uk/traces/issue17.htm>

**Динаміка надходження приватних грошових переказів
в Україну*, млн дол. США**

Показники	2007	2008	2009	2010	у % до попереднього року		
					2008	2009	2010
Надходження, всього	4922	6177	5370	5862	125,5	86,9	109,2
з них:							
– надійшло через коррахунки банків	2818	3275	2832	2959	116,2	86,5	104,5
– надійшло через міжнародні платіжні системи	1458	2097	1825	2126	143,8	87,0	116,5
– завезено неформальними шляхами	646	805	713	777	124,6	88,6	109,0
у тому числі:							
1. Оплата праці (без врахування податків і витрат у країні перебування)	1842	3024	2855	3373	164,2	94,4	118,1
з них:							
– грошові кошти, ввезені неформальними шляхами	216	414	352	455	191,7	85,0	129,3
2. Приватні трансферти	3080	3153	2515	2489	102,4	79,8	99,0
у тому числі:							
Грошові перекази робітників, які працюють за кордоном	2292	2140	1643	1560	93,4	76,8	94,9
з них:							
– грошові кошти, ввезені неформальними шляхами	430	391	361	322	90,9	92,3	89,2
Інші приватні трансферти	788	1013	872	929	128,6	86,1	106,5
Обсяги грошових переказів у % до ВВП	3,4	3,4	4,6	4,3	–	–	–

*Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>

номіка значно залежить від переказів мігрантів. Експерти називають цифру 13 % від ВВП.

Країни СНД, що є реципієнтами платежів, виявилися вельми залежними від кризового спаду виробництва в Росії: у 2008 р. вперше спостерігалось вповільнення ГПМ, а за підсумками 2009 р. відбулося їх відчутне скорочення. З початку глобальної фінансової кризи обсяг грошових переказів, що надходить у країни СНД, скоротився на 20–25 %, у результаті чого ці країни недоотримали 1,1 млрд дол. США.

Дослідження показало, що ГПМ у країнах СНД мають позитивні економічні й соціальні наслідки. Завдяки ГПМ у цих країнах частково вирішується проблема надлишку робочої сили, зменшення безробіт-

тя. В посткризовий період грошові перекази в країнах СНД дали можливість підвищити рівень життя багатьох домогосподарств; накопичити стартовий капітал для започаткування власного бізнесу та підвищити освітній рівень дітей.

Результати соціологічного дослідження у Молдові засвідчили, що перекази заробітчан впливають на валютну політику, обмінні курси валют, зміни у структурі економіки, а також на розподіл доходів і розвиток системи соціального забезпечення.

Разом з тим, хоча грошові перекази мають високий потенціал розвитку, майже ніде у світі він не був повністю реалізований. Основними причинами експерти вважають недосконалість фінансових систем країн, що розвиваються, корупцію в багатьох країнах, неефективну діяльність банків, відсутність об'єктів для інвестування коштів мігрантів, нерозвиненість інфраструктури, особливо у сільській місцевості.

Обсяги грошових переказів з-за кордону в Україну, за оцінкою НБУ, у 2010 р. збільшилися на 9,2 % порівняно з 2009 р. і становили 5,9 млрд дол. США. Слід зауважити, що з кожним роком їх частка у ВВП збільшується. Так, якщо у 2007-2008 рр. обсяги грошових переказів у відсотках до ВВП склали 3,4 %, то в 2010 р. – 4,3 % (табл. 3). Порівняно з такими країнами СНД, як Таджикистан (36 % від ВВП), Молдова (23 % від ВВП), це небагато, однак ГПМ в Україну складають 97,9 % від прямих іноземних інвестицій.

Оцінка обсягів переказів та облік їх потоків здійснюються на основі даних платіжного балансу. У його структурі грошові перекази поділяються на оплату праці – 57,5 %, приватні трансферти – 42,5 %. У кризовий період (2009 р.) відбулося скорочення і грошових переказів робітників, які працюють за кордоном (на 23,2 %), і переказів з оплати праці (на 5,6 %), переважно за рахунок значного скорочення переказів із Росії, Італії, Іспанії, Португалії та Польщі (табл. 4).

Відновлення економічної активності в Росії та країнах далекого зарубіжжя в 2010 р. привело до збільшення грошових переказів в Україну на 9,2 %.

Географічний розподіл потоків приватних грошових переказів, що надійшли в Україну офіційними каналами (через банківську систему та з використанням міжнародних систем переказу коштів), наведено в табл. 4.

Перекази здійснюються як через офіційні канали – кореспондентські рахунки банків, міжнародні системи переказу коштів, так і неофіційно – у спосіб передавання готівки або матеріальних цінностей від одного домогосподарства іншому.

Станом на 1 липня 2011 р. в Україні діяли 22 міжнародні платіжні системи з переказу коштів між фізичними особами без відкриття

Таблиця 4

Надходження приватних грошових переказів в Україну *

Країни	Надходження, млн дол. США						в % до попереднього року	
	2008	у % до загального обсягу надходжень	2009	у % до загального обсягу надходжень	2010	у % до загального обсягу надходжень	2009	2010
Всього	5372	100	4657	100	5085	100	86,7	109,2
у тому числі:								
Росія	1833,2	34,1	1254,8	26,9	1619,1	31,8	68,4	129
США	620,1	11,5	545,2	11,7	577,9	11,4	87,9	106,0
Німеччина	316,5	5,9	336,3	7,2	381,7	7,5	106,2	113,5
Греція	248,2	4,6	269	5,8	303,3	6,0	108,4	112,7
Італія	340,1	6,3	274,2	5,9	281,9	5,5	80,6	102,8
Сполучене Королівство	332,9	6,2	259,1	5,6	254,1	5,0	77,8	98,1
Кіпр	218,7	4,1	208,6	4,5	242,1	4,8	95,4	116,1
Швейцарія	149,7	2,8	138,9	3,0	162,3	3,2	92,8	116,9
Іспанія	214,9	4,0	152,7	3,3	146,5	2,9	71,0	96,0
Канада	88,2	1,6	109,0	2,3	107,3	2,1	123,5	98,5
Об'єднані Арабські Емірати	68,9	1,3	83,8	1,8	95,1	1,9	121,6	113,5
Португалія	108,0	2,0	84,4	1,8	76,6	1,5	78,2	90,7
Нідерланди	69,3	1,3	64,1	1,4	75,3	1,5	92,4	117,5
Ізраїль	72,3	1,3	61,5	1,3	68,1	1,3	85,0	110,8
Латвія	81,7	1,5	61,0	1,3	64,7	1,3	74,7	106,0
Туреччина	52,3	1,0	48,6	1,0	52,4	1,0	92,9	107,9
Казахстан	40,3	0,8	42,8	0,9	49,1	1,0	106,2	114,7
Франція	41,6	0,8	34,0	0,7	47,2	0,9	81,7	138,8
Бельгія	43,3	0,8	41,0	0,9	40,2	0,8	94,6	98,2
Австрія	40,6	0,8	34,8	0,7	30,6	0,6	85,6	88,0
Австралія	26,0	0,5	21,9	0,5	24,2	0,5	84,2	110,5

* Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>

рахунку, створені нерезидентами. Так, грошові перекази надійшли на *Western Union* – 40 %, *Unistream* – 12 %, *MoneyGram* – 10 %, *MIGOM* – 8 %, *Contact* – 6 %, «Золота Корона – Грошові перекази» – 6 %.

У 2010 р. 51 % грошових переказів було здійснено через коррахунки банків; за допомогою міжнародних платіжних систем було перераховано 36,3 % переказів. З кожним роком зменшується везення грошей в Україну неформальними шляхами – приблизно на 11 % у 2010 р.

Грошові перекази заробітчани стали важливим чинником соціально-економічного розвитку країни. Вони забезпечили покращення добробуту родин, стали важливим джерелом стартового й інвестиційного капіталу для започаткування власної справи.

Значні кошти заробітчани інвестують в індивідуальне житлове будівництво. Так у 2010 р. кошти населення на індивідуальне житлове будівництво в Закарпатській області сягнули 654,4 млн грн; в Івано-Франківській – 990,5; у Львівській – 1147,5; у Чернівецькій – 614,5, що складає 85,3 % від загального обсягу інвестування будівництва житла.

За даними Держкомстату в західних областях України, для яких характерна значна трудова міграція, було введено в експлуатацію житла у розрахунку на 1000 населення у 5–7 разів більше порівняно з іншими регіонами. Наприклад, у 2010 р. в Івано-Франківській області на 1000 населення введено житла 436,6 м², тоді як у Дніпропетровській області – 67,6 м².

Кошти трудових мігрантів, що спрямовувалися у будівництво, сферу медичних послуг, торгівлю споживчими товарами та предметами тривалого користування, стимулювали розвиток відповідних галузей; **зростання зайнятості**, що позитивно вплинуло на макроекономічні показники розвитку Західного регіону України.

Фінансовий, людський і соціальний капітал, накопичений українськими мігрантами за кордоном, може істотно вплинути на економічний і соціальний розвиток України, однак держава не в змозі отримати від нього максимальну вигоду, оскільки міграційна політика не інтегрована належним чином у стратегію загального розвитку.

При наявності відповідних стимулів, гарантій і відповідної нормативно-правової бази зароблені гроші мігрантів могли б бути спрямовані в заощадження й інвестиції в Україні. Дослідження свідчать, що найважливішим чинниками, що впливають на інвестиції заробітчани, є: політичні ризики, макроекономічна ситуація в країні, рівень розвитку транснаціональних об'єднань мігрантів.

Таким чином, є підстави стверджувати, що сьогодні численні трудові мігранти активно підтримують фінансову систему своїх країн. Для багатьох держав ГПМ є найважливішим джерелом зовнішнього фінан-

сування, що значно перевищує обсяги прямих іноземних інвестицій та офіційну міжнародну допомогу.

З метою посилення впливу грошових переказів на економічний розвиток доцільно визнати їх значення й розробити стратегію, спрямовану на стимулювання їх ефективного використання. Необхідно зацікавити відповідальних осіб у створенні соціального, ділового та інституційного середовища, що допоможе родинам мігрантів ефективно інвестувати свій капітал на батьківщині.

Для цього потрібно заохочувати інвестиції мігрантів у відкриття власної справи; розробити систему преференцій і програми, що стимулюють інвестиції в місцевий бізнес; надавати кредити на розвиток виробництва під нижчі проценти. Одним із заходів залучення накопичень мігрантів в інтересах розвитку могло б стати заохочення переказів на банківські рахунки, внесків у медичне страхування, освіту, іпотеку, проекти місцевого самоврядування. Такі заходи уже здійснюються в окремих країнах за участю Міжнародних організацій – ПРООН, МОМ, МОП, Світового банку та інших – і є доволі успішними.

Необхідно приділяти особливу увагу розвитку фінансового сектору в країні. Наявні системи міжнародних платежів і грошових переказів мають бути реформовані для того, щоб сприяти переказу грошей заробітчанами. Для цього необхідні як заходи з боку зацікавлених держав, так і погоджені міжнародні дії, спрямовані на створення доступних, дешевих і відкритих каналів переказу грошей.

Оскільки грошові перекази мігрантів стають додатковим досить потужним і стабільним джерелом фінансування розвитку, це вимагає налагодження належного обліку й контролю за цим фінансовим потоком. Тільки достовірна оцінка обсягів і напрямів потоків ГПМ дасть можливість урядовим структурам здійснювати продуману політику залучення коштів мігрантів в економіку країни.

ТОВАРНО-ДЕНЕЖНЫЕ ПЕРЕВОДЫ ИЗ ЧЕХИИ В УКРАИНУ: ИССЛЕДОВАНИЯ В РАМКАХ ПРОЕКТА ПО ИЗУЧЕНИЮ УКРАИНСКОЙ МИГРАЦИИ¹²¹

СТРИЕЛКОВСКИ ВАДИМ,
*ассистент-профессор факультета общественных наук
Карлова университета, Прага,
доктор философии*

Экономическая ситуация Украины и украинские мигранты в Чехии

В Украине спустя 20 лет, прошедших после распада СССР, все еще происходят социальные и социально-экономические изменения. Экономика характеризуется высоким уровнем безработицы и медленными темпами развития. Ввиду этих, а также других причин, эмиграции квалифицированной и неквалифицированной рабочей силы из Украины присущ массовый характер. Например, по оценкам Всемирного банка, на 2005 год «на заработках» за рубежом находились около 6 млн человек¹²². В десятку наиболее популярных среди мигрантов стран назначения входят: Россия, США, Польша, Израиль, Казахстан, Молдова, Германия, Беларусь, Испания и Канада. По мнению исследователей, уровень украинской миграции среди населения с высшим образованием составляет на сегодня около 6 % (приводятся результаты подсчетов о том, что 1,1 % всех врачей покидают Украину вскоре после окончания медицинских вузов)¹²³.

На сегодняшний день по данным переписей стран назначения 14,7 % населения Украины живет или находится на заработках в постсоветских республиках, а также в Польше, Соединенном Королевстве Великобритании, Чехии, Португалии и Италии. Хотя Чехия не принадлежит к 10 самым привлекательным странам для украинских мигрантов, украинская миграция в Чехии является очень важной темой, а ее влияние

¹²¹ Этот материал подготовлен благодаря поддержке Грантовой агентуры Чешской Республики, в рамках проекта № P404/10/0581 под названием: «Migration and development – economic, social and socio-economic impacts of migration on the Czech Republic, as migration target country, and Ukraine, as migration source country (with a specific focus on the analysis of remittances)».

¹²² World bank (2007): 10 Years after the Crisis. Special Focus: Sustainable development in East Asia's Urban Fringe. *East Asia and Pacific Update*. Washington: The World Bank, East Asia and Pacific Region. April.

¹²³ *Docqueir, F.* Measuring the International Mobility of skilled workers: 1990–2000. F. Docqueir, A. Marfouk. – The World Bank, WPS3381, 2004.

на чешскую экономику – весьма интересной научной проблемой. Украинцы составляют, по данным чешского Национального статистического комитета, наиболее многочисленную группу мигрантов в стране. В 2010 году в Чехии насчитывалось 124339 легально пребывающих граждан Украины (30 % от всех мигрантов в Чехии)¹²⁴. Кроме того, по некоторым подсчетам, в Чехии может находиться еще около 50–100 тыс. украинцев, пребывающих в стране нелегально¹²⁵.

Именно поэтому для чешских ученых представляется очень интересным понять динамику и процессы украинской миграции в Чехии, а также изучить проблематику товарно-денежных переводов из Чехии в Украину и характеристики мигрантов, осуществляющих эти переводы.

Проект по изучению украинской миграции в Чехии: сбор и анализ данных

Основные данные для этого доклада собраны в результате двух исследований в Закарпатской области Украины в 2010 и 2011 годах. Первым из них было охвачено 100 домохозяйств, получавших товарно-денежные переводы из-за границы (359 респондентов), а вторым – 161 домохозяйство (651 респондент) как получавших, так и не получавших товарно-денежные переводы из-за границы.

Таблица 1

Сравнение официальных статистических данных и данных, полученных в результате исследования 2010 г. *

Данные о респондентах	Исследование 2010 года, %	Официальные статистические данные, %	Источники
Мужчины	48,7	45,6	Госкомстат Украины (2008)
Женщины	51,3	54,4	Госкомстат Украины (2008)
Уровень занятости	61,1	64,7	<i>World bank</i> (2009)
Безработные	1,9	2,3	Нацбанк Украины (2007)
Женатые/замужем	53,8	–	–
Среднее образование	54,1	–	–
Высшее образование	17,4	–	–

* Согласно собственным подсчетам

¹²⁴ Czech Statistical Office (2010): *Počet cizinců v ČR* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/kapitola/ciz_pocet_cizincu

¹²⁵ *Drbohlav, D.* Irregular Activities of Migrants in the Czech Republic: a Delphi Study about Adaptations in a Globalising Economy. In: Dostál, P. (ed.): *Evolution of Geographical Systems and Risk Processes in the Global Context* / D. Drbohlav, L. Lachmanová. – Prague :Charles University in Prague, Faculty of Science, 2008. – P. 129–156.

Таблица 2

Характеристики опрашиваемых в ходе исследований в 2010 г. *

Данные о респондентах	Все респонденты в исследовании 2010 г., %	Эмигранты в исследовании 2010 г. %
Возраст		
0–14	11,2	0,0
15–24	20,7	3,9
25–39	28,3	40,2
40–54	27,7	52,0
Старше 54	12,0	3,9
Возрастная группа 18–54		
Мужчины	51,0	67,3
Женщины	49,0	32,7
Уровень образования		
Начальное	28,6	9,8
Среднее	54,1	71,6
Высшее	17,4	18,6
Семейное положение		
Женат/замужем	54,0	75,4
Холост/не замужем	46,0	24,6

* Согласно собственным подсчетам

Выбор домохозяйств в первом исследовании проходил методом «снежного кома» (*snowballing sampling*). Респонденты выбирались и опрашивались «по цепочке», что обеспечивало выбор семей, имевших родственников, живущих и работающих именно в Чехии. Анкету заполнял либо сам мигрант (если он на момент опроса находился дома), либо взрослый член семьи, который владел информацией о делах эмигранта (жена, муж, брат, мать и т. д.)

Во втором исследовании, проведенном в мае 2011 года, применялся метод частичного случайного выбора (*quasi-random sampling*). В результате отбора было выбрано 5 населенных пунктов: Богдан, Ясиня, Черная Гиса, Лазещина и Луги. В этих населенных пунктах был произведен выбор начальных школ, через директоров которых осуществлялся выбор семей с эмигрантами и без таковых.

В таблице 1 представлены статистические данные по респондентам, полученные в ходе исследования 2010 года, а также их сравнение с данными доступных статистических источников в Украине и мире.

В таблице 2 сравниваются характеристики эмигрантов и людей, охваченных исследованием, которые не выезжали на заработки за рубеж. Интересно, что среди эмигрантов преобладают люди возрастной группы 25–39 лет и 40–54 лет. Кроме того, большинство мигрантов, посылающих деньги домой, женаты или замужем.

Эмпирическая модель: методология и основные результаты

Для более глубокого анализа данной проблематики была построена эконометрическая модель пробит (*probit equation*). Данная модель является попыткой вычислить влияние различных характеристик как отдельных мигрантов, так и домохозяйств на вероятность стать мигрантом, посылающим деньги и товары в Украину. Модель основана на похожих исследованиях¹²⁶ и объясняет вероятность быть мигрантом (выражаемую как 1 или 0 в противном случае) на основании переменных, описывающих жизненные характеристики (*life cycle characteristics*), человеческий капитал (*human capital characteristics*) и характеристики домохозяйства (*household characteristics*). Приведенное ниже уравнение описывает модель в формальном виде:

$$Pr(\text{Migrant}=1)=F(\alpha+\beta_1Fem+\beta_2Age+\beta_3Femm+\beta_4Malm+\beta_5Sec+\beta_6Uni+\gamma_1HH+\gamma_2Inc) \quad (1),$$

где переменные описывают следующие характеристики:

Fem – дамми-переменная, описывающая пол (*Fem* – Ж)

Age – дамми-переменная, описывающая возраст

Femm – дамми-переменная, описывающая замужнюю женщину

Malm – дамми-переменная, описывающая женатого мужчину

Sec – дамми-переменная, обозначающая среднее образование

Uni – дамми-переменная, обозначающая высшее образование

HH – величина домохозяйства (большое домохозяйство (>4 человек))

Inc – семейный доход (семья с высоким доходом (>1,500 грн/мес.))

¹²⁶ *Funkhouser, E.* Remittances from International Migration: A comparison of El Salvador and Nicaragua. The Review of Economics and Statistics. – 1995. – 77 (1). – P. 137–146; *Funkhouser, E.* The effect of emigration on the labor market outcomes of sender households: a longitudinal approach using data from Nicaragua. Well-Being and Social Policy, – 2006. – 2 (2). – P. 5–25; *Durand, J. Massey, D. S.* Beyond Smoke and Mirrors: Mexican Immigration in an Age of Economic Integration. New York: Russell Sage Foundation, 1992; *Durand, J.* International migration and development in Mexican communities. Demography / *J. Durand, W. Kandel, E. A. Parrado [and other]*. – 1996. – 33 (2). – P. 249–264; *Massey, D. S.* Migardollars in America: A Comparative Analysis (paper presented at International Conference «The Migration-Development Nexus Revisited: State of the Art and Ways Ahead») / *D. S. Massey, J. Durand, K. A. Pren.* – University of Trento. – June, 2011.

Результаты вычислений приведены в таблице 3. Они частично подтверждают доказанные ранее предположения, что мигрантами, посылающими товары и деньги из-за границы, являются преимущественно хорошо образованные, женатые мужчины¹²⁷. Похоже, что данная гипотеза подтверждается и в случае Украины.

Таблица 3

Результаты вычислений пробит-модели для украинских мигрантов (исследование 2010 г.), N=357

Независимая переменная	Эмигрант, посылающий переводы
Жизненные характеристики	
Возраст	0,009
Женский пол	- 0,534**
Семейное положение (женщины)	0,319
Семейное положение (мужчины)	0,633***
Человеческий капитал	
Среднее образование	0,804***
Высшее образование	0,837***
Характеристики домохозяйства	
Величина домохозяйства	-0,145
Доход домохозяйства	- 0,730**
Интерцепт	
Интерцепт	-1,485
Логарифм соотношения правдоподобия	-176,771
Коэффициент детерминации МакФаддена второй степени	0,172

* Значимая на 10 % уровне; ** значимая на 5 % уровне; *** значимая на 1 % уровне; согласно собственных подсчетов

Для проверки наших результатов модель, представленная в уравнении, была просчитана с использованием более полных и гетерогенных данных, собранных в результате второго исследования в 2011 г. Результаты вычислений представлены в таблице 4.

Результаты снова свидетельствуют, что типичным мигрантом, посылающим деньги и товары в Украину, является женатый, хорошо

¹²⁷ См., например: *Massey, D. S. Economic Development and International Migration in Comparative Perspective. Population and Development Review / D. S. Massey. – 1988. – Vol. 14 – № 3 (September). – P. 383–413; Durand, J. / J. Durand, D. S. Massey. – Beyond Smoke and Mirrors: Mexican Immigration in an Age of Economic Integration / J. Durand, D. S. Massey. – New York: Russell Sage Foundation, 1992.*

Таблиця 4

Результаты вычислений пробит-модели для украинских мигрантов (исследования 2011 г.), эмигранты, немигранты и все респонденты вместе

Независимая переменная	Эмигрант (N1)	Немигрант (N2)	Все респонденты (N3)
Жизненные характеристики			
Возраст	0,004	-0,006	0,015
Женский пол	-1,424***	1,211***	-1,300***
Семейное положение	1,184***	-1,539***	0,188
Человеческий капитал			
Среднее образование	0,142	-0,054	0,451
Высшее образование	0,129*	-0,075*	0,346*
Характеристики домохозяйства			
Величина домохозяйства	-0,502***	0,308*	-0,513**
Доход домохозяйства	0,171	0,098	0,246
Интерцепт			
Интерцепт	-1,332	-1,538	-2,163
Логарифм соотношения правдоподобия	-173,574	-151,008	-73,340
Коэффициент детерминации МакФаддена второй степени	0,332	0,293	0,237
Количество респондентов	258	393	651

* Значимая на 10 % уровне; ** значимая на 5 % уровне; *** значимая на 1 % уровне; N 1 =258, N 2 = 393, N 3 = 651

Согласно собственных подсчетов.

образованный мужчина средних лет из малого домохозяйства. Молодые и неженатые мужчины не интересуются миграцией с целью заработков за границей. Образование является важным фактором предрасположения к миграции: хорошо образованные мигранты легче находят работу за границей и приживаются в чужой стране. Возможно, это предопределяется более высокими способностями к изучению иностранных языков или приобретению других навыков, необходимых в работе за границей.

Заключение

Наше исследование показало, что «типичными мигрантами», посылающими товары и деньги с заработков домой в Украину, являются женатые мужчины среднего возраста, обремененные семьей и (весьма часто) детьми. Невзирая на часто встречающееся в последнее время

утверждение, согласно которому на заработки из Украины выезжают прежде всего женщины, наше исследование таких результатов не предоставило.

Возможно, это можно объяснить методом отбора респондентов, который осуществлялся не по канонам случайного выбора, и поэтому часть результатов может быть в той или иной мере искажена. Однако подобные исследования и методы уже применялись другими исследователями¹²⁸. Поэтому наши результаты тоже заслуживают внимания, а их интерпретация может помочь понять специфику товарно-денежных переводов в Украину и характеристики их носителей – украинских мигрантов.

Далее представляна рекапитуляция характеристик «типичного мигранта» и «типичного немигранта»*:

Факторы	«Типичный мигрант»	«Типичный немигрант»
Жизненные характеристики	Женатый мужчина	Незамужняя женщина
Человеческий капитал	Высшее образование	Среднее или незаконченное среднее
Характеристики домохозяйства	Живет в малом домохозяйстве (3 или менее членов)	Живет в большом домохозяйстве (3 или более членов)
Товарно-денежные переводы	ДА	НЕТ

* Согласно собственным подсчетам

Результаты данного исследования могут помочь ученым и политикам глубже понять проблематику товарно-денежных переводов в Украину и тем самым внести свою лепту в изучение международных миграций в Европе, а также их причин и последствий.

¹²⁸ См., например: *Fawcett, J. T.* The Role of Surveys in the Study of Interantional migration: An Appraisal. *International Migration Review* / J. T. Fawcett, F. Arnold. – 1987. – 21 (4). – P. 1524–1540.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ТРУДОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ ТА НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СТИМУЛЮВАННЯ ПОВЕРНЕННЯ МІГРАНТІВ В УКРАЇНУ

Богдан Тетяна Петрівна,

головний науковий співробітник

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,

*дослідницький проект «Економічна реінтеграція
трудових мігрантів України»*

за підтримки Інституту відкритого суспільства (м. Будапешт)

і Міжнародної міграційної ініціативи (м. Нью-Йорк),

доктор економічних наук

Трудова еміграція, з одного боку, є результатом глобалізації та соціально-економічної політики національної держави, а з другого – соціальним та економічним феноменом, що впливає на всі сфери суспільного життя.

Дослідження, результати якого викладено далі, підтвердило таке:

- *рівень регіонального економічного розвитку є вагомим чинником трудової еміграції в Україні.* Коефіцієнт парної кореляції регіональної доданої вартості з рівнем участі населення працездатного віку в трудових міграціях становить $-0,46$;

- *трудова еміграція – суттєвий чинник впливу на рівень офіційної зайнятості населення працездатного віку.* Коефіцієнт парної кореляції рівня участі населення працездатного віку в трудових міграціях з рівнем зайнятості населення за областями України становить $-0,62$.

Поряд із цим було поставлено за мету:

- дослідити соціально-економічні наслідки трудової міграції;
- визначити чинники, що впливають на рішення мігрантів повернутися на батьківщину;
- оцінити роль державної політики та реінтеграційної підтримки як важелів стимулювання рееміграції;
- розробити комплекс економічних, організаційних і фінансових заходів, спрямованих на добровільне повернення трудових мігрантів та їх ефективну реінтеграцію.

Для вирішення окреслених завдань було проведено персональні інтерв'ю в Тернопільській та Івано-Франківській областях із трудовими мігрантами (104 респонденти), які працювали за кордоном щонайменше 6 місяців.

Під час дослідження ми передусім намагалися з'ясувати мотиви трудової еміграції. Як і слід було очікувати, найвагомішими причинами,

I. Вплив міграції на економіку та соціальну сферу

що змушують людей виїздити з України і залишатися працювати за кордоном, виявилися низький рівень заробітної плати/особистих доходів в Україні та безробіття (85 і 54 % респондентів відповідно визнали цей чинник як дуже вагомий). Досить вагомими є також низька якість/недоступність базових соціальних послуг (51 % респондентів); порушення конституційних прав громадян державою, низька якість державного управління, корупція (54 %); відсутність можливостей для кар'єрного зростання в Україні, для виявлення творчої ініціативи (44 %); незадовільні житлові умови в Україні та низька якість комунальних послуг (42 %) (табл. 1).

Таблиця 1

Причини трудової еміграції та їх ранжування за ступенем важливості, % від загальної кількості респондентів

Причина	Дуже важлива	Достатньо вагома	Не важлива
Безробіття	54	29	21
Низький рівень заробітної плати чи особистих доходів в Україні	85	18	1
Відсутність можливостей для кар'єрного зростання в Україні, для виявлення творчої ініціативи, нездорова психологічна атмосфера в трудовому колективі	23	44	37
Незадовільні житлові умови в Україні та низька якість комунальних послуг	24	42	38
Низька якість чи недоступність базових соціальних послуг (освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення)	19	51	34
Порушення конституційних прав громадян державою, низька якість державного управління, корупція, відсутність перспектив позитивних змін у країні	24	54	26

За результатами проведеного дослідження основними соціальними наслідками трудової міграції є:

- зростання дітей без батьківської опіки (54 % респондентів);
- погіршення стану здоров'я внаслідок міграцій (42 % респондентів);
- погіршення сімейних відносин (28 %), неможливість створення сім'ї (21 %), розлучення (13 %);
- порушення людських і трудових прав за кордоном (15 % респондентів, 53 % респондентів не мали офіційної трудової угоди з працедавцем).

54 % респондентів зазначили, що у період трудових міграцій для їх сім'ї найгострішою проблемою стало зростання дітей без батьківського (материнського) піклування. Такий стан справ суттєво погіршує

якість життя юного покоління дітей, ускладнює їх соціальну орієнтацію призводить до руйнування людського капіталу в українському суспільстві.

За кордоном наші співвітчизники працюють переважно в тяжких умовах, вони позбавлені будь-яких соціальних гарантій і медичної допомоги. Робота в таких умовах призводить до погіршення стану здоров'я трудових мігрантів, що у поєднанні з поганою екологічною ситуацією та злидінним станом системи охорони здоров'я в Україні підриває здоров'я нації та суттєво погіршує якість життя. Вражаючими є масштаби зазначеного феномена: 42 % наших респондентів вказали на погіршення стану здоров'я як результат трудових міграцій.

У Тернопільській та Івано-Франківській областях 81 % наших респондентів здійснювали трудові міграції самостійно, залишаючи вдома членів своєї родини. При цьому 28 % респондентів заявили про погіршення подружніх відносин у результаті міграцій; 21 % – про неможливість укладення шлюбу та створення сім'ї; 13 % – про розлучення.

Економічні наслідки трудової міграції є такими:

- втрата професійних навичок і зниження рівня кваліфікації (72 % респондентів, працюючи за кордоном, змінили свій професійний статус);
- «відплив мізків» і погіршення структури економіки, її залежність від імпорту високих технологій;
- дефіцит трудових ресурсів у певних галузях промисловості західних і східних регіонів України;
- зниження трудового потенціалу та формування «зачарованого кола бідності» в регіонах із високим рівнем міграції.

Втрата трудового потенціалу посилює «зачароване коло бідності» для регіонів з низькими показниками економічного розвитку та значною участю населення у трудових міграціях (рис. 1).

Відомим є факт незадоволеності попиту роботодавців на кваліфікованих працівників фізичної праці, особливо на будівельників, механіків, швачок, робітників у галузі металооброблення, електриків у західних областях України та областях, що межують із Росією. Тобто висока трудова еміграція призводить до дефіциту кваліфікованої робочої сили. Відсутність необхідних трудових ресурсів і нерозвиненість базової інфраструктури стримує залучення приватного капіталу до бідних регіонів країни, що стає причиною консервації низького рівня економічної діяльності. А нестача робочих місць і надалі заохочує вплив трудових ресурсів за кордон. Таким чином замикається «зачароване коло бідності», розірвати яке може лише держава у спосіб реалізації інфраструктурних проєктів у бідних регіонах країни (що мають перспективи для розвитку виробничої бази) та проведення активної

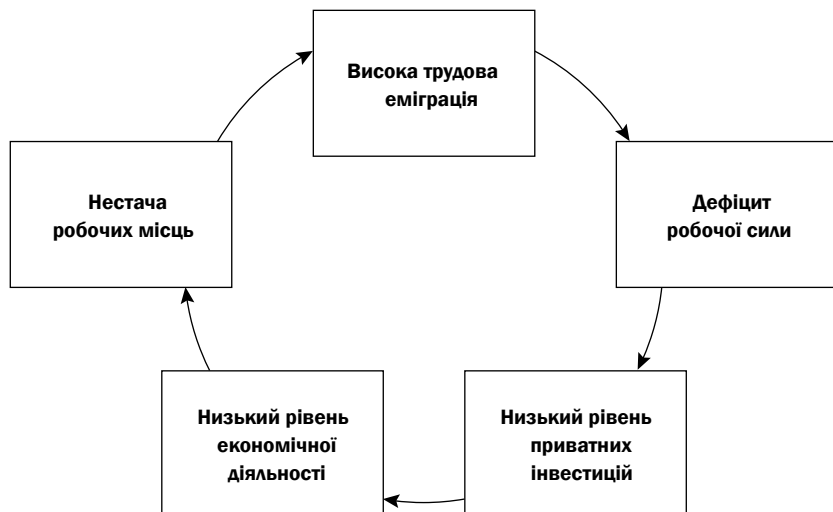

Рис. 1. «Зачароване коло бідності» для регіонів із високим рівнем трудової еміграції

міграційної політики, спрямованої на забезпечення таких регіонів трудовими ресурсами.

Результати нашого дослідження засвідчили також, що масова трудова еміграція руйнує людський капітал, накопичений у державі, та призводить до розбазарювання державних коштів, що витрачаються на освіту, адже здобуті в Україні знання та навички при працевлаштуванні наших співвітчизників за кордоном переважно не використовуються. 48 % наших респондентів заявили про зниження рівня кваліфікації або втрату професійних навичок унаслідок роботи за кордоном не за профілем трудової діяльності. Хоча 46 % наших респондентів у Тернопільській та Івано-Франківській областях мали вищу освіту, лише 8 % з них, працюючи за кордоном, належали до професійної групи «фахівці, спеціалісти, технічні службовці (з вищою освітою)». У країні призначення 33 % наших співвітчизників-респондентів належали до групи «найпростіші професії», 27 % – «зайняті у сфері торгівлі й побутових послуг (не спеціалісти)» і 19 % – «кваліфіковані робітники з інструментом» (табл. 2).

Зважаючи на соціальні та економічні проблеми, пов'язані з трудовою еміграцією, останнім часом уряд почав формувати власну міграційну політику. Зокрема, до позитивних змін варто віднести:

- створення Державної міграційної служби України як органу, відповідального за впровадження державної міграційної політики;
- проголошення «стимулювання повернення українців з-за кордону та підтримку їх інтеграції до українського суспільства» як цілей державної міграційної політики (Концепція державної міграційної політики України).

Таблиця 2

**Порівняння професійних груп трудових мігрантів
в Україні та країнах призначення,
% до загальної кількості респондентів**

Професійна група	В Україні	За кордоном	Різниця
Фахівці, спеціалісти, технічні службовці (з вищою освітою)	39	8	-32
Зайняті у сфері торгівлі та побутових послуг (не спеціалісти)	18	27	+9
Працівники сільського господарства (не спеціалісти)	6	8	+2
Кваліфіковані робітники з інструментом	17	19	+2
Робітники з обслуговування й експлуатації машин та устаткування	4	6	+2
Найпростіші професії	15	33	+ 17

Водночас слід звернути увагу на такі негативні аспекти поточної міграційної політики:

- декларативний характер окремих положень Концепції державної міграційної політики України;
- відсутність чіткого бачення цілей, завдань та інструментів політики стимулювання повернення трудових мігрантів з-за кордону та їх реінтеграції до українського суспільства;
- відсутність відповідних державних програм та їх фінансового забезпечення.

Поза увагою залишаються такі інструменти політики повернення (*return policy*), що широко застосовуються в міжнародній практиці:

- надання юридичної допомоги та покриття транспортних витрат до місця призначення;
- надання разової фінансової допомоги для покриття витрат мігранта у період облаштування;
- забезпечення тимчасовим житлом після повернення на батьківщину;
- працевлаштування мігранта чи надання йому відповідних освітніх послуг (курси професійної орієнтації, підготовки та перепідготовки);

- фінансова та консультаційна допомога у започаткуванні власного бізнесу після повернення;

- забезпечення доступу до базових соціальних послуг;
- психологічна та медична допомога.

Уроки міжнародного досвіду свідчать про те, що:

- цілеспрямована державна політика та надання стимулів мігрантам для повернення на батьківщину може відіграти певну роль (але не основну) у прийнятті мігрантами рішень щодо повернення;

- головне значення державних стимулів і реінтеграційної підтримки полягає у наданні стійкого характеру процесу рееміграції;

- основними засадами політики повернення мають бути створення нових робочих місць і надання реінтеграційної підтримки реемігрантам.

Досить цікавими виявилися результати нашого дослідження в частині оцінки трудовими мігрантами України ролі регіональної та промислової політики. На запитання «У випадку проведення активної регіональної політики і створення у Вашій місцевості нових промислових об'єктів, об'єктів дорожнього господарства, транспорту, енергетики, житлово-комунального господарства, якби консультаційні служби запропонували Вам роботу за фахом на даних об'єктах із заробітною платою на рівні 2,5–4 тис. грн, чи погодилися б Ви повернутися в Україну або не виїжджати за кордон задля працевлаштування?» 55 % респондентів відповіли «Так». Тобто державна політика розвитку матеріально-технічної інфраструктури у відсталих регіонах країни та стимулювання залучення приватного капіталу до таких регіонів могли б суттєво сповільнити потік трудової еміграції та сприяти поверненню частини трудових емігрантів в Україну.

Щодо оцінки трудовими мігрантами потенційної ролі державних стимулів у межах міграційної політики (політики повернення), то вона виявилася досить високою. На запитання «Чи могла б реалізація державних програм заохочення повернення трудових мігрантів змінити Ваше рішення щодо трудових міграцій і спонукати Вас залишитися працювати в Україні?» 67 % респондентів відповіли «Так».

Для визначення доцільності та перспектив застосування в Україні окремих інструментів міграційної політики під час опитування було поставлено таке запитання: «Які види державної допомоги за програмами заохочення повернення трудових мігрантів могли б спонукати Вас повернутися в Україну і/або не вдаватися до поїздок за кордон у пошуках заробітку?» Найзначущими для трудових мігрантів гіпотетично виявилися безпроцентна позика для започаткування власного бізнесу (49 % респондентів) та одноразова фінансова допомога на облаштування життя після повернення з-за кордону (33,7 % респондентів).

Думка трудових мігрантів щодо перспектив застосування окремих інструментів політики стимулювання повернення в Україну:

Інструменти міграційної політики	Кількість респондентів, які відзначили дієвість даного інструменту, %
Одноразова фінансова допомога на облаштування життя після повернення з-за кордону	33,7
Безпроцентна позика для започаткування власного бізнесу	49,0
Консультаційні послуги щодо можливості працевлаштування в Україні за профілем	21,2
Програми перепідготовки/перекваліфікації з метою працевлаштування в Україні	16,3
Безкоштовне навчання на коротких бізнес-курсах із питань ведення власної справи: вивчення основ менеджменту, маркетингу, оподаткування, юридичні питання	15,4

Які ж є способи вирішення поточних проблем, пов'язаних із масовими трудовими міграціями населення України? Передусім це, звичайно, забезпечення стабільно високих темпів економічного зростання в Україні й усунення територіальних диспропорцій. Підвищення рівня зайнятості та доходів працюючого населення створюватиме економічну основу для повернення частини трудових емігрантів на батьківщину.

Проте навіть за умов проведення активної регіональної політики та стимулювання економічної діяльності в бідних регіонах країни така політика може зазнати невдачі внаслідок ерозії трудового потенціалу та втрати найактивнішої та найпрацездатнішої частини населення. Тому і регіональна, і промислова політики мають поєднуватися з активною міграційною політикою, націленою на повернення трудових мігрантів в Україну та забезпечення їх економічної реінтеграції.

Передусім, на мій погляд, необхідно прийняти Державну цільову програму стимулювання повернення українців на батьківщину та їх реінтеграції до українського суспільства. Ця програма повинна мати такі пункти.

1. *Центри допомоги громадянам України за кордоном*, що діють при МЗС України, отримують повноваження з:

- надання консультаційних послуг мігрантам щодо можливостей і механізмів добровільного повернення в Україну та підтримки, що надається державою;
- забезпечення зв'язку мігрантів з установами у країні перебування, що реалізують програми сприяння добровільному поверненню (*Assisted Voluntary Return – AVR*) і надають допомогу при поверненні на батьківщину з боку європейських урядів.

2. *Державна міграційна служба* розробляє офіційний інформаційний пакет Державної цільової програми стимулювання повернення українців на батьківщину та розповсюджує його через засоби масової інформації, консульські відділи, національні культурні та наукові центри за кордоном.

3. *Місцеві органи виконавчої влади* (міграційні підрозділи в регіонах з високими показниками трудової еміграції):

- надають юридичну підтримку українцям, які повертаються, у справі здобуття (відновлення) громадянства та оформлення необхідних документів;

- у разі наявності потреби надають тимчасове житло (на період до 6 місяців) у центрах тимчасового розміщення мігрантів, гуртожитках чи резервних квартирах суспільного фонду;

- разом із територіальними центрами зайнятості надають підтримку щодо працевлаштування чи проходження курсів професійної орієнтації, підготовки та перепідготовки;

- забезпечують організаційну та фінансову підтримку започаткуванню власної справи реемігрантами (у т. ч. кредити для започаткування власного бізнесу).

Зупинимося на окреслених **напрямах державної політики** докладніше.

1. Надання реемігрантам підтримки із працевлаштування, професійної підготовки та започаткування власної справи:

- територіальні центри зайнятості мають надавати допомогу реемігрантам у пошуку прийнятної місця роботи чи запропонувати навчання на курсах професійної підготовки/перепідготовки;

- реемігранти після повернення в Україну в період пошуку основного місця роботи чи отримання позики на започаткування власної справи повинні отримувати допомогу по безробіттю терміном до 6 місяців, розмір якої має бути прив'язано до прожиткового мінімуму;

- найсприятливіші умови мають бути створені для повернення українців у місця реалізації крупних інвестиційних (національних) проєктів, запровадження яких вимагатиме залучення додаткової робочої сили.

2. Курси професійної підготовки для реемігрантів:

- програми навчання та перепідготовки мають враховувати структуру місцевого ринку праці й незадоволений попит на робочу силу;

- під час вибору фаху мають враховуватися базові знання, навички та інтереси реемігранта;

- реемігранти, які не визначилися з фахом для навчання на курсах професійної підготовки, повинні отримати можливість пройти курси професійної орієнтації;

• реемігранти, які мають намір започаткувати власну справу, але відчувають брак необхідних знань, повинні пройти навчання на коротких бізнес-курсах, де викладатимуться основи маркетингу, менеджменту, оподаткування та юридичні аспекти ведення бізнесу.

3. Кредити реемігрантам на започаткування власного бізнесу.

Принципи надання кредитів:

- часткове фінансування бізнес-проекту за рахунок власних коштів реемігранта (у межах 30–50 % вартості проекту);
- перевірка бізнес-планів претендентів на предмет життєздатності бізнес-проекту і перспектив розвитку відповідного ринку.

Параметри кредитування:

- безвідсоткові кредити з терміном погашення 4–10 років;
- максимально можлива сума кредиту залежить від виду бізнесу та не має перевищувати 160 тис. грн;
- основні фонди, придбані за рахунок позики, слугуватимуть заставою по кредиту;
- обов'язковий характер повернення кредиту.

4. Підтримка національної політики повернення трудових мігрантів в Україну міжнародним співтовариством.

На урядовому рівні слід розпочати переговори з урядами країн, що приймають трудових мігрантів з України, щодо поширення на останніх європейських програм *AVR (Assited Voluntary Return)*. З огляду на об'єктивну зацікавленість європейських урядів у зменшенні кількості нелегальних трудових мігрантів з України необхідно *переконати їх в необхідності*:

а) пом'якшення критеріїв для включення до програм *AVR* українців, зайнятих на низькооплачуваних роботах чи таких, що не мають постійної зайнятості за кордоном і виявили бажання добровільно повернутися в Україну;

б) розширення консультативного компонента програм *AVR* із проведенням роз'яснювальної роботи щодо програм стимулювання повернення трудових мігрантів, які реалізуються українським урядом;

в) покриття транспортних витрат учасників програм *AVR*, які повертаються в Україну.

ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІТЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ В УКРАЇНІ

МАЙДАНІК ІРИНА ПЕТРІВНА,
*старший науковий співробітник
відділу міграційних досліджень Інституту демографії
та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України,
кандидат соціологічних наук*

Виявлення взаємозв'язків між трудовими міграціями та економічним розвитком території, з яких походять мігранти, є одним із найобговорюваніших питань сучасної світової міграціології. Уряди країн-донорів часто покладають великі надії на грошові перекази мігрантів, вважаючи, що вони мають великий потенціал для розвитку економіки, однак це не завжди відповідає дійсності. Натомість позитивний вплив трудової міграції на країни походження пов'язаний з конкретними зразками витрат доходів мігрантів, зокрема заощадженнями та інвестиціями в місцевий бізнес.

Учасники трудових міграцій є не єдиною категорією потенційних підприємців, які можуть відкрити бізнес використовуючи міграційний капітал. Діти заробітчани також мають доступ до міграційних коштів, що можуть бути використані ними на заснування власної справи. Отже, актуальним є виявлення підприємницького потенціалу молодих українців, чий батьки працюють за кордоном. Для вивчення цього питання використовуються й експертні думки, й самооцінки молоді.

Зокрема, нами використані результати дослідження, проведеного у 2010 р. фахівцями відділу міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи на замовлення Міжнародної організації з міграції. Дослідження складалося з двох етапів: на першому проведено анкетування 345 молодих осіб (від 18 до 27 років) із західної частини України (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька області), які мають батьків, працюючих за кордоном, з метою виявлення їх особистісних якостей, що сприяють підприємницькій діяльності, та бажання відкрити власний бізнес; на другому етапі було проведено 43 поглиблених інтерв'ю з експертами (підприємцями та представниками місцевих органів влади) стосовно підприємницького потенціалу дітей трудових мігрантів.

Визначальними у соціально-психологічному портреті підприємця є лідерські якості особи, важливим є ступінь відповідальності людини за свою долю, за те, як складається її життєвий шлях у всіх сферах. Особа, спроможна бути лідером і здатна стати керманічем власного життя,

не сподівається на зовнішні чинники, оточуючих, владу тощо, а сама вибудовує життя таким, яким прагне його бачити. Понад половину опитаних дітей заробітчан (56,6 %) вважають, що те, як складається їхнє життя, залежить здебільшого саме від них (чоловіків, які висловили таку позицію, було на 11,4 в. п. більше, ніж жінок). Серед представниць жіночої статі дослідження виявило дещо вищу частку осіб, які вважають, що зовнішні обставини здатні більше впливати на їхнє життя, ніж власна воля (табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Від чого залежить те, як складається Ваше життя?», %**

Варіанти відповідей	Усього	Чоловіки	Жінки
Здебільшого від мене	64,1	52,7	56,6
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	29,1	37,1	34,3
Більшою мірою від зовнішніх обставин, ніж від мене	6,0	9,4	8,2
Здебільшого від зовнішніх обставин	0,9	0,9	0,9

Люди з яскраво вираженими лідерськими якостями користуються повагою та авторитетом у суспільстві, оточуючі прислухаються до їхньої думки та цінують її. Як засвідчили результати опитування дітей мігрантів, понад третину респондентів заявили, що їхні друзі та родичі звертаються до них за порадами досить часто; ще 57,4 % повідомили, що оточуючі час від часу бажають вислухати їхні рекомендації з конкретних питань; лише 5,8 % респондентів зізналися, що оточуючі звертаються до них за порадами рідко або майже ніколи.

Після того, як потенційний підприємець приймає рішення про відкриття власної справи, важливою якістю для втілення у життя цих намірів постає послідовність особи, те, як часто ця людина доводить до кінця розпочаті справи. Понад половину (55,7 %) респондентів зазначили, що роблять так завжди. Питома вага жінок, що обрали таку відповідь, була дещо вищою, ніж чоловіків. Деяка частина останніх заявила, що вони доводять до завершення розпочаті справи дуже рідко, серед жінок цей варіант відповіді не обрав ніхто.

Ринки товарів і послуг є дуже гнучкими утвореннями, саме тому для того, щоб успішно вести підприємницьку діяльність, особі необхідно відповідально ставитися до відповідності своїх знань, умінь і навичок нагальним вимогам ринкової економіки. У таких умовах перед підприємцями постає важливе завдання доповнення їхньої професійної компетенції постійним самовдосконаленням, що передбачає безпервне накопичення знань і досвіду, бажання розвиватися в особистій і

фаховій площинах. Діти трудових мігрантів, опитані під час дослідження, майже всі (91,2 %) запевнили, що вони постійно шукають можливості для самовдосконалення.

Здебільшого особи, які займаються підприємницькою діяльністю, є прихильниками зниження значущості проблем, з якими вони стикаються, їх розумова активність спрямована переважно на вирішення проблемних ситуацій, а не на емоційні переживання складнощів. У світлі цього твердження важливим завданням постає виявлення того, як респонденти ставляться до невдач, що трапляються у їхньому житті. Більшість опитаних сприймають їх з філософською стійкістю, 31,6 % респондентів не звертають на них особливої уваги, ще 47,4 % визнають, що невдачі збагачують їхній досвід, тому ставляться до них спокійно. Жінкам притаманне емоційніше сприйняття невдалих ситуацій, натомість чоловіки дещо частіше хвилюються з приводу того, як оточуючі сприйматимуть їх через невдачі (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Як ви ставитеся до невдач у Вашому житті?», %**

Варіанти відповідей	Усього	Чоловіки	Жінки
Не звертаю на них особливої уваги, адже не помиляється лише той, хто нічого не робить	30,8	32,0	31,6
Спокійно, адже невдачі збагачують мій досвід	50,4	45,8	47,4
Нервую з приводу кожної або майже кожної невдачі	12,0	17,8	15,8
Хвилююся, як мене сприйматимуть оточуючі через невдачі	6,8	4,4	5,3

Як стверджують численні дослідження, успішні підприємці мовлять «керувати» ризиками, в результаті чого у них знижуються страхи стосовно прийняття рішень у сфері розвитку бізнесу. Опитані діти трудових мігрантів оцінили наявність у них цієї якості у середньому в 3,7 бали за п'ятибальною шкалою, де 1 означає найнижчий рівень прояву, а 5 – найвищий. Представники чоловічої статі оцінили власну готовність до ризику у 3,8 бали, жінки – у 3,7. Серед інших якостей, наявність яких у себе чоловіки позначили вищими оцінками, є впевненість у собі, знання справи, якою займаються, активність та енергійність. Самооцінка особистісних характеристик жінок виявилася вищою стосовно вміння організувати роботу інших, самостійності прийняття рішень і цілеспрямованості. Загалом середні оцінки жінок і чоловіків при самоаналізі їхніх особистісних якостей розрізнялися несуттєво. Найвище діти трудових мігрантів оцінювали свою активність

та енергійність і цілеспрямованість, а найнижче – знання справи, якою займаються, вміння організувати роботу інших і готовність ризикувати (табл. 3).

Таблиця 3

Середня оцінка респондентами особистісних якостей, бали

Стать респондентів	Впевненість у собі	Знання справи, якою займаюся	Активність та енергійність	Готовність ризикувати	Уміння організувати роботу інших	Самостійне прийняття рішень	Цілеспрямованість
Чоловіки	4,0	3,7	4,3	3,8	3,6	4,1	4,2
Жінки	3,9	3,5	4,2	3,7	3,7	4,2	4,3
Усього	3,9	3,6	4,2	3,7	3,7	4,2	4,3

На формування поведінки людей впливає багато чинників. Часто люди, особливо молоді, приймають рішення під впливом свого найближчого оточення. Це стосується процесу ухвали рішень у різних сферах, у тому числі в економічній. Людина, яка має у своєму оточенні підприємців, сприйматиме зайнятість як природну поведінку, тому при виборі способів професійної реалізації така особа матиме більшу схильність до відкриття власної справи, ніж люди, які не мають ніяких особистих контактів із підприємцями. Крім того, особи, які мають друзів або родичів, що займаються веденням власного бізнесу, можуть розраховувати на отримання від них консультацій чи порад з даної проблематики.

У цьому випадку потенційним підприємцям, звісно, слід зважати на успішність бізнесу представників свого оточення. Три чверті опитаних дітей заробітчан (76,2 %) заявили, що серед представників їхнього найближчого оточення є підприємці, 20,9 % опитаних мають бізнесменів серед членів родини, 27,8 % – з-поміж інших родичів, 27,5 % – з-поміж друзів.

Серед найближчого оточення опитаних хлопців зустріти підприємців можна дещо частіше, аніж з-поміж друзів і родичів опитаних дівчат. Дослідження виявило, що у респондентів чоловічої статі стосунки із підприємцями найчастіше ґрунтуються на основі дружніх контактів (у 32,2 %). Опитані дівчата повідомили, що серед їхнього найближчого соціального оточення найчастіше підприємців можна зустріти з-поміж родичів, які не входять до складу їхніх родин (28,8 %) (табл. 4).

Таблиця 4

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Чи є серед представників
Вашого найближчого оточення підприємці?», %**

Варіанти відповідей	Чоловіки	Жінки	Усього
Так, серед членів сім'ї	22,0	20,4	20,9
Так, серед інших родичів	26,3	28,8	27,9
Так, серед друзів	32,2	24,7	27,3
Ні	19,5	26,1	23,9

Результати проведеного обстеження дають підстави стверджувати, що для дітей трудових мігрантів характерно сприймати підприємців і підприємництво у позитивному світлі. Лише 1,2 % опитаних виявили негативне ставлення до цієї діяльності та осіб, які її здійснюють, ще 9,3 % респондентів погодилися із твердженням, що підприємництво – це звичайна справа в умовах ринкової економіки, тому вони визначили своє сприйняття таких осіб і виду діяльності як нейтральне, позбавлене емоційного забарвлення (така думка висловлювалася дівчатами удвічі частіше, ніж хлопцями). Позитивне сприйняття підприємців і підприємництва пов'язане у свідомості респондентів з тим, що ця категорія осіб самостійно вирішує свої матеріальні проблеми, не чекаючи від когось допомоги (65,8 %), а також дає роботу іншим людям (23,7 %) (табл. 5).

Таблиця 5

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Як Ви ставитеся до підприємців та підприємництва?», %**

Варіанти відповідей	Чоловіки	Жінки	Усього
Позитивно, ці люди самостійно вирішують свої матеріальні проблеми, не чекаючи від когось допомоги	63,6	67,0	65,8
Позитивно, оскільки вони дають роботу іншим людям	28,8	20,9	23,7
Нейтрально, підприємництво – це звичайна річ в умовах ринкової економіки	5,9	11,2	9,3
Негативно, вони переслідують лише власні цілі та експлуатують інших людей	0,8	0,9	0,9
Негативно, головне для них – дохід, інших цінностей вони не визнають	0,8	0,0	0,3

Чим щільнішими є зв'язки респондентів із підприємцями, тим рідше можна зустріти серед них нейтральне ставлення до підприємницької діяльності та осіб, що нею займаються. Так, з-поміж респондентів, які мають підприємців-членів сім'ї, лише 1,4 % осіб ставляться до

підприємницької діяльності нейтрально, а серед тих, хто взагалі не має бізнесменів серед представників найближчого оточення, таке ставлення є характерним для 16,3 % опитаних (рис. 1).

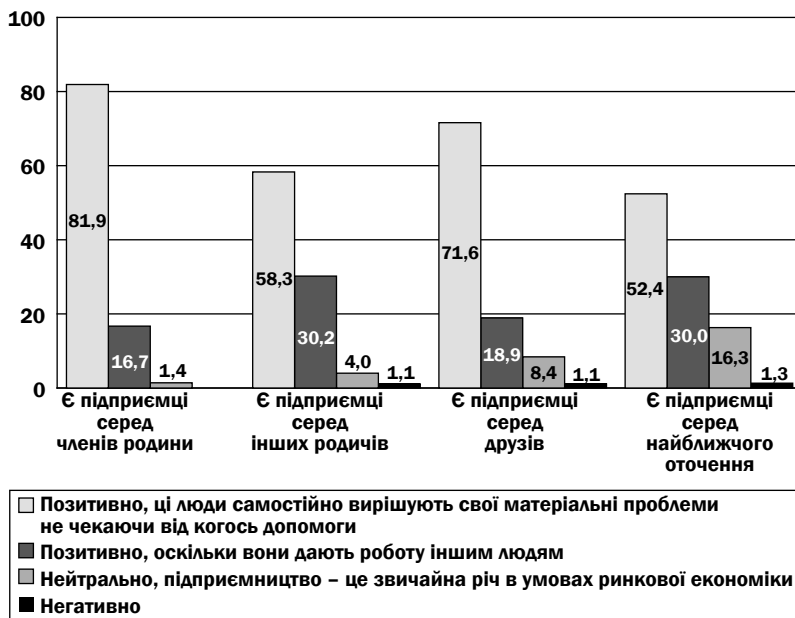

Рис. 1. Ставлення респондентів до підприємництва та підприємств залежно від наявності останніх серед представників найближчого оточення, %

Позитивне сприйняття підприємницької діяльності дітьми трудових мігрантів логічно співвідноситься з тим, що вони досить часто висловлювали бажання заснувати власну справу. Згідно з результатами опитування 62,2 % респондентів відповіли ствердно на питання щодо наявності такого бажання, ще 23,8 % респондентів повідомили, що вони швидше хотіли б відкрити свій бізнес. Однак реалізацію цих настанов більшість респондентів залишає на віддаленішу перспективу, протягом найближчого року лише 15,2 % опитаних планують заснувати власний бізнес-проект. Частка чоловіків, які ствердно відповіли на це запитання, була вдвічі більшою, ніж питома вага жінок з аналогічними намірами (рис. 2).

На бажання респондентів започаткувати власний бізнес протягом найближчого року впливає також той факт, хто з їхніх батьків перебуває на заробітках за кордоном. З-поміж осіб, у кого за кордоном працює батько, лише 8,8 % висловили подібні наміри; респонденти, у яких за межами держави перебуває мати у 15,0 % повідомили про подібні пла-

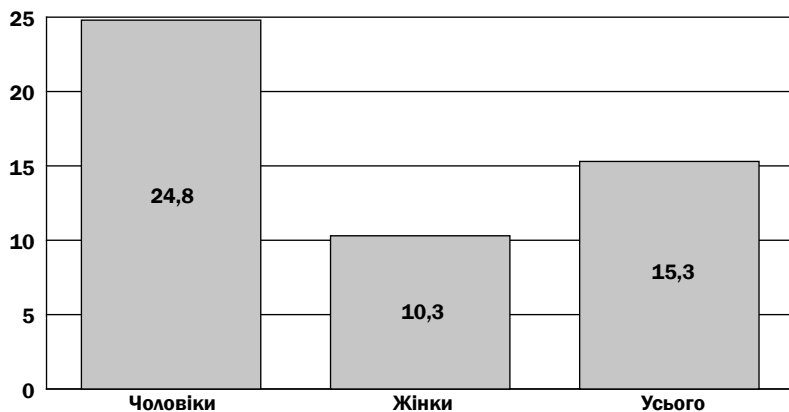

Рис. 2. Частки респондентів, які планують відкрити власну справу протягом найближчого року залежно від статі, %

ни, а поміж тих, у кого обоє батьків відсутні – 28,6 %. У регіональному розрізі найчастіше подібне бажання висловлювали респонденти-мешканці Чернівецької (23,4 %) та Івано-Франківської областей (20,4 %), а найрідше – жителі Тернопільщини (7,8 %) (рис. 3).

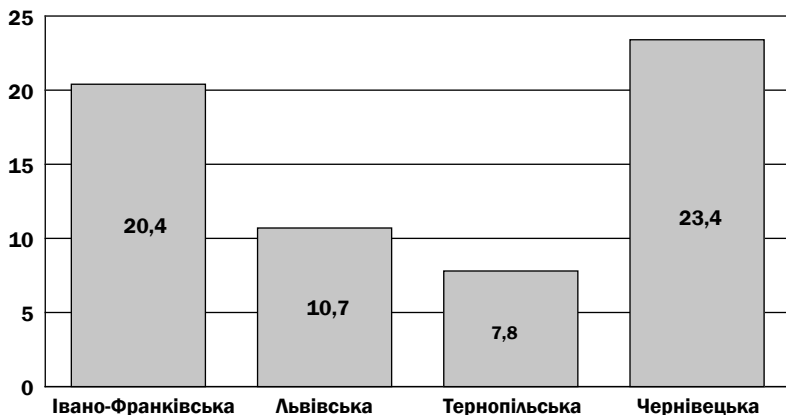

Рис. 3. Частки респондентів, які планують відкрити власну справу протягом найближчого року, залежно від регіону проживання, %

Серед експертів не було однастайності у баченні того, чи мають діти трудових мігрантів переваги у відкритті власної справи. Близько чверті експертів зазначили, що нащадки трудових мігрантів не мають таких переваг. Серед тих, хто таки вказав на їх існування, більшість

опитаних фахівців підкреслили фінансові переваги цієї категорії осіб, а саме – наявність у дітей заробітчан коштів, що можуть слугувати стартовим капіталом для відкриття справи, тому вони рідше за інших громадян матимуть необхідність звертатися за наданням кредитів на відкриття та розвиток бізнесу, у разі, якщо вирішать заснувати власну справу. На сьогодні через високі відсоткові ставки на кредити ця стаття видатків є значною для підприємців-початківців. На думку деяких експертів, фінансові переваги дітей мігрантів у відкритті власної справи виражаються також у можливості вливання інвестицій, що формуватимуться за рахунок грошових переказів батьків, у новостворене підприємство.

Серед нематеріальних переваг окремі експерти виділили такі, що дітям заробітчан при відкритті власного бізнесу можуть стати у нагоді ті ідеї батьків, про які вони познайомилися за кордоном, зв'язки та контакти, встановлені ними за межами нашої держави.

Близько половини експертів зазначили, що діти трудових мігрантів не мають схильності до відкриття власної справи та підприємницької діяльності взагалі. На підтримку цієї думки фахівці наводять аргументи стосовно того, що ця категорія громадян звикла жити за рахунок коштів, які їм надсилають батьки. Ці надходження дозволяють їм вести такий стиль життя, який їм до вподоби, не замислюючись над необхідністю працювати й заробляти гроші, вони «не знають ціни» грошам, якими користуються.

Доволі численна група експертів вважає, що схильність дітей заробітчан до відкриття власної справи є такою самою, як і в інших громадян. Тобто у схильності до підприємництва вирішальну роль відіграють індивідуальні якості особи, її професійні знання, вподобання певного роду діяльності, а не наявність чи відсутність батьків, які працюють за кордоном.

Натомість чимало експертів переконані у потенціальній здатності дітей заробітчан засновувати та вести власний бізнес. Вони пояснюють такий стан речей підвищеним рівнем домагань нащадків мігрантів. З огляду на те, що вони звикли до високого рівня життя, намагатимуться вишукувати можливості підтримати його на такому рівні й надалі. У цих умовах діти заробітчан не розглядатимуть наявні вакансії на національному ринку праці, які пропонують низьку заробітну платню, як прийнятні для себе. Вони вишукуватимуть такі можливості зайнятості, які даватимуть змогу отримувати вищі фінансові здобутки, до таких видів діяльності належить зокрема і підприємництво.

Найчастіше опитані діти трудових мігрантів планують відкрити власну справу в торгівлі (29,9 %), у сфері готельного та ресторанного бізнесу (22,6 %); також досить привабливою для респондентів

I. Вплив міграції на економіку та соціальну сферу

виявилася фінансова сфера (17,1 % опитаних з числа тих, хто планує відкрити власну справу протягом року, висловив бажання заснувати бізнес у цій сфері).

Галузі та сфери, у яких планують відкрити власну справу діти трудових мігрантів, %:

Сільське господарство	7,3
Будівництво	4,3
Готельний та ресторанный бізнес	22,6
Фінансова діяльність	17,1
Охорона здоров'я та соціальна допомога	3
Промисловість	4,3
Торгівля	29,9
Транспорт	5,5
Освіта	0,6
Інше	5,4

Стосовно чинників, які формують привабливість підприємницької діяльності в очах респондентів, найбільше значення мають можливість заробляти значні кошти і професійно самореалізуватися, про що повідомили відповідно 55,9 та 49,6 % респондентів. Для осіб чоловічої статі вагомішим є матеріальний складник підприємницької діяльності, тоді як опитаних жіночої статі більшою мірою приваблювала можливість професійної самореалізації завдяки веденню власного бізнесу, а також творчий характер і гнучкий графік роботи (табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Що Вас приваблює у підприємницькій діяльності?», %

Варіанти відповідей	Усього	Чоловіки	Жінки
Можливість заробляти значні кошти	55,9	63,6	52,2
Відсутність наді мною керівників	38,0	38,1	38,1
Творчий характер роботи	26,7	25,4	27,4
Можливість професійної самореалізації	49,6	43,2	53,1
Гнучкий графік роботи	21,4	20,3	22,1

Більшість опитаних експертів вірять, що за сприятливих умов є досить велика можливість створення власного бізнесу дітьми трудових мігрантів за рахунок коштів їх батьків, котрі працюють за кордоном. Такі спільні бізнес-проекти можуть мати важливе значення

для соціально-економічного розвитку на районному та місцевому рівнях за рахунок збільшення надходжень у бюджети адміністративно-територіальних утворень різних рівнів. Тому експерти зазначають, що підтримка подібних проєктів має входити до сфери державних пріоритетів України, деякі фахівці підкреслюють важливість розроблення національної програми розвитку такого бізнесу, необхідність здійснювати інформаційну пропаганду, щоб донести існування таких підприємницьких можливостей до зацікавлених осіб. Серед чинників, що можуть заважати розвитку такого бізнесу, опитані експерти зазначили незахищеність інвестицій і відсутність стабільної соціально-економічної ситуації в країні.

Окрім суто економічних наслідків, експерти підкреслюють важливість подібних сімейних проєктів у сфері заохочення трудових мігрантів до повернення на батьківщину. Незважаючи на те, що значна кількість заробітчан перебуває за кордоном досить тривалий час, вони таки оцінюють своє працевлаштування за кордоном як тимчасове явище, тому наявність стабільного джерела прибутків на батьківщині могло б прискорити їх повернення. Крім того, така діяльність має потенціал для підвищення соціального статусу сімей трудових мігрантів, поліпшення родинних стосунків.

Понад половину (53,9 %) опитаних дітей трудових мігрантів бачать перспективи для відкриття та ведення підприємницької діяльності спільно зі своїми батьками, які знаходяться за кордоном. Причому частка осіб із такими настановами майже не залежить від статі респондентів. Слід зауважити, що серед опитаних, у яких за кордоном перебувають обоє батьків, 70,2 % осіб бачать такі перспективи, з-поміж тих, у кого за кордоном працює лише мати – 55,4 %, а серед тих, у кого батько – тільки 46,5 %.

Підвищену частку респондентів, що бачать можливості відкриття власної справи разом із батьками, які перебувають на заробітках за кордоном, зафіксовано у тих областях, де дослідження виявило найбільшу питому вагу опитаних, що хотіли б відкрити власну справу протягом найближчого року (рис. 4).

Експерти вважають, що за умови, якщо подібні сімейні проєкти таки започаткуватимуться, вони мають досить великі шанси стати успішними. Разом із тим фахівці підкреслюють наявність деякої специфіки цих проєктів: той із співзасновників, хто перебуває за кордоном, може намагатися розбудувати бізнес, орієнтуючись на зарубіжний стиль підприємницької поведінки, натомість для українських реалій такий підхід не завжди буде прийнятним. Тому особи, які перебувають на території України, повинні дещо коригувати ініціативи співзасновників, які перебувають поза межами держави. У зв'язку із цими та іншими

чинниками деякі фахівці висловили думку про важливість створення можливостей для навчання потенційних підприємців (у тому числі учасників сімейних бізнес-проектів) основам ведення бізнесу.

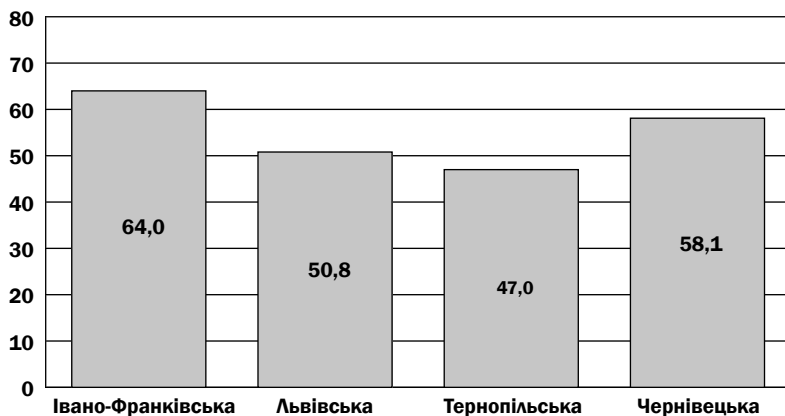

Рис. 4. Частки дітей трудових мігрантів, які бачать можливості для відкриття власної справи разом з батьками, які перебувають на заробітках за кордоном, %

Деякі експерти виявили невпевненість в успішності спільних бізнес-проектів, створених дітьми трудових мігрантів та їх батьками. Однак цей скептицизм ґрунтувався переважно не на виокремленні певних об'єктивних чинників, що заважатимуть успішному розвитку подібних підприємницьких починань, а скоріше на інтуїтивних чинниках.

Важливою особливістю спільних проектів трудових мігрантів та їх нащадків є розподіл керівних ролей і функцій. Ураховуючи складність цього питання, експерти не дійшли згоди щодо відповіді на нього. З огляду на важливість і непростий характер управлінської діяльності, близько третини експертів порадили б засновникам такого сімейного бізнесу винайняти для управління ним компетентну особу, яка б володіла набором необхідних знань, навичок і досвіду такої діяльності. Однак слід зважати на те, що не всі підприємці-початківці (особливо коли йдеться про дрібний бізнес) мають достатньо фінансових ресурсів для оплати праці досвідченого менеджера. У таких умовах керівні ролі розподіляються між співзасновниками бізнесу. Опитані фахівці переважно не можуть оцінити, чиє керівництво – самих трудових мігрантів чи їхніх дітей – було б ефективнішим для розвитку бізнесу. Кожен випадок індивідуальний, іноді нащадки мігрантів мають достатньо освітніх та інших ресурсів для управління бізнесом, іноді керівна роль має належати батькам. Натомість чимало експертів дотримуються

думки, що керувати спільним бізнесом повинна та особа, яка перебуває на території України, оскільки вона не відірвана від вітчизняних реалій. Інші експерти вважають, що мігранти впораються з керівними функціями набагато краще за своїх дітей. Окремі фахівці висловлювали думку, що керівна роль має належати тим із співзасновників, хто вклав у відкриття справи більше капіталу, або переконували, що управлятися такі проекти мають спільними зусиллями батьків і дітей.

Натомість понад половину (61,6 %) опитаних дітей трудових мігрантів висловлюють думку про необхідність здійснення спільного управління такими бізнес-проектами. Близько третини опитаних нащадків заробітчани (31,5 %) вважають, що управляти цим бізнесом повинні вони (частка представників чоловічої статі, які обрали такий варіант відповіді, є на 10,1 в. п. вищою, ніж серед жінок), і лише 6,9 % респондентів ладні делегувати обов'язки з управління такими підприємствами родичам, які перебувають за кордоном.

Незважаючи на значний потенціал для успішного здійснення дітьми трудових мігрантів та їхніми батьками спільних бізнес-проектів, сьогодні, на жаль, така діяльність є не дуже поширеною в Україні. З-поміж опитаних фахівців лише окремі особи зазначили, що їм відомі випадки заснування таких підприємств. Подібні ініціативи були створені у сфері перевезень, швидкого харчування та ресторанного бізнесу. Ці проекти були засновані на грошові вкладення батьків.

СТАН СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЗА КОРДОНОМ У КОНТЕКСТІ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Дробко Едуард Васильович,
*старший викладач кафедри регіонального управління
Національного університету водного господарства
та природокористування*

Міграцію, спричинену соціально-економічними умовами, прийнято називати трудовою. В Україні це явище вкотре набуло масового характеру в 90-ті роки ХХ ст., коли після розпаду СРСР різко погіршилися умови життя більшості її громадян.

Констатуючи той факт, що трудова міграція тією чи іншою мірою завжди відбувалася в історії майже кожної країни світу, не можна не звернути увагу на її нинішні вражаючі обсяги в Україні. Масовий виїзд українських громадян за кордон у пошуках роботи, що розпочався на початку 1990-х років і триває й досі, мав виключно економічний характер і був спричинений кризовою ситуацією, що склалася на внутрішньому ринку праці, та різким падінням рівня життя населення в цілому. На жаль, і на сьогодні ситуація на українському ринку праці відчутно не змінилася та сприяє подальшій активізації еміграційних настроїв значної частини працездатного населення, оскільки багато українських громадян іншого виходу, окрім виїзду на заробітки до іншої країни, для себе просто не бачать. Неухильно збільшується й кількість тих громадян України, котрі виїжджають на сезонні роботи або час від часу здійснюють ділові поїздки за кордон. Оскільки на поліпшення економічної ситуації в Україні найближчим часом розраховувати особливо не доводиться, зрозуміло й те, що зупинити процес трудової еміграції теж не вдасться.

Основна функція державних органів – управлінська, вона є наслідком суб'єкт-об'єктного уявлення державного управління, зокрема основних і забезпечувальних функцій¹²⁹. Останні притаманні всім управлінським процесам у суспільстві. Виділяють численні види управлінських функцій, але у сучасних дослідженнях прийнято посилалися на шість основних: планування (прогнозування), організацію, мотивацію, контроль, комунікацію та прийняття рішення.

Державне управління – це цілеспрямований організаційний і регулятивний вплив держави на стан і розвиток суспільних процесів, сві-

¹²⁹ Мескон, М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури; пер. с англ. – М. : Дело ЛТД, 1994. – С. 72.

домість, поведінку й діяльність особи та громадянина для досягнення цілей й реалізації функцій держави, відображених у Конституції та законодавчих актах, у спосіб запровадження державної політики, виробленої політичною системою та законодавчо закріпленої, через діяльність органів державної влади, наділених необхідною компетенцією¹³⁰.

Під **державним управлінням у сфері міграції** розуміється такий вид діяльності держави, суттю якого є здійснення управлінського організуючого впливу на цю сферу у спосіб використання повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування через організацію виконання законів, здійснення управлінських функцій задля комплексного впливу на вказану сферу, а також забезпечення реалізації державної міграційної політики¹³¹.

Питання міграційної політики досліджуються в роботах І. Гнибіденка, С. Денисюка, Д. Крапивенка, С. Мосьондза, В. Петрова, О. Піскуна, Ю. Римаренка, О. Хомри, О. Шибка та ін. Проте набагато глибше й повніше воно розкрито в роботах О. Малиновської.

Стосовно соціального захисту громадян, які виїждять за межі держави для працевлаштування, то ця проблематика відображена в роботах науковців Е. Аметистова, Л. Ануфрієвої, К. Бекашева, М. Богуславського, А. Довгерта, І. Кисельова, Л. Лунца, Н. Мартишевої, О. Садікова, С. Сергєєвої, Г. Фединяк, Л. Фединяк, Г. Федосєєвої, В. Швайковської та ін. У роботах цих науковців досліджуються лише правові аспекти соціального захисту громадян, які працюють за кордоном. Проте в них не відображені питання державного управління у цій сфері.

Тому вельми актуальним є аналіз стану соціального захисту українських працівників-мігрантів за кордоном у контексті міграційної політики держави.

Потрібно зазначити, що від дієвості державного управління, в основу якого покладено чіткий розподіл повноважень і відповідальності між органами влади й управління, насамперед залежить і результативність державного регулювання.

Саме тому і «внутрішні», і «зовнішні» *міграційні процеси потребують державного управління*. Таке директивне управління містить необхідні нормативно-правові механізми, за допомогою яких регулюється кількісний та якісний склад міграційних потоків, їх спрямування, обсяги та параметри.

¹³⁰ *Оболєнський, О. Ю.* Державна служба : підручник / О. Ю. Оболєнський. – К. : КНЕУ, 2006. – С. 35.

¹³¹ *Дробко, Е. В.* Удосконалення механізмів державного управління у сфері зовнішньої трудової міграції громадян України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 «Механізми держ. упр.» / Е. В. Дробко; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Львів : [б. в.], 2011. – С. 7.

Для захисту національних інтересів уряди всіх держав застосовують найрізноманітніші види контролю за соціальними переміщеннями та соціальною мобільністю свого населення, наприклад: паспортно-візовий; освітньо-культурний (професійний); ценово-майновий; політично-обмежувальний; санітарно-епідеміологічний тощо.

Це все – *компоненти державного управління міграційними процесами та явищами*, рівень і ступінь яких залежать від рівня розвитку нормативно-правової бази будь-якої держави.

Сукупність цілей, завдань і функцій держави, що нею практично реалізуються, засобів і методів, які при цьому використовуються, віддзеркалюють сутність держави. Їх формування, правове закріплення здійснюється політичною системою та виражається державною політикою¹³².

Під політикою (від грец. «*політика*» – державні або громадські справи) розуміють соціальну діяльність у політичній сфері суспільства, спрямовану головним чином на досягнення, утримання, зміцнення та реалізацію влади¹³³.

Що стосується визначення поняття «*державна міграційна політика*», то в науковій літературі є багато різних формулювань. Автором надано таке узагальнююче визначення цього поняття: **державна міграційна політика** – це система правових, фінансових, адміністративних та організаційних заходів, здійснюваних державними органами щодо регулювання міграційних процесів, що спрямована на забезпечення національних інтересів, засад національної безпеки та територіальної цілісності держави, усталеного соціально-економічного, демографічного, науково-освітнього розвитку, раціонального розміщення населення територією країни, реалізацію освітнього та кваліфікаційного потенціалу мігрантів, забезпечення прав і свобод людини та громадянина¹³⁴.

Держава як інститут у контексті політики, яку вона здійснює у сфері трудової міграції, має виконувати такі три **основні функції**: захисну; регулюючу; контролюючу.

Щодо **захисної функції**, то у ст. 3 Основного Закону України сказано: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності

¹³² *Оболєнський, О. Ю.* Державна служба: підручник / О. Ю. Оболєнський. – К. : КНЕУ, 2006. – С. 42.

¹³³ *Политологический словарь*: в 2 ч. Ч. 1. – М. : Луч, 1994. – С. 208.

¹³⁴ *Дробко, Е. В.* Удосконалення механізмів державного управління у сфері зовнішньої трудової міграції громадян України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми держ. упр.» / Е. В. Дробко; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. – Львів : [б. в.], 2011. – С. 7.

держави». Відповідно до ст. 33 Конституції України кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання¹³⁵. Понад те, відповідно до ч. 3 ст. 25 Основного Закону держава гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами¹³⁶.

Зважаючи на сказане, можна стверджувати, що конституційним обов'язком держави є захист її громадян, у якій би точці земної кулі вони не перебували.

Враховуючи той факт, що держава має справу з міжнародною міграцією, в полі її зору постійно мають бути країни, де перебувають українські громадяни. Передусім держава має укласти двосторонні договори чи угоди з тими державами, що використовують працю її громадян. Що це дасть на практиці?

По-перше, забезпечить рівність трудових прав громадян України з правами громадян тієї держави, у якій вони перебувають.

По-друге, забезпечить соціальний захист українців на одному рівні з громадянами тієї країни, у якій вони працюють.

По-третє, дасть можливість легально працевлаштовуватися в даній державі.

Станом на 1 вересня 2011 року урядом України укладені угоди про трудову діяльність та соціальний захист громадян, які працюють за межами своїх держав, з урядами Азербайджанської Республіки (03.06.2004 р.), Республіки Вірменія (17.06.1995 р.), Республіки Білорусь (17.06.1995 р.), Республіки Молдова (13.12.1993 р.), Російської Федерації (14.01.1993 р.) Між урядом України та урядом Латвійської Республіки підписано 21.11.1995 р. Угоду про трудову діяльність і соціальний захист осіб, які постійно проживають в Україні та Латвії і працюють на територіях обох держав. Між урядом України та урядом Соціалістичної Республіки В'єтнам 08.04.1996 р. підписано Угоду про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист.

Підписані міжнародні договори про соціальне забезпечення із Республікою Болгарія (04.09.2001 р.), Чеською Республікою (04.07.2001 р.), Естонською Республікою (20.02.1997 р.), Латвійською Республікою (26.02.1998 р.), Литовською Республікою (23.04.2001 р.), Словацькою Республікою (05.12.2000 р.) Варто додати, що 15.04.1994 р. була підписана угода між державами-учасницями СНД про співробітництво у сфері трудової міграції та соціального захисту працівників-мігрантів, 07.10.1996 р. Україною була підписана угода про соціальне забезпечення громадян між Україною та Королівством Іспанія.

¹³⁵ *Коментар* до Конституції України. – 2-ге вид., виправл. і доп. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – С. 31, 88.

¹³⁶ Там само. – С. 74.

Проте справа полягає не тільки в тому, щоб укласти й підписати угоду (міжнародний договір) з тією чи іншою країною, ще й необхідно ратифікувати її. Адже міжнародні договори, підписані Україною, набувають чинності тільки після їх ратифікації Верховною Радою України. На превеликий жаль, не всі з перерахованих вище угод (міжнародних договорів) з тих чи інших причин були ратифіковані Верховною Радою України. Понад те, з низкою країн ЄС, США, Туреччиною, де зосереджена найбільша кількість трудових мігрантів-українців, узагалі ніяких угод не укладено. А отже, громадяни України, які перебувають у цих країнах, залишаються сам на сам з найрізноманітнішими проблемами, з якими часто стикається людина в нерідній для неї країні.

Крім того, якщо навіть угода укладена та ратифікована, необхідно, аби громадяни України через засоби масової інформації, роз'яснювальну роботу представників Міністерства закордонних справ, посольств, консульств України за кордоном були ознайомлені зі своїми правами, які надають їм укладені та ратифіковані угоди. Якщо така робота здійснюватиметься, то це неодмінно сприятиме зростанню довіри мігрантів-українців до державних установ України, до компетенції яких належать дані питання. Тоді кожен громадянин України, перебуваючи за межами своєї держави, матиме впевненість, що за будь-яких життєвих обставин, виникнення будь-яких проблем, пов'язаних із перебуванням у чужій країні, йому завжди нададуть кваліфіковану допомогу, стануть на захист його інтересів.

До захисної функції держави потрібно віднести також приєднання нашої країни до міжнародно-правових документів у сфері міграції.

Із часу набуття Україною членства в МОП нею ратифіковано близько 60 конвенцій Міжнародної організації праці. На превеликий жаль, Україна не є учасницею багатьох інших договорів МОП, конвенцій Ради Європи, хартій і протоколів до них у сфері міграції та працевлаштування, Україною не ратифіковано майже жодної конвенції МОП щодо соціального забезпечення. Стосовно останнього потрібно зазначити таке: права українських громадян-мігрантів у сфері працевлаштування були б ліпше захищені, якби Україна ратифікувала, наприклад, Конвенцію МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952 р.), Конвенцію МОП № 117 «Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики» (1962 р.), Конвенцію МОП № 118 «Про рівноправність громадян країни та іноземців і осіб без громадянства у сфері соціального забезпечення» (1962 р.), Конвенцію МОП № 157 «Про встановлення міжнародної системи збереження прав у сфері соціального забезпечення» (1982 р.), приєдналася до інших міжнародних документів.

У цьому контексті варто зазначити, що наша держава є членом Ради Європи з 1995 р. 7 травня 1999 року в м. Страсбурзі відбулося підписання Україною Європейської соціальної хартії (переглянутої) (1996 р.). Процес приєднання нашої держави до цього дуже важливого міжнародного документа затягнувся на понад 7 років. Проте 14 вересня 2006 р. Верховна Рада України прийняла відповідний закон, яким ратифікувала (з певними обмеженнями) Європейську соціальну хартію (переглянуту)¹³⁷.

На думку заступника міністра праці та соціальної політики України, вибіркоче приєднання пояснюється тим, що досі не завершено реформу соціального страхування, ведеться значна робота в інших сферах соціального адміністрування¹³⁸.

Потрібно зазначити, що серед низки важливих положень даного документа нашою державою не ратифіковано ст. 19. Згідно з п. 1 ст. А ч. III Хартії, ст. 19 віднесена до переліку обов'язкових до прийняття країнами-учасниками цього документа. Відповідно до положень ст. 19 задля забезпечення ефективного здійснення права трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу на території держави будь-якої іншої Сторони (держави-члена Ради Європи) Сторони зобов'язуються:

- сприяти від'їзду, переїзду та прийому таких робітників і членів їхніх сімей, а також забезпечувати в межах своєї юрисдикції під час їх переїзду відповідні санітарні та медичні послуги й належні гігієнічні умови;

- забезпечувати таким робітникам під час перебування на території їхніх держав на законних підставах (якщо такі питання регулюються законами або правилами чи підлягають контролю з боку адміністративних влад) режим не менш сприятливий, ніж режим, що надається їхнім власним громадянам у тому, що стосується судочинства з питань, згаданих у цій статті, податків, зборів чи внесків, пов'язаних із роботою та стягуються щодо працюючих осіб, а також таких питань:

- винагорода та інші умови прийняття на роботу і праці;
- членство у профспілках і користування пільгами колективних договорів;
- житло;

- забезпечити, щоб такі робітники, коли вони мешкають на території їхніх держав на законних підставах, не висилалися, якщо вони не загро-

¹³⁷ *Європейська соціальна хартія (переглянута) № ETS N 163 від 03.05.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 51. – Ст. 2096; Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої): закон України № 137-V від 14.09.2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 43. – С. 418.*

¹³⁸ *Ратифіковано Європейську соціальну хартію (переглянуту) // Праця і Закон. – 2006. – № 08 (80). – С. 6.*

жують національній безпеці або не зашкоджують державним інтересам чи суспільній моралі;

- дозволяти переказувати в обсягах, передбачених законом, такі частини доходів і заощаджень трудящих-мігрантів, які останні можуть забажати;

- поширити захист і допомогу, передбачені у цій статті, на мігрантів, які займаються самостійною підприємницькою діяльністю, в обсязі, у якому зазначені положення можуть застосовуватися;

- сприяти викладанню національної мови приймаючої держави або, якщо їх кілька, однієї з цих мов трудящим-мігрантам і членам їхніх сімей;

- сприяти, у міру можливості, викладанню рідної мови трудящих-мігрантів їхнім дітям тощо¹³⁹.

Потрібно зазначити, що Україна вже взяла на себе обов'язки щодо гарантування прав іноземних працівників-мігрантів, приєднавшись до Європейської конвенції з прав людини, ст. 14 якої гарантує недискримінацію. Проте, як зазначає І. Гнибіденко, «непідписання ст. 19 Європейської соціальної хартії не звільняє Україну від зобов'язань щодо іноземців, але позбавляє наших громадян, котрі працюють за кордоном, можливості користуватися правами, що випливають з хартії»¹⁴⁰.

Отже, зважаючи на викладене, можна зробити однозначний висновок: питання соціального захисту українських працівників-мігрантів за кордоном, як і регулювання зовнішньої трудової міграції громадян України, залишаються відкритими. Адже очевидно, що вплив відповідних владних структур на процеси, пов'язані з масовим відпливом трудових резервів країни за її межі, незначний або й зовсім відсутній. Відсутність зацікавленості на державному рівні в утриманні українських громадян у межах своєї країни – найперша причина настільки кволого процесу, пов'язаного з укладанням, підписанням, ратифікацією навіть тих міжнародних угод і договорів, що вже давно укладені й успішно діють між багатьма цивілізованими країнами, гарантуючи безпеку та соціальний захист громадян останніх.

¹³⁹ *Європейська соціальна хартія* (переглянута) № ETS N 163 від 03.05.1996 р. // Відомості Верховної Ради України . – 2007. – № 51. – Ст. 2096.

¹⁴⁰ *Гнибіденко, І.* Проблеми трудової міграції в Україні та їх вирішення / І. Гнибіденко // *Економіка України.* – 2001. – № 4. – С. 21.

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Шушпанов Павло Георгійович,

*доцент кафедри управління персоналом
і регіональної економіки*

*Тернопільського національного
економічного університету,
кандидат економічних наук*

Упродовж останніх десяти років вітчизняними науковцями проводяться ґрунтовні дослідження процесів зовнішньої трудової міграції населення України. Насамперед це стосується прикордонних областей нашої країни, де трудова еміграція є дуже поширеним явищем серед місцевого населення. Водночас не лише мешканці прикордонних областей беруть активну участь у зовнішніх трудових переміщеннях. До таких регіонів варто віднести й Тернопільську область, населення якої періодично здійснює трудові поїздки за кордон. Це пов'язано передусім із відсутністю значних промислових і виробничих потужностей, що засвідчує найнижчий в Україні рівень заробітної плати (на 1 липня 2011 р. середня заробітна плата у Тернопільській області становила 1954 грн, тоді як в Україні – 2749 грн¹⁴¹), неможливістю застосувати свої знання та вміння, отримати гідну оплату праці.

У зв'язку з цим автор підготував і виконав повторне вибіркоче соціологічне дослідження зовнішньої трудової міграції населення Тернопільської області. Перше аналогічне дослідження проведено у 2007 р.

Вибіркова сукупність сформована на основі рівномірного пропорційного розподілу опитаних за статтю, віковими групами, у різних населених пунктах, відповідно до свого статусу та виконана методом цільового добору респондентів (осіб, яких опитують). Анкета містила 83 запитання соціально-економічного та демографічного змісту, а опитування проводилося методом інтерв'ю.

Усього в опитуванні взяли участь 350 респондентів із різних населених пунктів Тернопільської області віком від 16 до 69 років (поділених на 11 вікових груп), тобто було представлено все економічно активне населення області.

Опитування відбулося у липні 2011 р., а опрацювання й аналіз даних за результатами соціологічного дослідження – у серпні.

¹⁴¹ *Середня заробітна плата за регіонами за місяць у 2011 році* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

Відповідно до отриманих результатів досвід тимчасової роботи за кордоном мають 24,8 % усього економічно активного населення Тернопільської області. Зазначимо, що за результатами попереднього соціологічного дослідження частка осіб із досвідом тимчасової роботи за кордоном складала 16,7 %. Отже, відбувається нарощування обсягів закордонної трудової міграції населення. Загальна ж кількість постійного населення на Тернопільщині становить 1078,84 тис. осіб, а частка осіб із досвідом тимчасової роботи за кордоном серед усього населення складає 11,3 %. Тобто майже кожний дев'ятий мешканець Тернопільської області виїжджав за кордон з метою трудової діяльності, що засвідчує значний масштаб цього явища.

Кількість опитаних респондентів у різних вікових групах визначена пропорційно до чисельності чоловічого та жіночого населення кожної вікової групи у вказаній місцевості. У загальній чисельності респондентів жінки склали 56,8 %, а чоловіки – 43,2 %. Водночас, незважаючи на те, що серед населення регіону переважають жінки, мобільнішими у плані закордонних трудових міграцій є чоловіки. Це стосується і міського, і сільського населення. Порівнюючи одержані дані з результатами аналогічного дослідження 2007 р., слід зазначити, що тоді дещо активнішими у трудових переміщеннях були жінки – 54,3 %, а частка чоловіків відповідно складала – 48,6 %. Загалом досвід тимчасової роботи за кордоном має 54,1 % міського населення та 45,9 % сільського населення Тернопільської області, тоді як у загальній структурі населення області переважає сільське населення – 56,2 %.

Заслуговує на увагу географія зовнішніх трудових міграцій осіб, що перебували за кордоном на тимчасовій роботі у період з 2007 по 2011 роки (рис. 1).

Як видно з рисунка 1, упродовж останніх чотирьох років на половину зменшилася частка осіб, що мають досвід тимчасової роботи в Італії. Крім того, значно зменшилася частка осіб із досвідом тимчасової роботи в Іспанії, а оскільки трудові поїздки до зазначених країн здебільшого довгострокові, можна припустити, що лівова частка наших громадян легалізувалася та постійно працює в цих країнах.

Натомість суттєво збільшилася кількість виїздів на тимчасову роботу до прикордонної Польщі та Російської Федерації, а також до Німеччини. По-перше, трудові поїздки до прикордонних країн мають короткостроковий характер, де особи переважно зайняті на будівництві або у сільському господарстві. По-друге, протягом останніх чотирьох років у статевій структурі зовнішніх трудових мігрантів відбулися кардинальні зміни, частка чоловіків зросла з 48,6 % до 58,6 %. По-третє, якщо розглянемо статеву структуру трудових мігрантів до цих країн, то тут значно активнішими є чоловіки. Так, з-поміж тих, хто ви-

їхав на заробітки до Російської Федерації, 77,8 % чоловіків і 22,2 % жінок, відповідно до Польщі – 63,6 % і 36,4 %, до Німеччини – 66,7 % і 33,3 %. По-четверте, останніми роками вартість виконаних будівельних робіт у Тернопільській області зменшилася з 773661 тис. грн у 2007 р. до 464569 тис. грн у 2010 р., що супроводжувалося вивільненням працівників¹⁴². Ураховуючи те, що на будівництві зайняті переважно чоловіки, зміни статеві структури зовнішніх трудових мігрантів є цілком очевидні.

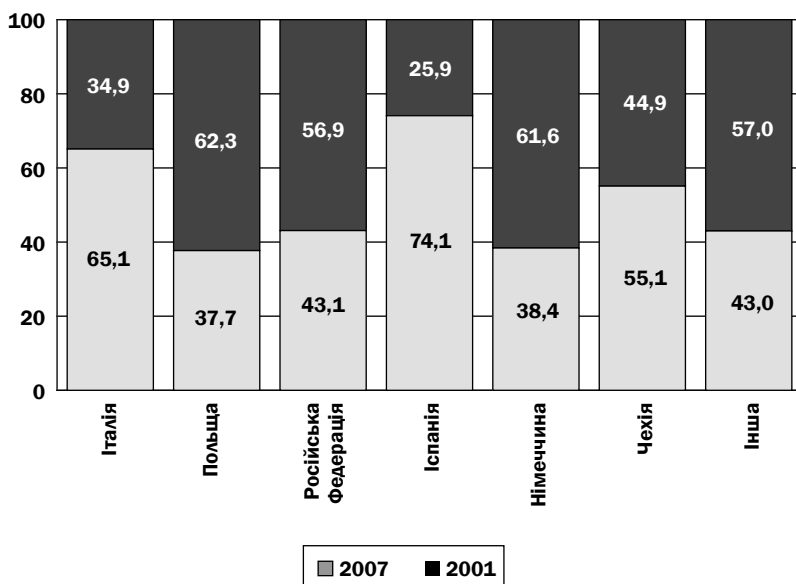

Рис. 1. Остання країна перебування за кордоном на тимчасовій роботі осіб із Тернопільської області, %¹⁴³

Далі розглянемо зміни в освітньому рівні трудових мігрантів (рис. 2).

З рисунка видно, що протягом останніх чотирьох років підвищився освітній рівень сучасного трудового мігранта з Тернопільщини. Порівняно з 2007 р. на 11 % зросла частка осіб із повною середньою загальною освітою та на 12 % із повною вищою. Водночас дещо зменшилася частка закордонних трудових мігрантів із базовою вищою освітою та істотно зменшилася з незакінченою вищою освітою. Крім того, серед

¹⁴² Головне управління статистики у Тернопільській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ternstat.tim.net.ua/arxivIBD.html>

¹⁴³ Складено автором за результатами соціологічних досліджень.

опитаних осіб із досвідом роботи за кордоном не виявилось жодного з неповною середньою освітою.

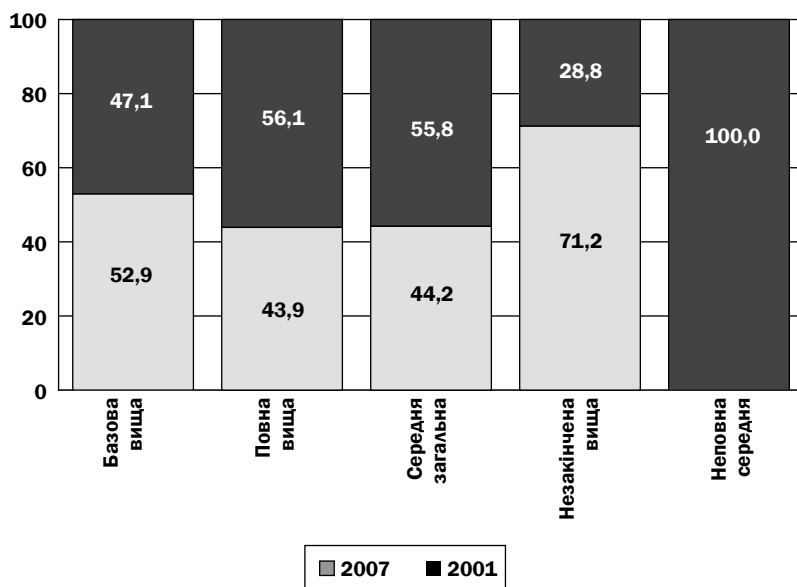

Рис. 2. Рівень освіти осіб з досвідом тимчасової роботи за кордоном у Тернопільській області, %¹⁴⁴

Аналізуючи далі сучасні тенденції трудової міграції населення Тернопільської області, доцільно порівняти соціальне становище осіб із досвідом тимчасової роботи за кордоном і решти економічно активного населення регіону за період з 2007 р. (табл. 1).

З таблиці видно, що особи з досвідом тимчасової роботи за кордоном у Тернопільській обл. чіткіше асоціюють себе з певним соціальним класом, тоді як близько 15 % економічно активного населення, не залученого до зовнішньої трудової міграції, не впевнене у власній належності до певної верстви суспільства.

Водночас, порівнюючи ці дослідження, необхідно зазначити, що суттєво зросла частка осіб і серед трудових мігрантів, і серед осіб, не залучених до трудової міграції, які відносять себе до середньої верстви суспільства. Крім того, значно менше осіб із досвідом тимчасової роботи за кордоном відносять себе до нижчого чи вищого суспільного прошарку.

¹⁴⁴ Складено автором за результатами соціологічних досліджень.

Таблиця 1

Розподіл населення за суспільними верствами, %¹⁴⁵

Належність населення до соціального класу	Респонденти, які			
	брали участь		не брали участь	
	у зовнішній трудовій міграції			
	2007 р.	2011 р.	2007 р.	2011 р.
Нижчого	14,3	9,3	14,9	5,1
Середнього	62,7	78,1	64,9	76,2
Вищого	22,7	6,9	1,2	3,9
Важко відповісти	–	5,7	18,9	14,8

Підсумовуючи сказане, необхідно відзначити, що за останні чотири роки у Тернопільській області відбулися суттєві зміни у процесах трудової еміграції. Тому слід звернути увагу на такі тенденції:

- зростає частка осіб із досвідом тимчасової роботи за кордоном;
- у структурі за статтю трудових мігрантів переважають чоловіки, хоча їх частка у структурі населення регіону є меншою;
- спостерігається зростання освітнього рівня трудових мігрантів;
- зростають обсяги зовнішньої трудової міграції до прикордонних з Україною країн (Польща, Російська Федерація);
- скоротилися виїзди на тимчасову роботу за кордон у країни Південної Європи (Італію, Іспанію, Португалію);
- виїзди на тимчасову роботу за кордон є переважно короткостроковими;
- серед колишніх трудових мігрантів зростає частка осіб, які відносять себе до середньої верстви суспільства.

¹⁴⁵ Складено автором за результатами соціологічних досліджень.

II. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СУСПІЛЬСТВІ ПІД ВПЛИВОМ МІГРАЦІЇ

БЛИЗКИЕ И ОТДАЛЕННЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ МИГРАЦИИ (В Т. Ч. ДЛЯ УКРАИНЫ)

ПАХОМОВ Юрий Николаевич,
*директор Института мировой экономики
и международных отношений ИАНУ,
доктор экономических наук, профессор,
академик НАН Украины*

Мощные миграционные потоки, охватывающие большую часть планеты, – отличительная черта нашего времени. Причины массовой миграции многочисленны, но среди них, если иметь в виду реализм, а не мистику, стоит выделить, во-первых, глобализацию, а во-вторых, – информационно-сетевые технологии.

Но полагаю, к материально-ощутимым факторам дело не сводится. Могучий миграционный вал, особенно мусульманский, имеет и иррациональные истоки. Масштабность процессов, а также некоторые особенности миграций, наводят на мысли о пассионарной природе происходящего. Ведь в прошлом часто бывало так, что всплески энергии духа миграций тех или иных этносов были связаны с пассионарностью. Лев Гумилев именно с этих позиций раскрыл природу планетарных завоеваний Чингисхана. Также феномен пассионарности является ключом к фантастическим по масштабам и стремительности завоеваниям арабов. Речь идет о племени бедуинов, настроенных на подвиги самим Магомедом. Ведь тогда в кратчайшие сроки арабы в VII веке завоевали пространство от Испании до Китая.

По-видимому, к числу пассионарных всплесков следует отнести и религиозные войны времен Мартина Лютера, и революции, прокатившиеся по Европе в начале XX века, взорвавшие в качестве самого слабого звена европейских государств Россию. Ведь все перечисленные события тоже несли на себе печать сформулированного гениальным Тейяром де Шарденом тезиса о периодически наступающем «господстве духа над материей».

То есть вспышки пассионарности – это периодически повторяющиеся явления и победа этносов – носителей пассионарности – всегда закономерна.

В этой связи возникает проблема судьбы покоренных. По-видимому, их поражение неотвратимо. Остается выяснить, кто же в нынешней ситуации будет главной жертвой.

Судя по тому, куда перемещаются самые оголтелые пассионарии, жертвой будет Европа – об этом свидетельствуют ее нынешние этно-религиозные трансформации.

Теперь об Украине. Возникает вопрос, имеет ли нынешний миграционный вал планетарного масштаба отношение к Украине в смысле тех или иных последствий. Да, имеет, и очень существенное. Но не в том смысле, что мигранты захлестнут Украину. Этого в отношении арабов не произойдет, поскольку страна бедна и неблагополучна. Но косвенное влияние арабских миграций на Украину может быть весьма существенным.

Непосредственное, но не самое значимое влияние на Украину оказывает украинская трудовая миграция в Россию. Позитив и негатив тут вроде бы уравниваются. В Украине мигранты могли попасть (и часто попадали) в число безработных, а в России они трудятся, высылают родне деньги. Но многие из них там женятся, а есть и те, кто забирает в Россию семьи. Важно отметить и то, что российская власть и работодатели очень дорожат именно украинцами. Это тоже оборачивается и позитивами, и негативами для Украины. Обратная сторона медали, отражающая негативы, и здесь налицо. Дело не только в утечке рабочей силы из страны. Минус и в том, что в расчете на каждый рубль зарплаты украинец дает в качестве отдачи (в России) шесть рублей.

Опасной для Украины (как страны славянской) в перспективе может стать миграция китайцев. Они не притязательны и могут приспосабливаться к местным условиям где угодно. В отличие от украинских мигрантов, китайцы будут стремиться системно и организованно заполнять европейское, а значит, сначала именно украинское пространство, причем это будет происходить в полном соответствии с тщательно разработанными на родине программами. Влиять на ситуацию в Украине они будут не извне, а преимущественно изнутри. Китайцы, несомненно, будут позитивно преобразовывать Украину¹⁴⁶, но может возникнуть проблема: будут ли в стране преобладать украинцы.

Понятно, что нынешний лозунг – «Украина будет в Европе» – реализован не будет. Но для Украины это не самая большая потеря. Тем

¹⁴⁶ Многократно доказано (на примере Малайзии и других стран), что достаточно иметь в стране 5-6 % от населения китайцев, и экономика достигает эффекта экономического чуда.

более, что в Европе мусульмане уже составляют значительную часть населения. Поскольку масштабы агрессивной среды стремительно разрастаются, то вскоре украинские верхи поймут ошибочность тезиса «мы будем в Европе». Да и китайцы в перспективе не заполнят Западную Европу, поскольку она скоро будет переполнена несовместимыми с китайцами арабами.

Проблема будет и в том, что китайцы уже в обозримом будущем перестанут быть пассионариями из-за размягчающего характер синдрома потребительства. Ведь для китайца важнее всего роскошный обед. Кстати, на волне благополучия рождаемость в Китае уже снизилась, и власть этим встревожена (хотя поначалу радовалась).

Не исключено, что арабы, и вообще мусульмане, в отдаленной перспективе заполнят мировое пространство в большей, чем в VII веке, степени. Они, как и китайцы, склонны к миграции. Но при этом их ментальность более устойчива. Мало того, что арабы очень плодovitы и агрессивны¹⁴⁷. При этом они еще и меньше других этносов поддаются потребительской эрозии. Ведь модель их поведения устойчива: она расписана «по часам» самим Магометом «навсегда».

А теперь еще несколько тезисов о влиянии мигрантов на Украину в контексте близких и отдаленных последствий. Вполне возможно, что с китайскими миграциями Украина столкнется довольно скоро.

Уже сейчас руководство Китая выстраивает планы преодоления ныне самой главной проблемы – чрезмерной скученности. Мигрировать в обозримом периоде должны будут не десятки, не тысячи, а миллионы. Ведь территория Китая в большей ее части непригодна для расселения. Считалось, что расселяться китайцы будут на пространствах Сибири и Дальнего Востока. Однако по мере успешности и возвеличивания, Китай от освоения сибирской тайги и других глухих и мало пригодных для жизни мест отказался. Китайцы уже не те. Они почувствовали прелесть комфорта, им остается преодолеть только тесноту. Преодоление тесноты – это их главная проблема. Так что двигаться они будут туда, где можно жить привольно, а заселяться – удобно. Таким критериям, среди прочих векторов (Африка и т. д.), отвечает Шелковый путь, ведущий к общеизвестной транзитной территории.

Конечно, раз уж двигаться по Шелковому пути и по транзитной территории на Запад, то привлекательной в наибольшей степени могла бы для китайцев быть Западная Европа. Но к тому времени, как уже отмечалось, страны ЕС гипертрофированно заполняют арабы, и дорога туда для китайцев будет закрыта. Последняя остановка, она же благодатная земля – современная Украина.

¹⁴⁷ Напомню, что согласно Максиму Веберу, ислам – это религия воинов.

Конечно, нынешняя Европа (страны ЕС) по форме еще территория европейцев. Но по существу она обрела уже и других, чуждых ей хозяев – агрессивных мигрантов, особенно мусульман. К тому же огромные потоки последних, заполняющие и продолжающие заполнять Европу, превращают жизнь европейцев в ад.

Ситуация в Европе, куда мы по наивности мечтаем попасть, такова. Мусульмане в Европе держатся своих корней и первым делом захватывают окраинные кварталы, причем ведут себя крайне агрессивно. И сам по себе уже произошедший отказ законной европейской власти (Германия, Франция, Великобритания) от прежней толерантности и мультикультурализма лишь дополнительно обострил ситуацию: мигранты настроены враждебно и не прочь взорвать ситуацию в Евросоюзе изнутри.

К тому же основной состав мигрантов, прибывающих (из-за революций в Африке и на Ближнем Востоке) волна за волной, – это агрессивная и бесшабашная молодежь.

Все это сейчас болезненно накладывается на эрозию традиционной европейской государственности и на растущее число проблемных стран. В такой ситуации для полноты впечатлений Евросоюзу не хватает только деградирующей Украины. То есть, сомнений нет, Европе скоро будет не до нас. И вряд ли Украине стоит отвлекаться от внутренних проблем в ожидании (тщетном) вхождения в Европу. Ибо доминирующий ныне лозунг «мы идем в Европу» расслабляет страну и народ и порождает те иллюзии, которые настраивают на иждивенчество. А в случае миграций с Востока это может обернуться облегченным «окитаиванием».

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ

Пляєв Ігор Славович,
*проректор з міжнародних зв'язків –
генеральний директор Міжнародного
відкритого університету МАУП,
доктор політичних наук*

Як зазначає американський соціолог, один із засновників світ-системного аналізу І. Валлерстайн, не будь-який «розвиток» є благом, а лише той, що якимось чином підтримує, можливо, навіть насильно відновлює певні місцеві культурні цінності, котрі ми вважаємо позитивними і чие збереження є великим плюсом не тільки для місцевого населення, а й для світу в цілому¹⁴⁸. Лише такий розвиток можна вважати сталим, і саме така політика проводиться в Японії, Китаї, Південній Кореї, низці європейських країн (Ірландії, Фінляндії, Чехії, Швейцарії та ін.)

В Україні, де глобальні кризові явища¹⁴⁹ поєднуються з проблемами системної трансформації (структурними, демографічними, соціальними), питання цілеспрямованої, цілісної та відповідальної міграційної політики є, без перебільшення, доленосним для подальшого розвитку держави та суспільства. Адже, за наявними оцінками експертів ООН та Світового банку, Україна має найбільший показник нелегальних мігрантів у Європі (близько 1,6 млн)¹⁵⁰. Водночас кілька мільйонів українських громадян працюють або навчаються за кордоном. Таким чином, від якості міграційної політики напряму залежить збереження етнокультурної самобутності, духовних цінностей і традицій української нації, всього українського народу, збереження та розвитку європейської ідентичності України, без чого неможлива її інтеграція в ЄС.

Ратифікація Україною Європейської конвенції про правовий статус трудящих мігрантів¹⁵¹ ставить питання регулювання зовнішньої

¹⁴⁸ Валлерстайн, І. Геокультура розвитку или трансформация нашей геокультуры? / И. Валлерстайн // доклад на Международном форуме по проблеме «Культура и развитие», организованном IFES и ЮНЕСКО. – Сеул, 1993. – 22-23 сентября. – 9 с. – С. 4-5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.geopolitics.ru/common/library.htm>

¹⁴⁹ За даними Європейського банку реконструкції та розвитку, серед країн Східної Європи та Центральної Азії Україна найбільше постраждала від глобальної фінансової кризи. Див.: *Transition Report 2009: Transition in crisis?* /Foreword by Erik Berglöf – London: EBRD. – November 2009. – 40 p. – P. 10-11.

¹⁵⁰ *Migration and Remittances. Eastern Europe and the Former Soviet Union* / ed. by Ali Mansoor, Bryce Quikkin. – World Bank, 2006. – 224 p. – P. 152.

¹⁵¹ Набула чинності для України 1 жовтня 2007 року.

міграції в Україні на європейський рівень. Однак очевидно, що перед тим, як бути ефективно скоординованою з європейськими партнерами України, державна політика у сфері міграції має бути концептуально сформульована та цілісно здійснюватися на національному рівні.

Тому нині вельми актуальним є аналіз ключових проблем сучасного інституційно-організаційного механізму та державної міграційної політики України в контексті збереження її європейської ідентичності та інтеграції до європейських інституцій.

Як зазначають українські та польські експерти, «відсутність стратегічного бачення наслідків міграційних процесів може призвести до значної демографічної та соціальної нестабільності в українському суспільстві. Українська влада повинна узгодити різноманітні аспекти національних інтересів, не обмежуючись забезпеченням безпеки, як це диктують потреби ЄС»¹⁵². Тим часом в Україні досі фактично відсутня цілісна, антикризова за спрямованістю державна міграційна політика. Управлінські функції у цій сфері не виправдано розпорошені й нерідко дублюються. Поза впливом держави фактично залишається найбільш численний та соціально значущий міграційний потік, а саме тимчасова трудова міграція. За двадцятиріччя незалежності «практично нічого не зроблено на державному рівні для масової репатріації вихідців з України, пов'язаних з нею культурно і ментально»¹⁵³. Державне регулювання трудової міграції обмежується, по суті, лише ліцензуванням фірм-посередників, квотами на працевлаштування в Україні, що є не співставними зі справжніми обсягами трудової імміграції, та млявим переговорним процесом із зарубіжними країнами.

На жаль, ані ухвалення Концепції державної міграційної політики, ані створення Державної міграційної служби не вирішили ключової проблеми розпорошеності основних функцій державного управління у сфері міграції, на що вказувала О. А. Малиновська¹⁵⁴, комплексного впливу на міграційні потоки. Здійснені нормативно-інституційні заходи не запровадили єдиного конструктивного принципу, за яким має здійснюватися міграційна політика України, «системи послідовних нормотворчих кроків, інституційних розв'язок, виконавчих рішень і

¹⁵² Казьміркевич, П. Координація міграційної політики України: уроки Польщі / П. Казьміркевич, О. Львова, В. Чумак. – Інститут справ публічних, Варшава; Міжнародний центр перспективних досліджень, Київ, 2009. – 55 с. – С. 49.

¹⁵³ Малиновська, Е. Украина без барьеров / Е. Малиновская // Отечественные записки. – 2004. – № 4 (18) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.strana-oz.ru/?numid=19&article=918>

¹⁵⁴ Малиновська, О. А. Управління зовнішніми міграціями в контексті європейської інтеграції України: дис. ... д. наук з держ. упр. : 25.00.02 / О. А. Малиновська // Національна академія державного управління при Президентові України. – К., 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://librar.org.ua/sections_load.php?s=economy_legal_science&id=3231&start=11

дій держави у сфері міграції, що були б відповіддю на поточні та прогнозовані міграційні виклики ...»¹⁵⁵.

Згідно з Положенням про Державну міграційну службу України, затвердженим Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 405/2011, ДМС є «центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України», а серед її основних завдань визначено, зокрема, «внесення пропозицій щодо формування» та «реалізація державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів»¹⁵⁶.

Водночас, згідно з Положенням про Міністерство соціальної політики (Указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 389/2011), незважаючи на створення Державної міграційної служби, саме «Мінсоцполітики України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сферах зайнятості населення та трудової міграції ...»¹⁵⁷. А саме удосконалення законодавства щодо внутрішньої та зовнішньої трудової міграції визначено (згідно з Указом Президента України від 30 травня 2011 р. № 622/2011 «Про Концепцію державної міграційної політики») першим стратегічним напрямом реалізації державної міграційної політики¹⁵⁸.

За логікою, трудова міграція – це один із видів міграції, причому за нинішніх умов для України наймасовіший, найважливіший. Таким чином, виходить, що державна політика у сферах міграції (імміграції та еміграції) доручена одному центральному органу виконавчої влади (ДМС), а у сфері трудової міграції – найважливішій і наймасовішій з усіх видів міграції для України – зовсім іншому органу (Мінсоцполітики), причому між ними стоїть ще Міністерство внутрішніх справ, з яким ДМС має узгоджувати всі принципові рішення.

Наприклад, визначення квот імміграції в Україну має здійснюватися з урахуванням поточної та перспективної демографічної ситуації та ситуації, що склалася на ринку праці. А значить, це питання виходить

¹⁵⁵ *Марков, І.* Концепція міграційної політики України: гол у власні ворота / *І. Марков* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24332368.html>

¹⁵⁶ *Питання* Державної міграційної служби України : указ Президента України від 6.04.2011 р. № 405/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=405%2F2011>

¹⁵⁷ *Положення* про Міністерство соціальної політики України : указ Президента України від 6.04.2011 р. № 389/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13360.html>

¹⁵⁸ *Про Концепцію* державної міграційної політики : указ Президента України від 30.05.2011 р. № 622/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13642.html>

за межі компетенції Державної міграційної служби України, створеної переважно на базі структур і персоналу МВС України.

Звичайно, було б найвним вважати за можливе об'єднати в одному відомстві всі аспекти державної міграційної політики. Адже крім ДМС, МВС та Мінсоцполітики, окремі питання щодо регулювання міграції входять до компетенції Держприкордонслужби, МЗС, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту, Мінфіну, Мін'юсту, Держкомнацрелігій тощо. Проте це питання можна вирішити у спосіб створення відповідного міжвідомчого координаційного органу.

Тут варто зауважити, що створена в листопаді 2007 р. та ліквідована в червні 2009 р. урядом України Міжвідомча комісія з питань міграції мала статус «постійно діючого дорадчого органу, утвореного при Кабінеті Міністрів України»¹⁵⁹. Її рішення мали лише рекомендаційний характер і могли реалізовуватися «шляхом прийняття актів Кабінету Міністрів України або надання Прем'єр-міністром України доручень керівникам міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади»¹⁶⁰. Тобто жодних нормативно-регулюючих повноважень у зазначеній Міжвідомчій комісії не було.

У цьому плані доцільно використати досвід Росії, де нещодавно створена Урядова комісія з питань міграційної політики. Вона є «координаційним органом, створеним для забезпечення узгоджених дій зацікавлених федеральних органів виконавчої влади та органів виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації щодо реалізації єдиної державної міграційної політики», а «рішення, що приймаються Комісією відповідно до її компетенції, є обов'язковими для виконання для всіх органів виконавчої влади, представлених у Комісії»¹⁶¹. Прикметно, що в контексті суттєвого загострення міжетнічних проблем (події на Манежній площі 11 грудня 2010 р. тощо) голову комісії в ранзі міністра змінив перший віце-прем'єр РФ¹⁶².

¹⁵⁹ *Про утворення* Міжвідомчої комісії з питань міграції : постанова Кабінету Міністрів України від 8.10.2007 р. № 1315 (втратила чинність на підставі Постанови КМ № 643-2009-п від 24.06.2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1315-2007-%EF>

¹⁶⁰ *Про утворення* Міжвідомчої комісії з питань міграції : постанова Кабінету Міністрів України від 08.11.2007 р. № 1315 (втратила чинність на підставі Постанови КМ № 643 від 24.06.2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1315-2007-%EF>

¹⁶¹ *О Правительственной комиссии по миграционной политике*: постановление Правительства Российской Федерации от 26.05.2009 г. № 450 (в ред. постановление Правительства РФ от 02.10.2009 г. № 789, от 20.12.2010 г. № 1071) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fms.gov.ru/about/migrate/condition/>

¹⁶² *О составе* Правительственной комиссии по миграционной политике : распоряжение Правительства Российской Федерации от 20.12.2010 г. № 2348-р (в ред. распоряжения Правительства РФ от 16.03.2011 г. № 414-р) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fms.gov.ru/about/migrate/members/>

Отже, вбачається за необхідне, аби на рівні постанови Кабінету Міністрів якнайшвидше було створено Урядову комісію з питань міграційної політики як координаційний орган для забезпечення узгоджених дій органів виконавчої влади щодо здійснення єдиної державної міграційної політики, до складу якого увійшли б, зокрема керівні представники ДМС, Мінсоцполітики, МЗС, МВС, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Мінфіну, Мін'юсту, СБУ, Держприкордонслужби, Держкомнацрелігій, а також (за згодою) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, представники профільних парламентських комітетів і загальнонаціональних громадських організацій із питань міграції, авторитетні вчені, фахівці та громадські діячі.

Основними завданнями Комісії має стати, зокрема, підготовка пропозицій щодо визначення напрямів підвищення ефективності державної політики у сфері міграції, проведення комплексного (а не вузьковідомчого) моніторингу та аналізу міграційних процесів, стану виконання міжнародних договорів України у сфері міграції з погляду національних інтересів України тощо. Рішення Урядової комісії мають бути обов'язковими для виконання всіма органами виконавчої влади, представленими в Комісії, а її організаційно-технічне забезпечення має здійснюватися Державною міграційною службою.

Найдієвішим механізмом досягнення цілей державної міграційної політики вбачається розроблення та реалізація державних, а також, за потреби, регіональних чи галузевих цільових міграційних програм. Ефективність такого підходу вже доведено результатами реалізації програм з облаштування раніше депортованих і боротьби з нелегальною міграцією.

У цьому контексті слід вітати міжвідомче розроблення, широке науково-експертне обговорення, подальше узгодження та затвердження на високому державному рівні проекту Концепції управління міграційними потоками, так само, як і пропозицію голови Науково-експертної ради з питань діяльності ДМС України, академіка НАН України Е. М. Лібанової щодо створення в державі єдиної бази даних управління міграційними потоками.

Основним позитивом державної міграційної політики залишається те, що вона формувалася на основі загальноновизнаних міжнародних норм і стандартів. Таким чином, створено надійний фундамент для її вдосконалення відповідно до сучасних вимог. Зокрема, велике значення для забезпечення європейських стандартів щодо свободи пересування має ратифікація парламентом України 05.10.2005 р. Європейської угоди про правила, що регулюють пересування осіб між державами – членами Ради Європи (1957 р.)

1 жовтня 2007 року Україна нарешті приєдналася до ключового на сьогодні правового інструмента Ради Європи – Європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів (1977 р.), сторонами якої є також Албанія, Іспанія, Італія, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Порту-

галія, Туреччина, Франція та Швеція. Контрольний механізм Конвенції відповідно до її ст. 33 передбачає підготовку періодичних доповідей Консультативного комітету на основі національних доповідей, що подаються урядами сторін.

Слід наголосити, що існуюча система контролю виконання Конвенції не є досконалою. Передусім існує проблема зі своєчасністю подання урядами національних доповідей та їх змістовним наповненням. Причому з роками ця ситуація погіршилася, особливо внаслідок об'єктивного зниження зацікавленості в контрольному механізмі Конвенції з боку держав-учасниць на тому етапі, коли всі вони, крім Туреччини, стали членами ЄС.

Нині ситуація якісно змінилася після ратифікації Конвенції протягом 2006-2007 рр. Албанією, Молдовою і Україною – країнами, що виступають нетто-експортерами робочої сили. Консультативний комітет висловився за координацію своїх моніторингових циклів із системою звітності, передбаченою іншими правовими інструментами Ради Європи, зокрема Європейською соціальною хартією. Поновлення після багаторічної перерви роботи Консультативного комітету відповідає національним інтересам України, дозволяючи зміцнити міждержавні контрольні механізми правового та соціального захисту українських трудящих-мігрантів у країнах-учасницях Конвенції.

Важливо, аби висновки Консультативного комітету з його періодичних доповідей стали цінним джерелом не лише інформації, а й нових ідей та ініціатив для тих структур Ради Європи та Європейського Союзу, що відповідають за міждержавне співробітництво у сфері міграції.

Актуальним також є активне підключення України до програм співробітництва з ЄС у галузі трудової міграції у зв'язку з поширенням ухваленого Європейською Радою в 2007 р. Глобального підходу до міграції на країни-сусіди із Східної та Південно-Східної Європи.

Слід мати на увазі, що з огляду на ліберальний і в цілому сприятливий для трудових мігрантів характер чинного законодавства ЄС головним завданням двосторонніх договорів України з державами-членами ЄС у сфері трудової міграції має стати сприяння процедурам легалізації наших трудящих-мігрантів, які працюють у відповідних країнах. Адже на двосторонньому рівні з країнами Європейського Союзу робота щодо зовнішньої трудової міграції упродовж останніх років проводилася фактично лише в межах реалізації угод із Чехією, Словаччиною та Португалією.

У контексті євроінтеграційних пріоритетів зовнішньої політики слід чітко усвідомлювати: якщо українці отримують можливість вільно пересуватися країнами ЄС, то нового впливу робочої сили з України не уникнути, як це вже сталося з країнами Центральної Європи та Балтії. Натомість український ринок праці заповнять громадяни бідніших країн.

Це підтверджують результати дослідження міграційних тенденцій фахівців з ООН, Євросоюзу та Міжнародної організації з міграції¹⁶³.

Сталий розвиток України за сучасних демографічних умов неминуче вимагатиме припливу трудових іммігрантів, подібно до США, Канади в ХІХ-ХХ сторіччях і країн теперішнього ЄС. А це, як вказує Я. М. Пилинський, потребує не просто розроблення заходів щодо залучення іммігрантів, а й виховання українців у дусі співіснування з представниками інших культур і традицій¹⁶⁴. Водночас з погляду національної безпеки необхідно здійснювати заходи щодо недопущення домінування в імміграційних потоках, за винятком вихідців з України, однієї етнічної групи, преференційного залучення трудових мігрантів із високим потенціалом інтеграції до українського суспільства (передусім вихідців з України та іммігрантів з європейських країн СНД), а також щодо збалансованого розміщення новоприбулих мігрантів по регіонах України.

Аналіз етнокультурної ідентичності мігрантів, заходи щодо забезпечення їх інтеграції та подальшої асиміляції в українському суспільстві мають стати органічним та невід'ємним складником державної міграційної політики.

Як відомо, ключовою відмінністю від політичного лібералізму є визнання мультикультуралізмом прав за колективними суб'єктами: етнічними, мовними, релігійними та культурними групами. У зв'язку із цим варто наголосити, що мультикультуралізм не належить до загальноновизнаних європейських цінностей, він не закріплений ані в Європейській конвенції з прав людини, ані в Рамковій конвенції про захист національних меншин, ані в інших основоположних європейських інструментах. Зокрема, зазначена Рамкова конвенція не визнає колективних прав національних меншин¹⁶⁵. Нагадаємо, що згідно зі ст. 11 Конституції України «держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»¹⁶⁶. Але не етнокультурній, мовній і релігійній самобутності інших національностей, що не належать до корінних народів і національних меншин України!

Отже, політичний притулок у нашій країні має надаватися лише тим біженцям, а право на постійне проживання й тим паче громадянство –

¹⁶³ *Трудова міграція в Україні набуває нового виміру* // «Німецька хвиля». – 2007. – 20 червня (цит. за: Фонд «Віче України») [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.org.ua/to-print?mid=6498>

¹⁶⁴ *Pylinskyi, Y. Counting the Uncountable. Clandestino country report on Ukraine.* – Kennan Institute, Kiev. – 2008. – December. – 58 p. – P. 5.

¹⁶⁵ Див. : *Рамкова конвенція про захист національних меншин та пояснювальна доповідь* / пер. з англ. Є. М. Вишневецького. – Мадрид : Рада Європи, 1990. – 32 с.

¹⁶⁶ *Конституція України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

лише тим іммігрантам, релігійні та політичні погляди яких відповідають європейським і національним цінностям Українського народу. Із цієї категорії однозначно мають виключатися терористи, прихильники тоталітарних сект та ідеологій, відверті вороги демократичного суспільства. Адже драматичний досвід Великобританії, Німеччини, Франції, де політика мультикультуралізму зазнала краху¹⁶⁷, – яскраве тому підтвердження.

Слід зазначити також, що навіть у сталих західних демократіях передбачені інструменти, що можуть обмежувати основні права та свободи людини у разі реальної загрози демократичним цінностям нації, демократичній безпеці країни. Так, ст. 18 Конституції ФРН встановлює: «Кожен, хто використовує свободу вираження думок, зокрема свободу друку (ч. 1 ст. 5), свободу викладання (ч. 3 ст. 5), свободу зборів (ст. 8), свободу об'єднань (ст. 9), таємницю листування, поштових, телеграфних і телефонних повідомлень (ст. 10), право власності (ст. 14) або право притулку (ст. 16 а) для боротьби проти засад вільного демократичного ладу, втрачає ці основні права»¹⁶⁸.

Серед законодавчих і правозастосовчих інструментів контролю неlegalьної та небажаної імміграції, що підриває демократичні цінності та європейську ідентичність України, могли б бути такі:

- обмеження імміграції з неєвропейських (незахідних) країн багатодітних сімей і ще жорстокіші обмеження щодо їх натуралізації (за виключенням осіб українського походження);
- заборона в отриманні права на постійне проживання та натуралізацію в Україні осіб, котрі перебувають у полігамних шлюбах, і позбавлення вже набутого громадянства у разі виявлення перебування натуралізованої особи в такому шлюбі. Наскільки ця проблема актуальна для України, свідчать вимоги, що дедалі наростають у сусідній Росії (зокрема з боку Центрального духовного управління мусульман Росії, Координаційного центру мусульман Північного Кавказу, президента Чечні Р. Кадірова тощо) щодо легалізації багатоженства для мусульман¹⁶⁹;
- заборона створення в Україні етнічних іммігрантських гетто;

¹⁶⁷ Див. : Меркель, А. Попытки построить мультикультурное общество в Германии полностью провалились / РосБизнесКонсалтинг. – 2010. – 17 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20101017070445.shtml>; Британский премьер осудил политику мультикультурализма / Лента.Ru. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lenta.ru/news/2011/02/05/multicult/>; Саркози признал провал мультикультурализма / Лента.Ru. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lenta.ru/news/2011/02/11/fail/>

¹⁶⁸ Основной закон Федеративной Республики Германия. Воспроизведено по изданию Ведомства печати и информации Федерального правительства и Германского фонда международного правового сотрудничества. – 2000. – Февраль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/BRD.HTM>

¹⁶⁹ Див. : Многоженство: за и против // Право.Ru. – 2009. – 9 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.ru/review/view/10096/>

- заборона носіння одягу та аксесуарів, що є несумісними з європейськими цінностями, зокрема в аспекті гендерної рівності, поваги до основоположних прав і свобод людини.

При цьому політика щодо імміграції в Україну з багатонаціональних держав має стати етнічно та конфесійно диференційованою. Зокрема, мають бути запроваджені спеціальні, диференційовані процедури контролю за імміграцією з різних регіонів Російської Федерації. Адже, наприклад, з російських республік Північного Кавказу частка слов'янського населення в Чечні становила менше 4 %, у Дагестані – менше 5 %, в Інгушетії – менше 1,5 %¹⁷⁰. І навіть у столиці Росії Москві, за оцінкою Центру з дослідження міжетнічних відносин Інституту етнології та антропології РАН, вже у 2007 р. частка мусульманського населення перевищила чисельність етнічних росіян (*русских*)¹⁷¹. На сьогодні, очевидно, тенденція поступової дерусифікації та ісламізації російської столиці посилюється. Про гостроту зазначеної проблеми засвідчили, зокрема, масові міжетнічні заворушення в Москві у грудні 2010 р.

Вважається за доцільне для вдосконалення контрольних процедур натуралізації в Україні використовувати досвід низки європейських країн, зокрема Латвії, де претенденту на громадянство необхідно пройти перевірку навичок володіння латиською мовою, знання конституції Латвійської Республіки, тексту державного гімну та історії Латвії¹⁷².

Понад те, слід переглядати натуралізацію за скоєні та доведені судом кримінальні злочини, за будь-які дії іммігрантів проти засад вільного демократичного суспільства. За корупцію у сфері надання громадянства України основною санкцією до хабародавців має бути позбавлення натуралізованих осіб громадянства у судовому порядку.

Щодо навчання в Україні, то має бути запроваджено жорсткий контроль за знанням іноземними студентами мови, якою вони навчаються в українських ВНЗ (відповідно українська, російська або англійська). Корупційну практику прийняття іноземців, минаючи підготовче відділення, відразу на вузівську підготовку без знання мови навчання має бути рішуче припинено. Адже очевидно, що метою такого іноземця є не навчання, а інші, часто протиправні, цілі, у тому числі незаконні працевлаштування та натуралізація в Україні.

Разом із тим має бути далі лібералізований пільговий порядок регулювання імміграції для закордонних українців, передбачений нині

¹⁷⁰ *Всероссийская перепись населения 2002 года* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17>

¹⁷¹ См. : *Сигал, Е.* Московское гетто. – РБК. – 2007. – № 11. – С. 40–47. – С. 40.

¹⁷² *Натуралізація.* – Стаття в Вікіпедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Натуралізація>

ст. 8 Закону України «Про правовий статус закордонних українців»¹⁷³. У цьому плані варто уважно вивчити досвід Казахстану, де згідно зі спеціальною державною програмою репатріації у країну щорічно прибувають десятки тисяч казахів (оралманів), передусім із суміжних країн. У результаті цілеспрямованої та достатньо виваженої державної політики частка етнічних казахів у населенні Казахстану збільшилася за двадцятиріччя, за даними переписів населення, з 39,7 % у 1989 р.¹⁷⁴ до 63,1 % у 2009 р.¹⁷⁵ При цьому владі вдалося зберегти міжетнічний мир, забезпечити сталий розвиток і досить високий авторитет країни на міжнародній арені, свідченням чого стало головування в 2010 р. Казахстану (першою з пострадянських країн) в ОБСЄ.

Крім того, окремий порядок регулювання міграційних потоків варто встановити для представників 13 національностей, представники яких традиційно проживають в Україні, вказаних у Законі України «Про ратифікацію Європейській хартії регіональних мов або мов меншин», а саме: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської¹⁷⁶.

Виходячи з європейського досвіду, метою державного управління має бути досягнення «регульованої відкритості», тобто забезпечення керованих міграційних переміщень. Першочерговими завданнями державної міграційної політики має стати створення привабливих умов для імміграції в Україну носіїв європейських цінностей, передусім вихідців з України та їхніх нащадків, укладення двосторонніх угод із країнами, до яких спрямовані основні міграційні потоки з України, та країнами з численною українською діаспорою (Канада, США, Ізраїль тощо).

Отже, на порядку денному – застосування комплексного підходу, що вимагає врахування міграційного компонента при формуванні всього комплексу внутрішньої та зовнішньої політики.

Київ, Україна мають стати справжніми бастионами Європи в бурхливому морі сучасних глобалізаційних процесів.

¹⁷³ Про правовий статус закордонних українців : закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25. – С. 343.

¹⁷⁴ *Всесоюзная перепись населения 1989 года*. Национальный состав Казахской ССР // Рабочий архив Госкомстата России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=5

¹⁷⁵ *Перепись населения Республики Казахстан 2009 года*. Краткие итоги / Агентство Республики Казахстан по статистике. – Астана, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.stat.kz/p_perepis/Documents/Перепись_рус.pdf

¹⁷⁶ Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30. – С. 259.

ДОМОГОСПОДАРСЬКА РОЛЬ І РОЛЬ ГОДУВАЛЬНИКА СІМ'Ї В УЯВЛЕННЯХ І ПРАКТИКАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТОК

Володько Вікторія Володимирівна,
*асистент кафедри історії та теорії соціології
Львівського національного університету
імені Івана Франка, кандидат соціологічних наук*

Однією з характеристик сучасної трудової міграції українців за кордон є активна участь жінок (особливо із Західного регіону країни), які донедавна не розглядалися як самостійні міграційні суб'єкти. Фемінізація української трудової міграції спровокувала численні суспільні дебати на предмет трансформацій сімейних стосунків і тривог за долю мігрантських сімей загалом. У ширшому контексті ці дебати варто розглядати як тривогу з огляду на зміни в існуючому соціальному порядку, спричинені жіночою трудовою міграцією у суспільстві, для якого характерним є домінування традиційних (патріархатних) уявлень про сім'ю та сімейні ролі.

Нормативною моделлю сім'ї в межах цих уявлень є така, де чоловік-годувальник і голова сім'ї приймає важливі рішення, а жінка-домогосподарка й матір приймає повсякденні рішення, пов'язані із функціонуванням домогосподарства¹⁷⁷. Політика гендерної рівності та залучення жінок до суспільного виробництва в радянський період спричинили деякі модифікації цієї моделі. Сьогодні поширенішою формою сім'ї в Україні є нуклеарна сім'я, що складається із чоловіка та дружини, які працюють. Причому від першого й надалі очікується виконання ролі основного годувальника та голови сім'ї, а жінка поєднує професійну зайнятість із домашніми обов'язками та вихованням дітей. Як свідчать дані соціологічних досліджень, саме такий розподіл сімейних ролей засвоєний більшістю дорослого населення України¹⁷⁸.

Однак нині стало актуальним питання з'ясування специфіки рольових уявлень щодо домогосподарської ролі й ролі годувальника сім'ї та відповідних рольових практик у жінок із досвідом трудової міграції. Набуття досвіду трудової міграції є важливим чинником цього аналізу, оскільки, по-перше, дає змогу структурувати досвід жінок у тем-

¹⁷⁷ *Parreñas, S. R.* Children of global migration. Transnational families and gendered woes / R. S. Parreñas. – California: Stanford University Press, 2005. – P. 34.

¹⁷⁸ *Амаджадін, Л.* Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз / Л. Амаджадін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 60–75.

поральній перспективі – до міграції, на час трудової міграції та після неї; по-друге, простежити вплив набуття досвіду трудової міграції на реконфігурацію відповідних сімейних ролей.

Центральними концептами цього аналізу є домогосподарська роль і роль годувальника сім'ї, що вивчаються у руслі структурно-діяльницького підходу.

Основою виділення домогосподарської ролі є робота по господарству, точніше, необхідність її виконання. У цій роботі домогосподарська роль розглядається як єдність інтерналізованого особистістю мисленнєвого та діяльницького компонентів, пов'язаних із виконанням домашньої роботи.

Роль годувальника пов'язана з матеріальним забезпеченням сім'ї. Це єдність інтерналізованого особистістю мисленнєвого та діяльницького компонентів, пов'язаних із фінансовим забезпеченням сім'ї.

Традиційні моделі домогосподарської ролі та ролі годувальника сім'ї спрямовані на відтворення наявної структурної композиції суспільства. Для них притаманне чітке розмежування та протиставлення «жіночої» домогосподарської та «чоловічої» годувальницької сімейних ролей. *Інноваційні* інтерпретації названих ролей є альтернативними відносно традиційних. Інноваційні сімейні ролі є менш поширеними порівняно з амбівалентними і традиційними, але завдяки своєму перewizначенню позицій чоловіка та жінки у сім'ї володіють особливим деконструкційним потенціалом. *Амбівалентні* моделі домогосподарської ролі та ролі годувальника сім'ї характеризуються сумішшю інноваційних і традиційних компонентів. Саме вони є найпоширенішими у сучасних суспільствах.

Значимість трудової міграції як джерела впливу на сімейні ролі мігрантів оцінюється соціологами неоднозначно. Існує низка досліджень, що свідчать про певні зміни у сімейних відносинах у напрямку відходу від традиційних і переходу до інноваційних зразків, принаймні у деяких сферах сімейного життя. Вважається, що приймаюче суспільство дає жінкам більше свободи порівняно із суспільством, що висилає¹⁷⁹, зростає влада жінок у зв'язку з реалізацією ролі годувальника сім'ї¹⁸⁰, зростає участь чоловіків у веденні домашнього господарства і, відповідно, зменшується навантаження жінок у випадку об'єднаних мігрантських сімей. Водночас більшість дослідників погоджуються з тим, що міграційний досвід не кидає значного виклику патріархатному домінуванню

¹⁷⁹ Alicea, M. «A chambered nautilus»: the contradictory nature of Puerto Rican women's role in the social construction of a transnational community / M. Alicea // Gender and Society. – 1997. – Vol. 11 (5) – P. 600.

¹⁸⁰ Salazar, Parreñas R. Children of global migration. Transnational families and gendered woes / R. Salazar Parreñas. – California : Stanford University Press, 2005. – P. 5.

у сімейній сфері¹⁸¹. Реконфігурація сімейних ролей, що має місце у мігрантських сім'ях, далеко не завжди означає перехід до реалізації інноваційних сімейних рольових практик.

Розглядаючи потенційний вплив трудової міграції на сімейні ролі мігрантів, дослідники часто аналізують останні лише в контексті їхнього міграційного досвіду. Такий підхід спрощує загальний досвід трудових мігрантів, оскільки не враховує важливості доміграційних сімейних моделей. Із цього приводу А. Щепанікова слушно зауважує, що «життя мігрантів зазвичай не починається з міграції»¹⁸². Адже ще задовго до міграції формується комплекс історій і досвідів, що часто має значний вплив на практики та уявлення мігрантів. Післяміграційне сімейне життя мігранта також потрапляє до поля зору вчених доволі рідко. Хоча саме цей період є ключовим для з'ясування значимості впливу трудової міграції на сімейні ролі трудового мігранта.

Важливою тут є транснаціональна перспектива у дослідженнях сучасних міграційних процесів. У межах транснаціонального підходу суспільство, що висилає, та приймаюче утворюють єдине поле дослідження, а мігрант перебуває одночасно у стосунках з обома цими суспільствами¹⁸³. У межах нових соціальних просторів – транснаціональних – розгортаються нові форми соціальної взаємодії, у яких зв'язок між фізичною присутністю та соціальним простором змінений. Транснаціональні сімейні практики, які реалізують мігранти, демонструють нові, не притаманні сім'ям, об'єднаним в одному географічному та часовому просторах, формати стосунків і взаємодій індивідів.

Українські трудові мігранти становлять одну з найчисленніших груп мігрантів у країнах Європи¹⁸⁴. Вони працевлаштовуються в низці Південноєвропейських (Італія, Іспанія, Греція) та Центральноєвропейських (Польща, Угорщина, Чеська Республіка) країн, у США, Ізраїлі, Росії тощо.

¹⁸¹ *Alicea, M.* «A chambered nautilus»: the contradictory nature of Puerto Rican women's role in the social construction of a transnational community / M. Alicea // *Gender and Society*. – 1997. – Vol.11 (5) – P. 600.

¹⁸² *Szczepanikova, A.* Migration as gendered and gendering process: a brief overview of the state of art and suggestions for future direction in migration research / A. Szczepanikova // Multicultural Centre of Prague. – 2006. – 28 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.migrationonline.cz/e-library/?x=1963604>

¹⁸³ *Levitt, P.* The Transnational Turn in Migration Studies / P. Levitt, N. Sørensen // *Global Migration Perspective*. – 2004. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.solidarnosc.org.pl/uploads/oryginal/0/5f5d0_Transnational_turn.pdf

¹⁸⁴ *Kindler, M.* Irregular migration in Central and Eastern Europe: the case of Ukrainian workers in Poland / M. Kindler // Conference «Irregular migration – research, policy and practice». – Oxford, 2005 England. – 7-8 July [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ilo.org/public/english/protection/.../imp90_icmpd_delphi.pdf

Протягом 2008–2010 рр. було зібрано 103 структурованих інтерв'ю з українськими трудовими мігрантками, які мають досвід роботи в Польщі¹⁸⁵ та Греції. Пошук респондентів здійснювався методом «снігової кулі». Опитування проводилося в Польщі (Варшава), Греції (Афіни) та Україні (переважно міста і села Львівської області). З огляду на вікові характеристики, домінуючу групу респонденток становлять жінки 1950-х, 1960-х та 1970-х років народження; щодо освіти – переважає спеціальна. Левову частку респонденток становлять жінки родом із Західної України, зокрема зі Львівської області. Щодо сімейного статусу, то більшість мігранток становлять одружені (в тому числі – повторний шлюб), а також розлучені жінки. Більшість респонденток має одну або дві дитини.

Вивчення уявлень жінок про бажаного чи «правильного» актора-виконавця ролі свідчить про те, що вони залишаються радше традиційними, хоча і присутні деякі зміни інноваційного характеру. Наприклад, потреба у вищій залученості чоловіків до реалізації домогосподарської ролі чи необхідність трудової діяльності жінки. З погляду гендерного маркування сімейних ролей фактично повністю «жіночою» є домогосподарська, а повністю «чоловічою» – роль годувальника сім'ї.

Доміграційний період. Отже, якщо рольові уявлення відображають загалом традиційне бачення розподілу функцій чоловіка та дружини у сім'ї, то реальні рольові практики українських жінок характеризуються помітно більшою варіативністю та, зокрема, високою залученістю жінок до виконання ролі годувальника сім'ї не лише на момент трудової міграції, але й до їх виїзду за кордон. Проте дуже часто, за результатами інтерв'ю, це є вимушена реалізація ролі годувальника, спричинена реальною чи умовною відсутністю чоловіка у сім'ї. Реалізація домогосподарської ролі є таким само невід'ємним складником сімейних траєкторій опитаних жінок, з тією різницею, що ця роль не викликає у них особливого опору через її «жіночість».

Трудова міграція як просторове переміщення за кордон із метою працевлаштування означає насамперед просторову та часову дистанцію між членами сім'ї та мігранткою і призводить до реконфігурації названих сімейних ролей, до виконання яких була залучена жінка та члени її сім'ї.

Трудова міграція в Польщу та в Грецію означає передусім об'єктивно зумовлені зміни діяльнісного компоненту сімейних ролей, незалежно від доміграційної форми сім'ї мігрантки.

Мігрантка та члени її сім'ї продовжують реалізовувати домогосподарську та годувальницьку ролі за допомогою транснаціональних

¹⁸⁵ Дослідницька робота в Польщі проводилася за фінансової підтримки Міжнародного Вишеградського фонду.

сімейних практик. У першому випадку йдеться про можливість дистанційного контролю виконання низки домашніх робіт (за допомогою телефону), у другому – забезпечення здійснення грошових переказів і передача товарів. Змінюється уявлення про змістовну наповненість робіт, за яку отримується заробітна платня. Жінки виконують оплачувані роботи в домашньому секторі Польщі та Греції (роботи по домашньому господарству, догляд за хворими літніми людьми, а також дітьми), натомість в Україні ці роботи вважалися невід'ємним складником їхнього повсякденного сімейного життя. Це стосується насамперед домогосподарської ролі. У цьому випадку досвід реалізації відповідних рольових практик у власній сім'ї стає головним джерелом отримання прибутку за кордоном.

Реальним виконавцем ролі годувальника сім'ї на момент міграції є жінка. Понад те, у низці випадків саме вона виконувала цю роль до виїзду за кордон. Незважаючи на це, фактично всі респондентки зазначають, що основним виконавцем цієї ролі мав би бути чоловік. Лише в незначній кількості випадків респондентки вербально схвалюють виконання цієї ролі чоловіком і водночас демонструють низку переваг, які вони отримують у результаті реалізації цієї ролі за кордоном. Зовсім рідко фіксувалися інноваційні характеристики ролі годувальника сім'ї – коли виконання вищезазначеної ролі влаштовує респондентку і на рівні мисленнєвого, і на рівні діяльнісного рольових компонентів.

Значення наявності інших родичів, які вели спільне домогосподарство із сім'єю мігрантки, є досить важливим для сім'ї в Україні на час перебування жінки за кордоном, особливо для неповних сімей. Допомога родичів (зокрема матерів респонденток) чітко простежується на прикладах домогосподарської ролі.

Загалом жінки з неповних сімей (незалежно від гостьового суспільства) схильні апелювати до традиційніших моделей сімейних ролей. Натомість жінки з повних сімей (також незалежно від гостьового суспільства) проявляють вищу рефлексивність стосовно сімейних ролей загалом чи окремих їх компонентів. У їхніх відповідях частіше фіксується присутність амбівалентних та інноваційних компонентів. Це пояснюється тим, що жінки з неповних сімей мають значно менше можливостей для перегляду сімейних ролей порівняно з одруженими жінками й вимушені виконувати всі роботи самостійно чи, у ліпшому випадку, із допомогою батьків. Саме тому для них виконання чоловіками традиційної «чоловічої» ролі годувальника сім'ї є дуже привабливим.

Післяміграційний період. На найзагальнішому рівні спостерігається повернення до доміграційних моделей реалізації сімейних ролей. Попри те, що реалізація діяльнісного рольового компоненту сімейних ролей здебільшого обумовлена чіткими доміграційними

характеристиками традиційного характеру, однак на рівні мисленнєвого рольового компоненту простежуються певні інноваційні моменти. Йдеться, наприклад, про розширення світогляду, формування уявлень про те, що можуть бути інші способи реалізації сімейних ролей тощо. Це стосується жінок із різних типів сімей і не залежить від гостьового суспільства.

Вплив міграції є найслабшим на домогосподарську роль. Ця роль є невід'ємним складником жіночої самоідентичності, у реалізації якої максимально допустимою зміною було лише припущення про можливість більшої допомоги чоловіків. Саме тому для респонденток реалізація домогосподарської ролі ніколи не розглядалася як роль, що потребує невід'ємної допомоги подружнього партнера. Досвід трудової міграції з позиції довготермінової перспективи лише підтвердив такі уявлення: респондентки побачили, що і в Польщі, і в Греції домашнє господарство залишається пріоритетним для жінок, а вони самі отримували заробітну плату за ті ж домашні роботи.

Значно сильнішим є вплив трудової міграції на роль годувальника сім'ї. Повернення мігранток додому зазвичай означає припинення виконання ролі годувальника сім'ї або ж, якщо і не припинення, то суттєве зменшення значимості жінки у реалізації цієї ролі у зв'язку зі скороченням її доходів. Відповідно значна частина жінок (молодшого віку), незалежно від форми сім'ї, готові знову їхати за кордон задля заробітку грошей, а отже, відновлення у майбутньому реалізації ролі годувальника сім'ї. Значення трудової міграції тут складно переоцінити, оскільки вона пропонує абсолютно іншу візію, ніж та, якою до того часу володіли респондентки. Це альтернативний варіант працевлаштування, що приносить порівняно високі доходи, а отже, і матеріальний добробут для них та їхніх сімей.

ДОСВІД ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК ЯК ВИДОЗМІНА ЇХ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Годованська Оксана Миронівна,
*науковий співробітник Інституту
народознавства НАН України,
кандидат історичних наук*

Україна має найвищий у Європі рівень депопуляції: щороку населення країни скорочується на 0,8 - 1 %. Упродовж 2008 р. кількість населення зменшилася на 209,9 тис. осіб, причому виключно за рахунок природного скорочення. З початку 2009 р. населення України зменшилося на 160,8 тис. осіб – до 45982,9 тис. На 1 грудня 2010 р. в Україні проживало 45795,9 тис. осіб. Упродовж січня-листопада 2010 р. чисельність населення зменшилася на 167,0 тис. осіб, що в розрахунку на 1 тис. жителів становило 4 особи. Зменшення чисельності населення країни відбулося виключно за рахунок природного скорочення – 181,5 тис. осіб, водночас зафіксовано міграційний приріст населення – 14,5 тис. осіб. Порівняно із січнем-листопадом 2009 р. обсяг природного скорочення збільшився на 8,9 тис. осіб, або з 4,1 до 4,3 особи в розрахунку на 1 тис. жителів¹⁸⁶. Унаслідок вичерпання потенціалу демографічного зростання в Україні неминучим є подальше зменшення загальної чисельності населення, передусім працездатного віку. Згідно із середнім і найвірогіднішим варіантом прогнозу демографічного розвитку України на початок 2051 р. чисельність населення України скоротиться до 35,9 млн осіб, або на понад 22 % порівняно з 2008 р.

В умовах депопуляції роль міграції як чинника соціально-економічного розвитку значно зростає. За цих умов активна міграційна політика залишається чи не єдиною можливістю збільшення загальної кількості населення України. Саме міграційний приплив/повернення може певною мірою компенсувати природне зменшення населення та забезпечити збалансування його статево-вікової структури. Останніми роками в Україні спостерігаються суттєві зміни в міграційній сфері: видозмінюється характер міграційного потоку – на зміну переважно вимушеної міграції приходять здебільшого економічна; змінюється відношення до самого феномена міграції – відбувається усвідомлення важливості цього процесу для соціально-економічного розвитку країни, вирішення

¹⁸⁶ *Соціально-економічний* розвиток України 2010 рік; 2009 рік; 2008 рік. Про соціально-економічне становище України за рік // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

проблем у сфері демографічного і трудового балансу¹⁸⁷. Організовані «круглі столи», конференції¹⁸⁸, низка публікацій таких дослідників та експертів, як О. Малиновська, І. Ключковська, Н. Гумницька, А. Кирчів, Г. Селещук, І. Марков, О. Іванкова-Стецюк і результати конкретних проєктів¹⁸⁹ чітко висвітлювали серед української громадськості (і не тільки академічної) проблему міграції та необхідності дієвих державних кроків з її врегулювання.

Повернення співвітчизників – одна з актуальних проблем сьогодення. Послаблення зв'язків із батьківщиною під час перебування за кордоном призводить до утруднення реінтеграційних процесів при поверненні мігрантів до родини. Можна спостерігати часті випадки, коли мігрант повертається в Україну з твердим наміром залишитися, однак після 2-3 місяців знову їде за кордон. Існує значна диспропорція між кількістю мігрантів, котрі декларують бажання повернутися додому (це 65–75 %), та кількістю тих, хто це бажання реалізує (20–25 %)¹⁹⁰.

Серед причин повернення в Україну найчастіше називають погіршення стану здоров'я мігранта або його рідних; наближення пенсійного віку; відчуття виконаного обов'язку щодо забезпечення родини; повернення з нелегальних заробітків молоді для завершення навчання та ймовірного подальшого легального працевлаштування за кордоном. Головними причинами **планування повторного виїзду за кордон** є низький рівень доходів; відсутність перспектив працевлаштування; наявність за кордоном родичів, друзів; можливість виїхати разом із сім'єю; можливість працювати за кордоном легально; звичка до способу життя трудового мігранта. Серед трудових мігрантів спостерігається бажання виїхати за кордон назавжди. З-поміж причин **непланування повторної трудової міграції** найголовнішими є вже

¹⁸⁷ *Лапшина, І.* Вплив міграційного чинника на формування соціального капіталу України / І. Лапшина; уклад. І. М. Ключковська, Н. О. Гумницька // *Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства* : зб. наук. статей і виступів за мат-лами «круглих столів». – Львів : МІОК Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – С. 75–77.

¹⁸⁸ *Новітня еміграція: проблеми соціального та національного сирітства* : мат-ли «круглого столу». – Львів, 27.11.2008 р.; *Новітня еміграція: проблеми соціального та національного сирітства* : мат-ли «круглого столу». – Київ, 10.12.2008 р.; *Новітня еміграція: проблеми соціального та національного сирітства* : мат-ли «круглого столу». – Ужгород, 29.01.2009 р.; *Новітня еміграція: проблеми соціального та національного сирітства* : мат-ли «круглого столу». – Харків, 19.03.2009 р.

¹⁸⁹ Проєкт Міжнародного благодійного фонду «Карітас України» у співпраці із сектором етносоціальних досліджень Інституту народознавства НАН України 2007-2008 рр.

¹⁹⁰ *Селещук, Г.* Регулювання сімейних правовідносин українських трудових мігрантів в Україні та вибраних країнах ЄС / уклад. І. М. Ключковська, Н. О. Гумницька // *Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства* : зб. наук. статей і виступів за мат-лами «круглих столів». – Львів: МІОК Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – С. 42–60.

згадане погіршення стану здоров'я мігранта або члена його родини, наближення мігранта до пенсійного віку, виконання тих матеріальних завдань, що ставилися при прийнятті рішення про трудову міграцію. У «чистому вигляді» кожна з перерахованих причин вирішального значення не має, тільки в їх поєднанні приймається рішення про остаточне завершення міграційного періоду, наприклад, після появи проблем зі здоров'ям літній мігрант вирішує, що вже заробив достатньо, аби вийти «на пенсію». Окремі трудові мігранти готові відмовитися від своєї трудової діяльності за кордоном за умов поліпшення свого матеріального становища. Інші для комфортного життя в Україні потребують комплексних змін в усьому суспільстві – стабільності, більшої політичної та економічної прозорості, підвищення рівня загальної культури тощо¹⁹¹.

Основними своїми досягненнями українці, які мають досвід трудової міграції за кордон, вважають такі:

- Матеріальні здобутки:
 - надбання матеріальних цінностей (квартира, машина);
 - отримання можливості заощаджувати кошти, фінансово підтримувати родину.
- Соціальні здобутки:
 - забезпеченість роботою;
 - поява нових друзів, близької людини;
 - вироблення інтуїції, проникливості, розуміння людей; надбання життєвої мудрості, терпимості до будь-якої ситуації.
- Духовно-інформаційні здобутки:
 - знання іноземної мови;
 - можливість подорожувати, набувати нові знання з культури, історії;
 - переважно життя серед природи (море, гори).

Проте ця ситуація має і «зворотний бік», що визначається особистісним баченням трудових мігрантів.

До основних негативів трудової міграції належать такі:

- відсутність соціальних гарантій у випадку повернення додому;
- марнування життя на щоденні клопоти;
- втрата здоров'я;
- декваліфікація;

¹⁹¹ *Іванкова-Стецюк, О.* Основні риси української трудової міграції / *О. Іванкова-Стецюк, Р. Кісь* // Міжнародний благодійний фонд «Карітас України». «BrainNet-Working». Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації : зб. мат-лів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація). – Львів : «Друкарські кунштики», 2010. – С. 183-184.

- ностальгія;
- відсутність вільного часу;
- неможливість повноцінного спілкування з дітьми (у випадку, коли сім'я роз'єднана);
- неможливість доглядати на своїми літніми батьками вдома;
- одноманітність життя;
- неможливість будувати професійну кар'єру¹⁹².

На основі вербальних свідчень тих, хто повернувся із заробітків, дослідники умовно змогли згрупувати їх так:

I група «розчаровані» – у цьому випадку рішення про повернення приймається на тлі крайнього розчарування життям в умовах трудової міграції, а основні мотиви повернення є такими:

- ностальгія, туга за сім'єю, дітьми;
- небажання жити з принизливим статусом «чужинця» та «слуги» (навіть при лояльному ставленні оточення);
- неможливість заробити бажану суму грошей.

II група «місіонери» – у цьому випадку рішення про повернення приймається в результаті виконання певної «місії». І хоча тема ностальгії залишається актуальною і в цьому випадку, все ж вона звучить слабше, а основними мотивами повернення є:

- накопичення визначеної наперед суми грошей для конкретної мети (переважно для повернення боргів, навчання дітей, ремонту помешкання; часто купівля житла, рідше – відкриття власної справи);
- закінчення трудового контракту (офіційного чи напівлегального);
- поява прийнятної пропозиції роботи в Україні (у т. ч. відновлення роботи підприємства, на якому мігрант працював до виїзду).

Перед тими мігрантами, які прийняли рішення про повернення на батьківщину, постають психологічні виклики. Процес ресоціалізації українського трудового мігранта після повернення зазвичай проходить далеко не безболісно. Жоден із трудових мігрантів, навіть успішний «місіонер», не говорячи вже про «розчарованого», не застрахований від таких частих «ускладнень» процесу ресоціалізації, як самотність, брак упевненості у собі. Дратівливість, тяжкі переживання, безпорадність – такі стани є результатом так званого зворотного культурного шоку – особливого типу культурного переходу, що переживає людина після повернення на батьківщину.

¹⁹² Іванкова-Стецюк, О. Основні риси української трудової міграції / О. Іванкова-Стецюк, Р. Кісь // Міжнародний благодійний фонд «Карітас України». «BrainNet-Working». Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації : зб. мат-лів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація). – Львів : «Друкарські кунштики», 2010. – С. 188-189.

Здебільшого колишні трудові мігранти висловлюють жаль із приводу того, що їм важко «вписатися» в нове життя, віднайти в ньому для себе «соціальну нішу». З-поміж основних «шоків повернення» мігранти виділяють усвідомленняплинності часу. Адже повертаючись додому, вони здебільшого перебувають у полоні певних ілюзій: їм здається, що час на період їх відсутності якщо не зупинився, то не вплинув принципово на життя в цілому. Та реальність виявляється куди суворішою, ніж це уявлялося змученій ностальгією людині.

Дослідники виділили основні соціальні виклики, що постають перед особою, яка повернулася із заробітків. Насамперед – труднощі у реформуванні рольової структури сім'ї, налагодження взаємодії та відновлення емоційних стосунків із рідними. Адже для багатьох мігрантів стає повною несподіванкою, що за час їх відсутності маленький син чи донька перетворюються на дорослих людей і живуть, як зрештою й інші рідні та близькі, своїм життям; що домочадці навчилися успішно виконувати господарські функції й не відчують потреби в «помічниці» («помічників»), а тим паче не сприймають матір (батька) як наставника чи порадирика. Втім, і самі трудові мігранти (особливо жінки), які вже звикли тривалий час жити «без сімейних обов'язків», можуть також особливо не прагнути брати їх знову на себе.

Для колишнього трудового мігранта часто виявляється складно знайти роботу, адекватну його запитам і бажанням (освоювати нову професію – тим паче). Складно повернутися до попередньої професії, в якій людина себе не реалізовувала тривалий час: вакансії відсутні, професійні навички втрачено, старі знання забуто, не говорячи вже про набуття нових. Важливою умовою повноцінної реінтеграції трудового мігранта є його працевлаштування. Нерідко людям відмовляють у працевлаштуванні безпідставно, порушуючи їх конституційне право на працю. Особлива проблема в цьому контексті – «ейджизм»: особам «після сорока» відмовляють у працевлаштуванні навіть на низькооплачувані роботи, що не потребують кваліфікації. Щодо можливості відкриття власного бізнесу після повернення, то із цим є певні труднощі й організаційно-правового характеру, й такі, що знаходяться в кримінальному вимірі.

Процес повернення може відбуватися з певними труднощами правового характеру. Трудові мігранти часто відчують на собі зневажливе ставлення, починаючи від прикордонників (і «чужих», і «своїх»), адже бувають випадки грубого поводження з людьми на кордоні. Тривала відсутність одного з батьків може призвести і до несподіваних правових колізій. Так, повернувшись додому, трудовий мігрант (частіше батько) нерідко постає перед фактом, що юридично він уже не є батьком своїх дітей, бо в той час, коли він перебував на заробітках за кордоном,

його позбавили батьківських прав. Жінки приймають рішення подати до суду з різних причин: щоб отримати державну соціальну допомогу на дитину (без довідки з роботи обох батьків її отримати неможливо); продати нерухомість; виїхати з дитиною за кордон, наприклад на відпочинок (у цьому випадку необхідна письмова згода обох батьків).

Якщо людині потрібно поділитися своїми проблемами, мріями, сподіваннями, а поруч немає людей з подібним соціальним досвідом і статусом, вона відчуває себе «поза суспільством». У цій ситуації колишній мігрант входить у свою культуру як «прихований мігрант». З одного боку, він начебто виглядає як усі, однак його мислення і почуття є цілком відмінними від інших людей, навіть від його найближчого оточення. Він відчувається «чужим серед своїх»¹⁹³.

Значна кількість мігрантів після повернення привозять набутий досвід сучасного господарювання (насамперед у сфері обслуговування), сміливіше йдуть на запровадження інновацій і застосування нових технологій у виробництві продукції, вносять у побут нову культуру спілкування, зрештою вкладають зароблені фінанси в українські банки.

Складники набутого міграційного досвіду трудових мігрантів:

- адаптація до реальних умов ринкової економіки розвинених країн, насамперед ЄС;
- отримання необхідної «порції» позитивної та негативної інформації для «загартування» характеру / збільшення кількості психоневротичних розладів унаслідок негативного міграційного досвіду;
- набуття додаткових професійних навичок / часткова втрата професійних навичок;
- позитивний досвід застосування новітніх технологій, методів організації праці;
- розвиток підприємливості, сумлінності, самодисципліни;
- вміння виживати в екстремальних умовах / розлади здоров'я мігранта;
- виховання відповідальності за власну долю та добробут сім'ї / знецінення сімейних традицій;
- позбавлення споживацької психології та сліпої віри у державу як засіб для гарантованого забезпечення достатніми життєвими благами;
- засвоєння ринкової свідомості / руйнування взаємовідносин у сім'ях мігрантів;
- вивчення іноземних мов, розширення світогляду;

¹⁹³ Іванкова-Стецюк, О. Основні риси української трудової міграції / О. Іванкова-Стецюк, Р. Кісь // Міжнародний благодійний фонд «Карітас України». «BrainNet-Working». Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації : зб. мат-лів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація). – Львів : «Друкарські кунштики», 2010. – с. 200–214.

- розвиток взаєморозуміння між українцями й іншими народами / скептичне підозріле ставлення до оточуючих;
- формування толерантного ставлення до людей інших національностей¹⁹⁴.

Досвід трудової міграції жінок подібний до чоловічого, хоча і має свої особливості. Зважаючи на те, що сучасна трудова міграція суттєвіше, ніж усі попередні, представлена жінками, і що саме вони є основними носіями знань про українську ритуальну традицію, їх міграційний досвід може поступово видозмінювати національну культуру.

Однак українські мігранти, потрапивши в чужоетнічне середовище, спочатку переживали психологічне потрясіння, що називається «культурний шок». Цей феномен включає у себе напруження (психологічні умови пов'язані з процесом адаптації до нових умов); почуття «загубленості» чи втрати; почуття «відкинутості», «відштовхненості»; збій у ролях, цінностях, самоідентифікації; несподівану тривогу (як результат усвідомлення відмінності в етнічній культурі, способі життя); почуття неповноцінності (від безсилля взяти під свій контроль поведінку в новому середовищі). У психологічному плані міграція, переїзд із одного місця проживання в інше означає суттєві зміни в особистісному «Я». Особливо гостро відчували та переживали «культурний шок» українські мігранти на початковому етапі виїзду на роботу за кордон. Умовно це 90-ті рр. XX ст. – 2000–2002 рр. XXI ст. – час, коли відбулися перші хвилі легалізації українських трудових мігрантів у країнах їх перебування. До психологічних проблем додавалися труднощі, пов'язані із входженням у нову імміграційну реальність (незнання мови країни перебування, пошук місця праці, гідна оплата) і незаконним перебуванням. Другий період (після 2000 рр.) в історії трудової міграції найвідкритіший і найвиразніший. Це етап визрівання нової української діаспори: відкриття українських шкіл, крамниць, ресторанів, заснування товариств, спілок, україномовних видань тощо.

Працюючи за кордоном, жінки, крім виснажливої праці, брали (активну чи часткову) участь у житті української громади. Робота в українських організаціях, що були організовані трудовими мігрантами й повільно вибудовували нову діаспорну спільноту, могла бути різноманітною – це і участь / керування церковним хором або дописування до українських видань, їх розповсюдження, організація свят і урочистостей із приводу національно-державних свят тощо. Участь трудових

¹⁹⁴ Полтар, Г. Соціальне і національне сирітство як наслідок еміграції / Г. Полтар; уклад. І. М. Ключковська, Н. О. Гумницька // Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства : зб. наук. статей і виступів за матеріалами «круглих столів». – Львів : МІОК Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – С. 123–127.

мігрантів у житті спільноти стимулює «діяльне українство», активне усвідомлення своєї національної культури, що є достатньо «конкурентоспроможною» поряд із культурами Італії, Іспанії, Португалії, де перебуває велика кількість наших співвітчизників. Опитані респонденти, що мали досвід трудової міграції та повернулися в Україну, підкреслюють особливу урочистість богослужінь (здебільшого УГКЦ) на Великодні свята, у Квітну неділю та зацікавленість ними з боку місцевих мешканців. Свідченням цього може бути уривок інтерв'ю з пані Марією: «Красиві Великодні свята наші українські... Знаєте, як мене вразила Паска: ми, як і в дома, стоїмо у дві шеренги. А іспанці нас оточили, заглядають, і дорослі, і діти – всі заглядають у наші кошики, що там таке ми святимо. Яка то краса. Усі наші чоловіки у вишиваних сорочках, і жіночки, і діти в українському вишиваному, то така краса... Я так захотіла блузи вишиваної, я так загорілася... А отці файно службу правили. Там лави є, а коли отець розпочинав службу, ми тримали дві хоругви, обкладали квітами образи, дві фігурки Богородиці. І все це відбувається так далеко, на чужині, а люди до всього пристосовуються... Ну, то незабутня краса»¹⁹⁵.

Окрім відвідування храму, участі в богослужіннях українські трудові мігранти мали змогу здійснювати екскурсії, подорожі, паломництво до відомих у всьому світі чудодійних місць, куди з України вони ніколи б не дісталися.

Зорганізовані в українські спільноти, трудові мігранти, відзначали релігійні та національні свята, визначні історичні дати, зокрема Різдво, Водохреща, Великдень, святого Миколая, свято Матері, Шевченківські роковини, День Незалежності, літературні дати, були активними учасниками мітингів, виборів Президента України у 2004 р. Прикладом дієвої національної позиції та глибокої національної свідомості є праця спільноти трудових мігрантів м. Болонья (Італія), що віднайшли сліди визначних українців у Італії. Зокрема, ректора Болонського університету Юрія Дрогобича, який у XV ст. викладав математику й астрономію; композитора Максима Березовського, який у XVIII ст. вчився в Болонській академії-філармонії, і тепер йому встановили меморіальну дошку; композитора Дмитра Бортнянського, галичан – учасників Першої світової війни¹⁹⁶.

Наведені приклади діяльності українських громад трудових мігрантів тільки підтверджують те, що релігійна свідомість в українців нерозривно пов'язана з національною (в домодерну добу саме релігійність або конфесійна приналежність часто були тотожними з етнічною прина-

¹⁹⁵ Записано Годованською О. М. у травні 2008 року с. Гостинцеве Мостиського р-ну, Львівської обл. від пані Марії П., 1952 р. н.

¹⁹⁶ Пронюк, О. Під арками. З життя української громади Болоньї 2003–2006 рр. / О. Пронюк. – Івано-Франківськ: «СІМІК», 2009. – 464 с.

лежністю, нині ж релігійність є важливим маркером національної ідентичності українських трудових мігрантів), а священники провадять не тільки душпастирську роботу, а й виконують роль провідників у національному житті трудових мігрантів у країнах їх перебування.

Після повернення і труднощів реінтеграції жінок-мігранток варіанти розвитку їх життєвої стратегії можуть розгортатися або шляхом активної громадської життєствердної позиції (умовно назвемо «громадське/мігрантське лідерство»), або латентного «мігранта назавжди» «чужого серед своїх» (умовно назвемо його «латентне мігранство»). Це тоді коли досвід трудової міграції, особливо такі його складники, як толерантне та відкрите ставлення до людей інших національностей; розуміння людей; розширення світогляду, широта уявлень, знань, інтересів, важко «вписати» в існуючу культуру спілкування і ставлення до інших українського суспільства. Латентність і складність у сприйнятті досвіду трудової міграції тільки посилюють стан колишнього мігранта, який названо «цвинтарем невиражених емоцій».

Підтвердження активної громадської позиції колишніх мігрантів маємо на прикладі діяльності вже згаданої спільноти трудових мігрантів м. Болонья. Після повернення в Україну її ініціативних членів у м. Івано-Франківську самоорганізувалася спільнота «Pieta», що надає допомогу та комплексну підтримку колишнім мігрантам (у випадку важкої хвороби, складної ситуації у сім'ї тощо) і провадить активну громадську та інформаційну роботу, щоб допомогти трудовим мігрантам повернутися та інтегруватися в українське суспільство.

В обох випадках (шлях «громадського/мігрантського лідерства» чи «латентного мігранта») досвід трудової міграції суттєво видозмінює і саму особу, і її соціальну та національну культуру. А в цілому досвід трудової міграції поступово видозмінює українську національну культуру.

Разом з тим залишається відкритим питання: «Чи готове українське суспільство прийняти і «вписати» міграційний трудовий досвід своїх співвітчизників?». Дослідниця, експерт із питань міграційних потоків Олена Малиновська так визначає ситуацію, за якої виникає національне сирітство: коли переваги, набуті за кордоном, на батьківщині оцінюються негативно, коли є страх повернутися і страх повернення своїх співвітчизників, коли влада згадує про мігрантів лише у зв'язку із потребою поповнення бюджету¹⁹⁷. Звичайно, відповідь на поставлене

¹⁹⁷ Малиновська, О. Декілька міркувань про національне сирітство / О. Малиновська; уклад. І. М. Ключковська, Н. О. Гумницька // Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства : зб. наук. статей і виступів за мат-лами «круглих столів». – Львів: МІОК Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – С. 97–101.

запитання потребує окремого міждисциплінарного дослідження. Тут тільки зазначимо, що один зі способів подолання національного сирітства й одночасно часткова відповідь на озвучене питання – це визнання і позитивне сприйняття досвіду трудової міграції, що може реалізуватися у спосіб публікацій зібрань свідчень українських заробітчан. Це були б автентичні документальні свідчення міграції та цілого історичного періоду, що водночас зможуть допомогти виділити індивідуальний досвід, а не зводити схематично всю новітню міграцію під один знаменник. Адже, на моє глибоке переконання, сьогодні нам просто необхідно якомога чесніше, «дзеркальніше» відбивати «часткові правди» трудових мігрантів.

МІГРАЦІЙНО-ВІЗОВА СИТУАЦІЯ У ДЗЕРКАЛІ ЗМІ

ПАРХОМЕНКО НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА,
*викладач кафедри політології та соціології
Київського національного університету
технологій та дизайну (КНУТД)*

Метою дослідження, результати якого тут представлені, є аналіз специфіки висвітлення в українському інформаційному просторі окремих найрезонансніших аспектів міграційної та візової тематики. Основними завданнями при дослідженні цієї теми були такі:

- опис загальної присутності тематики в медіапросторі;
- визначення особливостей презентації та внутрішньотематичного поділу цієї проблеми у ЗМІ;
- характеристика змістовного наповнення публікацій на найрезонансніші теми.

Об'єкт дослідження – статті в періодичних друкованих та інтернет-виданнях, а також сюжети теле- та радіопрограм за період з 1 червня по 1 вересня 2011 року. До вибірки залучені матеріали найтиражніших українських суспільно-політичних і ділових видань, основні регіональні видання та найвідвідуваніші (з урахуванням певної умовності відповідних рейтингів) інтернет-ЗМІ¹⁹⁸.

Трудова міграція та візи

Однією з причин, з якої перспективи скасування візового режиму між Україною та Європейським Союзом залишаються невизначеними, є побоювання нової хвилі трудової міграції. Через це фактично в будь-якій публікації на тему зовнішньої трудової міграції українців ідеться й про візові проблеми. Причому найчастіше не в широкому сенсі (наприклад щодо гіпотетичного впливу скасування віз на можливість виїзду на заробітки), а в більш прикладному (у вигляді практичних порад щодо отримання візових запрошень, попередження про випадки шахрайства у цій сфері, описів досвіду конкретних людей).

Тижневик «Дзеркало тижня. Україна» серед порад трудовим мігрантам виокремив питання оформлення віз¹⁹⁹. Автори публікації рекомендують не користуватися послугами шахраїв, а персонально звертатися до консульств із документами, необхідними для відкриття робочої

¹⁹⁸ Варто пам'ятати, що згідно з українським законодавством більшість інтернет-видань не має статусу засобів масової інформації.

¹⁹⁹ *Трудова міграція без шахрайства // Зеркало недели-Україна. – 2011. – 23 лютого.*

візи. «Иногда мошенники предлагают открыть сначала туристическую шенгенскую визу, а рабочую визу обещают сделать в стране назначения. Эта схема не работает, поскольку цель поездки должна соответствовать типу визы», – застерігає автор статті. Подібні публікації регулярно з'являються в регіональній пресі. Наприклад, «Львівська газета» розмістила поради охочим працевлаштуватися за кордоном від експерта Центру консультування мігрантів Максима Філяка²⁰⁰. У загальних рисах вони повторюються багатьма спеціалістами і зводяться до того, що потенціальному мігранту варто уважно вивчити вимоги відповідного консульства та особисто підготувати документи. У пресі наводяться приклади, коли трудовий мігрант слідував таким рекомендаціям – і віза обходилася дешевше за пропоновану посередниками²⁰¹. Не бракує також описів негативного досвіду, коли взаємини з візовими шахраями призводили до того, що заробітчанин потрапляв у кримінальні історії²⁰².

Діяльність візових посередників спробувала дослідити газета «Сегодня» на прикладі діяльності різноманітних фірм, представники яких пропонують свої послуги біля польського консульства у м. Львові. На думку журналіста видання, «взять кого-то за торгівлю візами складно: для цього нужно либо поймать на горячем, либо задержать по заявлению от неких пострадавших, но никто из заробитчан таких заявлений, понятное дело, не пишет»²⁰³.

Попри те, що на заробітки до країн ЄС масовіше виїждять мешканці західних областей, заробітчанська тематика присутня й на сторінках місцевих медіа південно-східних областей. Зокрема, запорізька газета «Перекур» зазначає, що серед жителів цього міста дедалі популярнішими стають поїздки на роботу до Республіки Польща. «В последнее время запорожцы все чаще оформляют рабочие визы в эту страну»²⁰⁴, – пише видання.

У загальнонаціональних ЗМІ влітку 2011 року трудова міграція до Польщі згадувалася у зв'язку з випадками візового шахрайства самих заробітчанин. Певна частина тих, хто отримав візи із правом роботи у цій країні, скористалися ними для виїзду на заробітки до інших, заможніших європейських країн²⁰⁵. Варто зауважити, однак, що відсутня будь-

²⁰⁰ *Праця за кордоном: обережність понад усе!* // Львівська газета. – 2011. – 28 липня.

²⁰¹ *Чоловіків-доярів наймають на ферми в Європі* // Газета по-українськи. – 2011. – 30 серпня.

²⁰² *Сучасний раб коштує від пляшки горілки і до кількох сот доларів* // Віче (Волинська обл.). – 2011. – 16 червня.

²⁰³ *Віза быстро. 300 баксов* // Сегодня. – 2011. – 02 сентября.

²⁰⁴ *Право на труд все тяжелее получить* // Перекур. – 2011. – 23 июня.

²⁰⁵ *Украинцы обманом получают польскую визу, чтобы работать в Германии* // Комсомольская правда в Украине. – 2011. – 13 августа; *Дозволили працювати в Польщі. Іду в Англію* // Експрес. – 2011. – 19 серпня.

яка чітка статистика щодо того, скільки українців ввели в оману польські консульства. Є підстави вважати, що кількість подібних гастарбайтерів не є надто значною. Окрім того, як свідчить практика, подібні зловживання неможливі без участі громадян країн ЄС. У ЗМІ час від часу з'являються повідомлення про затримання таких осіб²⁰⁶.

Показово, що українські видання навіть не намагаються детально перевіряти інформацію, яка з'являється за кордоном, а просто ретранслюють її. Першоджерелом інформації про українських заробітчанин, які з польськими візами їдуть далі на Захід, була публікація в «Газеті виборчій»²⁰⁷. Однак польська газета не стверджувала, що таке явище є масовим (як це передали в Україні)²⁰⁸, а лише навела три приклади, коли польські прикордонники виявили подібних порушників. Проте найпарадоксальнішим є те, що на сторінках одного й того ж видання можуть з'явитися й алармістські передруки щодо зловживань заробітчанин, і рекомендації, як найефективніше порушувати візове законодавство. «Если надумаете сейчас ехать на сельхозработы за границу, то стоит оформлять польскую рабочую визу. Во-первых, ее можно оформить за 3 недели (тогда как на получение визы в ту же Финляндию у вас уйдет где-то полтора месяца), – советует Сергей Шрамов, исполнительный директор рекрутинговой компании «Олбл». – Во-вторых, она дает возможность находиться в шенгенских странах 90 дней. То есть с ней вы можете поехать на работу в Финляндию или Голландию (там, в отличие от Германии, не требуется разрешение на работу). Но учтите! Вам придется ехать через Польшу и вместе с паспортом всегда держать приглашение на работу. Вас в любой момент может остановить пограничник или полицейский и выяснить, на каком основании вы находитесь в стране»²⁰⁹, – таку пораду розмістила на своїх шпальтах газета «Сегодня». А в сюжеті телеканалу «Інтер» колишній студент розповідав, як він улаштувався на роботу, отримавши туристичну візу до Швеції, та рекомендував цю схему як напівлегальну²¹⁰.

²⁰⁶ В Польше задержан фермер, регистрировавший фальшивый приглашения для украинцев // ForUm. – 2011. – 24 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.for-ua.com/world/2011/06/24/175750.html>; *Торгував* українцями з Волині й Донеччини під дахом німецької поліції // Віче. – 2011. – 21 липня.

²⁰⁷ *Polska wiza, ale praca za euro* // Gazeta Wyborcza. – 2011. – 11 серпня.

²⁰⁸ СМІ: Українці получают польские визы для нелегальных поездок в другие страны Шенгена // Корреспондент. – 11.08.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/events/1249832-smi-ukraincy-poluchayut-polskie-vizy-dlya-nelegalnyh-poezdok-v-drugie-strany-shengena>; *Українці обманюють Польшу, чтобы пробраться в Западную Европу* // Обозреватель. – 2011. – 11 августа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/politics/ukraintsyi-obmaniyayut-polshu-chtobyi-probratsya-v-zapadnuyu-evropu.htm>

²⁰⁹ *Как заработать на урожае* // Сегодня. – 2011. – 11 июля.

²¹⁰ *Украинские студенты летом стремятся выехать на заработки за границу* // Интер: Подробности. – 2011. – 14 июня.

Візове крутіїство українських заробітчач називалося серед причин, з яких в українців виникли проблеми з візами, виданими польськими консульствами, під час перетину кордону з Угорщиною²¹¹. Складно стверджувати, наскільки слушним є таке припущення. Адже, хоча проблему і вдалося вирішити²¹², причину парадоксальних дій угорських прикордонників²¹³, які не впускали до країни осіб із дійсними шенгенськими візами, так і не було названо.

Не можна сказати, що журналісти під час підготовки матеріалів на цю тему не звертаються до експертів, які досліджують проблеми трудової міграції. Інша справа, що в експертному середовищі немає єдності щодо окремих її аспектів; а окремі спеціалісти продукують доволі ризиковані прогнози, яким своєю чергою «акули пера та мікрофона» надають дедалі апокаліптичнішого характеру. Так, у програмі новин української редакції «Русского радио» оцінки, висловлені керівником соціологічної служби Центру Разумкова, виглядали так: «Биченко вважає, що скасування віз до Євросоюзу спровокує взагалі небачену міграцію. Українців уже зараз дуже цінують у Європі за високу кваліфікацію, невибагливість і приблизне дотримання загальних європейських правил поведінки. І лише складнощі при отриманні робочої візи стримують більшу частину дорослого населення України від пошуку щастя на Заході»²¹⁴. Для порівняння, газета «Голос України» наводить пряму цитату з виступу соціолога, з якої випливає, що він висловився дещо м'якше: «Якби отримати трудову візу було легко, масштаби міграції могли б значно збільшитися»²¹⁵.

Оцінки Биченка прозвучали під час спільної прес-конференції з директором Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України Еллою Лібановою. Нею було зроблено дещо інші акценти, тож не дивно, що окремі видання «щедріше» цитують їх. На думку цього експерта, актуальною проблемою є не поява нових мігрантів, а втрата для України тих, хто вже виїхав і не може підтримувати контакти з батьківщиною з причини візового режиму. «Таких, що працюють там понад 10 років і не втрачають українського громадянства, близько 3 мільйонів. Вони не повертаються, бо мають складнощі

²¹¹ *Украинцев* защитят от проблем с шен геном // Сегодня. – 2011. – 17 августа.

²¹² *У украинцев*, пересекающих венгерскую границу с визами, выданными польским посольством/проблем больше не будет // Факты и Комментарии. – 2011. – 06 августа.

²¹³ *Угорці* демонструють упередженість до України та Польщі? // УНІАН – Культура. – 2011. – 20 серпня.

²¹⁴ *Трудові* мігранти не повертаються з Євросоюзу // Русское радио: Новини. – 2011. 12 серпня.

²¹⁵ *Заробітчачи* надсилають на Батьківщину щороку два мільярди євро // Голос України. – 2011. – 13 серпня.

з отриманням робочої візи і в'їздом у країни Євросоюзу»²¹⁶, – вважає вона.

Тема візової завіси як причини втрати мільйонами українців зв'язку з рідною країною та розірваних унаслідок цього родин час від часу порушується на сторінках друкованих видань. Щоправда, найчастіше йдеться про абстрактні заклики до влади посприяти вирішенню проблеми. Як приклад можна навести публікацію в газеті «Демократична Україна», автори якої пропонують працівникам Міністерства закордонних справ «подбати про те, аби спростити перетин кордону. І найважливіше: наші мігранти приїжджали б на батьківщину частіше, якби процедура отримання віз до країн Євросоюзу була б не такою обтяжливою, якби було запроваджено безвізовий режим для українців»²¹⁷.

Вплив візового режиму на туристичний бізнес

Загальновідомо, що складнощі з отриманням шенгенських віз значно ускладнюють життя українським туристам і завдають збитків туроператорам. Цього року була оприлюднена статистика, згідно з якою загальний обсяг втрат європейського туристичного бізнесу від візового режиму становить понад 1 млрд євро²¹⁸. Складно вирахувати, яка частина цієї суми утворилася внаслідок того, що до європейських країн не поїхали туристи саме з нашої країни, однак вона може бути достатньо великою. Особливо помітні втрати мають невеликі країни, що межують з Україною (Словаччина, Угорщина). Ця тема є найболючішою для Закарпаття та Галичини. Наприклад, ужгородська газета «Старий замок Паланок» акцентує увагу на тому, що від спрощення процедури видачі туристичних віз виграли б не тільки українці – цього ж хотіли б і словацькі бізнесмени та турфірми²¹⁹. А тернопільська «РІА-плюс» стверджує, що мешканці цієї області зацікавлені не тільки у виїзді за кордон на роботу, а й у поїздках на різні мистецькі фестивалі до сусідніх країн. Але «перш ніж вирушати на фест, треба йти у консульства за візами. Це дещо відбиває бажання їхати в сусідні Польщу, Угорщину тощо»²²⁰, – пише видання.

Утім, загальну тональність публікацій із цієї тематики можна визначити, скоріше, як оптимістичну. Адже влітку 2011 р. відбулися пев-

²¹⁶ *Три мільйони* заробітчан не повернулися додому // Газета по-українськи. – 2011. – 23 серпня.

²¹⁷ *Євросирітство* по-українському // Демократична Україна. – 2011. – 02 вересня.

²¹⁸ *Визовий* режим Європи отпугивает 21 % туристов и приносит туроператорам 1 млрд евро потерь // РБК-Украина. – 2011. – 25 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/digests/show/vizovyiy-rezhim-evgoru-otpugivaet-21-turistov-i-prinosit-24062011173700>

²¹⁹ *Закарпатці* їздили з Президентом і домовилися про бізнесову співпрацю зі словацькими колегами // Старий Замок Паланок. – 2011. – 23 червня.

²²⁰ *Це – грандіозно*, але треба візи...// РІА-плюс, – 2011. – 22 червня.

ні зміни на краще, і пересічному туристові стало легше отримати візу до раніше вкрай «суворих» країн – Греції та Іспанії. Керівники туристичних агентств наполегливо переконували журналістів, що проблеми з оформленням віз до цих країн – у минулому. Наприклад, газета «Факты и комментарии» навела слова одного з менеджерів турфірми, яка стверджувала, що це раніше складно було оформити іспанську візу, «но сейчас визы открывают нормально, как и в других посольствах, а потому и туристический поток в Испанию увеличился»²²¹. Ця метаморфоза видається ще більш вражаючою особливо зважаючи на те, що, за твердженнями учасників туристичного ринку, раніше іспанське посольство відмовляло у візах навіть за наявності усіх належних документів та ігнорувало прохання пояснити причини відмов. «В 2007, 2008 и 2009 годах испанское посольство было самым худшим. Сейчас поменялось руководство, многих уволили и работу наладили»²²², – впевнений керівник відомої туристичної компанії «Феерія» Ігор Захаренко.

Аналогічна ситуація склалася і щодо грецького посольства, сумнозвісного не тільки з кількості відмов, а й завдяки кільком скандалам, пов'язаним із брутальною поведінкою консульських працівників. «О плодотворном сотрудничестве туроператоров и консульств Греции в Украине говорит и тот факт, что, по данным министра культуры и туризма Греции Павлоса Геруланоса, количество визовых отказов украинцам в этом году сократилось до 1 %. Все это позволило Греции, чью доходную часть бюджета на треть формирует туристическая отрасль, уже в этом году на 10 % увеличить поток туристов из Украины»²²³, – відзначає газета «Экономические известия».

Українські ЗМІ достатньо детально висвітлювали візит грецького міністра культури й туризму, що відбувся в липні. Резонанс викликали його слова, що «греческая сторона в первую очередь стремится рассмотреть и реализовать все возможности, которые предоставляет европейское законодательство в пределах юридической базы Шенгенского договора. Это основное: надо сначала определить, какие возможности может предоставить Шенгенское соглашение для облегчения получения виз»²²⁴. На центральних телеканалах з'явилися відповідні телесюжети, неодмінною деталлю яких було акцентування уваги на тому,

²²¹ *Обеспеченные* любители экзотического отдыха платят 700 дол. США, чтобы пожить недельку в шалаше прямо в чаще тропического леса // Факты и Комментарии. – 2011. – 17 июня.

²²² *Украинцам* стали чаще выдавать шенгенские визы // Труд в Украине. – 2011. – 26 августа.

²²³ *Что для Греции* плохо, то туристу – хорошо // Экономические известия. – 2011. – 26 июля.

²²⁴ *Греция* хочет облегчить доступ для украинских туристов / министр П. Геруланос // Украинформ. – 2011. – 15 июля.

що українські туристи, які планують відвідати Грецію, тепер не зустрічають перешкод²²⁵.

Варто зауважити, що деякі видання подали інформацію про лібералізацію візової практики південноєвропейськими країнами з погано прихованою зловтіхою. Адже занадто очевидною є причина цих змін – економічна криза, що вразила країни. «Вследствие потрясшего Грецию экономического кризиса и народных волнений тамошние бюрократы вынуждены были не только упростить получение виз для украинцев, но и снизить цены»²²⁶, – наголосила «Комсомольская правда в Украине».

Поліпшення ситуації з отриманням віз у консульствах окремих країн, втім, лише частково змінює загальну, доволі сумну картину. Наприклад, журналісти газети «Голос України» розповіли історію своїх невдалих спроб за допомогою туристичного агентства отримати візи для поїздки в Чехію. За словами авторів публікації, «оформити туристичну візу самотужки практично нереально – для цього доводиться звертатися до туристичних агентств, що оформлюють «перепустку на Захід» за додаткові гроші. Хоча й турагентство не гарантує того, що вам вдасться виїхати за кордон»²²⁷.

Насправді турфірми не лише не гарантують отримання візи, а і, як стверджує львівська газета «Експрес», свідомо беруть участь у шахрайстві. На конкретних прикладах видання проілюструвало твердження, що «платячи турфірмі за послуги в оформленні шенгенської візи, чималі гроші можна витратити даремно»²²⁸. Цій темі, надавши слова і представникам туріндустрії, і експертам, присвятила окрему програму ТРК «Ера»²²⁹. На жаль, у ситуації коли практика консульств різних країн Шенгену продовжує відрізнятися, а вимоги до документів – змінюватися, турфірми можуть достатньо успішно самовиправдовуватися, перекладаючи провину за свої недопрацювання на дипломатів²³⁰.

Тема «візи і туризм», зі зрозумілих причин, найактивніше потрапляє у фокус уваги мас-медіа в період літніх відпусток. Ризикнемо припустити, що ці публікації/телесюжети мають достатньо обмежену цільову аудиторію. Адже для значної частини українців поїздки до за-

²²⁵ Наприклад: *Схильні економити на відпочинку українці відкривають нову традицію // 1+1: ТСН*. – 2011. – 01 липня.

²²⁶ *Можно ли сэкономить на чужих проблемах? // Комсомольская правда в Украине*. – 2011. – 17 июня.

²²⁷ *Випробування візами // Голос України*. – 2011. – 16 червня.

²²⁸ *Візове шахрайство // Експрес*. – 2011. – 28 липня.

²²⁹ *І гроші втратиш, і паспорт заберуть – у турфірм свої закони // ТРК «Ера»: Ера бізнесу*. – 2011. – 22 червня.

²³⁰ *Відпочити за кордоном без проблем легко хіба що маститому правнику // UBR: Головне за тиждень*. – 2011. – 26 червня; *Туристам не варто боятися штампів про повернення у закордонних паспортах // Рідне місто (Черкаси)*. – 2011. – 10 серпня.

можних країн ЄС утруднені не тільки візовим бар'єром, а й банальним браком коштів.

Проблеми організації роботи консульств і візових центрів

Твердження, що для українців ЄС починається з консульства, що видає візу, а ставлення у ньому свідчить більше, ніж заяви про зближення²³¹, вже стало спільним знаменником для публікацій, у яких висвітлюється поточна робота дипломатичних представництв. Ситуація у цій сфері змінюється, однак загальна тенденція залишається сталою: принаймні у «дзеркалі ЗМІ» можна побачити в основному негативне відображення.

Скандали довкола діяльності консульств виникають перманентно. Зокрема й улітку 2011 р. їх було кілька. Найбільший резонанс отримало чергове оприлюднення інформації про вимогу окремих диппредставництв до аплікантів відмічатися після повернення та/або залишати в заставу документи або гроші. Про існування цієї практики нагадала громадська ініціатива «Європа без бар'єрів»: більшість повідомлень у ЗМІ вийшли з посиланням на опитування, проведене цією організацією. «Організатори моніторингу зауважили посилення тенденції додаткового контролю в посольствах ЄС: тут і вимога відмітитися після повернення з-за кордону, і застава (іноді йдеться про 1000 євро)»²³².

Коментарі експертів, оприлюднені українськими медіа із цього приводу, були не одноставні. Зокрема, якщо експосол України у США Юрій Щербак заявив, що «это бессмыслица советских времен, ужасный нонсенс» та підтвердив, що проблему можна розглядати в контексті порушення прав людини²³³, то виконавчий директор Української Гельсінської спілки з прав людини Володимир Яворський подібного порушення у даному випадку не бачає²³⁴. Аналогічної думки дотримувалися і опитані газетою «Сегодня» правники. «Если они дают визу, они же и устанавливают правила»²³⁵, – цитує видання слова юриста Олега Веремеєнка.

Водночас у пересічних українців повідомлення про чергові ускладнення візового режиму викликали обурення: в публікаціях і телесюжетах на цю тему постійно зустрічаються твердження про те, що багато

²³¹ Ми і Шенген // Український тиждень. – 2011. – 05 серпня.

²³² Наприклад: *Країни ЄС посилили вимоги для надання віз українця* // УР-1: Новини. – 2011. – 27 липня; *Хочеш візу – готуй заставу* // Експрес. – 2011. – 29 липня.

²³³ *Експерт: требование об отчете после визита в Европу пахнет совком* // Обозреватель. – 2011. – 19 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/politics/scherbak-trebovanie-k-ukraintsam-otchityivatsya-ovozvraschenii-iz-evropyi-bessmyslitsa.htm>

²³⁴ *Віза під заставу* // Демократична Україна. – 2011. – 29 липня.

²³⁵ *Приехал из Европы – отчет в посольство* // Сегодня. – 2011. – 23 июля.

аплікантів сприйняли вимогу «звітувати» у посольствах після повернення з поїздки як спосіб додаткового пониження. «Последнее новшество, которое возмутило практически всю страну, – требование по возвращении из ЕС прийти в консульство, выдавшее визу, и тем самым показать, что ты действительно вернулся на родину. Украинцы считают эту процедуру унижительной»²³⁶, – так описала ситуацію дніпропетровська газета «Днепровская правда». У такому ж світлі висвітлювали проблему й українські телеканали. Лідером з кількості звернень до неї є телеканал «1+1»²³⁷.

Те, що порушена тема є «важливою та актуальною», вирішили українські версії російських видань. Усі вони розмістили розлогі публікації на цю тему²³⁸. Але якщо ці видання акцентували увагу на «емоційному» складнику конфлікту, то друкований орган КПУ «Коммунист» скористався вказаною темою для чергового оприлюднення вимоги запровадити візовий режим для громадян Євросоюзу²³⁹. «Украина должна ввести визовый режим со странами Евросоюза, что станет достойным ответом на ужесточение требований по получению виз для граждан Украины. <...> Если отдельные государства ЕС не уважают граждан Украины, то мы должны отреагировать адекватно и продемонстрировать свою позицию по данному вопросу», – цитує газета слова народного депутата від Компартії Ігоря Алексеєва.

Вимогами «відмічатися», однак, новаторство в роботі окремих дипломатичних представництв не обмежилось. Українців змушували надавати документи та довідки, що їх неможливо отримати у законний спосіб. Зокрема, йдеться про вимогу посольства Швейцарії до аплікантів приносити оригінал трудової книжки²⁴⁰. Відповідно до українського законодавства трудова книжка є документом суворої звітності, зберігається у відділі кадрів підприємств і видається працівнику тільки після звільнення. Розголос у ЗМІ, що отримала ця історія, дозволив доволі оперативно вирішити це питання: швейцарське посольство зняло цю вимогу²⁴¹. Водночас, як легко можна зрозуміти зі змісту коментарів

²³⁶ *Євросоюз* решил контролировать украинцев // *Днепровская правда*. – 2011. – 05 августа.

²³⁷ *Сподівання* Президента, що за рік візи до ЄС будуть не потрібні, поки що не справджуються // 1+1: ТСН. – 2011. – 21 липня; *Штатм* у навантаження до візи // 1+1: ТСН. – 2011. – 31 липня.

²³⁸ *Кто* не пускает Украину в ЕС? // *Комсомольская правда в Украине*. – 2011. – 29 июня; *Европейское бремя* // Аргументы и Факты (Украина). – 2011 – 21 июля; *Добро пожаловать*, или посторонним вход запрещен? // Московский комсомолец в Украине. – 2011. – 03 августа.

²³⁹ *ЕС* унижает украинцев // *Коммунист*. – 2011. – 05 августа.

²⁴⁰ *В Швейцарию* – лишь с трудовой // *Сегодня*. – 2011. – 22 августа.

²⁴¹ *Швейцария* упрощает визовый режим для Украины // *FromUA*. – 2011. – 23 августа [Електронний режим]. – Режим доступу : <http://www.from-ua.com/news/13be2381dea3e.html>

інтернет-користувачів під інформаційними повідомленнями на кшталт «Консули країн ЄС повідомили, що діють у межах візового кодексу»²⁴², словам європейських дипломатів мало хто вірить, оскільки занадто багато фактів свідчить про протилежне. Так само, як і словам вітчизняного МЗС, який стверджує, що йдеться не про систематичну дискримінацію, а лише про якісь «окремі випадки»²⁴³.

Окрім публікацій із висловленням обурення, преса (особливо регіональна) відреагувала на ситуацію ще й появою статей із практичними рекомендаціями щодо того, як можна подолати бюрократичну завісу, та рейтингами «дружніх до заявника» консульств²⁴⁴. Щодо останнього, то «першоджерелом» для більшості публікацій на цю тему стали підрахунки, здійснені журналістами порталу *Delo.ua* на підставі даних Генерального директорату з питань юстиції, свободи та безпеки Єврокомісії²⁴⁵.

Не зникають із фокусу уваги ЗМІ й візові центри. Йдеться про широкий спектр проблем: від доступу фірм-посередників до персональних даних громадян²⁴⁶ до некомпетентності персоналу цих центрів²⁴⁷ і створення ситуації, коли українцям доводиться переплачувати за візу. За оцінкою експерта Центру Разумкова Валерія Чалого, українці викладають близько 50 млн євро за шенгенські візи за рік²⁴⁸. Водночас послуги візових центрів збільшують витрати апліканта удвічі. Вітчизняному МЗС навіть довелося через пресу пояснювати, що центри не мають права вимагати за свої послуги понад 30 євро²⁴⁹.

²⁴² Наприклад. див. : *Консулы стран ЕС заверили МИД, что не требуют от украинцев лишних документов // Кореpondент. – 2011. – 28 июля [Електронний режим]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1244504-konsuly-stran-es-zaverili-mid-chto-ne-trebuyut-ot-ukraincev-lishnih-dokumentov>*

²⁴³ *От украинцев требуют регистрироваться в посольствах по прибытии из стран ЕС лишь в исключительных случаях / МИД // Интерфакс-Украина. – 2011. – 27 июля.*

²⁴⁴ *Подводные камни общения с европейскими консульствами // 20 хвилин (Житомир). – 2011. – 13 июля ; Шенгенська віза – терпіння та гроші // Коло (Полтава). – 2011. – 14 липня ; В посольствах каких стран Европы украинцам проще всего получить шенгенскую визу // Delo.ua. – 2011 01 dthtcyz [Електронний режим]. – Режим доступу : [http://delo.ua/business/v-posolstvah-kakih-stran-evropy-ukraincam-prosche-vsego-poluchit-163703/](http://delo.ua/business/v-posolstvah-kakih-stran-evropy-ukraincam-prosche-vsego-poluchit-shengen-skuyu-vizu)*

²⁴⁵ *Франция – лидер по выдаче шенгенских виз среди всех стран Европы. – 2011. – 30 августа [Електронний режим]. – Режим доступу : <http://delo.ua/lifestyle/francija-lider-po-vydache-shengenskih-viz-sredi-vseh-stran-evropy-163561/>*

²⁴⁶ *Персональные данные, которые украинцы отдают визовым центрам, хранятся... в Индии // Багнет. – 2011. – 23 июня [Електронний режим]. – Режим доступу : <http://www.bagnet.org/news/scout/defence/2011-06-23/138253>*

²⁴⁷ *Эксперты: визовые центры ухудшают качество консульских услуг // FromUA. – 2011. – 16 июня [Електронний режим]. – Режим доступу : <http://www.from-ua.com/news/d1736e41129ca.html>*

²⁴⁸ *Угода про спрощення віз не виконується повною мірою / В. Чалий // 5 канал: Час. – 2 серпня.*

²⁴⁹ *Каждый гражданин, с которого в визовом центре за посреднические услуги просят больше 30 евро, должен знать, что его обманывают // Факты и Комментарии. – 2011. – 27 июля.*

Утім, попри критику, дедалі більше посольств країн ЄС звертаються до послуг посередників. Найбільший резонанс викликало оголошення про наміри зробити це польською амбасадом: велика кількість журналістів висловила занепокоєння з того приводу, що це рішення лише ускладнить процедуру отримання візи²⁵⁰. «У тих, хто вже встиг скористатися послугами візових центрів, відгуки про їхню роботу неоднозначні. Черги справді ліквідовані, але і без непорозумінь не обходиться», – повідомив інформаційний «24 канал»²⁵¹.

Увага до змін у практиці роботи консульств Республіки Польща – не випадкова. Ця країна залишається лідером за кількістю виданих українцям віз і має найрозгалуженішу систему диппредставництв. У деяких регіонах це єдине місце, де можна отримати шенгенську візу, це створює специфічні утруднення в роботі. Наприклад, Генеральний консул у Севастополі Веслав Мазур змушений був роз'яснювати, що бажаючи отримати шенгенську візу повинні підтвердити, що метою їх поїздки є саме Польща²⁵². А консульство у Вінниці змушене було провести спеціальну роз'яснювальну роботу, перш ніж перейти до практики електронної реєстрації візових анкет (у Києві вона діє вже рік)²⁵³.

Інші зауваження до практики роботи диппредставництв повторюються вже не вперше. Не зникає з інформпростору тема щодо упередженого ставлення до молодих українок²⁵⁴ і наявності корумпованих схем отримання візи. З останнього приводу журнал «Мандри», провівши журналістське розслідування діяльності фірм, що за соїдну винагороду відкривають шенгенську візу, зауважив: «Цікаво, яка частина з тих 500 чи 1000 євро іде до кишень працівників консульств? <...> У подібних об'єктах задіяні вищі чини в консульствах, адже таке не може вирішуватися на рівні тіток, що сидять на прийомі документів»²⁵⁵.

Заради справедливості варто зазначити, що нерідко у проблемах, які виникають довкола консульств країн ЄС, є провина й української влади. Наприклад, перебої в роботі консульства Чехії у Донецьку були

²⁵⁰ *Перший польський візовий центр можуть відкрити в Івано-Франківську // Перший діловий: Бізнес.* – 2011. – 15 серпня ; *Польща відкриває у Львові візовий центр // 24-й канал: Новини.* – 2011. – 23 липня.

²⁵¹ *За шенгенські візи доведеться платити більше // 24-й канал: Новини.* – 2011. – 19 червня.

²⁵² *Польское «окно в Европу» // Крымская правда.* – 2011 – 23 июля.

²⁵³ *Поляки «збадьорять» Європу // Вінничина.* – 2011 – 20 липня.

²⁵⁴ *Наших красоток не пускают в Европу // Сегодня.* – 2011. – 16 июня; *Герашенко* про візи, посередників і молодих незаміжніх жінок // УНІАН. – 2011. – 22 серпня.

²⁵⁵ *Шенгенські візи оптом і вроздріб // Мандри.* – 2011. – 03 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mandry.ua/index.php/component/content/article/17-news/168-2011-06-03-16-10-12.html>

пов'язані із затримкою видачі МЗС згоди на приїзд до цього міста Генеральному консулу Чехії – керівнику представництва²⁵⁶.

Таким чином, практика роботи консульств європейських країн продовжує викликати зауваження та породжувати критичні повідомлення в мас-медіа. Деякий (хоча, можливо, й передчасний) оптимізм викликає інформація про те, що на проблему звернули увагу в Європарламенті²⁵⁷: ця тема обговорювалася під час Форуму Парламентського клубу Україна – ЄС «Україна – ЄС: будуємо майбутнє разом» (Ялта, 19-20 серпня 2011 року).

Підсумовуючи, можна припустити, що міграційно-візова проблематика й надалі буде присутня у внутрішньополітичному дискусії, а отже, й відобразатиметься у ЗМІ (і загальноукраїнських, і регіональних). Однак, хоча дане питання ніколи не зникає з фокусу уваги медіа, «топовим» воно стає лише у зв'язку зі специфічними «подіями-подразниками». Як це можна побачити на прикладі ситуації за червень-липень 2011 р., сплески зацікавленості цією проблемою були викликані появою інформації про випадки кричущої дискримінації українців (вимоги про звітування після повернення та надання у заставу документів тощо у низці посольств).

Висвітленню теми притаманний переважно поверхово-описовий характер. Про це свідчать жанрова специфіка матеріалів (домінують новини та матеріали оглядово-інформативного характеру), обмежене коло осіб, чії фахові коментарі використовуються журналістами, некритичне ставлення до певної інформації. Лише в незначній кількості публікацій бачимо спроби проаналізувати реальний стан речей у цій сфері, тоді як більшість тяжіє до гіпертрофованої сенсаційності.

²⁵⁶ *Из-за бездействия* властей земляки Януковича остались без визового центра Чехии // Обком. – 2011. – 30 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obkom.net.ua/news/2011-06-30/1627.shtml>; *Донецьку* отказали в визах // Коммерсант-Украина. – 2011. – 01 июля; *Чехия* припинила выдавати візи в Донецьку через «тривалу бездіяльність української сторони» // Голос України. – 2011. – 02 липня.

²⁵⁷ *В Европарламенте* требуют спецрасследования визовой дискриминации украинцев // Комментарии-proUA. – 2011. – 21 августа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.comments.ua/2011/08/21/282414/v-evroparlamente-trebyut.html>; *Презентован* сайт с мониторингом отказов в выдаче виз украинцам странами ЕС // УНИАН – экономика. – 2011. – 22 августа.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СЕРЕДОВИЩІ БОЛГАР БЕССАРАБІЇ ПІД ВПЛИВОМ ТРУДОВИХ МІГРАЦІЙ У ДЕРЖАВИ ЄС

ГАНЧЕВ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ,
*керівник Центру міграційних досліджень
Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова,
кандидат історичних наук;*
ЛЕСНІКОВА ГАННА ВІКТОРІВНА,
*Центр міграційних досліджень
Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова*

Трудові міграції обумовлюють зміни не лише в економічній, демографічній, соціальній, а й у культурній сфері сучасного суспільства. Цей аспект не так помітний, його результати проявляються поступово та вимагають додаткової уваги.

Проблема міжетнічних комунікацій у контексті міграційних процесів глибше вивчена в розрізі особливостей соціальної адаптації етнічної групи в чужокультурному середовищі в результаті еміграції та довготривалої трудової міграції²⁵⁸. Питання трансформації комплексів традицій у сфері культури під впливом міграційних процесів досліджене менше²⁵⁹.

Метою зазначеного дослідження є виявлення інноваційних елементів у болгарській етнічній культурі (духовній, матеріальній і соціонормативній) як результату міжкультурної комунікації на основі сезонних трудових міграцій у держави ЄС, передусім у Фінляндію.

Базовим матеріалом дослідження стали результати анкетування, проведеного в березні 2011 року. Усього було проанкетовано 44 особи із п'ятирічним досвідом сезонних трудових міграцій у держави ЄС.

²⁵⁸ *Гриценко, В. В.* Социально-психологическая адаптация переселенцев в России / В. В. Гриценко. – М. : Ин-т психологии РАН, 2002. – 252 с.; *Касаткина, Н. В.* Особенности адаптации этнических групп в современной Литве / Н. В. Касаткина // СОЦИС. – 2004. – № 5. – С. 46–54; *Корель, Л. В.* Социология адаптации: этюды апологии / Л. В. Корель. – Новосибирск : ИЭОПП СО РАН, 1997. – 160 с.; *Кривошеев, В. Т.* Социально-профессиональная адаптация безработных / В. Т. Кривошеев. – Саратов : Изд-во ПФ РУЦ, 1999. – 84 с.; *Кузнецов, П. С.* Концепция социальной адаптации / П. С. Кузнецов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2000. – 260 с.

²⁵⁹ *Вонюг, В. В.* Межкультурная коммуникация русского населения Красноярского края и китайской диаспоры: дисс. ... к. культурологич. н. : 24.00.01 / В. В. Вонюг. – Красноярск, 2006. – 148 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/mezhkulturnaya-kommunikatsiya-russkogo-naseleniya-krasnoyarskogo-kрая-i-kitaiskoi-diaspory>

Анкета складалася із 4 блоків, у першому з яких зазначалися соціально-демографічні характеристики респондентів (стать, вік, національність, сімейний стан, освіта тощо). Другий блок запитань був орієнтований на визначення фінансового та соціального стану представників групи до міграції, на виявлення їхнього міграційного досвіду (як довго і в які держави виїжджають) і міграційних стратегій (включення міграцій у життєві та економічні стратегії). Третій блок містив запитання, що давали можливість зафіксувати інноваційні елементи в матеріальній культурі та соціонормативній практиці групи мігрантів. Четвертий був орієнтований на виявлення змін у духовній культурі мігрантів, передусім у їхньому світобаченні та психології.

Польові етнографічні матеріали були зібрані у спосіб безпосереднього інтерв'ювання трудових мігрантів, що побували у Фінляндії. Інтерв'ю проводилися і в Україні, на батьківщині мігрантів, і у Фінляндії під час сезонних робіт²⁶⁰. Детальні свідчення про їх життя на батьківщині та в державі призначення були отримані завдяки включеному спостереженню.

Фокус-групою дослідження стали представники діаспори Бессарабії, які проживають у Болградському районі Одеської області та протягом останніх 5 років систематично виїжджають на сезонні роботи у Фінляндію.

У досліджуваній групі переважають люди віком старші за 30 років (74 %). Від 20 до 30 років – 13,6 %, до 20 років – 4,5 %. Болгари із середньою та середньоспеціальною освітою склали 77 %, вищу освіту мають лише 2,3 %, неповну середню – 9 %, утрималися від відповіді – 13,6 %. З них на державній службі зайнято лише 6,8 %, у приватному секторі – 16 %, безробітних – 63,6 %.

Таким чином, залученими до трудових сезонних міграцій виявилися люди середнього віку без вищої освіти, які практично не мають можливості отримати стабільний заробіток в Україні. Ця причина стала основною в аргументації мотиву виїзду за кордон у 86,3 % респондентів.

Певною мірою фінансові труднощі цієї вікової групи обумовлені сімейною ситуацією. Як говорять самі мігранти, «...не собі ж гроші заробляємо, нам би і так вистачило, ми – дітям²⁶¹». Лише 6,8 % групи ще

²⁶⁰ Етнологічне дослідження проводилося в межах напрямку «*European peripheries: rural transformation processes in Ukraine*» проекту «*Rural futures: ethnographies of transformation from Finland, Estonia, Ukraine and Russia*». The research project is funded by The Academy of Finland (2007–2010). The responsible director of the project is Dr. Soc. Sc. Laura Assmuth and other team researches are PhD Tuula Tuisku, PhD Marina Hakkarainen, MA Eeva Pääkkönen and MA Eeva Usitalo. The sites of the research are University of Helsinki, University of Oulu and European University of St Petersburg.

²⁶¹ У дослідженні використано матеріали інтерв'ю, проведених доктором Евой Пааконен у межах проекту «*Rural futures: ethnographies of transformation from Finland, Estonia, Ukraine and Russia*».

не мають дітей, 29,5 % – виховують одну дитину, 52,2 % – двох, 6,8 % – трьох дітей. Навіть 2,3 % мають у сім'ї більше трьох дітей. Окрім того, у 29,5 % групи діти вже вийшли зі шкільного віку та стали студентами, що потребує набагато більше коштів. Наведемо цитату з одного інтерв'ю: «Щодо заробітку. У мене донька наступного року вступає (до ВНЗ), треба грошей підзаробити, а то всюди контракти! Вона хоче на журналіста, а там дуже дорого! Було 16 тисяч на рік, а зараз буде близько 2 тисяч євро! Це лише за навчання! А ще гуртожиток! Одягати, взути! Харчування! Не знаю, як упоратися...»

У 18,1 % групи у сім'ї є люди похилого віку, а у 4,5 %, крім них, є ще і студенти. Переважно і перші, і другі чи вже, чи ще не поповнюють сімейний бюджет, тому грошей не вистачає навіть на те, щоб прогодувати родину. 18 % анкетованих, які виховують дітей, є розлученими або вдовими. У такій ситуації є очевидним, що для них трудові міграції – єдиний спосіб заробітку.

Показово, що у повних сім'ях (57 %) на сезонні роботи виїжджають найчастіше жінки (36 %), чоловіки – у 9 % сімей, у 7 % випадків подружжя виїжджає разом. Таке співвідношення підтверджується також структурою за статтю досліджуваної групи. Так, жінки у групі становлять 63,6 %, а чоловіки – 25 %. Це обумовлено передусім тим, що представники досліджуваної фокус-групи у Фінляндії переважно збирають полуницю, що, згідно з думкою інформантів, є жіночою роботою. З іншого боку, роботодавці віддають перевагу жінкам, а не чоловікам, оскільки перші за своєю природою дисциплінованіші.

Необхідно зазначити, що для патріархального устрою болгарської етнічної культури така ситуація є інноваційною і такою, що склалася в результаті трудових міграцій. Ось як коментує її одна з інформантів: «Звісно, він не хотів мене відпускати, боявся, що я знайду собі іншого, що йому зраджуватиму. Переконувала, що це мені не треба, адже в мене є він. Здається, вдалося – відпустив. Гроші ж треба заробляти!»

Досліджуючи сімейні міграційні стратегії групи треба підкреслити, що, незважаючи на коротку тривалість і сезонність виїздів на сільськогосподарські роботи у Фінляндію (90 днів на рік), мігранти планують свої поїздки заздалегідь. Жінки навіть відстрочують народження дітей, оскільки це на кілька років обмежить здатність виїзду за кордон.

Представники цієї групи не бажають надовго виїжджати з рідної домівки. 59 % відсотків групи вибрали 3 місяці як оптимальний термін виїзду на роботу, 11,3 % готові виїжджати на 5 місяців, і лише 6,8 % – на один рік. Про довготривалі еміграції вони навіть не замислюються. 84 % групи відповіли негативно на запитання: «Чи бажаєте Ви виїхати на ПМЖ за кордон?» На вибір впливають, звісно, вік і сімейний стан,

оскільки серед молоді віком 17–21 рік відсоток бажаючих емігрувати за кордон набагато вищий²⁶².

Зміни в матеріальній культурі групи були обумовлені поліпшенням фінансового стану сімей. Так, 9 % групи вважають, що вони стали забезпеченими, стільки ж визначили свій заробіток як такий, що дозволяє прожити цілий рік, не працюючи. 43 % групи вважають, що вони стали сім'єю із середнім достатком. 18 % зазначили, що матеріальний рівень сім'ї не змінився.

Для 22,7 % групи сезонні трудові міграції стали єдиним джерелом прибутку, 29,5 % оцінюють їх як основне джерело, 20,5 % як непоганий підробіток.

Показово, що 81,8 % групи вносять міграції у свої економічні стратегії: «Звісно, їздитимемо, доки здоров'я буде! У нас гарної роботи немає, і найближчим часом не буде, а гроші треба заробляти, дітей на ноги піднімати. Чоловіки прагнуть зробити ремонт, купити машину. Зараз приїдемо – дома все посохло! Врожаю нема. Треба буде всі продукти на зиму купувати: 3-4 мішки картоплі, моркви, цибулі! А чоловік весь час говорить про ремонт, думаю, що наступного року зробимо!»

40 % групи зазначили, що збирають кошти на навчання дітей, 15,9 % планують зробити євроремонт, також у різному відсотковому відношенні були відмічені й такі позиції: «збираю на весілля доньки, сина», «хочемо придбати будинок», «плануємо купити машину».

Необхідно зазначити, що представникам фокус-групи вже вдалося поліпшити житлові умови завдяки міграційним заробіткам. Так, 29,5 % зробили ремонт у будинку, а 5,6 % придбали будинки. При цьому показовим є те, що перетворення житлового простору відбувалося на основі традицій сучасної матеріальної культури фінів.

Так, запозиченим елементом у житловому просторі мігрантів стали сауни. Як зазначають інформанти, вони їм дуже сподобалися: «Ні, у нас ванна була, але ми саме сауну хочемо, справжню фінську, син приїде, чоловікові буде допомагати Вони у мене все своїми руками роблять». Як бачимо з інтерв'ю, сауну вони сприймають не лише як місце обмивання, а більше як ритуальний простір для спілкування сім'ї. «Ванна? Там лише помитися і все, а тут і посидіти можна разом, і поговорити, чоловіки навіть пиво п'ють... Хороша така штука».

Інформанти говорять і про те, що хотіли б також облаштувати присадибну ділянку по-європейськи: «Мені дуже подобається, як у них газони ростуть, і не лише це. Коли ми їхали, дорогою бачили, як там все

²⁶² Ганчев, А. И. Миграционные настроения студентов болгар Одессы : мат-ли междунар. научн. конференции «Миграционные процессы в современной Европе: эволюция миграционных взаимодействий ЕС и стран Центральной и Восточной Европы», 24-25 сентября, Одесса / А. И. Ганчев. – Одесса : Симекс-принт, 2011. – С. 66.

рівенько, і в себе так само зроблю. Все одно нічого не росте, хай хоч газони будуть і клумби, щоб гарно було...»

Запозичення з'явилися й у повсякденному житті, наприклад звичай пити каву. Причому можна сказати, що його розглядають як маркер європейсько-аристократичного способу життя. «Ми придбали кавоварку, раніше грошей на це не було, а тепер ось варимо каву. Мені подобається. Раніше кава погана була, а зараз смачна. Пам'ятаєте, у серіалах показували, як вони каву п'ють, мені завжди подобалося, тепер і ми з чоловіком питимемо».

23 % групи на зароблені гроші придбали різну побутову техніку (пральну машину, комп'ютер, холодильник, мікрохвильову піч, газову плиту, пиросос, телевізор тощо), а це поліпшило організацію повсякденного домашнього побуту: «У нас раніше пирососа не було, тепер ми з чоловіком його придбали – так добре стало прибирати, раніше більше часу витрачалося, а зараз можна більше встигнути».

2,3 % сімей придбали собі автомобілі, гарний одяг – 11,3 % групи, 20 % витратили гроші на навчання дітей, що було для них головним: «Ми гроші на контракт збирали, нічого не придбали, але доньку вивчили, а це найголовніше. Знаєте, як це дорого зараз, не знаю, де б гроші заробили, якби не тут...»

Трудові міграції привнесли зміни не лише у матеріальну сферу мігрантів, а й у духовну, спричинили зміни у психології людей, їх сприйнятті навколишнього світу і самих себе у ньому. «Раніше ми як жили, особливо у 90-х, коли роботи не стало? Не знали, де заробимо і як, буде хліб завтра чи ні, а зараз знаємо, що поїдемо, заробимо – і гроші будуть, невеликі, але будуть. Спокійніше на душі стало, чи що...»

Міграція зумовила переосмислення представниками досліджуваної групи понять «домівка», «дорога», «відстань» і «особиста свобода». Розповідає одна з інформантів: «Я і в Польщі була, й у Фінляндії неодноразово. Вважаю, що вже сама зможу їздити; раніше боялася сама, а тепер уже звикла, тому їздити й не страшно...»

Трудові міграції також розширили етнічну картину світу: «Раніше знала лише, де на карті знаходиться Фінляндія, а тепер на власні очі побачила! Тут дуже гарна природа... І люди непогані, вони з нами добре поводяться, завжди підвозять, якщо йдемо. Мені дуже сподобалося.»

Разом з тим низка традиційних комплексів духовної та матеріальної культури болгар проявляють особливу інертність. До них можна віднести передусім обрядові практики у сфері духовного життя та систему харчування – у матеріальній культурі. Остання навіть вплинула на систему харчування фінів. «Ми коли приїжджаємо (у Фінляндію – прим. авт.), то відразу садимо город, аби не купувати зелень, навіть помідори

з огірками... Хазяйці нашій подобається, як ми з дівчатами готуємо, одного разу вона навіть рецепт запитувала».

Таким чином, можна підсумувати, що міжкультурна комунікація як результат сезонних трудових міграцій зумовила зміни у сфері побуту, повсякденних практик і психологічних особливостей мігрантів. Найбільшої трансформації зазнають комплекси традиційної матеріальної культури болгар, передусім організація житлового простору. Соціальна та духовна культури є інертнішими комплексами, тому інноваційні елементи в них проявляються не так швидко.

Вплив міжкультурних комунікацій на основі трудових міграцій жителів України за межами держави потребує послідовного та систематичного вивчення. Дослідження є спробою проаналізувати на прикладі однієї групи, які соціокультурні трансформації відбуваються під впливом трудових міграцій. Низка ж подальших досліджень цієї проблеми дасть можливість говорити про стійкі закономірності та нові тенденції.

ПОШИРЕНІСТЬ ВІЛ/СНІДУ СЕРЕД УКРАЇНСЬКИХ ЗАРОБІТЧАН У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ НАСЛІДКІВ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

ШВАБ Інна Анатоліївна,
*старший спеціаліст із досліджень і польового аналізу
МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІДу в Україні»*

Проблема ВІЛ/СНІДу є однією з найгостріших соціальних проблем України. Наша держава посідає перше місце в Європі за кількістю ВІЛ-інфікованих осіб. За даними МОЗ України станом на 01.07.2011 р. кількість ВІЛ-інфікованих громадян країни становила 191964 особи²⁶³. Проте офіційні статистичні дані не відображають реальної кількості хворих. За оцінками ВОЗ на початок 2010 року в Україні мешкало 360 тис. осіб віком від 15 років, інфікованих ВІЛ²⁶⁴.

Епідемія ВІЛ/СНІДу в Україні має концентрований характер, тобто інфекція зосереджена переважно в групах, які ведуть небезпечний щодо інфікування ВІЛ спосіб життя. Такими групами є споживачі ін'єкційних наркотиків (поширеність ВІЛ у групі складає 22 %) ²⁶⁵, особи, які надають сексуальні послуги за винагороду (10,3 %) ²⁶⁶, чоловіки, які практикують секс із чоловіками (6 %) ²⁶⁷ і засуджені (15 %) ²⁶⁸. Проте за даними офіційного сероепідеміологічного моніторингу з 2008 року, вперше кількість випадків передачі ВІЛ-інфекції статевим шляхом перевищила парентеральний (через кров, переважно при введенні наркотичних речо-

²⁶³ *ВІЛ-інфекція в Україні* : інформ. бюл. – К., 2001. – № 36. – С. 18.

²⁶⁴ *Національний звіт із виконання рішень Декларації про відданість справі боротьби з ВІЛ/СНІДом*. Звітний період: січень 2008 р. – грудень 2009 р. – С. 13.

²⁶⁵ Попередні результати біоповедінкового дослідження «Моніторинг поведінки та поширеності ВІЛ серед споживачів ін'єкційних наркотиків як компонент епідагляду за ВІЛ другого покоління», проведеного в 2011 р. Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка на замовлення МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні».

²⁶⁶ Попередні результати біоповедінкового дослідження «Моніторинг поведінки та поширеності ВІЛ серед осіб, які надають сексуальні послуги за винагороду як компонент епідагляду за ВІЛ другого покоління», проведеного в 2011 р. Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні».

²⁶⁷ Попередні результати біоповедінкового дослідження «Моніторинг поведінки та поширеності ВІЛ серед чоловіків, які практикують секс із чоловіками як компонент епідагляду за ВІЛ другого покоління», проведеного в 2011 р. Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України на замовлення МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні».

²⁶⁸ Результати біоповедінкового дослідження «Моніторинг поведінки та поширеності ВІЛ серед засуджених як компонент епідагляду за ВІЛ другого покоління», проведеного в 2009 р. Аналітичним центром «Соціоконсалтинг» на замовлення МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні».

вин ін'єкційним шляхом) і на 1.01.2011 р. склав 50 % усіх офіційно зареєстрованих випадків інфікування²⁶⁹.

Зростання кількості випадків передачі ВІЛ статевим шляхом в Україні означає ризик переходу епідемії з концентрованої стадії в генералізовану, тобто стадію, коли в епідемію буде втягнуто все населення України. Ключову роль у переході ВІЛ із групи ризику до загального населення відіграють так звані групи-містки. Ці групи складають люди, які практикують небезпечну поведінку (ін'єкційне вживання наркотиків, секс за винагороду, сексуальні стосунки чоловіків із чоловіками) та мають статеві контакти із представниками загального населення.

Мігрантів у багатьох країнах світу також розглядають як групу підвищеного ризику інфікування ВІЛ і вважають групою-містком через небезпечну сексуальну поведінку, спричинену довготривалою відірваністю від сімей або постійних статевих партнерів. За даними дослідження серед груп-містків, проведеного МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні» у 2005 р., понад третину трудових мігрантів практикують секс із випадковими партнерами та близько п'ятої частини користуються послугами жінок, які надають сексуальні послуги за винагороду. Найбільш схильні до сексуальних стосунків із випадковими партнерами представники груп, відірваних від родин понад місяць²⁷⁰. У зв'язку із цим варто нагадати, що найпоширенішим терміном міграції є період від 1-го до 3-х місяців²⁷¹. Середній вік трудового мігранта коливається від 35 до 40 років, тобто серед заробітчан переважають особи сексуально активного віку; дві третини мігрантів становлять одружені чоловіки.

Трудова міграція в Україні і в межах держави, і за кордоном є досить активною. Статистичні дані щодо кількості осіб, які перебувають на заробітках поза межами своїх населених пунктів, не відображають реальних масштабів міграційних процесів. Доступні лише оціночні дані. Так, за даними досліджень, з початку 2005 р. до 1 червня 2008 р. за кордоном працювали 1,5 млн мешканців України. Особи, які брали участь у трудових міграціях протягом 3,5 років, складають близько 5,1 % населення України працездатного віку, а протягом 1,5 року – 4,4 %²⁷².

З огляду на наведені дані щодо сексуальних практик трудових мігрантів і масштабів міграції поширена в суспільстві думка, що міграція сприяє розповсюдженню таких соціально-небезпечних захворювань,

²⁶⁹ ВІЛ-інфекція в Україні : інформ. бюл. – К., 2001. – № 35. – С. 8.

²⁷⁰ Моніторинг поведінки представників груп-містків як компонент епіднадзора за ВІЛ другого покоління : аналіт. звіт за результатами дослідження. – К., 2005. – С. 17.

²⁷¹ Зовнішня трудова міграція населення з України / Український центр соціальних реформ, Держкомстат України, 2009. – С. 34.

²⁷² Там само. – С. 24.

як ВІЛ-інфекція, туберкульоз тощо, виглядає логічною. Опитування населення 2007 р.²⁷³ показало, що 19 % громадян України у віці 18–70 років вважають, що трудова міграція сприяє поширенню соціально-небезпечних хвороб. В опитуванні 2009 р. частка українських громадян, які вбачають у міграції негативні наслідки, в тому числі й поширення захворювань, сягає 80 %²⁷⁴. Чи справді міграція сприяє поширенню епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні, а трудові мігранти є групою-містком?

З метою визначення рівня поширеності ВІЛ-інфекції серед українських трудових мігрантів, а також впливу їхньої сексуальної поведінки на ВІЛ-статус у 2010-2011 рр. в Україні вперше було проведено біоповедінкове²⁷⁵ дослідження серед українських заробітчанин – «Моніторинг поведінки та поширеності ВІЛ-інфекції серед українських трудових мігрантів як компонент епідагляду за ВІЛ другого покоління».

За результатами дослідження, поширеність ВІЛ-інфекції серед українських громадян, які мають досвід працевлаштування за кордоном, склала 2,6 %. Аналіз поведінкових практик ВІЛ-інфікованих мігрантів доводить, що небезпечна сексуальна поведінка, як-от наявність випадкового (4,8 %) або більше одного сексуального партнера (4,1 %) протягом року та невикористання презерватива під час останнього сексуального контакту (3,3 %) становить значно менший ризик порівняно із вживанням наркотиків ін'єкційним шляхом (44 %) і наданням сексуальних послуг за винагороду (33,3 %) (рис. 1).

Це доводить, що досить високий (2,6 %) рівень поширеності ВІЛ серед трудових мігрантів сформована за рахунок осіб, які належать до груп високого ризику інфікування – споживачів ін'єкційних наркотиків, осіб, які надають сексуальні послуги за плату, та осіб, які мають досвід відбування покарання в місцях позбавлення волі. За таких обставин вважати трудових мігрантів групою-містком, тобто групою, що сприяє поширенню соціально-небезпечних хвороб, – некоректно. Разом з тим сексуаль-

²⁷³ Результати національного опитування, проведеного в межах дослідження «Думки та погляди жителів України: лютий 2010 р», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна». Вибірка дослідження становила 2032 респондентів.

²⁷⁴ Результати національного опитування, проведеного з 8 по 15 червня 2007 р. Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка на замовлення Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна». Вибірка дослідження становила 2009 респондентів.

²⁷⁵ Дослідження, в якому опитування поєднується з тестуванням крові респондентів за допомогою експрес-тестів на ВІЛ-інфекцію. Дослідження проводилося в таких областях: Волинська, Донецька, Закарпатська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Черкаська, Чернівецька. Було опитано 1140 трудових мігрантів у віці 18–55 років (сексуально активний вік), які мали досвід роботи за кордоном упродовж останніх 3 років і були одруженими/мали сексуального партнера в Україні.

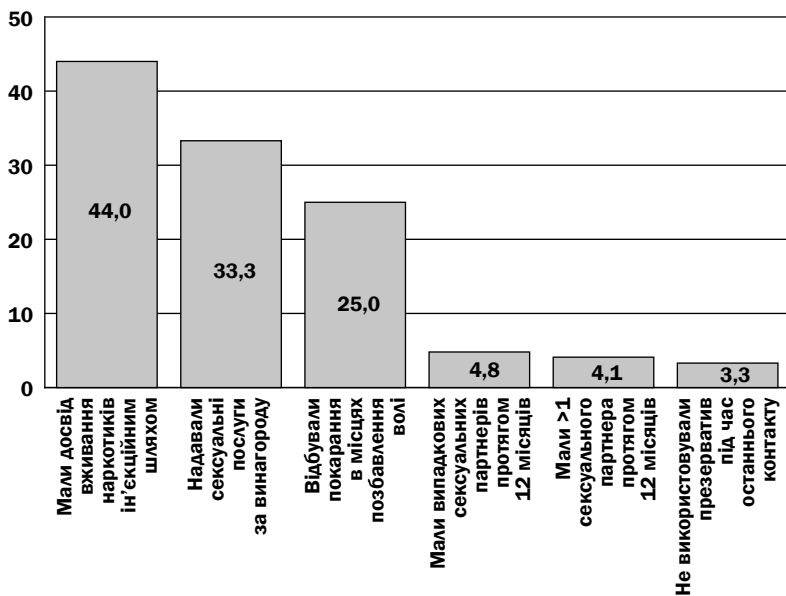

Рис. 1. Поширеність ВІЛ серед мігрантів, у межах поведінкових практик, %, N=30

на поведінку українських заробітчан змушує звернути увагу на її ризикованість, а у світлі переважання статевого шляху передачі ВІЛ в Україні вжити негайних заходів для профілактики ВІЛ-інфекції в цій групі.

Як уже зазначалося, до небезпечної сексуальної поведінки належить практика статевих стосунків більше ніж з 1 партнером, контакти з випадковими партнерами або секс за винагороду, практика невикористання презерватива. За даними опитування, 43,5 % українських заробітчан мали понад 1 статевий партнер протягом 12 місяців, що передувало опитуванню. Порівняння цих даних із результатами національного опитування серед загального населення віком 15–49 років доводить, що частка осіб, поведінку яких можна вважати ризикованою, втричі більше серед заробітчан, ніж серед загального населення України – 43,5 % проти 15 % (рис. 2). При цьому відсоток осіб, які підтвердили використання презерватива під час останнього контакту, серед загального населення значно більший, ніж серед мігрантів: 61 % проти 46,2 %. Під час останнього статевий контакту з випадковим партнером не використовували презерватив 14,2 % заробітчан.

Однією з основних стратегій протидії поширенню епідемії ВІЛ/СНІДу є регулярне тестування крові на ВІЛ-інфекцію осіб, які практи-

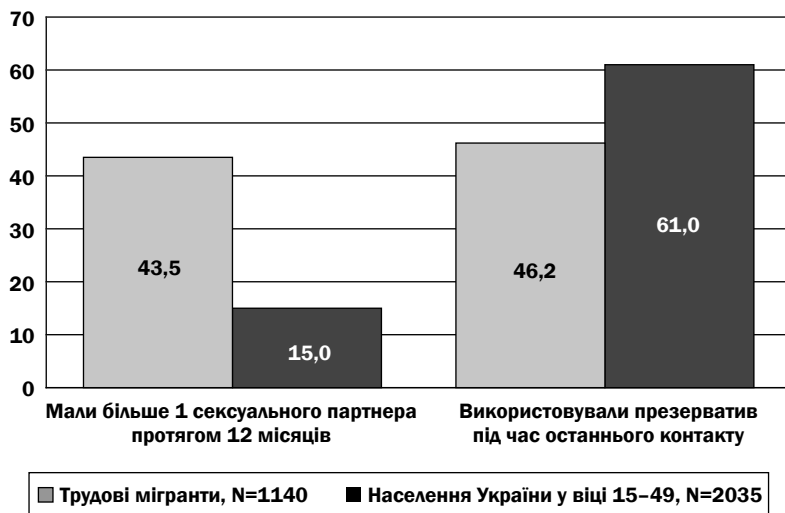

Рис. 2. Порівняння сексуальної поведінки трудових мігрантів і загального населення України у віці 15-49, %

кують небезпечну щодо інфікування поведінку. За даними опитування мігрантів, тестування на ВІЛ протягом останніх 12 місяців, що передували опитуванню, пройшли 55,4 % трудових мігрантів. Водночас частка осіб, які протягом року пройшли тестування на ВІЛ-інфекцію, серед загального населення втричі менша і складає 13 % (рис. 3).

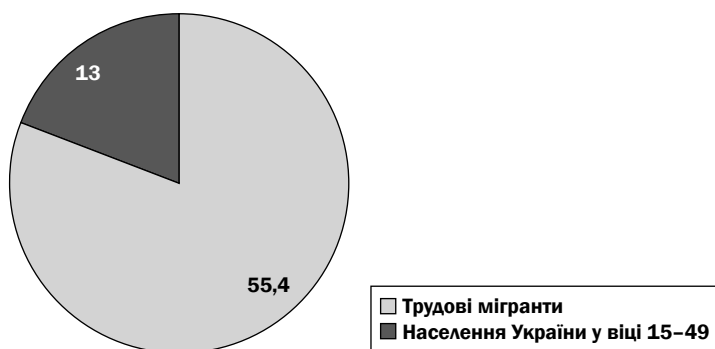

Рис. 3. Відсоток осіб, які протягом останніх 12 місяців пройшли тестування на ВІЛ і знають свій результат, серед трудових мігрантів і загального населення, %

Варто зазначити, що частка трудових мігрантів, які пройшли тестування на ВІЛ, наближається до частки протестованих протягом року жінок, які надають сексуальні послуги за плату (59 %), удвічі перевищує показник для споживачів ін'єкційних наркотиків (26 %) і понад учетверо – показник серед ув'язнених (12 %) ²⁷⁶. При цьому на тестування груп ризику в Україні і державою, і донорами виділяються значні кошти, а неурядові та благодійні організації докладають чималих зусиль для інформування представників цих груп про необхідність тестування та отримання результату. Існують програми, спрямовані на загальне населення, але група трудових мігрантів не виділена в інформаційних кампаніях окремо.

Високий рівень тестування серед трудових мігрантів радше пояснюється вимогами деяких країн, що приймають мігрантів, під час працевлаштування мати довідку про серологічний статус, ніж усвідомленням ризикованості власної поведінки та необхідності перевірити свій ВІЛ-статус.

Одним з індикаторів успішної протидії епідемії є також рівень знань. Їх показник відповідно до рекомендацій ЮНЕЙДС визначається за допомогою комплексу запитань-індикаторів ²⁷⁷ про статеві й інші способи передачі ВІЛ. Відповіді на ці запитання дають можливість розрахувати вказаний індикатор. Метою ЮНЕЙДС є досягнення 95 % знань серед загального населення ²⁷⁸. За даними опитування, рівень знань трудових мігрантів складає 52,3 %, наближається до цього показника серед груп ризику і на 10 % перевищує рівень знань молоді із загального населення (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень знань про статеві шляхи передачі ВІЛ і про те, як ВІЛ не передається серед різних груп, %

Трудові мігранти	Споживачі ін'єкційних наркотиків	Жінки, які надають сексуальні послуги за винагороду	Загальне населення у віці 15–24
52,3	55	51	40

²⁷⁶ Результати біоповедінкових досліджень серед вразливих груп 2009 року.

²⁷⁷ Показник розраховується за допомогою таких запитань-тверджень: 1. «Знизити ризик інфікування можна, якщо мати стосунки лише з одним вірним неінфікованим партнером»; 2. «Знизити ризик інфікування можна, якщо правильно користуватися презервативом під час кожного статевого акту»; 3. «Людина, яка виглядає здоровою, може бути ВІЛ-інфікованою»; 4. «На ВІЛ можна заразитися, якщо пити по черзі з однієї склянки з ВІЛ-інфікованою особою»; 5. «На ВІЛ можна заразитися, якщо користуватися разом з ВІЛ-інфікованою особою одним туалетом, басейном, сауною».

²⁷⁸ Декларація про відданість справі боротьби з ВІЛ/СНІДом. Спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН з ВІЛ/СНІДу, 25–27 червня 2001 р.

Ураховуючи невисоку активність профілактичних програм, спрямованих на загальне населення в Україні, та відсутність заробітчан у країні, можна припустити, що високий рівень знань сформовано завдяки інформації, отриманій у країні-реципієнті. Іншою гіпотезою щодо джерела знань може бути інформація, отримана під час дотестової консультації, що обов'язково має передувати тестуванню на ВІЛ-інфекцію. У будь-якому випадку джерела знань мігрантів і способи ведення профілактичної роботи з мобільними групами населення – питання, що потребує додаткового вивчення.

Таким чином, проведені дослідження засвідчили, що трудова міграція не є чинником ризику інфікування ВІЛ, трудові мігранти не є групою-містком. Їхня сексуальна поведінка на сьогодні не є рушійною силою епідемії в групі, а поширеність ВІЛ серед заробітчан є досить високою завдяки наявності серед мігрантів представників груп ризику – споживачів ін'єкційних наркотиків, жінок комерційного сексу та колишніх засуджених. Високий рівень знань у поєднанні з високим ступенем тестування на ВІЛ-інфекцію мають свідчити про високу свідомість у запобіганні інфікуванню трудових мігрантів. Однак їхня сексуальна поведінка не корелює з рівнем знань і є значно небезпечнішою за поведінку загального населення України, що при домінуванні статевого шляху передачі набуває особливої актуальності. З огляду на зазначене, дуже важливою є профілактична робота і серед загального населення – потенційних трудових мігрантів, і серед осіб, які заробляють на життя поза межами України, залишаючи свої сім'ї вдома. Зокрема, на профілактичну роботу з останніми варто звернути увагу профспілкам трудових мігрантів, неурядовим організаціям, що опікуються проблемами заробітчан, українським церквам у країнах-реципієнтах тощо.

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕПІДЕМІЇ ВІЛ-ІНФЕКЦІЇ/СНІДУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Миронюк Іван Святославович,
*головний лікар Закарпатського центру профілактики
та боротьби зі СНІДом, кандидат медичних наук*

Закарпатська область належить до регіонів найнижчого поширення ВІЛ-інфекції в Україні. Так, станом на 01.01.2011 р. показник поширеності ВІЛ-інфекції на Закарпатті становив 17,8 на 100 тис. населення, що значно нижче за показник поширеності в середньому по Україні – 242 на 100 тис. населення. Порівняно зі східними та південними регіонами країни цей показник є нижчим у десятки разів. Так, у Дніпропетровській області, найураженішій в Україні, поширеність ВІЛ-інфекції становить 553,8 на 100 тис. населення (рис. 1).

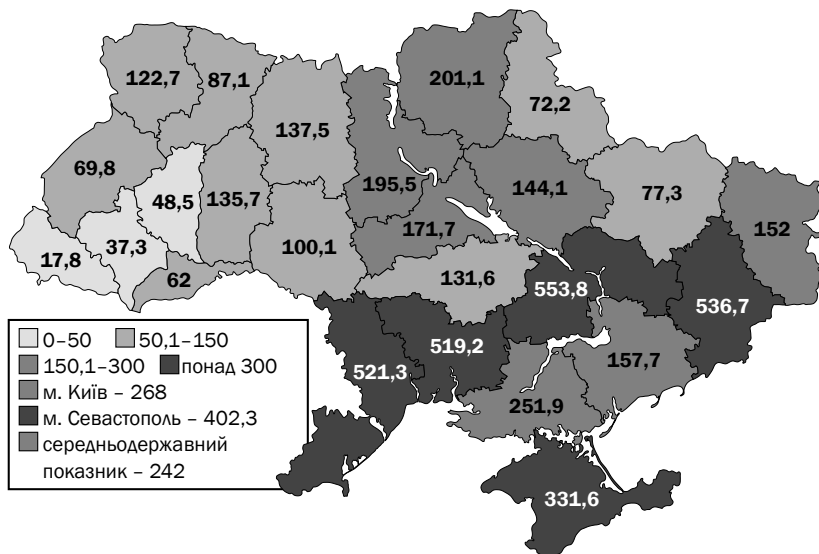

Рис. 1. Поширеність ВІЛ-інфекції за регіонами України у 2011 р., на 100 тис. населення*

* Станом на 01.01.2011 р.

Іншою особливістю розвитку епідемії ВІЛ-інфекції/СНІДУ на Закарпатті є значне домінування статевого гетеросексуального шляху передачі. Якщо порівнювати аналіз нових випадків ВІЛ-інфекції, за-

реєстрованих у 2010 році, за способами інфікування, то відразу можна зазначити, що кількість випадків інфікування статевим гетеросексуальним шляхом на Закарпатті у загальній структурі значно перевищує кількість заражень парентеральним шляхом (тобто в результаті внутрішньовенного введення наркотиків). Так, серед нових випадків ВІЛ-інфекції у 2010 році частка осіб, що інфікувалося статевим шляхом на Закарпатті складала 66,1 %, водночас не зареєстровано жодного випадку інфікування парентеральним шляхом. По Україні ситуація дещо інша, і хоча частка заражень статевим шляхом є домінуючою (44,9 %), значною залишається й частка інфікувань парентеральним шляхом у середовищі споживачів ін'єкційних наркотиків (33,9 %).

З метою вивчення особливостей розвитку епідемічної ситуації з ВІЛ-інфекції/СНІДу на Закарпатті та визначення ролі окремих категорій населення у поширенні захворювання в області на постійній основі проводиться спеціальне епідеміологічно-поведінкове дослідження в середовищі ВІЛ-позитивних осіб, які проходять реєстрацію та підлягають диспансерному спостереженню. Дослідження проводиться методом анонімного анкетування ВІЛ-позитивних осіб, які були виявлені та поставлені на диспансерний облік протягом календарного року (у 2007–2010 рр.) Аналіз анкет ВІЛ-позитивних осіб проводився за такими параметрами: адміністративна територія проживання та місцевість (міська, сільська); вік; епізоди трудової міграції, регіон сезонних робіт; освітній рівень; сімейний стан; захворювання на інфекції, що передаються статевим шляхом (ПСП); характер статевої відносин і використання презервативів під час статевої стосунків після виявлення власного позитивного ВІЛ-статусу; інформованість про ВІЛ-статус партнера тощо.

Таблиця 1

Загальна характеристика ВІЛ-інфікованих осіб, узятих на облік за 2007–2010 рр. у зв'язку з трудовою міграцією

Рік	Усього взято на облік				З них інфікованих статевим шляхом	У т. ч. чоловіків			У т. ч. жінок		
	Усього	Чоловіки	Жінки	Діти		Усього	З них трудових мігрантів	%	Усього	З них пов'язано з трудовою міграцією	%
2007	43	16	16	11	23	14	12	85,7	9	6	66,7
2008	42	14	17	11	24	12	7	58,3	12	6	50,0
2009	50	19	12	19	27	15	6	40,0	12	8	66,7
2010	62	23	24	15	41	19	12	63,2	22	12	54,5
Разом	197	72	69	56	115	60	37	59,7	55	32	58,2

Загалом протягом 2007–2010 рр. на диспансерний облік у Закарпатській області була поставлена 141 доросла ВІЛ-позитивна особа із впер-

ше встановленим діагнозом ВІЛ-інфекція. З них на 01.01.2011 року на обліку залишилося 118 дорослих ВІЛ-позитивних осіб. Було проаналізовано анкети 103 осіб, тобто 87,2 % тих, які стояли на обліку на початок 2011 року. За результатами аналізу було встановлено, що частка трудових мігрантів серед ВІЛ-позитивних дорослих чоловіків, які інфікувалися статевим шляхом, коливалася від 40 % у 2009 році до 85,7 % у 2007 році. Серед усіх ВІЛ-позитивних чоловіків, які інфікувалися статевим шляхом протягом 2007–2010 років, частка трудових мігрантів складала 59,7 % (табл. 1).

Під час аналізу анкет ВІЛ-позитивних осіб жіночої статі визначалися не лише власне ВІЛ-позитивні жінки – трудові мігрантки, а й жінки, пов'язані з трудовою міграцією. Їх частка з-поміж усіх ВІЛ-позитивних жінок, інфікованих статевим шляхом, виявлених і поставлених на диспансерний облік протягом 2007–2010 рр., складала 58,2 %. До групи ВІЛ-позитивних жінок, пов'язаних із трудовою міграцією, включалися жінки, які є трудовими мігрантками; жінки, які виїжджають на заробітки зі своїми чоловіками, та жінки – постійні статеві партнерки трудових мігрантів-чоловіків. Якщо проаналізувати частку кожної із цих категорій ВІЛ-позитивних жінок, то виявиться, що найбільша питома вага припадає саме на категорію «постійні статеві партнерки трудових мігрантів» – 59,4 % (табл. 2). Потрібно наголосити, що представники цієї категорії самі безпосередньо не задіяні в трудовій міграції.

Таблиця 2

ВІЛ-позитивні жінки, пов'язані з трудовою міграцією

Категорії: ВІЛ-позит. жінки	Роки	2007	2008	2009	2010	Разом
Жінки – трудові мігрантки		0	2	1	4	7
Жінки, що мігрують із чоловіками		2	0	1	3	6
Жінки, чоловіки яких є трудовими мігрантами		4	4	6	5	19
Усього		6	6	8	12	32

Цікаві результати отримані нами під час аналізу напрямків трудової міграції анкетованих ВІЛ-позитивних осіб. Так, більшість ВІЛ-позитивних трудових мігрантів (і чоловіків, і жінок) виїздили на заробітки в Росію – 29 осіб, або 65,9 % від усіх трудових мігрантів анкетованої групи. Значною була й частка осіб, які виїздили в інші області України, – 20,5 %. Водночас частка мігрантів до країн Центральної та Західної Європи складала лише 11,4 % (5 осіб). Варто зазначити, що загалом із 44 ВІЛ-позитивних осіб (чоловіків і жінок), які є трудовими мігрантами, більшість – 39 осіб (88,6 %) – мігрують на заробітки в регіони вищого рівня поширення ВІЛ-інфекції, ніж регіон постійного проживання (табл. 3).

Таблиця 3

Напрямки трудової міграції ВІЛ-позитивних осіб

Стать \ Напрямок міграції	Росія		Україна (інші області)		Центральна та Західна Європа		Інші регіони (Придністров'я)	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Чоловіки – трудові мігранти	26	70,3	7	18,9	3	8,1	1	2,7
Жінки – трудові мігрантки	3	42,9	2	28,6	2	28,6	0	0
Усього	29	65,9	9	20,5	5	11,4	1	2,3

Значний інтерес становлять окремі соціально-демографічні й поведінкові особливості досліджуваної групи ВІЛ-позитивних осіб. Так, аналіз розподілу за віком ВІЛ-інфікованих осіб – трудових мігрантів засвідчив, що більшість – 40 осіб (91,0 %) із 44 – є молодими особами репродуктивного, сексуально активного віку від 20 до 39 років. Це є характерним для епідемії ВІЛ-інфекції як поведінкового та соціально небезпечного захворювання. Водночас отримані дані щодо розподілу анкетованих ВІЛ-позитивних трудових мігрантів обох статей за місцем проживання дисонують із загальноприйнятим фактом, що ВІЛ-інфекція вражає переважно жителів великих міст. Так, жителями міст серед ВІЛ-позитивних осіб – трудових мігрантів були лише 15 із 44 анкетованих, тобто 34,1 %.

Слід звернути особливу увагу на деякі поведінкові особливості обстежених ВІЛ-позитивних осіб. Так, за результатами аналізу відповідей на запитання анкети щодо характеру сексуальної поведінки трудових мігрантів було отримано результати, які дещо різняться у чоловіків і жінок. Зокрема, наявність статевих відносин із кількома сексуальними партнерами, в тому числі й випадковими, вказали 6 із 37 ВІЛ-позитивних чоловіків – трудових мігрантів, або 70,3 % від усіх опитаних осіб цієї категорії. Водночас серед ВІЛ-позитивних жінок – трудових мігранток жодна не вказала на наявність випадкових статевих партнерів.

Одним з важливих індикаторів безпечної сексуальної поведінки є культура використання презерватива при випадкових сексуальних контактах. Особливо важливо це для осіб, у яких уже встановлено ВІЛ-позитивний статус. Результати оцінки відповідей ВІЛ-позитивних чоловіків щодо використання презерватива після встановлення ВІЛ-позитивного статусу шокували. Так, на використання презерватива щоразу під час сексуальних контактів після встановлення ВІЛ-позитивного статусу вказали лише 13 (35,1 %) із 37 опитаних. Це особливо насторожує, якщо врахувати, що удвічі більша кількість

(26 осіб) практикує сексуальні контакти з випадковими статевими партнерами. Ніколи не використовують презерватив 8 ВІЛ-позитивних осіб чоловічої статі (21,6 %). ВІЛ-позитивні жінки – трудові мігрантки є розсудливішими щодо попередження можливого інфікування статевих партнерів. Так, щоразу використовують презерватив під час сексуальних контактів 57,1 % ВІЛ-позитивних жінок, або більше половини всіх анкетованих. Відповідь «ніколи» щодо застосування презерватива під час сексуальних контактів після встановлення ВІЛ-позитивного статусу не дала жодна з опитаних жінок.

Цікаво зіставити цю інформацію з результатами аналізу інформованості опитаних осіб про ВІЛ-статус їх сексуальних партнерів. Так, про ВІЛ-статус усіх своїх сексуальних партнерів знає лише 2 ВІЛ-позитивні чоловіки – трудові мігранти, або 5,4 % від опитаних осіб чоловічої статі. Узагалі не інформовані про ВІЛ-статус своїх статевих партнерів більшість ВІЛ-позитивних чоловіків – 22 особи, або 59,5 % від опитаних. 13 осіб (35,1 %) знають про ВІЛ-статус сексуальних партнерів, але не всіх. Серед ВІЛ-позитивних жінок – трудових мігранток ми спостерігали аналогічну картину. Лише 14,3 % опитаних жінок знають про ВІЛ-статус своїх статевих партнерів. Водночас аналіз відповідей на запитання, що відображають ризикованість щодо інфікування ВІЛ сексуальної поведінки серед ВІЛ-позитивних жінок, засвідчив, що ризик інфікування ними своїх сексуальних партнерів є нижчими, ніж в опитаних ВІЛ-позитивних чоловіків – трудових мігрантів.

Загальним висновком є те, що проблема інфікування ВІЛ трудових мігрантів як групи-містка, а можливо, і групи підвищеного ризику є актуальною для Закарпаття. Отримані результати епідеміологічно-поведінкового дослідження дають підстави говорити про необхідність проведення репрезентативних досліджень у середовищі трудових мігрантів області задля визначення й оціночних рівнів поширеності ВІЛ-інфекції, і поведінкових особливостей представників цієї групи населення. Отримані результати можуть бути використані під час планування та розроблення програм і заходів щодо профілактики поширення ВІЛ-інфекції в середовищі і трудових мігрантів та їх найближчого оточення, і поширення ВІЛ статевим шляхом серед населення краю в цілому.

ДІТИ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ДОСВІД МБФ «КАРІТАС УКРАЇНИ»

Лукавецька Зоряна Олегівна,
*керівник відділу «Допомога дітям, сім'ї та молоді»
Міжнародного благодійного фонду «Карітас України»*

Міжнародний благодійний фонд «Карітас України» є громадською організацією суспільства, що об'єднує та координує діяльність близько 20 добровільних організацій місцевих громад Української греко-католицької церкви, представляє їх на національному рівні, сприяє розвитку співпраці із закордонними осередками Карітасу. Наша основна мета – зменшення наслідків бідності та ізоляції людей у сучасному українському суспільстві.

Досвід «Карітасу України» у сфері допомоги людям, які зазнали негативного впливу міграції, чималий. Починаючи з 2006 року на базі Карітасу в Хмельницькому, Одесі, Івано-Франківську та Дрогобичі існують консультативні центри соціальної допомоги жертвам торгівлі людьми. Із цього ж року Карітас виконував і продовжує виконувати низку реінтеграційних проектів для осіб, які повертаються з-за кордону (з Бельгії та Австрії), починаючи з 2008 р. уже четвертий рік поспілж Карітас опікується дітьми трудових мігрантів, залучаючи їх до дитячих соціальних центрів.

Для того, щоб якомога ефективніше виконувати свою роботу, Карітас України займається також деякими дослідницькими проектами. Одне з найважливіших досліджень – «Українська міграція в Європі» – було проведене у 2008-2009 роках. Нами вперше було охарактеризовано специфіку української сучасної міграції в 7 країнах Євросоюзу (Греції, Італії, Іспанії, Португалії, Ірландії, Польщі, Чехії) та Російській Федерації. У 2010 році в межах проекту *Brain-net Working* проведено ще одне важливе дослідження сучасних тенденцій трудової міграції та ринків праці, а також взаємодії середовищ країн-реципієнтів і країн походження. Дослідження проведене у 5 державах-учасницях (Іспанії, Італії, Молдові, Україні та Російській Федерації). Базуючись на досвіді реінтеграційних проектів (а саме *ERSO II* – мережі європейських реінтеграційних допомогових організацій), Карітас видав книжку «Що і хто чекає на мігрантів після повернення в Україну: дослідження ситуацій і потреб тих, хто повертається в Україну».

Результати досліджень, а також аналіз практичних випадків у соціальній роботі з клієнтами та ключовими особами, які мають відно-

шення до проблем міграції та мігрантів, забезпечують великий обсяг фактичного матеріалу для важливих висновків і рекомендацій.

Особливо цікавою та мало опрацьованою темою є ситуація дітей трудових мігрантів, на якій часто спекують. Саме тому хочемо представити деякі власні висновки, що базуються лише на фактичних даних експертів, досвіді спілкування і праці з дітьми та молоддю, які виховуються або ж виросли у дистантних або, як їх ще називають, транснаціональних сім'ях.

Основне джерело інформації – проект «Мережа соціальних центрів для дітей трудових мігрантів в Україні», що реалізується у 7 містах Західної України, а саме:

- Івано-Франківськ (населення 240800 осіб);
- Коломия (населення 70000 осіб);
- Дрогобич (населення 80000 осіб);
- Стрий (населення 60250 осіб);
- Борислав (населення 37000 осіб);
- Броди (населення 23200 осіб);
- Нововолинськ (населення 57721 осіб).

Вибір місць реалізації проекту був зумовлений не лише актуальністю проблеми міграції у цих регіонах, а й передусім наявністю діючих організацій Карітас, що мають достатні ресурси та сприятливе підґрунтя для виконання такої діяльності.

На вибраних територіях більшою чи меншою мірою спостерігається криза на ринку праці. Майже всюди основною сферою зайнятості населення є торгівля, дрібне підприємництво та заклади освіти. Поодинокі підприємства легкої промисловості є в Коломиї, Івано-Франківську, Бродах, вугле- та нафтовидобування – у Нововолинську та Бориславі, однак вони не вирішують проблеми із працевлаштуванням. Низький рівень оплати праці та неофіційні зарплати не втримують людей в Україні, змушують шукати заробітку за кордоном.

Жодних офіційних даних щодо кількості трудових мігрантів отримати не вдалося. Є припущення, що 30–40 % працездатного населення перебуває постійно або сезонно на заробітках за кордоном.

Щодо дітей трудових мігрантів картина більш-менш відома. За даними управліннь освіти та шкіл за 2010-2011 навчальний рік, у 7 перерахованих містах 3975 дітей виховується без одного або без обох батьків з причини трудової міграції. Загальна кількість школярів становить 53207 осіб (це близько 7,5 % дітей). У 2008/2009 навчальному році виконувалися аналогічні підрахунки, і тоді відносна частка таких дітей складала 6,7 %.

У процесі роботи саме шкільні вчителі та психологи виявилися основними та єдиними експертами й партнерами соціальних працівників

центрів Карітас. Соціальні служби та жодні інші актори в питаннях, пов'язаних із дітьми трудових мігрантів, не мали досвіду роботи із цільовою групою. Лише вчителі виявилися обізнаними із ситуаціями щодо дітей трудових мігрантів і більшою чи меншою мірою мали можливість реагувати на них.

Мета проекту Карітас «Мережа соціальних центрів» – зменшити негативні наслідки для виховання та розвитку дітей, які залишилися без батьків – трудових мігрантів, залучивши зазначену цільову групу до дитячих соціальних центрів.

Коротка характеристика цільової групи проекту: загальна кількість дітей і молоді – 353 особи, з них до 6 років – 10, у віці 6–12 років – 131 особа, 13–16 років – 206 осіб, віком від 17 до 20 років – 30 осіб.

49 осіб із цільової групи перебувають під тривалим соціальним супроводом. Це ті, хто потребує особливої допомоги та готовий до тісної співпраці із соціальними працівниками.

У результаті аналізу було з'ясовано, в яких країнах перебувають батьки наших підопічних, і картина виглядає так: в Італії – 103 особи; Росії – 79; Польщі – 61; Чехії – 55; Іспанії – 31; у Португалії та Великобританії – по 11 осіб; США – 9; Німеччині – 6; Австрії – 5; Греції – 4; Кіпрі та Франції – по 2; у Швеції, Туреччині та Саудівській Аравії – по 1 особі.

Географія досить широка, проте перша п'ятірка цього переліку – загально визнані лідери-реципієнти українських трудових мігрантів.

Під час аналізу життєвих історій також зверталася увага на те, хто опікується дітьми у відсутність одного з батьків або ж обох батьків. Була отримана така картина:

- мати – 176 дітей;
- бабуся – 92 дітей;
- батько – 60 дітей;
- тітка – 21 дитина;
- сестра чи брат – 15 дітей;
- дідусь – 5 дітей;
- дядько – 4 дитини;
- сусіди – 1 дитина.

Із загальної кількості у 374 опитаних половина дітей виховується без матері, третина – без обох батьків, понад чверть усіх наших клієнтів виховується старшим поколінням – бабусями та дідусями.

Аналіз тривалості відсутності батьків показав таку кількість випадків:

- до року – 35;
- від 1 до 3 років – 111;
- від 3 до 5 років – 112;
- від 5 до 10 років – 99;
- понад 10 років – 14.

Тобто переважно (64 %) діти роками (від 3 і більше років) зростають без батьків.

Позитивні для дітей ефекти роботи батьків за кордоном є досить важливими. Це достатні кошти на прожиття та побутові потреби, можливість отримати освіту, самостійніша та доросліша поведінка, ніж у дітей, які живуть із батьками, а також можливість подорожувати, пізнати інші країни та вивчати іноземні мови.

На жаль, розлука з батьками, а вона здебільшого як уже зазначалося, є довготривалою, впливає на дітей не лише позитивно, а й досить негативно в різних аспектах. Зокрема, з нею пов'язані:

- важкі емоційні стани та переживання;
- самотність, замкненість, надмірна агресивність, вразливість;
- втрата інтересу до навчання;
- порушення гендерної та соціальної ідентифікації;
- складні відносини з опікунами та конфлікти з однолітками;
- послаблення стосунків із батьками.

Найгостріша проблема – емоційні переживання, депресії. Часто діти відчують провину або ж образу на батьків тощо.

У суспільстві побуває думка, що із виїздом батьків за кордон успішність дітей значно погіршується та призводить до педагогічної занедбаності. Мотивація дітей до успішного навчання та майбутнього працевлаштування в Україні дійсно зменшується. Базуючись на досвіді своїх батьків, діти роблять висновок, що освіта не гарантує забезпеченого майбутнього. Водночас із експертних опитувань, а також з аналізу випадків на проєкті стало очевидним: майже не буває так, що дитина починає погано вчитися, кидає школу або пропускає уроки через брак уваги чи догляду. І хоча дітям досить складно опанувати шкільну програму без допомоги та підтримки батьків удома, навчання залишається основним, на що звертають увагу і відсутні батьки, і опікуни.

У багатьох випадках зміни в сімейному укладі та розподілі ролей у сім'ї впливають на гендерну ідентифікацію, призводять до того, що дитина має замало вмінь і навичок побудови взаємостосунків з однолітками, опікунами, представниками протилежної статі. Опікуни (особливо старше покоління) не можуть уповні замінити батьків і вирішувати конфліктні ситуації з підлітками.

Після довготривалої розлуки з батьками стосунки дітей з ними стають дедалі прохолоднішими, що робить складнішою реінтеграцію мігранта в сім'ю після повернення додому.

На основі опитувань експертів (педагогів шкіл), а також спостережень і моніторингу за користувачами проєкту ми можемо виділити такі особливості в поведінці дітей, які виховуються у дистантних сім'ях:

- за спостереженнями експертів, діти трудових мігрантів є досить самостійними, проте не схильними до лідерства і такими, які не люблять брати на себе відповідальність за інших;

- ці діти потребують особливих педагогічних і психологічних підходів, позаяк є емоційно вразливими та мають значно вищий рівень тривожності порівняно з дітьми із повних сімей;

- оскільки діти трудових мігрантів не мають змоги повноцінно спілкуватися з батьками, їх соціалізація відбувається поза сім'єю, під дією різного роду чинників. Найбільший вплив на становлення особистості дітей має інтернет. При цьому експерти не виявляють відчутного впливу друзів на процес становлення особистості дитини трудового мігранта; на процес її соціалізації майже не впливають також і художня література, і вчителі. Тобто маємо ситуацію, за якої сім'я втрачає функцію основного агента соціалізації дитини трудового мігранта, а реальне соціальне середовище її комунікацій і виховання заміщується віртуальним.

Згідно з експертними даними діти трудових мігрантів у вільний час надають перевагу пасивним заняттям: комп'ютерним іграм, перегляду телепередач. У цієї групи школярів визначено низький рівень зайнятості діяльністю, що потребує втручання та підтримки дорослих (фінансової, моральної, організаційної). Так, діти трудових мігрантів рідко відвідують гуртки за інтересами, не мають домашніх тварин.

Проаналізувавши випадки, з якими працювали соціальні працівники центрів Карітасу протягом 2010/2011 навчального року, можна зробити висновок, що найпоширенішим проблемами, з якими стикалися діти трудових мігрантів, є такі:

- проблеми у спілкуванні з однолітками (137 випадків);
- труднощі у навчанні (129 випадків);
- конфлікти з опікунами або родичами (106 випадків);
- поведінкові порушення (99 випадків);
- труднощі у професійній орієнтації та мотивації (74 випадки);
- товариство сумнівних друзів (28 випадків);
- матеріальна скрута (28 випадків);
- тютюнопаління (25 випадків);
- алкоголь (13 випадків);
- наркотики (1 випадок).

Отже, найпроблемнішими для дітей трудових мігрантів є брак комунікативних навичок і конфлікти у взаєминах з опікунами та родичами. Непросто дітям і самостійно впоратися зі шкільною програмою без сторонньої підтримки та допомоги. Дуже важливо також усвідомити, що 20 % дітей мігрантів, орієнтуючись на досвід батьків, які не знайшли можливості реалізувати свої знання в Україні, втрачають мотивацію до

навчання й не бачать для себе перспективи у професійному навчанні та працевлаштуванні.

Насторожує також факт, що є певний відсоток (хоча й невисокий – 4–8 %) користувачів нашої допомоги, які підпадають під вплив негативних чинників, а саме товариства сумнівних друзів, алкоголю, тютюнопаління.

З огляду на це персонал соціальних центрів бачить перед собою завдання підтримати дітей для подолання виявлених труднощів і підтримки у будь-якій життєвій ситуації.

Тому перед працівниками поставлено такі завдання:

- оскільки у дітей є брак любові та довіри, необхідно налагодити з ними довірливі та відкриті стосунки, завдяки яким дитина отримуватиме підтримку у будь-якій життєвій ситуації;

- пом'якшити психотравмуючу ситуацію, пропонуючи себе для розмов на будь-яку проблематику, створюючи відповідний простір та умови для обговорення делікатних питань, що турбують дитину. Задля цього використовуються індивідуальні та групові заняття, психотерапевтичні вправи тощо;

- допомогти дітям і молоді віднайти ресурси для подолання труднощів, виявити свої сили, вміння й таланти, визначити цілі в житті та кроки, які слід робити для їх досягнення;

- оскільки діти трудових мігрантів мають досить пасивну життєву позицію, потрібно активізувати їх і заохотити до самовдосконалення й розвитку;

- підготувати до самостійного життя (дати інформацію, знання та можливість здобути навички, потрібні для самостійного життя), а також запобігти ризикованій поведінці, навчити думати, приймати рішення й аналізувати наслідки власних вчинків;

- оскільки труднощі переживають не лише діти, а й дорослі, які опікуються дитиною без матері чи батька, а іноді й обох батьків, важливим завданням є допомогти батькам/опікунам у процесі виховання дітей. Важливо також допомогти тим батькам, які лише приймають рішення про виїзд за кордон, для того, аби зменшити ризики для них самих і знизити негативні наслідки для дитини.

Ці завдання ми виконуємо завдяки різноманітній діяльності та внесенню пропозицій нашої допомоги користувачам та їхнім сім'ям. Ідеть-ся, зокрема, про:

- позашкільне дозвілля;
- додаткове навчання, просвітницькі заходи;
- соціально-терапевтичні заходи (тренінги, вправи, рольові та групові ігри тощо);
- мистецькі, спортивні, профорієнтаційні активності;

- екологічні та соціально важливі акції, де діти і молодь проявляють власну соціальну активність;

- профілактичні бесіди, спрямовані на зменшення ризикованої поведінки;

- індивідуальний соціальний супровід, консультування;

- медіація конфліктів у групах;

- організація заходів (зустрічей, тренінгів, святкувань) для батьків та опікунів.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такі висновки:

- основна причина трудової міграції – низький рівень доходів громадян. Тому боротися з нею адміністративними методами безперспективно. Слід боротися з причинами, а не наслідками;

- важливо змінити стереотип, що побутує у суспільстві щодо мігрантів. Адже вони та їхні сім'ї – не злочинці, а жертви, які потребують підтримки;

- основний гравець, який може допомогти дитині та сім'ї долати життєві труднощі, – соціальний працівник, який має професійну кваліфікацію та довірливі стосунки з користувачами послуг. Тому збільшення кількості та розвиток соціальних служб і соціальних працівників, які займалися б не обліком і статистичними підрахунками, а практичною соціальною роботою з дітьми та молоддю, є вкрай необхідним.

Отже, три чинники – руйнування негативних стереотипів стосовно мігрантів; зміна економічних умов; приведення діяльності соціальних служб у відповідність до реальних потреб їх користувачів та обсягів роботи – є основними передумовами поліпшення ситуації трудових мігрантів та їхніх сімей (у т. ч. дітей) в Україні.

ВПЛИВ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ НА КУЛЬТУРУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

Юськів Богдан Миколайович,
*завідувач кафедри міжнародної інформації
Рівненського інституту слов'янознавства
Київського славістичного університету,
доктор політичних наук*

Міжнародна міграція – це не просто переміщення через кордони, що відбувається у «порожньому» просторі. Це перехід від одного суспільства, однієї економіки, однієї культури до інших. Саме структурні характеристики економічних систем, інституційна архітектура суспільств, пануючі в них культурні й соціальні парадигми та політичні відносини визначають масштаби і сутність міжнародних переміщень.

Вивчення взаємозв'язку культурних чинників і міграції є не новим. Незважаючи на розмаїття тематики досліджень, авторів об'єднує розуміння того, що всі три групи акторів (мігранти, люди, які залишаються вдома, місцеве населення в країнах-реципієнтах) не лише виконують відведені їм ролі в міграційних процесах, а й мають власні переконання, звичаї, сповідують свої цінності, якими не так просто поступаються. Саме ці численні суперечності закладені в основі механізмів взаємодії міжнародної міграції та національної культури. Ще один висновок полягає в тому, що культурний розвиток суспільств і міграції, проблеми інтеграції іноземців, соціальне та культурне співіснування мігрантів і суспільства слабо асоціюються з підтримкою з боку держави. Вказані проблеми потребують насамперед наукового обґрунтування й на його основі – політичного вирішення.

Серед нагальних проблемних теоретичних питань – аналіз взаємовпливу національних аспектів культури та міжнародної міграції на найвищому рівні. Тому *метою* нашого дослідження стало вивчення особливостей макrorівневого статистичного взаємозв'язку міжнародної міграції та складників національних культур європейських країн. Відповідно до цього вирішувалися такі *завдання*:

- розкрити сутність макrorівневої моделі культури Г. Хофстеда із позиції можливостей порівняльного аналізу та охарактеризувати її основні параметри;
- вивчити методом кореляційного аналізу особливості взаємовпливу міграції та основних вимірів культури за Г. Хофстедом для європейських країн.

ЮНЕСКО розглядає національну культуру як «сукупність властивих суспільству або соціальній групі відмінних ознак – духовних і мате-

ріальних, інтелектуальних та емоційних; окрім мистецтва й літератури, вона охоплює спосіб життя, «вміння жити разом», системи цінностей, традиції та вірування»²⁷⁹. Культура виражає загальну складну картину звичайної людської поведінки, соціальні норми та матеріальні риси, закріплені в думках, словах, діях і артефактах, а також визначає здатність людини до навчання і перетворення знань та абстрактного мислення. Усе це має вияв у системі базових цінностей і соціальних стереотипів. Формуючи їх, національна культура зумовлює різні моделі поведінки в різних країнах стосовно аналогічних ситуацій. Отже, вона визначає різний вибір під час ухвалення побутових та управлінських рішень, коли ми стикаємося з поведінковими й управлінськими дилемами.

Як базова для дослідження була обрана одна з найвідоміших сьогодні модель культури авторитетного нідерландського соціолога Герта Хофстеда. Як зауважує О. Наумов²⁸⁰, важливою перевагою моделі є те, що дані для неї концентруються довкола базових цінностей, на які орієнтуються люди у процесі своєї практичної діяльності. У нашому випадку її вибір зумовлений релевантністю цілям дослідження та наявністю емпіричних даних для більшості європейських країн.

Г. Хофстед визначає культуру як «колективне програмування свідомості, що вирізняє членів однієї групи або категорію населення від іншої»²⁸¹. На основі досліджень 1960–1970 рр. ним було запропоновано сукупність вимірів культурних характеристик різних народів. У своїй знаменитій книзі «Вплив культури: міжнародні відмінності у ставленні до праці» (1980)²⁸² Г. Хофстед обгрунтував вибір чотирьох параметрів моделі, що забезпечували вимірювання та системне зіставлення національних культур. До цих вимірів культури належать:

- дистанція влади (*power distance – PDI*);
- індивідуалізм (*individualism – IDV*);
- маскуліність (*masculinity – MAS*);
- уникнення невизначеності (*uncertainty avoidance – UAI*).

Як пояснює Г. Хофстед на власному сайті, вони визначають «чотири сфери антропологічних проблем, які різні національні суспільства вирішують по-своєму: способи боротьби з нерівністю, невизначеністю,

²⁷⁹ *Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии: резолюция, принятая по докладу Комиссии IV на 20-м пленарном заседании 2 ноября 2001 г.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/decl_diversity.pdf

²⁸⁰ *Наумов, А. И.* Хофстидово измерение России (влияние национальной культуры на управление бизнесом) // Менеджмент. – 1996. – № 3. – С. 5, С. 70–103.

²⁸¹ *Hofstede, G.* Cultures and Organizations, Software of the Mind: Intercultural Cooperation and its Importance for Survival. – New York : McGraw-Hill, 1991. – 279 p. – P. 5.

²⁸² *Hofstede, G.* Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. – Beverly Hills, CA : Sage Publications, 1980. – 328 p.

ставлення індивіда до її/його первинної соціальної групи, а також жіночі або чоловічі емоційні наслідки»²⁸³.

З роками було додано ще два параметри:

- довгострокова орієнтація (*long term orientation – LTO*);
- поблажливість проти стриманості (*indulgence versus restraint*).

Параметри ділової культури Г. Хофстеда не абсолютні, а відносні. Це дилеми або своєрідні терези, де кожна національна культура посідає своє місце на шкалі між протилежними екстремальними значеннями – від 0 до 100 %. Зупинимося на перших п'яти показниках детальніше.

Дистанція влади – це сприйняття влади, міра, з якою члени суспільства, наділені відносно меншою владою, погоджуються з нерівномірністю розподілу останньої. У суспільствах, де культивується мала дистанція влади, відносини будуються на засадах рівності та поваги до особи; для культур з великою дистанцією влади характерне сприйняття останньої як найважливішого складника життя, терпляче ставлення до авторитаризму та чиношанування.

Параметр індивідуалізму конструкцією, що описує спосіб життя людей, їхнє ставлення до інших людей у формі двох протилежностей – колективізму й індивідуалізму. Для колективістської культури характерні наявність групових цілей, усвідомлення себе насамперед як частини групи, а вже потім як окремої особи. В індивідуалістичній системі цінностей особисті інтереси стоять на першому місці. Індивідуалізм – це усвідомлення себе як «Я», захист приватних інтересів, зв'язків між окремими особистостями, не обтяженими сильними зобов'язаннями діяти спільно.

Третій вимір виражає співвідношення між жіночністю та маскулінністю («чоловічністю»). Жіночість культури – це прихильність суспільства до таких цінностей, як вибудовування рівних і теплих стосунків між людьми, схильність до компромісів, скромність, турбота про інших, затишок, якість життя. На противагу цьому для маскулінної культури характерними є опора на раціональність, орієнтація на силу, героїзм, високий соціальний статус, досягнення, особистий успіх і самоповагу; уникнення невдач і демонстрація успіхів. Тут пріоритетними стають матеріальний успіх, гроші, речі.

Уникнення невизначеності виражає ту міру, якою суспільство припускає у своєму житті невизначеність (нестабільність, двозначність), а отже, прагне її понизити. Невизначеність є принципово неминучою, вона завжди викликає у людей відчуття тривоги, і різні культури визначають ту норму, за якої члени суспільства відчують себе комфортно. У країнах з її низьким рівнем невизначеність розглядається, скоріше, як факт, існує постійна

²⁸³ Hofstede, G. Dimensions of national Cultures [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.geerthofstede.com/culture/dimensions-of-national-cultures.aspx>

готовність до прояву ініціативи, ризику, значно спокійніше сприймаються розбіжності й альтернативні погляди. І навпаки, у країнах із високим рівнем уникнення невизначеності характерними є відчуття безперервної конкуренції та прагнення консенсусу, законності, правопорядку, регулювання заради безпечного і спокійного життя. Висока технологічність, вироблення необхідних законів та їх виконання, слідування релігійним канонам допомагають людям понизити тривогу, пов'язану з невизначеністю в житті.

Довгострокова орієнтація визначає стратегічність мислення суспільства, орієнтацію на вирішення довгострокових цілей, бажання зазирнути в майбутнє. Значення, пов'язані з короткостроковою орієнтацією, – це повага до традицій, виконання соціальних зобов'язань; із довгостроковою – ощадливість і обачність, наполегливість у досягненні цілей і стійкість.

Г. Хофстед, а відтак і його послідовники на основі проведених соціологічних досліджень розрахували відповідні індекси для різних країн світу. На сайті дослідника представлені інформація та характеристики національних культур 70 країн, серед яких – 24 європейських. Значення індексів із цієї бази даних, а також інформація Євростату про частку іноземного населення за 2010 р. (далі називатимемо «імміграція» та позначатимемо його як *IMG*) стали вихідними даними дослідження. Зауважимо, що через відсутність даних для багатьох країн індекс *LTO* довелося відкинути. Так само розглядалися не всі, а лише 23 європейські країни, що мають необхідні дані.

Для розуміння зв'язку національних культур і міжнародної міграції спочатку корелювалися значення індексів Г. Хофстеда з показниками імміграції. Кореляційний аналіз виконувався задля виявлення тих параметрів культури, які найбільше «працюють», тобто культурні цінності, що мають більшу кількість істотних взаємодій із рештою параметрів і показником імміграції. Далі проаналізуємо отримані результати, представлені в табл. 1 і 2.

Таблиця 1

Кластеризація європейських країн за вимірами культури (за Г. Хофстедом) і часткою іноземного населення європейських країн

Країна	<i>PDI</i>	<i>IDV</i>	<i>MAS</i>	<i>UAI</i>	<i>IMG</i>
Середні по Європі	50	59	51	72	8,6
Значущість (по Європі)	98,9 %	100 %	99,4 %	100 %	100 %
Кластер 3					
Естонія	40	60	30	60	16,1
Люксембург	40	60	50	70	44,6
Швейцарія	34	68	70	58	25,6

Закінчення табл. 1

Країна	<i>PDI</i>	<i>IDV</i>	<i>MAS</i>	<i>UAI</i>	<i>IMG</i>
Середні по кластеру	38	63	50	63	28,8
Значущість (по кластеру)	63,9 %	29,4 %	2,9 %	47,4 %	99,6 %
Кластер 2					
Австрія	11	55	79	70	10,5
Бельгія	65	75	54	94	9,0
Чеська Республіка	57	58	57	74	3,9
Франція	68	71	43	86	6,1
Німеччина	35	67	66	65	8,9
Угорщина	46	80	88	82	1,9
Італія	50	76	70	75	6,5
Мальта	56	59	47	96	4,4
Польща	68	60	64	93	0,1
Словаччина	104	52	110	51	1,0
Середні по кластеру	56	65	68	79	5,2
Значущість (по кластеру)	49,1 %	74,0 %	93,3 %	60,7 %	69,5 %
Кластер 1					
Болгарія	70	30	40	85	0,3
Греція	60	35	57	112	8,6
Португалія	63	27	31	104	4,2
Румунія	90	30	42	90	0,1
Іспанія	57	51	42	86	12,4
Середні по кластеру	68	35	42	95	5,1
Значущість (по кластеру)	90,0 %	99,8 %	51,1 %	96,1 %	54,4 %
Кластер 0					
Данія	18	74	16	23	5,8
Фінляндія	33	63	26	59	2,7
Ірландія	28	70	68	35	9,9
Норвегія	31	69	8	50	8,5
Швеція	31	71	5	29	5,9
Середні по кластеру	28	69	25	39	6,6
Значущість (по кластеру)	96,0 %	83,9 %	95,2 %	99,3 %	34,3 %

Примітки.

1. Таблиця побудована на основі даних вимірів культури Г. Хофстеда²⁸⁴ і даних Євростату²⁸⁵ про частку іноземного населення в 2010 р.; кластеризація виконана з використанням алгоритмів *k-means* і *g-means*.

²⁸⁴ Hofstede, G. Cultural Dimensions. Compare your home culture with your host culture [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.geert-hofstede.com/hofstede_dimensions.php

²⁸⁵ European Commission > Eurostat > Statistics > Browse / Search.database [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database

II. Соціокультурні трансформації у суспільстві під впливом міграції

2. Значущість параметрів виражається у відсотках і визначається як $(1 - \text{імовірність нульової гіпотези})$; для перевірки значущості використовувався t -критерій Стьюдента, загальна значущість полів – F -критерій Фішера.

3. Середнє значення параметрів розраховано на основі відповідних параметрів об'єктів, що увійшли до складу кластеру.

Таблиця 2

Кореляція вимірів Г. Хофстеда з часткою іноземного населення (коефіцієнти кореляції Пірсона)

Кластер	Виміри	<i>PDI</i>	<i>IDV</i>	<i>MAS</i>	<i>UAI</i>
Європа (в цілому)	<i>IDV</i>	-0,50	–	–	–
	<i>MAS</i>	0,31	–	–	–
	<i>UAI</i>	0,54	-0,52	–	–
	<i>IMG</i>	-0,48	–	–	–
Кластер 3	<i>IDV</i>	-1,00	–	–	–
	<i>MAS</i>	-0,87	0,87	–	–
	<i>UAI</i>	0,63	-0,63	–	–
	<i>IMG</i>	–	–	0,33	0,88
Кластер 2	<i>IDV</i>	–	–	–	–
	<i>MAS</i>	–	–	–	–
	<i>UAI</i>	–	0,38	-0,74	–
	<i>IMG</i>	-0,65	–	-0,33	–
Кластер 1	<i>IDV</i>	-0,50	–	–	–
	<i>MAS</i>	–	–	–	–
	<i>UAI</i>	-0,33	-0,30	0,39	–
	<i>IMG</i>	-0,79	0,84	0,36	–
Кластер 0	<i>IDV</i>	-0,77	–	–	–
	<i>MAS</i>	–	–	–	–
	<i>UAI</i>	0,74	-0,93	–	–
	<i>IMG</i>	–	0,48	0,45	-0,3

Примітка:

Кореляція більша по модулю за 0,6 виражає наявність сильного кореляційного зв'язку між параметрами, менша за 0,3 – його відсутність (такі значення в таблиці не заповнені), а проміжні значення лише констатують наявність певного зв'язку.

З табл. 2 можна побачити, що на рівні Європи її «імміграція» значно негативно корелює лише з одним параметром – «дистанцією влади» ($R = -0,48$). Це може свідчити про те, що зростання чисельності мігрантів пов'язане зі зменшенням ролі влади в суспільстві. Реаль-

ність такої залежності можна пояснити зміною ролі національної держави в умовах глобалізації. Крім того, аналіз показує, що інший показник культури – посилення рівня «індивідуалізму» – також призводить до зменшення «дистанції влади» безпосередньо ($R = -0,50$) та опосередковано – через «уникнення невизначеності». Тим самим, не маючи безпосереднього зв'язку з «імміграцією», «індивідуалізм» працює в одному руслі з нею.

Намагаючись глибше розкрити сутність вказаних залежностей, нами було проведено кластеризацію європейських країн за багатьма чинниками. Для кластеризації скористалися алгоритмами *k-means* і *g-means*, реалізованими на базі аналітичної платформи *Deductor Studio* компанії *BaseGroup™ Labs*²⁸⁶. Після експериментів зупинилися на варіанті виділення чотирьох кластерів; критеріями кластеризації виступили чотири параметри Г. Хофстеда (*PDI*, *IDV*, *MAS*, *UAI*) і частка іноземців у складі населення країни (*IMG*).

«Профілі» – загальні характеристики кластерів, а також значення індексів відповідних країн представлені на рис. 1 і в табл. 1. Проведе-

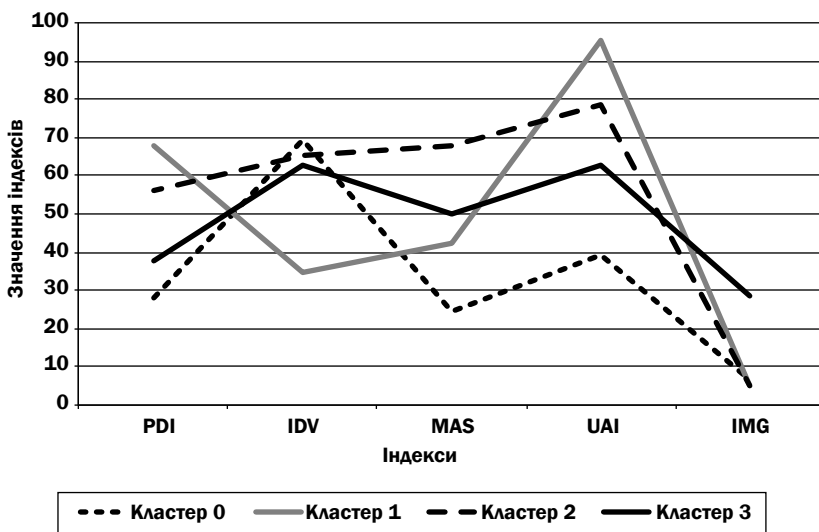

Рис. 1. Хофстедові «профілі» кластерів культур європейських країн

²⁸⁶ *BaseGroup Labs*. Технологии анализа данных [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.basegroup.ru

ний кореляційний аналіз для кожного кластеру (див. табл. 2) дав цікаві результати.

До складу кластеру 3 увійшли три країни – Люксембург, Швейцарія та Естонія, у яких показник «імміграції» має найвищу значущість і найбільше середнє порівняно з рештою кластерів. Інші елементи профілю є нижчими за середньоєвропейські. Найбільшу значущість серед параметрів культури має показник «дистанції влади». Мале значення відповідного індексу свідчить, з-поміж іншого, про компетентність влади та повагу до особистості. Решта показників культури вагомій ролі не відіграє, а «дистанція влади», по суті, визначає їхні значення. Про це свідчать результати кореляційного аналізу: «дистанція влади» негативно корелює з «індивідуалізмом» і «маскулинністю» та позитивно – з «уникненням невизначеності». Що стосується імміграції, то незважаючи на її дуже високий рівень, позитивний вплив виявляється лише на двох малозначущих чинниках – «уникнення невизначеності» ($R=0,88$) та «маскулинності» ($R=0,33$).

Кластер 2 – найчисельніший. До його складу входять десять країн: Австрія, Бельгія, Чеська Республіка, Франція, Німеччина, Угорщина, Італія, Мальта, Польща та Словаччина. Очевидно, що присутність такого розмаїття країн із різних частин субконтиненту зумовила специфічний характер цього «профілю». Тут поєднуються вища за середню «дистанція влади» з достатньо високим рівнем «індивідуалізму» й «уникнення невизначеності», найвищим рівнем «маскулинності» й найнижчим – «імміграції». Водночас єдиним достатньо значущим параметром виявилася «маскулинність», що сягає у цих країнах винятково високого рівня. Кореляційний аналіз вказує на істотний негативний зв'язок «маскулинності» з «уникнення невизначеності», а високі значення обох параметрів свідчать про наявність протиріччя у суспільствах між показним і спрямованим на щоразу вищі досягнення чоловічим характером культури, з одного боку, і прагненням до безпечного і врегульованого життя та правопорядку – з іншого. У цих мовах імміграція ніби стає заручницею потреб національних суспільств і культур, що її обмежують. Такий висновок напрошується з негативної кореляції «імміграції» та «дистанції влади» ($R=-0,65$) і «маскулинності» ($R=-0,33$).

До кластеру 1 увійшли країни Південної та Центрально-Східної Європи – Болгарія, Греція, Португалія, Румунія та Іспанія. Значення параметрів культури для цих країн варіюються мало, тоді як «імміграція» набуває цілком протилежних значень. У «профілі» кластеру всі параметри, за винятком одного, набувають екстремальних значень: «дистанція влади» – найвища, «індивідуалізм» – найнижчий, «уникнення невизначеності» – найвище, «імміграція» – найнижча. Найбільш значущими виявилися «індивідуалізм», «уникнення невизначеності» та «дистанція

влади». Країни цього кластеру можна охарактеризувати за традиційною схемою: висока довіра до влади поєднується з колективізмом суспільства та прагненням уникнення невизначеності. «Імміграція» негативно корелює з «дистанцією влади» ($R = -0,79$), позитивно з «індивідуалізмом» ($R = 0,84$) і «маскулинністю» ($R = 0,36$).

Кластер 0 утворили країни Північної Європи – Данія, Ірландія, Норвегія, Фінляндія та Швеція. Сам Г. Хофстед характер їхньої культури називає нордичним. У «профілі» кластеру параметри культури мають високу значущість та екстремальні середні: «дистанція влади» – найбільша, «індивідуалізм» – найвищий, «маскулинність» – найнижча, «уникнення невизначеності» – найнижче. У межах параметрів культури цих країн спостерігається значна негативна кореляція «дистанції влади» й «індивідуалізму» ($R = -0,77$), позитивна – «дистанції влади» й «уникнення невизначеності» ($R = 0,74$), а також значна негативна – між «індивідуалізмом» і «уникнення невизначеності» ($R = 0,93$). Водночас «імміграція» є найменш значущою і лише певною мірою позитивно корелює з «індивідуалізмом» ($R = 0,48$), «маскулинністю» ($R = 0,45$) та негативно – з «уникнення невизначеності» ($R = 0,30$). Тобто перші два параметри сприяють міграції та навпаки; однак третій – не завжди, хіба що в тих випадках, коли це пов'язано зі стабільним і збалансованим розвитком суспільства.

Таким чином, узагальнено результати досліджень засвідчують, що імміграція своєрідно та диференційовано поводить себе в різних країнах і різних вимірах культури, які виділяє Г. Хофстед. Два виміри демонструють цілком прогнозовану взаємодію: у більшості країн маємо сильну негативну кореляцію з таким виміром національних культур, як «дистанція влади»; так само майже в половині країн маємо істотну позитивну взаємодію з «індивідуалізмом». Щодо інших вимірів – «маскулинності» й «уникнення невизначеності», то подібної однозначності не спостерігається. В одних країнах маємо кореляцію негативну, в інших – позитивну. Розкрити механізм виникнення цих особливостей видається можливим на нижчих рівнях аналізу, тобто подальші дослідження мають бути продуктивними на мезо- та мікрорівні, а це своєю чергою дозволить перенести отримані загальнотеоретичні висновки у площину реальних політичних і практичних дій.

ОСВІТНЯ МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ДО ПОЛЬЩІ: СОЦІОПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Бляковська Ольга Володимирівна,
*аспірантка Люблінського
католицького університету ім. Івана Павла II*

Живемо у часі, коли кордони стають щораз непомітнішими, а світ поглинає глобалізація. Такий стан речей, як стверджує Р. Скшипняк²⁸⁷, має позитивне значення, адже відкриває нам нові можливості, зокрема доступ до новітніх технологій, світової культури, якіснішої освіти, ринків праці. Особливо важливим це є для молодшої людини, життя якої лише починається і яка обирає свій шлях відповідно до наявних можливостей.

Розвиток науки, техніки та світова глобалізація і затирання кордонів сприяють освітній міграції, яка у глобальному контексті набирає щораз більшого значення, стаючи важливою частиною міжнародної міграції. Дедалі більше людей розпочинає навчання за межами своєї країни. Держави й навчальні заклади намагаються зацікавити закордонних студентів, створюючи їм умови для навчання і рекламуючи свої установи. Утворюється своєрідний світовий ринок освітніх послуг. Завдяки зацікавленню з боку обох країн, що надсилають і що приймають, цей ринок постійно розвивається, розширюється та впорядковується. Доказами цьому є близько 3 млн так званих мобільних студентів, тобто таких, які навчаються за кордоном, десятки тисяч навчальних закладів, зацікавлених у притягненні щораз більшої кількості іноземних студентів, а також дедалі частіші виставки освіти у різних куточках земної кулі.

Освітня міграція – це тимчасове переміщення людей з метою здобуття освіти за межами країни походження. Характерною рисою освітньої міграції є певне обмеження до конкретної вікової групи, яка своєю чергою володіє непересічним потенціалом з погляду динамізації соціально-економічної системи. Більшість освітніх мігрантів – особи, які здобувають за кордоном вищу освіту. Незначна частина осіб – це учні середніх шкіл, хоча таке явище було і є типовим лише для деяких країн (наприклад, Великобританії та Швейцарії). Разом з тим не можемо назвати освітніми мігрантами дітей мігрантів чи біженців, які

²⁸⁷ *Skrzypniak, R.* Aksjologiczne aspekty pokoleń «Wielkiej emigracji» – studium porównawcze. W Społeczno pedagogiczne skutki wielkiej emigracji zarobkowej red. Krzysztof Przybycień // Stalowa Wola. – 2007. – S. 73–90.

навчаються у школах країни, що приймає, оскільки в таких випадках освіта не була метою їхнього прибуття²⁸⁸.

Отже, освітня міграція є особливим видом міграції. Її характерними рисами є короткотерміновість, більш-менш чітко окреслений часовий проміжок, обмеження до певної вікової групи, а також мета переїзду – здобуття освіти за кордоном. Зазвичай освітня міграція є добровільною.

Закордонні студенти є особливою групою тимчасових мігрантів. До них належать особи, які здобувають за кордоном вищу, післядипломну та іншу освіту. Згідно з поширеною теорією чинників притягання та відштовхування (*push-pull factors*) особа вибирає навчання за кордоном через те, що її середовище не дає можливості здобути омріяну освіту, і вибирає для навчання ту країну й навчальний заклад, що відповідають її потребам²⁸⁹. Однак не всі особи, які живуть у схожих умовах, вирішують здобувати освіту за кордоном. Психологи стверджують, що на таке рішення впливає багато соціальних та економічних чинників, але наголошують також, що виїзд за кордон залежить від особистості людини, яка мігрує. Отже, якщо середовище особи сприятливе для міграції, рішення залишитися чи виїхати залежить від особистісних рис людини.

Із соціологічного погляду ситуація закордонного студента є ситуацією чужого, прибульця, який перебуває в контакті з новим середовищем, іншою культурою та іншим суспільством протягом довшого, але загалом визначеного часу. З одного боку, це вимагає адаптації до середовища та наявних у ньому умов, але з іншого – повне пристосування до культури суспільства, що приймає, не є необхідним. Закордонний студент виконує в новому середовищі кілька ролей: роль молоді особи, студента, іноземця, представника своєї країни, а також посередника між культурами. Прибуваючи до країни навчання, така особа переживає більший чи менший культурний шок²⁹⁰.

У Польщі студенти-іноземці з'явилися у 50-х роках ХХ ст. з початком освітніх програм для країн третього світу. Серед них популярними напрямками освіти були медицина й точні науки, оскільки їхня освіта розглядалася як практична допомога країнам, що розвиваються. Саме з цих країн походили майже всі закордонні студенти у Польщі. Згідно з даними протягом 1950 р. у Польщі навчалася 183 іноземних студен-

²⁸⁸ *Żołędowski, C.* Studenci zagraniczni w Polsce. Motywy przyjazdu, ocena pobytu, plany na przyszłość. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. – 2010. – S. 10–12.

²⁸⁹ *Mazzarola, T.* Push pull factors influencing international student destination choice / T. Mazzarola, G. Soutar // The International Journal of Educational Management. – 2002.

²⁹⁰ Raporty i Analizy Instytutu Polityki Społecznej. Krajobraz dyskryminacji II. Raporty migracyjne. – 2003. – nr. 4.

тив²⁹¹. Поступово їх кількість зростала, особливо після політичних змін у 1990-х роках. Водночас змінилася і структура студентів, у якій почали переважати особи з країн колишнього Радянського Союзу. Це здебільшого були особи, які мали польське походження. Такі зміни були спричинені конкретними діями польського уряду, який надавав стипендії для поляків та осіб польського походження, які мешкали у колишньому Радянському Союзі. Метою таких дій було зміцнення польських культурних і суспільних осередків за межами країни за рахунок високоосвіченої молоді, а також створення основи для розвитку ринкових, суспільних і культурних відносин між країнами громадянства іноземних студентів та Польщею. Тоді ж змінилися і преференції вибору навчального закладу та майбутньої професії. Збільшувалася кількість осіб, які вивчали гуманітарні й економічні науки. Це також було пов'язане зі зростаючою кількістю студентів польського походження, які переважали над студентами з країн третього світу, зацікавленими передусім технічно-ринковим прогресом своїх країн.

Наприкінці ХХ ст. у польських навчальних закладах здобувало освіти 6000 іноземців. До 2008 року ця цифра зросла до 15862. Сталося так завдяки більшій доступності освіти, створенню нових факультетів і навчальних закладів, серед них і приватних. Розвивається також можливість навчання іноземною мовою.

Станом на 2008-2009 рр. у Польщі навчалося 15862²⁹² іноземців. З них близько третини були студентами першого курсу. Близько 51 % склали жінки. Дві третини студентів походили з європейських країн, великою була також група з Азії – 17 %. Інші континенти представлені не настільки великою кількістю осіб: Північна Америка – 8 %, Африка – 5 %, і дуже рідко трапляються студенти з Південної Америки – 0,7 %. Сьогоднішня структура континентів походження студентів із закордону у Польщі є схожою до тієї, що була десять років тому. Зважаючи на це, можемо констатувати, що не відбувається якихось значних змін. Важливою рисою освітньої міграції до Польщі є те, що значна частина іноземних студентів є особами польського походження. У 2008-2009 рр. вони склали 22 % усіх іноземних студентів. Це особи з Литви, Казахстану, Білорусі, України, Росії та навіть Чехії, Швеції, Сполучених Штатів.

Право на тривале проживання у Польщі мають лише 4 % іноземних студентів і близько 20 % студентів польського походження. З-поміж них переважають студенти з України та Білорусі (2/3).

²⁹¹ *Godlewska, J.* Studenci obcokrajowcy w Polsce: niepublikowana praca magisterska. – Warszawa : Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego. – 2003.

²⁹² *Rocznik Statystyczny GUS.* – 2007, 2008.

Крім студентів бакалаврських і магістерських програм у польських навчальних закладах навчаються докторанти. У 2007-2008 рр. їх було 698 осіб. Половина з них була звільнена від оплати за навчання. А майже кожен третій отримував стипендію, лише 19 % докторантів оплачували своє навчання.

2001 р. у Польщі навчалось 1693 студентів з України, 2008 р. – 2470. Вони складають 18 % усіх іноземних студентів у Польщі. 875 осіб були першокурсниками, 397 – випускниками. Станом на 2008-2009 рр. 25 % студентів з України у Польщі мають польське походження. Українське походження мають 23 % іноземних випускників Польщі²⁹³. Найчастіше особи з України вивчають гуманітарні та економічні науки. Українці навчаються у більшості воєводських міст Польщі: Варшаві, Познані, Кракові, Любліні, Жешові та ін.

Розвитку освітньої міграції українців до Польщі сприяє політика польського уряду. Щоб навчатися у польському ВНЗ, особі з України необхідно отримати візу на виїзд за кордон. Особа, яка має намір перебувати у Польщі довше за три місяці, повинна подати документи на дозвіл для тимчасового перебування. Для цього необхідно мати довідку з місця навчання, медичне страхування та довідку про наявність коштів для проживання у Польщі протягом навчання²⁹⁴. Українці можуть навчатися у Польщі як стипендіати польської сторони; на комерційній основі; без оплати за навчання та без стипендії; стипендіати сторони, що надсилає; без оплати за навчання; стипендіати навчального закладу²⁹⁵. Цікаво те, що особи, які мають карту поляка (особи польського походження або ті, які активно працюють у польських осередках в Україні) мають можливість розпочати навчання у Польщі на умовах, які мають іноземці, або ж на таких умовах, як і польські громадяни. Щоправда, тоді вони не отримуватимуть соціальних стипендій, які отримують польські студенти²⁹⁶.

Серед українців 38 % студентів були звільнені від оплати за навчання. Частина студентів з України отримує стипендію, що є продовженням урядової політики щодо підтримки польських середовищ за кордоном. Чинником, що може притягувати українських студентів до Польщі, є, звичайно, можливість знайти там роботу. В цьому ас-

²⁹³ Żołędowski, C. Studenci zagraniczni w Polsce. Motywy przyjazdu, ocena pobytu, plany na przyszłość. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. – 2010. – S. 54–66.

²⁹⁴ *O cudzoziemcach*: ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. (DzU z 2006 r. Nr 234, poz. 1694 z późn. zmianami).

²⁹⁵ *Prawo o szkolnictwie wyższym*: ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. (DzU z 2005 r. Nr 164, poz. 1365 z późn. zmianami).

²⁹⁶ *O Karcie Polaka*: ustawa z dnia 7 września 2007 r. (DzU z 2007 r. Nr 180, poz. 1280 z późn. zmianami).

пекті політика польського уряду також є сприятливою. Отже, студенти, які навчаються на стаціонарі й мають дозвіл на тимчасове перебування, мають право працювати на території Польщі без отримання спеціального дозволу на роботу²⁹⁷. Окрім того, іноземці-випускники польських ВНЗ стаціонарної форми навчання мають також право працювати у Польщі без дозволу на роботу. Така ситуація дає студенту з України можливість обирати: чи повертатися додому, чи залишитися у Польщі²⁹⁸.

Для студентів з України головними мотивами вибору Польщі як країни навчання є:

- 1) позитивна оцінка Польщі;
- 2) попередній контакт із Польщею, що заохотив до навчання у цій країні;
- 3) польське походження;
- 4) родина у Польщі;
- 5) знання польської мови;
- 6) випадковий вибір;
- 7) до Польщі було найлегше виїхати;
- 8) Польща здавалася найпривабливішою;
- 9) польський навчальний заклад здавався найпривабливішим;
- 10) кошти, необхідні для того, щоб проживати в Польщі, є відносно нижчими, ніж в інших країнах;
- 11) здобута у Польщі освіта надає можливість знайти хорошу роботу;
- 12) можливість отримувати стипендію для навчання²⁹⁹.

Зміна звичного середовища та виїзд в іншу країну завжди супроводжуються більшим чи меншим психічним дискомфортом, труднощами. Не є винятком і освітні мігранти. Більшість досліджень, що стосуються студентів-іноземців у Польщі, присвячені тому, як вони адаптуються до нового середовища. До найбільших адаптаційних проблем, згідно з дослідженнями Р. Дзвонковського та О. Горбанюка, належать:

- 1) туга за власною домівкою;
- 2) мовні обмеження;

²⁹⁷ *W sprawie* wykonywania pracy przez cudzoziemców bez konieczności uzyskania zezwolenia na pracę: rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 30 sierpnia 2006 r. (DzU z 2006 r. Nr 156, poz. 1116 z późn. zmianami).

²⁹⁸ *Zmieniające* rozporządzenie w sprawie wykonywania pracy przez cudzoziemców bez konieczności uzyskania zezwolenia na pracę: rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 2 lutego 2009 r. (DzU z 2009 r., Nr 21, poz. 114).

²⁹⁹ *Żołędowski, C.* Studenci zagraniczni w Polsce. Motywy przyjazdu, ocena pobytu, plany na przyszłość. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2010. – S. 129.

- 3) освітні обмеження, пов'язані з відмінностями у середній освіті в країні походження та Польщі;
- 4) проблеми на початку навчання;
- 5) перебування в чужому середовищі;
- 6) самотність;
- 7) проблеми з налагодженням контактів з особами із Польщі, в університеті, гуртожитку;
- 8) фінансові проблеми;
- 9) туга за батьківщиною;
- 10) житлові умови;
- 11) негативне ставлення оточення.

Цікавим є відчуття молоді польського походження. Дуже часто молоді люди, які були виховані зі свідомістю того, що вони є поляками, приїжджаючи до Польщі, почуваються самотніми, та навіть у певний спосіб відкинутими. Тут їх сприймають як осіб зі Сходу, а не як поляків, що має вплив на відчуття їхньої національної ідентичності³⁰⁰.

Освітня міграція є певним викликом для обох країн: тієї, що приймає, і тієї, що надсилає. Адже країна походження у певний спосіб впливає на те, що особа вирішує здобувати освіту за кордоном. Водночас країна, що приймає, має створити відповідні умови для навчання, проживання осіб з інших країн, а також створити умови для того, щоб залишити цей потенціал у себе в країні. Разом з тим і країна походження має бути зацікавлена у тому, щоб привабити людей з високим рівнем освіти, тому що це сприятиме розвитку країни.

Країни, що приймають студентів з-за кордону, отримують від цього конкретну економічну користь через отримання оплати за навчання і витрат, пов'язаних із проживанням. Також отримують висококваліфікованих спеціалістів, на освіту яких витратили менше коштів, зважаючи на те, що не потрібно було надавати їм початкову освіту, а також суспільну користь (якщо студенти залишаються у країні після навчання, поліпшується демографічна ситуація, розвивається багатокультурність суспільства, що часто є корисним явищем). Крім того, освітня міграція сприяє більшій відкритості й еластичності освітньої системи, що також позитивно впливає на якість освіти. Позитивним є також контакт місцевих та іноземних студентів, що сприяє поширенню знань. Однак країни, що надсилають студентів, інколи втрачають своїх громадян, на початкову освіту яких були витрачені кошти. Також з огляду на те, що це особи здебільшого креативні й активні, країна походження втрачає не-

³⁰⁰ *Dzwonkowski, R. Świadomość narodowa młodzieży polskiego pochodzenia z byłego ZSSR studiującej w Polsce / R. Dzwonkowski, O. Gorbaniuk, J. Gorbaniuk. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. – 2002. – S. 104.*

обхідний потенціал для розвитку. Такий підхід, звичайно, спрощений, але дозволяє поглянути на освітню міграцію як на важливе питання для обох країн. Освітня міграція українців до Польщі є дуже важливою темою і для Польщі, і для України, тому потребує докладнішого всебічного дослідження та, безперечно, відповідних кроків з боку обох країн.

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ІМІГРАНТІВ З УКРАЇНИ У КРАЇНАХ ЄС

Бурбело Ольга Романівна,
*аспірантка Інституту соціології,
психології та управління НПУ імені М. П. Драгоманова*

Міграційний процес з України до країн Європи (четверта хвиля) триває вже 20 років і є каталізатором ситуації і в Україні, і на загальноєвропейському просторі. Початок четвертої хвилі еміграції, трудової за своїм характером, припадає на 1990-ті роки, пік – на кінець 1990-х – початок 2000-х років. Економічна криза 2008 року призвела до сповільнення від'їзду українців до країн ЄС, але не спричинила масового повернення емігрантів. На цьому етапі спостерігається активізація процесу воз'єднання із сім'ями та висока готовність до виїзду за кордон серед населення, особливо молоді.

Незважаючи на підвищення рівня життя порівняно з 1990-ми роками, українські зарплати та якість життя є набагато нижчими за європейські. Економічний складник залишається першопричиною еміграції: попри наявність роботи здебільшого її оплата не є адекватною та не відповідає потребам сучасного життя. Міграція стала індивідуальною відповіддю суспільним проблемам.

За 20 років міграційний процес зазнав змін. Його динаміка виявляє появу нових тенденцій, аналіз яких є необхідним для розуміння пріоритетів і планування політики, що забезпечувала б ефективний менеджмент і попереджала загострення проблем.

На жаль, на законодавчому рівні між Україною та основними країнами-реципієнтами українських іммігрантів досі залишається неврегульованими багато питань, підписані двосторонні угоди не завжди виправдовують себе й оминають широкий діапазон актуальних і нагальних проблем.

Характер міграційних процесів поступово змінюється. Короткострокова міграція переходить у довгострокову. Відбувається стабілізація українських іммігрантів у країнах проживання і становлення нової діаспори. Якщо, наприклад, у Канаді йдеться про шосте покоління української діаспори, то у країнах ЄС українська спільнота представлена переважно першим полінням іммігрантів, поколінням «півтора» (молоддю, яка народилася в Україні та переїхала до батьків за схемою воз'єднання сім'ї) та появою другого покоління. Тому на цьому етапі зарано говорити про закономірності, можна лише про виявлення тенденцій.

Процес стабілізації іммігрантів у країнах проживання є проявом і наслідком їх адаптації та інтеграції у суспільства, що приймають. Перша й основна перешкода на шляху до інтеграції – неврегульоване становище іммігрантів, що призводить до виключення із суспільства. Свідченням стабілізації українських іммігрантів у країнах-реципієнтах є збільшення чисельності українців, які змінюють неврегульований статус на напіврегульований і врегульований. Ці зміни відбуваються здебільшого завдяки періодичним легалізаційним кампаніям у країнах-реципієнтах. Проявом стабілізаційних тенденцій порівняно з 1990-ми роками є збільшення кількості трудових контрактів серед іммігрантів, наявність медичного страхування, розвиток міграційних мереж, підвищення показників возз'єднання із сім'ями, отримання кредитів і придбання житла за кордоном, збільшення частки української молоді в системі освіти, налагодження підприємницької активності тощо.

Якщо визначати адаптацію українських іммігрантів за допомогою традиційних понять (інтеграція, асиміляція, сегрегація, маргіналізація, транснаціоналізм), то її можна охарактеризувати як позитивну (а саме у формі інтеграції, асиміляції та транснаціоналізму), оскільки українські іммігранти не вважаються проблемною категорією, не створюють гетто, «паралельних суспільств», відзначаються низькими показниками злочинності. Водночас відносна культурна близькість, релігійна спорідненість зближують українських мігрантів із місцевим населенням, але відсутність громадянства країн перебування і неврегульованість статусу залишає наших громадян у категорії «інших».

Інтеграція у міграційному процесі є змінним, динамічним і багатовимірним показником, який неможливо описати в межах однієї статичної категорії. Основними індикаторами, що визначають рівень інтеграції, є доступ до ринку праці, житла, системи охорони здоров'я, освіти, включення у суспільне життя, участь у політичному процесі, включення в юридично-правову систему, бізнес-активність, співвідношення із цінностями приймаючого суспільства, ставлення до країни, що приймає, та країни походження, рівень дискримінації тощо.

Успішність адаптації та інтеграції, серед іншого, особливо залежить від причин еміграції, мотивації мігранта, умов суспільства, що приймає, низки внутрішніх і зовнішніх чинників економічного, політичного, соціального, психологічного, культурного характеру.

Налаштованість більшості українських трудових мігрантів на короткострокову тимчасову міграцію початково не містить у собі мотивації до повноцінної інтеграції у суспільство, що приймає (на відміну від тих, хто має чіткий міграційний проект і не планує повертатися додому). У процесі пристосування до нових умов «пасивна» адаптація українців на початкових етапах поступово переходить в інтеграцію.

Робота й заробіток – основна необхідність і передумова для подальшого розвитку міграційного проекту.

Працевлаштування забезпечує отримання доходу та відповідний соціальний статус і є одним з основних аспектів інтеграції іммігрантів. Українські іммігранти в країнах ЄС відзначаються високими показниками економічної активності. Так, за даними дослідження «Українські іммігранти в Іспанії» (станом на 2007 р.), українці демонструють високі показники трудової активності (понад 88,2 %) і зайнятості (79,7 %). Такі високі показники, з одного боку, пояснюються трудовою специфікою української імміграції, а з іншого – працездатним віковим складом наших співвітчизників³⁰¹.

Іноземні роботодавці характеризують українських трудових іммігрантів як працьовитих, сумлінних, дисциплінованих, кваліфікованих, порядних, надійних, невибагливих, здатних виконувати будь-яку роботу, працювати понаднормово, відзначають високий рівень освіти, здібності до вивчення мови. В Італії, наприклад, українських доглядальниць називають альтернативою будинкам престарілих, виконавцями невидимої соціальної ролі.

Водночас, незважаючи на високі показники активності й позитивну репутацію, структура виконуваних робіт (масова задіяність на так званих роботах три «д» – *dirty, dangerous, difficult* – брудних, небезпечних, важких) свідчить про несприятливі умови для інтеграції. Відсоток зайнятості на некваліфікованих і непривабливих для місцевого населення роботах залишається стабільно високим уже протягом тривалого часу. Трудова мобільність є дуже уповільненою, що переважно пояснюється початково неврегульованим статусом, невизнанням українських дипломів, неналежним володінням мовою.

Гострою є проблема кваліфікованих і висококваліфікованих працівників на низькокваліфікованих роботах. Так, у Португалії близько 80 % іммігрантів зі східної та південно-східної Європи мають вищу кваліфікацію, ніж вимагають ті роботи, які вони виконують. При цьому іммігранти у середньому заробляють на 20 % менше, ніж португальські робітники³⁰². Разом з тим необхідно зазначити, що за індексом Інтеграційної політики щодо іммігрантів (*Migration Integration Policy Index 2010*, дослідження проведене Британською Радою та групою з міграційної політики), який визначався за 148 показниками на базі міжнарод-

³⁰¹ *Hosnedlová, R.* Inmigrantes ucranianos en España. Una aproximación a las pautas de movilidad internacional / *R. Hosnedlová, M. Stanek* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-312.htm>

³⁰² *Reis Oliveira, C.* The Integration of Immigrants in the Portuguese Labour Market Statements and Comments [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pdf.mutual-learning-employment.net/pdf/CZ08/portugal_offical_CZ08.pdf

них правових стандартів, законодавчих норм і рішень Європарламенту, Португалія посіла друге місце після Швеції (серед 31 країни за ефективністю інтеграційної політики).

Хоча на загальному тлі частка українських іммігрантів, задіяних у престижних професіях, зокрема у Португалії, не дуже висока, у цій країні рівень інтегрованості українців є вищим завдяки активній інтеграційній політиці португальського уряду (зокрема, визнання дипломів медпрацівників, організації курсів перекваліфікації та вивчення португальської мови, розвинутою є система соціального забезпечення та дотримання прав іммігрантів). Спеціалісти, які змогли підтвердити дипломи або пройшли перекваліфікацію, отримують можливість кар'єрного зростання та зарплату на рівні з місцевими робітниками. Працюють у приватних фірмах і без підтвердженого диплому, проте це передбачає меншу заробітну плату.

Виконуючи важку роботу за кордоном і отримуючи значно більшу, ніж в Україні, зарплату, яку бояться втратити, українські іммігранти виявляють поступливість і невибагливість. Ускладнення доступу до формального способу працевлаштування, задіяність у неформальній тіньовій економіці, сегментована концентрація на ринку праці є бар'єрами на шляху до повноцінної інтеграції у суспільство, що зазвичай тягне за собою нижчу оплату праці, відсутність можливості кар'єрного зростання.

Щодо проявів дискримінації відносно українських емігрантів, то необхідно зазначити, що вона фіксується у трудовій сфері та виявляється переважно в оплаті праці (в Іспанії, наприклад, це засвідчили понад половину опитаних іммігрантів³⁰³). Упередженість із боку суспільства, що приймає, виявляється не на етнічному, а на ґрунті низького соціального статусу. Водночас слід зазначити, що іммігранти з України легше переносять прояви дискримінації у трудових відносинах, ніж образу гідності на особистісному ґрунті.

Якщо розглядати можливості соціального забезпечення українських іммігрантів у країнах ЄС, необхідно зазначити, що вони розповсюджуються на іммігрантів з урегульованим статусом і передбачають, зокрема, виплати по безробіттю, матеріальні компенсації при звільненні з роботи, допомогу на дітей тощо. Офіційно працевлаштовані іммігранти, які втратили роботу внаслідок економічної кризи, забезпечуються соціальною допомогою. Необхідно зазначити, що під час кризи більшою мірою відбулося скорочення тих робочих місць, на яких були задіяні чоловіки (наприклад, будівництво). Меншою мірою криза вплинула на працівників приватного сектору – доглядальниць, прибиральниць,

³⁰³ *Sánchez Urios, A.* Inmigración, necesidades y acceso a los servicios y recursos: los inmigrantes ucranianos en los procesos de inserción en la comunidad de Murcia / A. Sánchez Urios. – Murcia, 2007. – P. 557.

хатніх робітниць. Загалом криза позначилася не стільки масовим звільненням, скільки зниженням платоспроможності, консервацією або зниженням зарплат іммігрантів. Невтішна тенденція виявляється в тому, що внаслідок кризових обставин (наприклад, відмова у продовженні контракту) іммігранти потрапляють у нелегальне становище, яке підтримується попитом з боку роботодавців.

Негативно впливає на процес інтеграції факт відсутності або неієвності двосторонніх угод про соціальне та пенсійне забезпечення, голою проблемою є питання об'єднання стажу, нарахування пенсій.

Іммігранти позитивно характеризують соціальну систему країн перебування порівняно із ситуацією на батьківщині. Закордонна стабільність і соціальна захищеність (навіть під час кризи) у поєднанні з європейськими стандартами життя є вагомими перевагами у визначенні цінностей. Серед беззаперечних переваг українські іммігранти відзначають доступність кредитів на житло ставкою у 1,5–4 % (Португалія), нескладна процедура відкриття бізнесу.

На те, що українці рідше, ніж інші іммігранти (з Китаю, Марокко, Албанії та інших країн) започатковують свій бізнес, звертають увагу й іноземні дослідники, втім на сучасному етапі відзначається певна активізація цього процесу (наприклад, у Польщі та Чехії українці – на другому місці після вихідців із В'єтнаму за показником підприємницької активності). Стимулюючими чинниками для відкриття бізнесу українські іммігранти називають швидкість відкриття власної справи, відсутність невиправдано прискіпливих перевірок, хабарництва, корупції.

На особливу увагу заслуговує питання підтримки іммігрантів, зокрема у процесі повернення та реінтеграції на батьківщині. Непоодинокі факти невдалої реінтеграції часто спричинені несприятливими умовами для самореалізації. Намагання відкрити бізнес в Україні наштовхуються на всілякі перешкоди та ускладнення, високий рівень корупції, законодавчу невизначеність. Як приклад позитивного ставлення до емігрантів варто звернути увагу на програми підтримки португальських емігрантів, за якими у разі відкриття бізнесу на батьківщині він не обкладається податком, і, як наслідок – кошти трансформуються в інвестиції, створені робочі місця забезпечують працевлаштування часто членів сім'ї та родичів³⁰⁴.

Важливим показником рівня інтеграції є доступність житла. Здебільшого житлові умови визначаються економічною спроможністю та формою працевлаштування. З-поміж українських жінок, які працюють

³⁰⁴ *Поточняк, В.* Позитивний досвід міграції у Португалії та діяльність УГКЦ на тлі сучасних реалій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk-ua.facebook.com/pages/%D0%9F%D0%9C%D0%92-%D0%A3%D0%93%D0%9A%D0%A6/132144663506586?sk=notes>

у приватних помешканнях, є характерним проживання у роботодавця (майже 70 % українських іммігрантів в Італії, що безперечно не є свідченням належної інтеграції у суспільство). Поширеною практикою серед іммігрантів є спільне винаймання квартири.

За даними дослідження української спільноти в Іспанії, 74 % проживають в орендованих квартирах, 15 % – у власному помешканні/виплачує іпотеку³⁰⁵. Водночас в Італії показники придбання житла є дуже незначними, що, вірогідно, зумовлене характером міграційного потоку (здебільшого жінки, низький відсоток міграції сімей) та їх сферою зайнятості. Тенденція до придбання житла у приватну власність свідчить про намір залишитися в країні проживання, а також про стабільність інтеграційного проекту.

Завдяки легалізаційним кампаніям і набуттю іммігрантами врегульованого статусу збільшується кількість осіб, які мають медичну карту та користуються послугами системи охорони здоров'я. Втім, тривожними є доволі високі показники захворюваності на тяжкі хвороби, особливо з-поміж українських жінок-іммігранток. Наявність мовного бар'єра стає причиною неможливості пояснити симптоми. Нелегальне працевлаштування позбавляє іммігрантів можливості отримати компенсацію у разі захворювання чи травми.

Основним засобом і передумовою інтеграції у суспільство, що приймає, є мова. Більшість українських іммігрантів вивчає мову безпосередньо у країнах перебування. Відсутність мотивації, планів залишитися у країні перебування зумовлює пасивне ставлення до оволодіння мовою, особливо, якщо іммігрант перебуває у тісному спілкуванні зі співвітчизниками і не потребує відповідного знання мови на роботі. Варто зазначити, що більшість європейських країн визначили володіння мовою країни-реципієнта як необхідне та обов'язкове для повноцінної інтеграції. Країни пропонують мовні курси для іммігрантів, хоча такою пропозицією можуть скористатися не всі іммігранти не лише із суб'єктивних (небажання, відсутність мотивації), а й об'єктивних причин, часто зумовлених жорстким графіком роботи.

Утім, українські іммігранти відзначаються високими здібностями до вивчення мов. Діти, незважаючи на труднощі, що виникають на мовному ґрунті на початку, дуже швидко оволодівають мовою, досягають високих показників успішності й мають гарну перспективу до подальшої інтеграції.

Відчувається брак підтримки освіти за кордоном з боку України. Так, в Іспанії проживає значна спільнота українців. Привертає увагу

³⁰⁵ *Sánchez Urios, A.* Inmigración, necesidades y acceso a los servicios y recursos: los inmigrantes ucranianos en los rocesos de inserción en la comunidad de Murcia / A. Sánchez Urios. – Murcia, 2007. – P. 565.

факт, наведений у статті «Діти іммігрантів у країнах Середземномор'я: освіта серед дітей норвезьких «кліматичних» іммігрантів та дітей українських трудових іммігрантів»: значно менша за чисельністю норвезька громада може користуватися послугами п'яти норвезьких шкіл, відкритих в Іспанії (тоді як українських повноцінних загальноосвітніх шкіл в Іспанії немає жодної)³⁰⁶. Українські діти відвідують школи країн перебування, а також користуються послугами суботніх і недільних шкіл.

У представників першого покоління українських іммігрантів четвертої хвилі проблеми зі збереженням української мови не існує, існує бажання більше спілкуватися, читати українською, бути в курсі подій. Більшість українських батьків намагається зберегти рідну мову, спілкуючись із дітьми українською, відвідуючи церкву, записуючи дітей до суботніх і недільних шкіл, залучаючи їх до національного контексту за кордоном. У другому поколінні процес збереження мови та інших складників ідентичності значно ускладнюється. Саме друге покоління – діти, народжені за кордоном і ті, які покинули Україну в ранньому віці, а також один із батьків яких є іноземним громадянином, виявляють ознаки асиміляції у країні перебування.

Новітньою тенденцією є поява більшої частки української молоді у школах та ВНЗ країн-реципієнтів. Молоді українці активніше намагаються інтегруватися у суспільство, що приймає. «Покоління 1,5» вже не є трудовими іммігрантами, перед ними не стоїть необхідність матеріально підтримувати сім'ю, що дає їм змогу витратити гроші на свої потреби та забезпечує вищий рівень соціалізації.

Незважаючи на поширеність серед українських іммігрантів транснаціональних сімей (проживання членів родини у різних країнах), на сучасному етапі відбувається активізація процесу возз'єднання, що свідчить про стабілізацію і перехід на вищий рівень інтеграційного проекту.

У межах дослідження українських іммігрантів у Іспанії, відповідаючи на питання «Як Ви уявляли життя іммігранта?», 62 % наших співвітчизників дали відповідь «краще», 22 % – «так само». І таки 92 % вважають, що поїздка була того варта, 56 % вважають своє становище хорошим, 43 % – дуже хорошим, 22 % планують залишитися в Іспанії назавжди, інша частина планує продовжити міграційний проект найближчими роками³⁰⁷. Тривалий міграційний проект для українських

³⁰⁶ Solvang, B. Children of immigrants in the Mediterranean: education among children of Norwegian «climate» migrants and children of Ukrainian labour migrants / B. Solvang, A. Tymczuk [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://antropologia.umh.es/GIA/Index_revista/Num_02/WkB_Solvang_Tymczuk.pdf

³⁰⁷ Sánchez Urios, A. Inmigración, necesidades y acceso a los servicios y recursos: los inmigrantes ucranianos en los procesos de inserción en la comunidad de Murcia / A. Sánchez Urios. – Murcia, 2007. – P. 575, 603, 602, 606.

іммігрантів стає не просто зароблянням грошей, а перетворюється на стиль життя.

Є очевидним, що у сучасному глобалізованому світі питання збереження національної ідентичності стало актуальним для всіх учасників міграційних процесів. Успішна інтеграція іммігранта в іноетнічне середовище підвищує ризик втрати національної ідентичності. У випадку України відсутність системної послідовної підтримки іммігрантів з боку держави частково компенсується діяльністю недержавних організацій, ініціаторами створення яких є безпосередньо іммігранти. Особливу роль відіграє церква (виконує не лише релігійні функції і гуртує не лише вірян). Саме довкола неї відбувається об'єднання українських іммігрантів (більш притаманно для середньої та старшої вікових категорій).

Серед українських іммігрантів спостерігається низький рівень сподівань на допомогу від власної держави, що змушує їх розраховувати лише на власні сили та можливості. Національна ідентичність і почуття батьківщини виявляються на емоційно-духовному рівні: прив'язаність до родини, батьків, дому, природи. Водночас відбувається розширення цінностей і співвідношення ідентичності з європейськими соціальними цінностями й економічними перевагами – стабільністю, забезпеченістю, захищеністю, повагою, впевненістю. Консолідуючими чинниками за кордоном є походження та мова. Умовні поділи (регіональні, релігійні, мовні), що є в Україні, не відіграють жодної ролі за кордоном.

Важливими чинниками збереження національної ідентичності іммігрантів є створення ефективної системи захисту та підтримки іммігрантів і забезпечення реалізації їх прав за кордоном, а також створення сприятливих умов для повернення на батьківщину.

Порівняно з початком 1990-х років еволюції зазнала і техніка міграцій. На сучасному етапі особливу соціальну роль відіграють розгалужені мігрантські мережі, що формуються колом співвітчизників, родичів, знайомих і надають підтримку в пошуку роботи, житла, оформленні документів, розширенні сфери контактів. Особливо вагомим такою допомогою є на початкових етапах міграційного проекту, що зменшує матеріальні витрати та різного роду ризики. Такі мережі є транснаціональними і часто є стимулом міграції.

Транснаціоналізм – це міжнародна система зв'язків, що поєднують країну походження та країну оселення іммігрантів. Хоча транснаціоналізм не є новим явищем, його особливістю на сьогодні є активізація та висока інтенсивність транснаціональних зв'язків, що спричинено глобалізаційними процесами. Транснаціональні зв'язки визначаються в науковій літературі як п'ять «т» (трансфери, транспорт, туризм, телекомунікації і торгівля), окремо слід відзначити «соціальні перекази».

Усі ці складники функціонують у системі українсько-європейських міграційних процесів: грошові перекази, транспортний зв'язок (наприклад, українсько-італійська мережа «бусів», що забезпечують перевезення людей, передач, товарів), туризм (відвідання родичів, наприклад поїздки дітей до батьків на канікули), телекомунікації (програми здешифрування міжнародного мобільного зв'язку, *Internet, Skype, Facebook* тощо), торгівля (магазини українських продуктів, базари, ресторани української кухні), соціальні перекази. Особливим складником транснаціонального способу життя є транснаціональні мігрантські сім'ї – розповсюджений феномен в українському суспільстві, що співвідноситься з поняттями розділених сімей і соціальним сирітством.

Складність, особливості та пролонгованість у часі інтеграційних процесів не дають можливості робити однозначні висновки, але дають змогу узагальнити тенденції. Рівень інтеграції українських іммігрантів у суспільства-реципієнти є неоднаковим у різних країнах і залежить від суб'єктивних та об'єктивних чинників. Реалізація індикаторів інтеграції (працевлаштування, житло, освіта, охорона здоров'я, політичний процес, юридично-правова система, бізнес-активність, співвідношення із цінностями країни, що приймає, дискримінація) свідчить про її рівень. Четверта хвиля української еміграції перебуває у процесі становлення у країнах ЄС, зазнала низки перетворень і виявляє ознаки стабілізації (зміна статусу, набуття громадянства, включення у соціальну систему суспільства, що приймає, возз'єднання з родиною, народження дітей другого покоління, придбання житла, започаткування бізнесу, підвищення рівня вимог до життя за кордоном тощо). Разом з тим про поверхневність інтеграції свідчать такі структурні, соціальні, ідентифікаційні, культурні показники: наявність частки іммігрантів з неврегульованим або напіврегульованим статусом, масова зайнятість на низькокваліфікованих і низькооплачуваних роботах, низькі показники трудової мобільності, порушення трудових прав, високі показники транснаціональних розділених сімей, житлова специфіка, відокремленість від політичного процесу країн-реципієнтів та низка інших.

УКРАЇНСЬКЕ ЗАРУБІЖЖЯ – ВАЖЛИВИЙ ІНФОРМАЦІЙНО-КУЛЬТУРНИЙ РЕСУРС СТРАТЕГІЧНОЇ МОДЕЛІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Гумницька Наталя Олексіївна,
*науковий співробітник Міжнародного інституту
освіти, культури та зв'язків з діаспорою
НУ «Львівська політехніка» «Україна уже в Європі
мільйонами своїх робочих рук і інтелекту»;*
Петруняк Михайло Андрійович,
президент Асоціації українців в Іспанії «Україна»

Головні постулати розкриття теми.

1. Українці зарубіжжя й українці в Україні творять єдиний національний організм. Це два зустрічні потоки інтелекту, творчої думки, енергії, які в ідеалі сумуються, підсилюють, живлять одне одного і творять глобальний український простір (ГУП), осердям якого є незалежна Україна.

2. Імператив збереження національно-культурної ідентичності в умовах наростаючих глобалізаційних процесів є одним з визначальних чинників збереження національних держав (приклад – японське та китайське економічне диво, що сталося завдяки високому ступеню самоідентифікації японців і китайців).

3. Інформаційний ресурс українців зарубіжжя є важливим чинником формування національного інформаційного простору на Європейському субконтиненті та національної консолідації світового українства.

Становлення незалежної України та входження її в європейський простір відбувається у складних політичних реаліях – і внутрішніх, і зовнішніх. Україна належить до кола молодих держав, що постали після розпаду Радянської імперії і яким необхідно позбутися рідних плям тоталітарного режиму. Разом з тим Україна, пам'ятаючи своє історичне минуле, намагається повернутися в лоно європейських держав з їхніми демократичними цінностями. З перших днів відродження державності Україна заявила про свій стратегічний курс на євроінтеграцію³⁰⁸. Проте на цьому шляху їй доводиться, з одного боку, долати глобалізаційні виклики, а з іншого, – ментальні та соціокультурні деформації радянського минулого. Тягар минулого заважає успішно конкурувати за гідне місце на мапі світу. Тому на 20-му

³⁰⁸ *Стратегія* інтеграції України до Європейського Союзу: затв. указом Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98 // Урядовий кур'єр. – 1998. – 18 червня.

році незалежності Україна не змогла приєднатися або впритул наблизитися до країн Європейської співдружності. В умовах нової моделі співробітництва ЄС із країнами-сусідами – Україною, Грузією, Вірменією, Азербайджаном, Молдовою та Білоруссю, яка затверджена на саміті ЄС 20 березня 2009 р. (програма Східного партнерства), необхідним є переосмислення стратегічних і тактичних кроків України щодо її реалізації.

Національний інститут стратегічних досліджень разом із колегами зі Словаччини у 2010 році у Львові організував конференцію, на якій було розглянуто можливість застосування досвіду Словаччини у реалізації програми входження України в інституційні структури ЄС³⁰⁹. Запропонована спеціалістами модель складається з двох частин: Стратегія європейської інтеграції України: політичний, економічний, безпековий компоненти; «Національний Конвент України щодо ЄС». Ключовим питанням стратегії є входження України в європейський інформаційний, культурний і гуманітарний простір. Словаччина своє ноу-хау – «Національний Конвент щодо ЄС» – застосувала у 2001 році, а у 2004-му з успіхом увійшла до Європейського співтовариства. Національний Конвент щодо ЄС – це дискусійний загальнонаціональний форум, у якому може взяти участь будь-яка владна чи громадська структура. Тобто європейські цінності, стандарти, переваги та застереження доводяться до співгромадян якнайповніше і якнайширше. Після запровадження «Національного Конвенту щодо ЄС» у Словаччині рівень підтримки вступу держави до ЄС за короткий час зріс до 92 %³¹⁰. Україна має намір скористатися цим успішним досвідом своїх сусідів самостійно чи за їхньої безпосередньої допомоги.

Проте у реалізації запропонованої моделі євроінтеграції не враховано такий важливий і потужний ресурс, як закордонне українство (за різними оцінками, 15–20 млн, або 30–50 % сучасного населення України), що проживає у понад 50 країнах світу. Українська діаспора зі сторічною історією пройшла щонайменше чотири етапи становлення: перший – 1896–1914 рр.; другий – 1919–1989 рр.; третій (повоєнний) – 1945–1989 рр.; четвертий (роки незалежності) – з 1991 р. і до сьогодні. Звичайно, кожна з міграційних хвиль має свої характеристики, здобутки та потенціал. Проте усіх їх об'єднує безцінний досвід – досвід розбудови справжнього громадянського суспільства. Суть цього суспільства полягає в існуванні широкої мережі незалежних громадських організацій на основі поваги до індивідуума як особистості. Ор-

³⁰⁹ *Модель* стратегії європейської інтеграції для України: міжнародна конференція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lv.niss.gov.ua/articles/403/>

³¹⁰ *Національний Конвент України щодо ЄС: проект* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mukachevo.net/UA/News/view/35268>

ганізації розбудовуються за горизонтальною структурою на засадах волонтерства з активними членами, які працюють з ідейною наснагою за для свого самозадоволення та самореалізації.

В Україні і досі лише декларується побудова такого безкорисливого громадянського суспільства, однак відчувається брак досвіду в розбудові громадських організацій із чіткими ціннісними мотиваціями бути корисним українському суспільству й Україні загалом. Тому досвід численної української діаспори з її структурованою мережею громадських організацій має бути якнайповніше використаний українським суспільством у його євроінтеграційному поступі. Оцінити цей вагомий ресурс передусім має українська влада в усіх її іпостасях. Їй необхідно повернутися обличчям до своїх співвітчизників, які через різні обставини (переважно не з доброї волі) опинилися за межами своєї Батьківщини. Ресурс закордонного українства дуже потужний і в кількісному, і в якісному вимірах, оскільки за кордон виїжджали найактивніші та найперспективніші громадяни, які зуміли поєднати свою національну (органічну, кореневу) ідентичність з інституційною ідентичністю країни проживання та безконфліктно інтегруватися в її соціокультурне середовище, зберігши свою тотожність.

Прикладів громадських структур українців (та сотень окремих особистостей) і їх позитивного внеску в розбудову незалежної України є, на щастя, дуже багато. Передусім слід назвати таку відому структуру, як Світовий конгрес українців (СКУ), що об'єднує близько 40 державних, міждержавних і громадських українських організацій із 46 країн світу. У роки бездержавності СКУ та його структурні підрозділи (зокрема Українська Народна Республіка (УНР), Європейська конфедерація України (ЄКУ), Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО), Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) доклали багато зусиль для розбудови фундаменту української держави в усіх стратегічних напрямках, зокрема освітньому, науковому, культурному, політичному. Одночасно вони творили інформаційний і культурний простір у країнах свого проживання, а також у світовому та європейському вимірах. Наприклад, через Енциклопедію українознавства (в 11 томах під загальною редакцією Володимира Кубійовича українською мовою та у 6 томах під редакцією Данила Струка англійською мовою), виданою Науковим товариством імені Шевченка, світ дізнався про визначні постаті української науки та культури, їхній внесок у світову культурну спадщину. Інший приклад – скульптор Олександр Архипенко, який став засновником нового модерністського напрямку та здобув визнання в усьому світі та приніс славу Україні.

Завдання сучасних організацій у період державної незалежності мають дещо інший ухил: допомагати розбудувати незалежну демократичну Україну європейського зразка, сприяти євроінтеграційним процесам, збереженню її національної ідентичності, історичної пам'яті, формуванню міжнародного іміджу та співробітництва з високими міжнародними інституціями, зокрема ПАРЕ, ОБСЄ, ЄС в інтересах України, захисту прав і свобод її громадян. Звичайно, досвід такої потужної надбудови світового українства, як СКУ та її структур буде вельми корисним під час реалізації європейської моделі євроінтеграції у спосіб розширення «Національного Конвенту України» щодо ЄС на всі громадські та інші українські інституції за межами нашої держави. Тим більше, що згідно зі ст. 12 Конституції незалежної України держава вважає їх своїми співвітчизниками та бере на себе зобов'язання дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців за кордоном.

Проте поки що останні більше дбають про свою рідну Батьківщину навіть у четвертому, п'ятому, а то й шостому поколіннях, ніж Україна дбає про них. Із перших днів незалежності українці зарубіжжя активно включилися в усі державотворчі процеси, про що свідчить проведення потужних інтелектуальних Всеукраїнських форумів українців, яких відбулося в Україні вже п'ять (у 1992, 1997, 2001, 2006, 2011 роках). Кожна із прийнятих ними резолюцій чітко окреслює завдання та цілі світового українства у державотворчому плані, а також враховує європейський і світовий контекст України на цьому історичному етапі. Зокрема Ухвала цього річного V Всесвітнього форуму українців виокремила велику кількість актуальних завдань, що стоять на порядку денному перед світовим українством і Україною загалом, магістральним із яких вона назвала реалізацію євроінтеграційних прагнень нашої держави.

Важливо наголосити на людському потенціалі українського зарубіжжя, яке відносять до так званої четвертої хвилі еміграції, тобто до ресурсу, що сформувався переважно у країнах Європейського субконтиненту (Іспанія, Італія, Греція, Португалія, Угорщина, Польща, Франція, Німеччина та ін.) вже за роки незалежності України. Цікаво зазначити, що за короткий термін у цих країнах постала мережа освітніх, культурно-просвітницьких та інформаційних українських організацій. Частина з новостворених громадських організацій та асоціацій українців у країнах поселення зуміли завоювати авторитет місцевої влади й увійти в їхні управлінські структури, а більшість наших співвітчизників є конкурентоспроможними на зарубіжних ринках праці, оскільки зарекомендували себе як професіонали й відповідальні працівники.

Про потужний інтелектуальний і творчий потенціал українців зарубіжжя свідчить наявність українознавчих університетів, інститутів, центрів, шкіл майже в усіх країнах, де проживають українці. Варто назвати Гарвардський інститут українських студій (США), Канадський інститут українських студій, Український вільний університет у Мюнхені та Нью-Йорку, українознавчі центри в Римі (Італія, університет «Ла Сап'єнца») та Грайсфальді (Німеччина), а також нещодавно відкритий приватний Кембриджський центр (Великобританія).

Кожна українська громада має у своїй структурі культурно-просвітницькі центри та інформаційні джерела. Українську зарубіжну потугу підтверджує низка різноцільових організацій у країнах поселення. Показовим прикладом можуть слугувати Канада та Франція. Зокрема, в Канаді функціонує 25 українських громадських організацій (серед яких СКУ, СФУЖО, Конгрес українців Канади, «Четверта Хвиля», Пласт, Українсько-канадське студентське товариство), 13 наукових інституцій (Світова Рада НТШ, Канадський інститут українських студій, Інститут східно-християнських наук ім. Митрополита Андрея Шептицького, кафедра українських студій Оттавського університету), а також професійні об'єднання (5), культурно-просвітницькі інституції (Український культурно-навчальний центр, Село спадщини української культури, Фундація та меморіальний парк Тараса Шевченка, Музей українського народного мистецтва), інформаційні інституції та джерела (Незалежний український інформаційний інтернет-бюлетень; телебачення з України через інтернет; електронні мас-медіа: Контакт – українська телемережа; Пісня України – щоденна радіопрограма; Поступ – щоденна радіопрограма; часописи «Промінь», «Всесміх», «Українка у світі», газети «Гомін України» та «Новий шлях»); спортивні й туристичні організації; правничі та професійні інституції; церковно-релігійні та ветеранські організації; книгарні – всього близько ста організацій, не рахуючи розгалуженої мережі українських шкіл.

Близько 50 громадських організацій різного спрямування працює у Франції. Серед них одинадцять належать до культурно-просвітницьких інституцій, зокрема Українська бібліотека імені Симона Петлюри у Парижі, мистецька асоціація «Фенікс», культурні франко-українські асоціації «Весна», «Тарас Шевченко» та Українська школа мистецтва.

Українські громади новітньої хвилі еміграції доволі успішно інтегрувалися у суспільства свого проживання і досягли певних фінансових та іміджевих переваг у органів влади, а також визнання та співпраці у різних міжнародних установах. Показовою, зокрема, є діяльність громад Греції, Португалії, Іспанії, Угорщини, Італії, Польщі.

Наприклад, в Угорщині знаходиться Європейський Конгрес Українців (голова – Ярослав Хортяні), який системно працює над розбудовою

українсько-угорських дружніх стосунків завдяки різним акціям культурологічного, історичного, інформаційного характеру.

Завдяки активній позиції української громади Угорщини – у Будапешті було відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку, а парламент цієї країни визнав Голодомор 1932-1933 років в Україні геноцидом української нації.

Товариство української діаспори у Греції «Українсько-Грецька думка» (голова – Галина Маслюк) має тісні контакти з місцевою владою в Афінах та успішно лобює інтереси української громади, про життя якої можна дізнатися зі змістовного видання «Українсько-грецька думка». З ініціативи Галини Маслюк, яка очолює Грецький департамент Української Ради Миру, видано двомовні видання (грецькою та українською) про Голодомор в Україні 1932-33 років і збірку поетичних творів Тараса Шевченка та статей про нього під назвою «Заповіт» (за підтримки Української Ради Миру). І таких прикладів конкретної співпраці українських громад із державними та громадськими інституціями країн проживання для знайомства з українською історією та культурою можна навести багато.

Вагомою є робота українських активістів за кордоном, які створюють міжнародні громадські мас-медійні структури нового зразка для згуртування українців світу в єдиний український простір з яскраво вираженою національно-культурною ідентичністю та духовною ментальністю, утверджують національну гідність і пробуджують цікавість іноземців до нашої країни, її спадщини та перспектив спільного подолання глобальних викликів у єдиній європейській родині. Зокрема, у межах Міжнародної громадської організації українців «Четверта Хвиля» успішно функціонують Українська світова інформаційна мережа (УСІМ), Міжнародний скайп-форум українців за кордоном (кожна друга неділя місяця), друкується українська газета «Європейський українець» (шеф-редактор – Михайло Петруняк), що поширюється у шести країнах Європи.

Проте цілісної статистичної картини про кількісний і якісний вимір українських організацій за кордоном і їх конкретний результат у поліпшенні оцінки України розвиненими державами світу в Україні немає. Вивчити цей великий потенціал і вельми корисний ресурс для України ще належить нашим дослідникам з відповідних наукових інституцій. Корисним буде узагальнити досвід інших держав, зокрема Китаю, Ізраїлю, Росії, Польщі. Для цього, щонайменше, потрібна політична воля керівництва держави визнати діаспору, українське зарубіжжя єдиним українським організмом і відповідно надати їм преференції у праві обирати та бути обраними в державні органи, отримати громадянство України за їхнім бажанням, тобто зняти всі дискримінаційні межі щодо

цього великого сегмента українського суспільства за територіальними межами країни. Україна має докласти зусиль до формування єдиного українського простору (глобального українського простору – ГУП)³¹¹, як це роблять держави світу, що стратегічно мислять.

Основну відповідальність за збереження української нації та повернення її в лоно розвинених країн Європи має нести українська держава. Вона має усвідомити, що закордонне українство є безцінним досвідченим і дієвим ресурсом реалізації її амбіцій на отримання статусу потужної, багатой, безпечної європейської держави. Лише після цього можна говорити про системну та результативну допомогу громад українського зарубіжжя в реалізації «Національного Конвенту України» для формування європейських цінностей серед українського населення, підвищення довіри до нашої держави у країнах Європи та сприяння повноцінному входженню України у Європейське співтовариство.

Висновки та пропозиції

1. Врахувати потенціал світового українства в реалізації стратегічної моделі євроінтеграції для України. У проект «Національний Конвент України щодо ЄС» включити ресурс українського зарубіжжя, зокрема інтелектуальний, культурний, інформаційний (бажано в усі чотири Робочі групи).

2. Удосконалити й наповнити реальним змістом Закон України «Про статус закордонного українця».

3. Наповнити реальним змістом і фінансовою підтримкою реалізацію проекту «Державна програма співпраці із закордонними українцями на період з 2011 до 2015 року»³¹².

4. Створити при Кабінеті Міністрів України автономний державний орган, що вирішував би проблеми українського зарубіжжя, формував і координував єдиний український простір у світі у спосіб залучення громадських структур закордонних українців до розбудови незалежної України завдяки відповідним державним програмам.

5. Надати право українцям зарубіжжя отримувати українське громадянство поряд із громадянством країни проживання.

6. Надати право українцям зарубіжжя обирати й бути обраними до законодавчих органів України, а також право представляти Україну в різних міжнародних, міждержавних і регіональних організаціях.

³¹¹ *Гумницька, Наталія* Глобальний український простір – проблеми збереження національної ідентичності: зб. мат-лів Третьої міжнародної науково-практичної конференції «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція в майбутнє». – Львів, 2010. – С. 191–196.

³¹² *Державна програма співпраці із закордонними українцями на період з 2011 до 2015 року: проект [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/data/upload/publication/mfa/ua/55005/20300978dod3.pdf>

7. Добитися ліберального візового режиму для українців зарубіжжя із перспективою запровадження безвізового режиму поїздки.

8. Кабінету Міністрів України з метою збереження національної ідентичності закордонного українця та поширення правдивих знань про Україну надавати відповідну фінансову допомогу українським громадам для створення культурно-просвітницьких, науково-освітніх та інформаційних центрів і мережі освітянських закладів різного рівня.

9. До 200-ї річниці з дня народження Тараса Шевченка створити інститут його імені в декількох європейських країнах за прикладом Інституту Гете в Німеччині.

10. Провідним академічним та університетським установам України ввести у свої науково-дослідні плани та скоординувати дослідження зарубіжного українства як вагомого ресурсу за різними напрямками: освіти, науки, культури, економіки, політики, у соціальній і правовій сферах тощо. Результати досліджень використати для створення прогностичних моделей та програм на коротку і тривалу перспективу державного розвитку.

11. Використати потенціал світового українства для обміну досвідом у спосіб створення дискусійних платформ, інтернет-конференцій, скайп-форумів із залученням широкого кола спеціалістів, експертів, державних і громадських організацій.

12. Вивчити та використати досвід роботи з діаспорами таких країн, як Ізраїль, Китай, Росія, Польща з метою створення міцного українського простору, відстоювання національних інтересів України.

13. Ввести у практику співпрацю українських громадських об'єднань закордонних українців з міжнародними організаціями для інформування цих інституцій про проблемні питання держави Україна та лобювання її інтересів (зокрема політичних, фінансових) та відстоювання доброго імені серед світового співтовариства.

14. Використати досвід і знання громад закордонного українства в різних галузях для міждержавної, міжрегіональної євроінтеграції, а також внутрішньополітичної консолідації українського суспільства на користь інтеграції України у Європейський Союз.

ІІІ. НАСЛІДКИ МІГРАЦІЇ ДЛЯ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ

НАСЛІДКИ ДЛЯ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ МІГРАЦІЇ ЯК ІНДИКАТОР ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Євтух Володимир Борисович,
*член-кореспондент НАН України,
директор Інституту соціології,
психології та управління
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова, професор,
доктор історичних наук*

Серед численних чинників, що впливають на етнонаціональний розвиток українського суспільства, доцільно виділити такі: 1) етнічний склад населення (особливості його формування та динаміки), наявність автохтонного й алохтонного населення (його нащадків). Перші – це ті, хто постійно проживав на теренах нинішньої України, власне самі слов'янські племена, що склали основу для формування українського, російського та білоруського етносів. Другі – ті, нащадки яких у різний час прибули на територію України (євреї, поляки, вірмени та інші); 2) поселенська структура населення з урахуванням етнічного чинника (за регіонами); 3) формування географічних меж нинішньої території України (належність у різні історичні періоди її частин до тих чи інших етнополітичних організацій – держав) і взаємодія етнічних спільнот неукраїнського (в етнічному сенсі) з країнами їх походження; 4) зовнішні міграції (і з України, і за її межі); 5) характер взаємодії компонентів етнонаціональної структури населення України з урахуванням сучасних його переміщень.

Доцільно звернути увагу на чинник формування сучасного алохтонного населення – імміграцію та певною мірою зовнішні міграції громадян України у регіональному контексті. Очевидно, що міграції є одним із важливих чинників, що зумовлюють етнічну динаміку населення країни і його перерозподіл між окремими регіонами та її населеними пунктами. Загальновизнано, що міграціями фахівці узагальнено називають переміщення людей зі зміною місця проживання – тимчасового,

короткотривалого, довготривалого, постійного³¹³. Найважливішими за обсягами серед усіх міграцій є соціально-економічні (або трудові) міграції. Важливо усвідомити той факт, що оцінити тенденції та перспективи цього явища і його впливу на динаміку розвитку регіонів у етнополітичному вимірі можна лише в контексті конкретно-історичних обставин і сталості тенденцій, що складаються на певний час, оскільки міграції обумовлені потребами соціально-економічного, політичного, культурного розвитку суспільства. Урахування обсягів, потоків та етнічних маркерів міграцій дозволяє вибудовувати реальну картину економічного розвитку країни та соціального становища її громадян, особливо в регіональному аспекті, оскільки міграції на цьому рівні є чутливим реагуванням населення регіонів на соціально-економічну динаміку.

Зауважимо, що Україна в усі історичні періоди відзначалася великими переміщеннями людей і її територіями, і за її межами. У цьому контексті можна нагадати про те, що сучасна етнонаціональна структура українського суспільства, як уже зазначалося, значною мірою сформувалася завдяки приїзду в нашу країну в різні історичні періоди представників різних етносів. Вони упродовж тривалого часу відігравали помітну роль в етнічній динаміці населення України. Більшість міграцій нині – соціально-економічні, якщо не брати до уваги виїзд за кордон людей, які переслідувалися владою, та євреїв. Звертаємо увагу на характерну тенденцію міграційних процесів у контексті регіонального розвитку країни та формування регіональних етнополітичних контекстів: найвищі темпи таких міграцій були характерними для Донецького та Придніпровського районів, найнижчі – для західної та північної частини України. У 2010 році, за даними Державної служби статистики України, в країні зафіксовано міграційний приріст населення 16,1 тис. осіб. Його рівень порівняно з 2009 р. зріс із 0,3 до 0,4 особи у розрахунку на 1 тис. жителів. З-поміж тих, хто прибув в Україну впродовж січня-грудня 2010 року іммігранти з країн СНД склали 77,8 %, з інших країн – 22,2 %. Серед тих, хто її залишив, 53,1 % виїхали до країн СНД та 46,9 % – до інших країн³¹⁴.

Наведені цифри порівняно з європейськими можуть видатися не такими вражаючими. Однак, якщо зважити на такі два моменти (підсилення у період етнополітичного ренесансу усталених в Україні етнічних спільнот, схильних до регіоналізації; збільшення нетрадиційних для України іммігрантів з відмінними від української традиції етнічностями), то міграції спричиняють етнополітичні проблеми, передусім

³¹³Євтух, В. Етнічність: глосарій. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 97–99.

³¹⁴Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

у регіонах розміщення новоприбулих, і в плані зрушень у місцевих ринках праці (малий і середній бізнес), і в міжетнічній взаємодії.

Знайомство з даними за 2003–2007 роки дає можливість прослідкувати і загальну динаміку тих, хто прибував до України, і динаміку їх етнічного складу. За цей період вїхало понад 71 тис. імігрантів на постійне чи тимчасове проживання – у середньому 14200 осіб за рік. За вказані роки намітилася тенденція до поступового зниження кількості імігрантів – від 17390 у 2003 році до 12660 у 2007 році. Щоправда, вона зберігалася не для кожної країни походження: збільшення було властиве для прибулих з Росії (від 3114 до 13756), Азербайджану (2340 – 10093), Молдови (2007 – 8604), Узбекистану (748 – 5855), Грузії (1114 – 5558), Вірменії (1314 – 5344), Китаю (864 – 4119), Індії (864 – 3398), Пакистану (365 – 1843), Таджикистану (373 – 1555), В'єтнаму (260 – 1390), Білорусі (269 – 1042) тощо³¹⁵.

Тут названо представників тих етнічних спільнот, які певною мірою можуть впливати на зміну кількісного складу наявних в Україні етнічних утворень і на динаміку етнополітичної ситуації, зокрема в контексті соціально-економічного розвитку регіонів. Зв'язок цієї динаміки вочевидь виявляється під час розгляду таких двох чинників, як розселення тих, хто прибуває в Україну, та їх соціально-професійні й освітні характеристики. Останні зафіксовані на прикладі особливих категорій мігрантів (біженців, нелегальних і вимушених імігрантів). Зазначимо, що вони є вихідцями з понад 40 сорока країн Азії, Африки та Європи. Найбільша кількість біженців оселилася в Києві, адже саме тут знаходяться провідні українські ВНЗ, де раніше навчалася значна частина нинішніх біженців. Крім того, у столиці легше знайти житло, влаштуватися на роботу, тут ширший доступ до культурних і соціальних благ. Проте розподіл біженців за регіонами не був сталим. Якщо у 1996 р. у Києві мешкали 70 % усіх біженців в Україні, то на сьогодні – третина. На другому місці з 20 % біженців знаходиться Одеська область. Помітна кількість біженців проживає також у Львівській, Київській, Харківській областях – близько 6 % у кожній³¹⁶.

Дослідники відзначають, що освітній рівень біженців відносно високий. Так, серед іноземців, які клопотали про надання статусу біженця у Києві, середню та незакінчену вищу освіту мали 36 % осіб, вищу – 40 %. Серед чоловіків особи з вищою освітою склали понад 50 %. 1,6 % від поданих були заяви від людей, які мали вчений ступінь. Ураховуючи високий освітній рівень, очікуваним виявився професійний склад біженців. Серед них було 13,6 % інженерів, 9,2 % вчителів, 6,9 % економістів,

³¹⁵ *Етносоціологія*. Етнічна динаміка українського суспільства: навч. посібн. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 292-293.

³¹⁶ Там само. – С. 315.

6,9 % медиків. Щоправда, хоча значна частина біженців – високоосвічені особи, їх трудова діяльність так чи інакше пов'язана з торгівлею на ринках³¹⁷, що підтверджує концентрацію іммігрантів у середньому та дрібному бізнесі. На ці показники варто звернути особливу увагу, оскільки такий контингент може цілеспрямовано впливати на посилення тенденцій «етнічного антрепренерства» – просування своєї етнічності у відповідному регіоні до охоплення тут вигідніших ніш у соціально-культурному (а подеколи й політичному) житті.

Зважаючи на поселенську структуру представників етнічних спільнот, які відіграють значну роль у динаміці регіональних етнополітичних процесів, важливо зважити на їх так звані сільські та міські міграції, оскільки вони суттєво впливають на етнічну регіональну динаміку. Дослідженнями встановлено, що міграційна активність є набагато вищою серед міського населення, ніж серед сільського; що місцями вибуття мігрантів є передусім малі та середні населенні пункти, а прибуття – великі міста, не останньою чергою тому, що звідти легше перебитися за кордон.

Зовнішні міграції для громадян України та репатріантів формують таке поле: найбільше офіційно зареєстрованих мігрантів, які тимчасово працювали за кордоном, було в Одеській, Закарпатській, Львівській, Харківській, Тернопільській, Донецькій та Івано-Франківській областях. Останніми роками змінюються і напрями міграцій, і склад мігрантів. У середині останнього десятиліття ХХ ст. значну частку серед мігрантів (понад 47 %) склали євреї, які поверталися на історичну батьківщину – до Ізраїлю. Наприкінці цього десятиліття їх частка серед емігрантів зменшилася, водночас збільшилася частка українців. Серед прибулих в Україну з країн колишнього СРСР переважають репатріанти, тобто особи, які народилися в Україні, але тривалий час жили і працювали у різних регіонах Росії та інших держав. Україна постійно приймає біженців із «гарячих точок» СНД – Чечні, Азербайджану, Грузії, Таджикистану та інших країн. Ці чинники впливають на такі тенденції: а) частково послаблюють українську, єврейську ідентичність у регіонах виходу, що позначається у тому ж напрямку на їх ролі в регіональних етнополітичних процесах, оскільки вивільнені ніші займають новоприбулі; б) до певної міри посилюють ідентичності інших етнічних спільнот, а отже, і їх роль у суспільному розвитку регіонів. Міграційний контекст має неабияке значення, оскільки: 1) міграції, особливо зовнішні, впливають на етнічну динаміку, зокрема у регіонах; 2) вони є індикатором соціально-економічних змін – потоки мігрантів (і зовнішніх, і внутрішніх) спря-

³¹⁷ *Етносоціологія*. Етнічна динаміка українського суспільства: навч. посібн. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 314-315.

мовуються до регіонів, що відзначаються соціально-економічною динамікою. З огляду на цей чинник простежуються такі тенденції початку XXI ст.: а) прибулі з країн, що розвиваються, у середині 10-х років нинішнього століття склали 15,8 % усіх іммігрантів, 70,1 % прибулих – із країн так званого старого зарубіжжя. Цікаво (і цей факт потрібно особливо враховувати на майбутнє), що повернення їх до своїх країн чи виїзд в інші країни суттєво не зменшується. А це значить, що при відпливі з певних регіонів місцевого населення може відчутно змінюватися баланс «місцеве населення – прибулі». Основна частина згаданих мігрантів зазвичай обирають для свого мешкання міста в таких регіонах, як Автономна Республіка Крим, Донецька, Запорізька, Одеська, Харківська області та м. Київ. Особливу привабливість для цієї категорії мігрантів становила Одеська область³¹⁸.

Аналіз міграційних потоків до України засвідчив кілька тенденцій їх зв'язку з динамікою регіональних етнополітичних контекстів, що чітко виявилися на тлі соціально-економічного розвитку регіонів: а) розподіл потоків мігрантів відбувався відповідно до рівня соціально-економічного розвитку останніх; вектори рухливості населення в Україні засвідчують таку константу: ті, хто прибуває до України (іммігранти, зокрема репатріанти), спрямовуються до регіонів з розвиненою соціальною структурою (тут можна ліпше облаштуватися, працевлаштуватися, започаткувати «етнічний бізнес») та позитивною соціально-економічною динамікою, відплив (переважно етнічних українців) характерний для регіонів зі слабкою соціальною структурою; відплив – приплив, з одного боку, послаблює, а з іншого – посилює позиції тих чи інших компонентів етнонаціональної структури українського суспільства, а відповідно й ідентичності, носіями яких вони є (у першому випадку йдеться про посилення позицій ідентичностей, носіями яких є представники неукраїнського та неросійського походження; у другому – передусім української етнічності); б) у цих регіонах творилися або ж посилювалися етнічності, які до незалежності у багатьох випадках не були властивими для України; в) не спостерігалось (принаймні відсутні конкретні дані, які б це підтверджували) прагнення до активної взаємодії з представниками інших етнічних спільнот; г) така позиція прибулих з інших країн посилює фрагментацію регіональних ідентичностей; д) у їх середовищі найочевидніше виявилася новітня тенденція (властива упродовж тривалого часу для поліетнічних країн європейського простору) – формування «антрепренерства (консолідації та просування) етнічної ідентичності».

³¹⁸ Позняк, О. Замісна міграція: проблеми і пріоритети для України / О. Позняк // Агора. – Вип. 7. Перспективи соціального розвитку регіонів. – Київ: Стило, 2008. – С. 40.

Сутність цього феномена можна пояснити так: оскільки етнічність може слугувати в якості культурного капіталу (звичайно, за умови, якщо носії етнічності акцентують увагу на її престижності у соціальних контекстах, позиціонують себе хранителями певних традицій, звичаїв, норм, цінностей, професіоналізму та розуміються на способах творення на їх основі значимих і корисних для довкілля явищ, процесів, предметів), то такого роду культурний капітал можна вдало використати для доступу до ресурсів, які зміцнюють позиції спільноти у соціально-культурному середовищі³¹⁹, передусім на регіональному рівні. Цей феномен поки що не освоєний українськими дослідниками етнічності, однак уже починає виявлятися у повсякденних практиках, щоправда, в обмежених сферах (скажімо, «етнічний бізнес», деякі види культурницької та громадської діяльності іммігрантів, репатріантів).

³¹⁹ *Pluess* Caroline. Constructing Globalized Ethnicity // *International Sociology*. – 2005. – Vol. 20. – № 2. – P. 202.

ПРОБЛЕМА ІНТЕГРАЦІЇ НОВІТНІХ МІГРАЦІЙНИХ СПІЛЬНОТ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

МАЗУКА Людмила Іванівна,

*головний консультант сектору етнополітики
відділу політичних стратегій
НСД, кандидат історичних наук*

Проблеми, пов'язані з імміграцією, дедалі частіше опиняються в центрі політичних дебатів і в Україні, і в Європі.

В Україні активно розвиваються імміграційні процеси³²⁰. Існують чотири основні імміграційні потоки в Україну: легальні мігранти, біженці, напівлегальні мігранти та незаконні мігранти. Усі ці категорії мігрантів і формують **новітні міграційні спільноти**.

Швидкі темпи збільшення зазначених спільнот дають підстави стверджувати, що найближчим часом, за активізації міграційних процесів у світі, їхня чисельність постійно збільшуватиметься, а це поставить перед Українською державою багато питань щодо інтеграції мігрантів в українське суспільство, налагодження міжетнічної взаємодії тощо. Адже завдяки зростанню імміграції формуються чужоетнічні й досить часто відособлені громади. Цей процес супроводжується кристалізацією комплексу соціально-політичних та етнокультурних проблем, зокрема соціального відчуження широких прошарків мігрантів, проявами ксенофобії, расизму, міжетнічною та міжконфесійною конфліктністю. Саме тому проблема інтеграції новітніх міграційних спільнот в українське суспільство є однією з головних у міграційній політиці.

Основними індикаторами, що визначають рівень інтеграції є:

- можливість працевлаштування;
- рівень взаємодії з місцевим населенням;

³²⁰ За даними МВС України, у 2009 році тимчасово зареєстрували своє перебування в Україні 111,6 тис. іноземців та осіб без громадянства, що порівняно з 2008 роком на 37,2 % менше (у 2008 р. було зареєстровано 178,8 тис. іноземців). При цьому 42,6 тис. з них прибули в Україну з метою навчання, відповідно: 5,8 тис. іноземців заявили службову мету в'їзду, 4,8 тис. – у службових справах, 341 – як туристи, 1158 осіб – на запрошення релігійних громад та 42,5 тис. іноземців прибули в Україну у приватних справах.

Із 42,6 тис. іноземних студентів, які навчаються в Україні, – 23,3 % (або 9952 студентів є вихідцями з республік колишнього СРСР) та 73,3 %, або 31261 осіб, є громадянами країн традиційних постачальників нелегальних мігрантів, зокрема в Україні навчається 1203 громадян В'єтнаму, 2971 – Індії, 1618 – Іраку, 1806 – Ірану, 2526 – Йорданії, 6638 – Китаю, 2067 – Нігерії, 636 – Пакистану, 567 – Палестини, 1864 – Сирії та інших країн Азії та Африки.

- доступ до освіти;
- взаємостосунки з міліцією та правоохоронними органами.

З метою вивчення потреб іммігрантів, визначення рівня адаптації й потреби в інтеграції експертами Східно-Європейського інституту розвитку було проведено опитування серед представників новітніх міграційних спільнот Києва, Одеси, Харкова та Вінниці. Респондентам було поставлено запитання: «Як довго Ви плануєте жити в Україні?» Відповіді залежали від статусу респондента. Особи, які залучені до бізнесу та перебувають в Україні ще зі студентських років, чіткіше могли передбачити подальшу тривалість свого перебування в країні. Відповіді решти категорій іноземців, які належать до новітніх міграційних спільнот, були менш визначеними, проте ними досить часто висловлювалося бажання переїхати до іншої країни. Таких відповідей було у Києві – 70 %, в Одесі – 68 %, у Харкові – 46 %. Іноземці, які перебувають у шлюбі з громадянами України, й особливо ті, хто вже має дітей, планують прожити в Україні все життя³²¹.

Рівень інтеграції та статус представника меншин залежать від часу прибуття та соціально-економічних умов, що склалися в регіоні у той чи інший період.

Так, за даними вже згаданого опитування, з'ясувалося, що серед респондентів 35 % складають ті, хто вперше приїхав в Україну до 1991 року. З 1991-го до 1995 року кількість іммігрантів була значно меншою. Це було спричинено нестабільною економічною ситуацією в Україні. Лише 3 % усіх респондентів вказали, що приїхали в Україну в період з 1991–1995 рр. Відновлення імміграції відбулося у 1995–2004 рр., вона продовжувалася й після 2004 р. – у ці періоди прибули відповідно 30 та 32 % респондентів³²². Більшість з них – особи працездатного віку, які працюють переважно за наймом: 88 % – у Києві, 57 % – у Харкові та 85 % – в Одесі. Серед непрацевлаштованих – студенти та учні.

Значний відсоток опитаних складають незареєстровані особи: у Києві – 41 %, в Одесі – 31 %, у Харкові – 15 %. Відповідно до закону незареєстровані особи не можуть отримати дозвіл на роботу. Однак майже всі вони працюють неофіційно, а отже, є соціально незахищеними. Водночас вони роблять внесок у тіньову економіку України, а державний і місцевий бюджети зазнають втрат.

Більшість респондентів працюють у торгівлі чи сфері обслуговування на великих оптових ринках: у Києві – 85 %, у Харкові – 92 %, у

³²¹ *Непочуті* голоси – проблеми імміграції, прав і свобод людини в Україні. Проект «Надати голоси тим, хто не має права голосу: опитування етнічних (нетрадиційних) меншин в Україні з метою вивчення їх потреб. – К. : Фара, 2008. – С. 33.

³²² Там само. – С. 29.

в Одесі – 98 %³²³. Іноземці стверджують, що «через відсутність доступу до українського ринку праці для неукраїнців, серед яких – кваліфіковані економісти, інженери, медики, програмісти, агрономи, вони мусять торгувати на ринках Києва, Харкова, Одеси. Значна кількість людей африканського походження працюють продавцями на підприємств з Афганістану, Сирії, Індії, Пакистану, Єгипту»³²⁴. Більшість представників новітніх спільнот зазначила, що робота на ринку змінила їхнє життя на краще, оскільки вони не залежать повністю від фінансової допомоги благодійних організацій.

Проте ситуація з недокументованими мігрантами значно гірша. За відсутності чіткої політики та процедури щодо імміграції, щоб залишитися в Україні, вони подають документи на отримання статусу біженця і шукають притулок. Постійний страх затримання, депортації та неналежна захищеність законом робить цих людей найуразливішими в українському суспільстві.

Робота на ринках має і позитивні, і негативні наслідки для соціальної інтеграції та адаптації новітніх міграційних спільнот в українське суспільство. Позитивним є те, що така робота змушує іммігрантів адаптуватися до звичаїв, мови, правил поведінки місцевого населення. Вони набувають досвіду для ведення малого та середнього бізнесу без витрат громадських коштів. Зазначені категорії не чекають допомоги від держави і самі стають на ноги. Серед негативних моментів зазначимо, що у процесі адаптації до місцевого середовища вони опановують розмовну російську, а не українську мову, що недостатньо для інтеграції в українське суспільство. Проте згадані категорії населення не мають можливості вивчати українську мову на спеціальних курсах, оскільки на місцевому рівні таких курсів немає.

Рівень взаємодії мігрантів з місцевими населенням – українцями, росіянами, євреями та іншими – значно варіюється від однієї мігрантської спільноти до іншої. Наприклад, в'єтнамці, іракці та пакистанці відповіли, що контактують з місцевим київським населенням у робочий і дозвільний час на побутовому рівні. Зате афганські й деякі африканські мігранти контактують переважно один з одним³²⁵.

Питання співжиття з «іншим» почасти розглядається у суспільстві як потенційно конфліктне, в зону інтолерантності, ізольованості та ксенофобії потрапляють представники новітніх міграційних

³²³ *Непочути* голоси – проблеми імміграції, прав і свобод людини в Україні. Проект «Надати голоси тим, хто не має права голосу: опитування етнічних (нетрадиційних) меншин в Україні з метою вивчення їх потреб. – К. : Фара, 2008. – С. 33.

³²⁴ Там само. – С. 21.

³²⁵ *Рубл, Б.* Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві / Блер Рубл; [пер. з англ. Т. Цимбала, А. Кулька]. – К. :Критика, 2007. – С. 51.

спільнот. За даними одного з опитувань громадської думки, на запитання «До 2020 року між якими групами людей у нашому суспільстві напруга посиляться?» респонденти відповіли так: між представниками різних етнічних груп, меншин та більшістю в країні – 9,4 %, між тими, що нещодавно приїхали до країни, мігрантами й тими, хто проживає у країні тривалий час, – 2,1 %³²⁶.

Актуальною залишається проблема проявів нетолерантного ставлення місцевого населення до представників новітніх міграційних спільнот. Моніторинг Уповноваженого з прав людини свідчить, що *в українському суспільстві в цілому, більшою мірою в молодіжному середовищі, попри відсутність масштабних конфліктів на етнічному ґрунті й досі існують негативні тенденції щодо проявів ксенофобії, релігійної, національної та расової нетерпимості, зокрема стосовно новітніх міграційних груп*. Разом з тим, за даними омнібусного дослідження, яке щороку проводиться фахівцями Інституту соціології НАН України, можна прослідкувати зменшення дистанціювання між українцями та етносами, що населяють Україну (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей українців «Узагалі б не допустили» на запитання «Чи допустили б Ви представників нижченаведених національностей в Україні?»

Національність	2002, %	2008, %	2010, %
Чеченці	52	48,9	51,1
Афганці	43	33,5	31,4
Афроамериканці	28	22,4	19,3
Китайці	25	20,4	19,4
Турки	21	18,2	14,9
Американці	16	16,1	10,4

На жаль, сьогодні досі спостерігаються прояви дискримінації у відносинах між місцевим населенням і мігрантами. Згідно з уже згаданим опитуванням на дискримінацію як на основну причину того, чому іммігранти хотіли б залишити Україну, вказали 4 з 10 опитаних африканців і один представник середньоазійської країни. Особистої дискримінації в Україні зазнають лише африканці. Найліпше адаптувалися в Україні китайці (25 % опитаних) і мешканці колишнього СРСР (50 % опитаних).

³²⁶ Омнібусне дослідження «Громадська думка в Україні» було проведене Інститутом соціології НАН України у травні 2009 р. Вибірка дослідження становить 1800 осіб, репрезентує доросле (від 18 років) населення України за основними соціально-демографічними показниками. Похибка вибірки складає 2,3 %.

Основними причинами ксенофобських настроїв сьогодні в Україні є такі: слабка інтеграція іноземців у місцеві громади, що спричиняє побоювання та ізоляцію з боку корінного населення; поширення (в тому числі через ЗМІ) міфу про можливе захоплення іноземцями робочих місць і зростання конкуренції на ринку праці; довготривала відсутність чіткої державної позиції відносно визнання факту існування ксенофобських і расистських настроїв, що переростають в організовані форми насильницьких дій; загальне падіння рівня культури; формування негативних стереотипів у свідомості більшості населення країни.

Значний вплив на формування ксенофобських і расистських настроїв має інтернет-простір. Харківський інститут соціальних досліджень МВС України у 2008 р. провів соціологічне дослідження з теми «Нетолерантна діяльність та організації в Україні». У результаті дослідження з'ясувалося, що «для частини сайтів, що представляють більш радикальні націоналістичні ідеї, об'єктом неприйняття № 1 найчастіше є мігранти. Мігрантами в інтернет-просторі часто називають усіх, хто не вписується у традиційний образ українця, має неслов'янську зовнішність. Найбільші гріхи приписуються людям з характерною зовнішністю представника тієї або іншої національної меншини. Так, якщо людина чорношкіра, то вона стереотипізується до торговця наркотиками, ошуканця, людини, яка грубо ігнорує наші традиції та правила поведінки, торговця людьми. Араба пропонують сприймати як людину, яка псує наших жінок, ігнорує наші традиції та правила поведінки. Китайці, в'єтнамці, корейці звинувачуються в захопленні території та знищенні вітчизняного виробника»³²⁷.

Мова ворожнечі відносно іммігрантів, яку досить часто використовують українські ЗМІ, не сприяє процесу інтеграції іммігрантів в українське суспільство. Досить часто пишуть і про те, що іноземці скоюють злочини, «влаштовують перестрілки» і «вогнем чистять ринки». Почасти така інформація подається з неправдивими цифрами та фактами. Скажімо, оприлюднюється інформація щодо зростання злочинності серед іноземних громадян. Наводяться цифри, що у 2004 р. іноземні громадяни скоїли 133 злочини, а у 2007 р. – 607. Проте при цьому не повідомляється, що іноземці вчинили на території України 0,15 % злочинів від усієї їх кількості.

Важливим простором для міжкультурних контактів стають школи. Саме вони поглиблюють асиміляцію дітей мігрантів в українське суспільство. Про намір адаптуватися до місцевого середовища свідчить той факт, що лише 24 % респондентів вчать дітей рідної культури і тради-

³²⁷ *Нетолерантна діяльність та організації в Україні* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org>

цій у недільних школах, ще 17 % навчають дітей удома. Водночас понад 25 % опитаних не мають ні часу, ні бажання навчати дітей рідної мови та передавати їм культуру своїх батьків³²⁸.

У липні 2009 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 853-р був затверджений План заходів щодо інтеграції осіб, яким надано статус біженця, в українське суспільство на період до 2012 року. Проте у зв'язку з ліквідацією Державного комітету національностей та релігій, на сайті якого оприлюднювалася інформація щодо виконання цього плану, сьогодні не можна робити висновки про перебіг його виконання.

Відсутність законодавчих норм щодо навчання іноземних учнів в українських державних школах виявилася одним з головних чинників, що не сприяє інтеграції мігрантів в українське суспільство. На жаль, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України майже не приділяє уваги освіті мігрантів. Діти мігрантів з Афганістану, Африки та В'єтнаму ходять до шкіл, що не пропонують жодних спеціальних програм сприяння акультурації, ніякої спеціальної мовної підготовки для навчання російською або українською мовами. Право на освіту в Україні поширюється на всіх дітей, народжених в Україні, дітей легальних іммігрантів і дітей, чий батьки офіційно отримали статус біженця. Діти, батьки яких нелегально перебувають в Україні, часто не відвідують школу. Перед цими дітьми відкритий тільки один шлях – у неформальну економіку. Про інтеграцію цих дітей в українське суспільство найближчим часом не йдеться взагалі.

Загалом 97 % опитаних дітей мігрантів повідомили про знання російської мови, 91 % – національної мови своїх батьків та 68,7 % – української мови. 86 % дітей, опитаних у межах дослідження, спілкуються з батьками вдома, родичами та знайомими своєю рідною мовою, 31 % – розмовляють також російською і лише 8 % – українською мовами³²⁹.

Взаємостосунки з міліцією та правоохоронними органами у представників новітніх міграційних спільнот досить часто ускладнені.

Найнижче, до 2 балів за 5-бальною шкалою, оцінюють ставлення до себе міліції представники Ірану, Африки та країн, що входили до колишнього СРСР. Натомість оцінка представників В'єтнаму та Пакистану становить майже 3 бали, що свідчить про відсутність особливих проблем у представників цих країн з українськими правоохоронцями. Найвищу оцінку, близько 4 балів, дають діям міліції бізнесмени та офісні працівники, тоді як оцінка безробітних наближається до

³²⁸ *Алмаши, М.* Актуально: толерантність / М. Алмаши. – К. : Стило, 2008. – С. 20.

³²⁹ *Рубл, Б.* Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві / Блер Рубл; пер. з англ. Т. Цимбала, А. Кулька. – К. : Критика, 2007. – С. 114-115.

одиниці. Дрібні підприємці та ринкові продавці також невисокої думки про ставлення до них працівників міліції – вони оцінюють їх ставлення до себе на 2 бали³³⁰. За даними вже згаданого дослідження Східно-Європейського інституту розвитку, ставлення міліції до іммігрантів охарактеризували як грубе, вороже та підозріле: в Одесі – 15 % опитаних, у Харкові – 34 %. 19 % респондентів назвали ставлення міліції до іммігрантів негативним і 21 % – байдужим. Ставлення місцевої влади в усіх містах, де відбувалося опитування, загалом було кваліфіковане більше як байдуже й нейтральне, аніж негативне, підозріле, грубе й вороже³³¹.

Проте його як причину конфліктів назвали 19 % опитаних у 2008 р. проти 14 % у 2001 р. На запитання «Що має поліпшити ставлення місцевого населення до іммігрантів?» відповіді останніх розподілилися так: потрібні зміни у ставленні міліції – 43 %; органів влади – 18 %; виховання толерантності у громадян та зміни у ставленні мас-медіа – 36 % опитаних; покарання за прояви расизму – 22 %.

Висновки

Значна частина осіб, яких ми відносимо до категорії нових міграційних спільнот, а особливо ті, хто прожив в Україні багато років, володіють мовою, культурно адаптувалися та встановили певні соціальні зв'язки, планують залишитися в нашій державі назавжди. Багато з них мають намір реалізувати своє право на натуралізацію, набути громадянство України. Серед цієї категорії населення України значну частку складають діти й молодь. Тому однією з умов безконфліктності міжнаціональних і соціальних стосунків і сьогодні, і в майбутньому є отримання ними належної освіти. Допомога в інтеграції іноземців, які знайшли притулок в Україні, відповідає не лише їхнім інтересам, а й національним інтересам нашої держави.

Основна роль в інтеграції іммігрантів завдяки залученню у політичне й суспільне життя та працевлаштуванню належить місцевим і регіональним органам влади.

Інтеграція новітніх міграційних спільнот має відбуватися у сферах культури, правовідносин та соціально-економічній сфері.

Реалізація державної політики інтеграції новітніх міграційних спільнот в українське суспільство передбачає вирішення державними органами влади України таких загальних завдань:

- приєднання до багатосторонніх міжнародних договорів, спрямованих на захист прав мігрантів;

³³⁰ *Алмаши, М.* Актуально: толерантность / М. Алмаши. – К.: Стило, 2008. – С. 20.

³³¹ *Непочуті* голоси – проблеми імміграції, прав і свобод людини в Україні: проєкт «Надати голоси тим, хто не має права голосу: опитування етнічних (нетрадиційних) меншин в Україні з метою вивчення їх потреб. – К.: Фара, 2008. – С. 66.

- забезпечення проведення комплексних наукових досліджень міграційних процесів в Україні з прогнозуванням їх тенденцій і наслідків для всіх сфер суспільного життя;

- інформування населення України про історію, культуру, традиції мігрантів (особливо іммігрантів, біженців та осіб, які потребують захисту в Україні), мотивацію переселення та проблеми мігрантів, труднощі їх адаптації, формування у населення гуманного й толерантного ставлення до них;

- визначення регіонів України для розселення іммігрантів, їх працевлаштування, сприяння культурній і мовній адаптації в українське суспільство, розроблення заходів, спрямованих на стимулювання поселення іммігрантів у цих регіонах;

- прийняття нормативно-правових актів про врегулювання трудової міграції та порядку використання в Україні іноземної робочої сили з метою захисту національного ринку праці;

- розроблення та запровадження єдиної автоматизованої інформаційної системи обліку й ідентифікації біженців, осіб, які потребують захисту в Україні, та автоматизованих систем реєстру іноземців та осіб без громадянства, які в'їжджають в Україну, особливо щодо в'їзду таких осіб із країн, на які не поширюється режим безвізового в'їзду;

- поліпшення обізнаності працівників правоохоронних органів з міжнародними зобов'язаннями України з прав людини.

Виконання цих пропозицій прискорить адаптацію та інтеграцію мігрантів в українське суспільство.

ЩОДО ФОРМ ІНТЕГРАЦІЇ МІГРАНТІВ У СУСПІЛЬСТВО КРАЇН, ЩО ЇХ ПРИЙМАЮТЬ

Василенко Ігор Костянтинівич,
*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
адміністративного права та адміністративної діяльності
Донецького юридичного інституту МВС України*

На сьогодні міграційну політику в Україні важко назвати продуманою та ефективною. Понад те, наш політикум поділений на переконаних прихильників і супротивників міграції. Деякі політики розглядають мігрантів як безсумнівне благо. Але існує і протилежний погляд: міграція – значна загроза існуванню ідеї державності в її традиційному розумінні.

Донедавна деякі фахівці у сфері міграції посилялися на сприятливий вплив імміграції на розвиток США. Однак все змінюється. У США новий міграційний закон нелегальних мігрантів прирівнює до злочинців, посилюючи покарання за незаконний перехід кордону. Здійснюється додатковий набір декількох тисяч агентів для його охорони. За новим законом кордон з Мексикою передбачається оснастити захисною стіною довжиною 1100 км. Попри це, за даними мексиканських консульств, щороку близько 400 мексиканців гинуть намагаючись нелегально перетнути кордон США.

У країнах СНД суспільство також болісно сприймає збільшення частки мігрантів у структурі населення. Дедалі частіше спостерігається прояв антиіммігрантських настроїв, викликаних тим, що новоприбулі мають етнічні, культурні або релігійні погляди, що відрізняються від поглядів більшості населення приймаючої країни.

Одним із головних чинників, що впливають на ефективність міграційної політики держави, запобігають виникненню расизму та ксенофобії, є успішність інтеграції мігрантів у суспільство приймаючої країни.

Проблема формування та реалізації державної міграційної політики в Україні є досить актуальною і вже досліджувалася вітчизняними та зарубіжними науковцями. Слід відзначити роботи В. Андрієнка, О. Бандурки, О. Брайчевської, С. Бритченка, О. Кузьменко, О. Малиновської, А. Мацька, В. Новіка, В. Олефіра, О. Піскуна, Н. Победи, О. Позняка, І. Прибиткової, Ю. Римаренка, В. Суботенко, Н. Тиндик, С. Чеховича, Ю. Шемшученка, М. Шульги, О. Хомри та інших. Але питання інтеграції мігрантів і досі повністю не розроблене.

Метою цієї статті є визначення найприйнятніших для України форм інтеграції мігрантів у суспільство приймаючої країни.

Не можна не погодитися з О. А. Малиновською, що заходи з інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство мають бути одним із головних напрямів управлінської діяльності у сфері міграції³³². Дійсно, питання інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство є зараз найбільш важливим і найважливішим у всіх країнах Європи. Оскільки міграційні процеси в Україні, як відомо, розвиваються в загальносвітовому та європейському напрямку, то природно, що у найближчому майбутньому це питання неминуче постане й перед нею.

Проте в Україні досі не досягнуто консенсусу щодо приділення першочергової уваги питанню державного регулювання міграційних процесів. Так, у Рішенні РНБОУ від 7 листопада 2008 р. «Про виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 червня 2007 року «Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності» (Рішення введено в дію Указом Президента від 15 грудня 2008 р. № 1163/2008) зазначалося, що рівень виконання цього рішення є недостатнім, вжиті Кабінетом Міністрів України заходи не привели до суттєвого поліпшення нейтралізації загроз національній безпеці України у відповідній сфері.

Також вказувалося, що на той час залишалися концептуально невизначеними основи державної міграційної політики України, а це суттєво впливає на процес подальшого вдосконалення законодавства у цій сфері та прийняття виважених урядових рішень щодо інституційних перетворень, які б адекватно й ефективно забезпечували реалізацію державної міграційної політики.

Цим Рішенням Кабінету Міністрів України прийнято здійснити у тримісячний строк такі заходи:

- завершити розроблення Проекту Концепції державної міграційної політики України та внести його на розгляд Верховної Ради України;
- розробити з урахуванням затвердженої Концепції державної міграційної політики України», внести в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроекти «Про основні засади державної міграційної політики України, про внесення змін до Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців та осіб, які потребують допоміжного й тимчасового захисту в Україні», і забезпечити їх супроводження у парламенті.

Але Проект закону «Про Концепцію державної міграційної політики», поданий урядом 18 грудня 2008 р., був відхилений 01 квітня 2009 р.

³³² Малиновська, О. А. Управління зовнішніми міграціями в контексті європейської інтеграції України: автореф., дис. ... докт. наук з держ. управління: 25.00.02 «Механізми державного управління» / О. А. Малиновська. – Національна академія державного управління при Президентіві України. – К., 2005. – 32 с., С. 11.

У вересні 2009 року до Верховної Ради було подано альтернативний Проект закону «Про Концепцію державної міграційної політики» від 16 вересня 2009 р. № 5085-1, розроблений народними депутатами Ю. А. Кармазіним, І. Ф. Шаровим, Ю. В. Гнаткевичем, В. А. Бондиком та О. Б. Боднар, який було відхилено 01 липня 2010 р.

Із аналізу вказаного Законопроекту випливає, що питання інтеграції мігрантів в українське суспільство в ньому майже не було відображене. Так, у ст. 10 «Пріоритети щодо створення умов для добровільного повернення у місця колишнього проживання громадян України та вихідців з України, які проживають за її межами» цього Законопроекту крім іншого було передбачено «створення сприятливих умов для повернення в Україну громадян України та їх інтеграції в українське суспільство; створення сприятливих умов для повернення в Україну та інтеграції закордонних українців та їхніх нащадків; створення реєстру осіб, депортованих з території України за національною ознакою, та належних умов для повернення в Україну, інтеграції їх та їхніх нащадків».

Варто зазначити, що навряд чи громадяни України, які повертаються, або закордонні українці та їхні нащадки у своїй інтеграції в українське суспільство зіштовхуватимуться з настільки великими труднощами, що це потребуватиме спеціального створення сприятливих умов.

Крім того, ст. 13 Законопроекту мала назву «Пріоритети щодо створення умов для інтеграції вимушених мігрантів в Україні», а у ст. 14 «Пріоритети щодо трудової міграції та сприяння залученню трудових мігрантів на роботу в Україну, виходячи з необхідності забезпечення економіки трудовими ресурсами» серед таких пріоритетів указувалися «розроблення заходів щодо сприяння адаптації мігрантів, їх інтеграції в українське суспільство». Водночас визначення понять «адаптація» та «інтеграція» у Законопроекті немає.

Нарешті Указом Президента України від 30 травня 2011 р. № 622/2011 було схвалено Концепцію державної міграційної політики. З аналізу цього документа можна дійти висновку, що ця Концепція багато в чому співпадає з Концепцією, запропонованою урядом у 2008 р.

На жаль, серед стратегічних напрямів державної міграційної політики України інтеграції мігрантів в українське суспільство Концепцією знову не передбачено. Серед основних механізмів реалізації державної міграційної політики у сфері імміграції передбачається інтеграція в українське суспільство лише діячів науки та культури, кваліфікованих спеціалістів і робітників, гостра потреба в яких є відчутною для національної економіки і які повернулися в Україну, та осіб, депортованих за національною ознакою, а також їхніх нащадків після повернення в Україну. Тобто для авторів Концепції, як і авторів згаданого

Законопроекту, важливою є лише інтеграція осіб, котрі колись виїхали з України та повертаються до неї. Але ці особи мають українське коріння, тому їх інтеграція в українське суспільство не є аж занадто складною.

Лише серед завдань державних органів щодо реалізації Концепції передбачається здійснення заходів, пов'язаних із інтеграцією в українське суспільство іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживають у нашій країні, а також іноземців та осіб без громадянства, яким надано статус біженців в Україні.

Таким чином, можна дійти висновку, що прийнята Концепція є досить «сирим» документом, у якому найважливішому питанню інтеграції мігрантів в українське суспільство не приділено належної уваги й на засадах якого важко буде вибудувувати ефективну державну політику у сфері міграції.

Разом із тим світові та європейські погляди на суть, цілі та завдання міграційної політики останнім часом зазнали кардинальних змін. Донедавна інтеграція мігрантів у європейських країнах відбувалася у формі так званого мультикультуралізму, тобто співіснування в одному суспільстві різних (іноді кардинально) культур та їх носіїв. Але ця політика зазнала краху.

Так, канцлер ФРН Ангела Меркель виступила 16 жовтня 2010 р. на зборах молодіжної організації Християнсько-демократичного союзу у Потсдамі, де визнала повний провал спроб побудови мультикультурного суспільства в Німеччині. А. Меркель вимагала від іммігрантів знання німецької мови й інтеграції у німецьке суспільство. «Ті, хто хочуть стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, але й говорити нашою мовою. Наш підхід у мультикультуралізмі в тому, що ми житимемо поруч і цінуватимемо один одного – він провалився, зовсім провалився», – сказала А. Меркель³³³.

06 лютого 2011 р. у виступі на 47-й Мюнхенській конференції з безпеки Прем'єр-міністр Великобританії Девід Кемерон заявив про провал політики «державної багатокультурності» та запропонував своїм європейським партнерам «прокинутися й усвідомити, що ж відбувається усередині наших кордонів». Д. Кемерон вважає, що потрібно назавжди відмовитися від політики мультикультуралізму, що зазнала провалу, та агресивніше захищати західні ліберальні цінності. За словами Д. Кемерона, доктрина мультикультуралізму заохочує «життя в роз'єднаних, відділених одна від одної етнічних громадах», тоді як задля запобігання поширенню екстремізму, британці потребують більш певної та чіт-

³³³ А. Меркель заявила о провале мультикультурализма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/russian/international/2010/10/101016_merkel_multiculturalism_failed.shtml

кої національної ідентичності. «Якщо ми хочемо перебороти цю загрозу (доморослий ісламський екстремізм), то, на мою думку, настав час перевернути сторінку із методами минулого, що зазнали фіаско», – сказав він³³⁴.

10 лютого 2011 року президент Франції Ніколя Саркозі заявив, що політика мультикультуралізму провалилася. «Моя відповідь – це, безумовно, провал», – сказав Н. Саркозі. «Звичайно, ми повинні поважати різноманітність, але не хочемо суспільства, що складається з окремих громад. Якщо ти приїжджаєш жити у Францію, то повинен погодитися на те, щоб розчинитися, як у плавильному котлі, у єдиному суспільстві, а саме в національному суспільстві, а якщо ти не хочеш приймати цього, то не зможеш бути бажаним гостем у Франції. Ми були занадто стурбовані ідентичністю того, хто приїжджає до країни, і звертали недостатньо уваги на ідентичність країни, що приймає прибулого», – сказав Н. Саркозі³³⁵.

Всі ці виступи голів провідних європейських країн свідчать про те, що головною проблемою, яка виникає при реалізації міграційної політики, є неефективність нинішньої моделі інтеграції мігрантів у суспільства приймаючих країн у формі мультикультуралізму.

Одним із чинників, що ускладнюють інтеграцію мігрантів у суспільства європейських країн, є факт, що основу міграційного потоку в Європу становлять жителі азійських (насамперед мусульманських) країн, а це призводить до поступової ісламізації країн приймаючих. Ісламізацію розглядають як процес розширення кола послідовників ісламу, що відбувається в тих країнах Європи, де є великі мусульманські громади. Негативні наслідки ісламізації полягають у тому, що в європейських країнах значна частина мусульман займає позицію заперечення стосовно громадянського суспільства та європейського права, визнаючи для себе обов'язковими лише норми шаріату та підкоряючись наявним державним інститутам тільки через необхідність, вважаючи такий стан вимушеним. Це є основною причиною конфліктів за участю мігрантів, що відбуваються в Європі.

Як стверджує відомий австрійський орієнталіст та ісламознавець Г. Е. фон Грюнебаум, цілком природно, що організація, заснована на релігійній (та расовій) спільності своїх членів, не вважає за можливе залучати представників інших віросповідань до співробітництва за умов

³³⁴ *Кэмерон призывает забыть о политике мультикультурности* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/uk/2011/02/110205_cameron_multiculturalism_failed.shtml

³³⁵ *Саркози объявил о провале мультикультурализма: уживаться с молящими-ся на улицах мусульманами невозможно* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.com/world/11feb2011/sarkozy.html>

рівноправності. Коли, до того ж, ця організація становить меншість і вважає себе залежною від іновірців і в культурному, і в економічному (аспекті) вимірі, тоді повна інтеграція взагалі стає неможливою, хоча б тому, що кожна група зберігає свою індивідуальну сутність³³⁶.

До того ж іммігранти зіштовхуються із труднощами, пов'язаними з питаннями культурної та мовної адаптації, проблемами освіти, ксенофобії та дискримінації.

Одним із головних напрямів нинішньої міграційної політики і в Європі, і в Україні визнано боротьбу із ксенофобією, причому її прояви розглядаються лише з боку представників корінного населення відносно мігрантів. Правозахисники в Україні вбачають проблему зростання дискримінації, расизму та ксенофобії в Україні лише щодо вразливих груп, до яких вони відносять ромів, кримських татар, іммігрантів з Африки, Азії, Кавказу³³⁷. Услід за правозахисниками цю позицію переймають і політики.

Але ксенофобія, тобто «ворожість або страх до іноземців»³³⁸, не є властивістю виключно корінних мешканців чи представників певної нації. Вона є явищем, прояви якого однаково можливі у будь-якій етнічній групі, у тому числі й тій, що складається з приїжджих, котрі опинилися у чужому етнічному оточенні корінних мешканців. На жаль, ксенофобія є невід'ємним супутником суспільства, в якому співіснують чужі етнічні спільноти. Сумний досвід європейських країн підтверджує цей висновок. Саме ксенофобією мігрантів до корінних європейців пояснюється їхнє вперте небажання інтегруватися в європейське суспільство та розгул ісламського тероризму.

Коли чисельність іммігрантів досягає певної критичної маси, вони вже не намагаються інтегруватися і засвоювати новий стиль життя та мову корінних мешканців, а створюють закриті зони проживання, де і намагаються зберегти свою ідентичність, національні традиції, релігію, культуру. Такі закриті, у тому числі й для правоохоронних органів, діаспори є живильним середовищем для розвитку етнічної злочинності.

Тому абсолютно зрозуміло, що Європа «втомилася» від проблеми конфліктогенності азіатських та африканських мігрантів, яка не вирішується. Заяви голів провідних європейських країн свідчать про небажання Європи погодитися вже на будь-який варіант інтеграції мігрантів крім їх асиміляції.

³³⁶ Грюнебаум, Г. Э. Классический ислам. Очерк истории (600–1258) / Г. Э. фон Грюнебаум. – М.: Наука, 1988. – 215 с., С. 72.

³³⁷ *Расизм і ксенофобія в Україні: реальність та вигадки* / Харківська правозахисна група; художн.-оформлювач Б. Є. Захаров. – Харків: Права людини, 2009 р. – С. 5.

³³⁸ *Великий* тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с., С. 593.

Треба зазначити, що асиміляція мігрантів, на наш погляд, зараз абсолютно не виправдано розглядається як щось негативне, принизливе та пов'язане з насильством. Адже, за визначенням Ю. Римаренка, асиміляція – це лише засіб досягнення етнічної однорідності. Асиміляція найшвидше здійснюється у суспільствах, де відбувається розсіювання різнорідних мігрантів у однорідному, міцно пов'язаному економічними та політичними зв'язками середовищі. Зазвичай асиміляція має добровільний характер внаслідок міграцій у чужоетнічне середовище, змішаних шлюбів, бажання підвищити соціальний статус у межах домінуючих культурних схем.

Асиміляція ґрунтується на ідеї переваги домінуючої культури та має на меті досягнення однорідного суспільства, змушуючи групи відмовитися від власної культури на користь домінуючої. Існує готовність з боку домінуючої групи прийняти членів чужоетнічних груп, але це залежить (у якості *sine que non*) від прийняття ними цієї домінуючої культури³³⁹.

Необхідно враховувати, що асиміляція можлива лише тоді, коли є бажання людини асимілюватися, тобто повністю прийняти культуру, традиції, мову, іноді й релігію корінного населення. Це відбувається, коли зв'язок людини з його рідною країною переривається. Так було в минулому, коли переїзд до іншої країни був дуже важкою справою через нерозвиненість транспорту та засобів зв'язку. Людина відчувала себе відірваною від батьківщини й починала нове життя, а тому вважала корисним нічим не відрізнятися від оточуючих.

Проте нині ситуація кардинально інша. Переїджаючи в іншу країну, мігрант рідко пориває всі зв'язки з батьківщиною. У нього є можливість регулярно спілкуватися із родичами та у будь-який час виїхати додому. Мігрантові нічого не заважає зберігати звичний спосіб життя й на новому місці. Тому він намагається зберігати звичаї і традиції свого народу, що часто йдуть урозріз зі звичаями та традиціями корінного населення.

До такого демонстративного протиставлення корінному населенню мігранта підштовхує й знаходження серед своїх співвітчизників. Перед ними підкреслюється неприйняття звичаїв корінних жителів, аби довести собі та їм, що не зрадив батьківщині, релігії та звичаям предків. Тобто життя в діаспорі співвітчизників провокує мігранта до відторгнення звичаїв і цінностей корінних жителів задля збереження національної ідентичності. Природно, що при такому ставленні до приймаючої країни, її народу та культури, про інтеграцію не йдеться.

³³⁹ *Міграційні* процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / упорядн. Ю. І. Римаренко; за ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 912 с., С. 329, 427.

Логіка розвитку подій, що відбуваються у Європі, змушує дійти висновку, що за наявності такої форми організації людського суспільства, як національні держави, етнічна гомогенність держав є умовою їх стабільного та безпечного існування, а імміграція великої кількості ментально, культурно та конфесійно чужих мігрантів має дозволятися лише за умови їх подальшої асиміляції.

Таким чином, у довгостроковій перспективі для України як європейської країни асиміляція мігрантів є єдиною прийнятною формою інтеграції в українське суспільство. Про насильство не йдеться – це добровільний вибір мігранта, що є проявом його щирого бажання інтегруватися у приймаюче суспільство, а це має бути необхідною умовою для його постійного перебування у приймаючій країні.

НАВЧАЛЬНА МІГРАЦІЯ КИТАЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ ТА ЇХ ІНТЕГРАЦІЯ В УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ

ДРАГУНОВА ТЕТЯНА АНАТОЛІВНА,
*кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник Інституту демографії
та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України*

Освітня міграція є важливою формою і внутрішньої, і зовнішньої міграції населення. При цьому зовнішня освітня міграція як канал прибуття іноземців має значення не тільки з погляду збільшення демографічного приросту населення країни, але і як потенційний трудовий потенціал. В Україні здобувають освіту громадяни зі 129 країн світу, а їх чисельність становить понад 35 тис.³⁴⁰ Проте від усієї кількості студентів українських вищих начальних закладів іноземці складають лише 1,5 % на відміну від європейських країн, де цей показник сягає за 10 %. Залучення іноземних студентів до навчання в Україні обумовлено кількома чинниками. З одного боку, це підвищує прибутки навчальних закладів і допомагає запобігти безробіттю викладачів унаслідок поступового скорочення чисельності української молоді. З другого – підвищується престиж навчальних закладів у світі як таких, що дають якісну освіту. З третього – здобуття освіти може стати для мігрантів кроком до постійного проживання та зайнятості в Україні.

Серед іноземних студентів, які щороку опановують українські ВНЗ, значне місце посідає молодь Китаю. Вони складають понад 17 % іноземних студентів, які прибувають на навчання до України. Громадяни цієї країни обирають переважно столичні ВНЗ, відповідно у механічному прирості населення міста з країн далекого зарубіжжя вони складають сьогодні понад 10 %. За даними 2007 р., 51 вищий і середньо-спеціальний навчальний заклад міста прийняв 7765 іноземців, серед яких 2476 осіб, або 32 %, були вихідцями з Китаю³⁴¹. Серед ВНЗ міста за кількістю іноземних студентів першість належить Національному технічному університету «Київський політехнічний інститут» (25 %), Національному медичному університету ім. О. О. Богомольця (25,6 %), Київському національному університету імені Тараса Шевченка (21 %).

Інститут демографії та соціальних досліджень у 2010 р. провів опитування 100 китайських студентів, які здобувають освіту в Київському

³⁴⁰ «Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому / за заг. ред. Я. М. Пилинського. – К.: Стило, 2009. – 280 с., С. 20.

³⁴¹ «Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому / за заг. ред. Я. М. Пилинського. – К.: Стило, 2009. – 280 с., С. 52.

державному університеті імені Тараса Шевченка. Вибірка стихійна. Серед опитаних 61,6 % склали чоловіки, 38,4 % – жінки.

За результатами опитування серед китайських студентів найпоширенішими мотивами обрання закордонного ВНЗ було прагнення стати самостійною людиною (38 %) і прагнення спробувати щось нове у житті (36 %). Майже третина іноземної молоді вказали, що прийняти таке рішення їм порадили батьки (34 %). Варіанти відповіді, що за кордоном дешевше та відсутні можливості якісної освіти у власній країні обрали найменше респондентів – 23 і 20 % відповідно.

Серед країн, куди їздять громадяни Китаю для навчання, окрім України було названо США (53 % опитаних), Японію (13 %), Англію (13 %) та Росію (10 %).

Основними причинами, з яких китайська молодь обирає для здобуття вищої освіти Україну, названо низькі ціни на освіту – 42 % респондентів, можливість отримати якісну освіту – 32 %, доброзичливе ставлення місцевих жителів – 21 %, за порадою знайомих, які мають досвід навчання в Україні, – 20 %, простіші умови вступу – 14 %.

Серед проблем адаптації іноземних громадян виділяють асоціацію негативної соціальної поведінки з етнічною належністю, некомпетентність у питаннях історії та сучасного стану національних відношень, етнокультурних реалій, державної політики, недбалість у використанні політологічної, конфліктологічної термінології, недооцінка позитивних практик міжетнічних відношень³⁴².

Як відбувається інтеграція китайських студентів в українське суспільство?

Одну з основних ролей у міжкультурній комунікації та адаптації відіграє неформальна комунікація. За висновками американських авторів К. Ситарам і Р. Когделла, ключовим моментом актуального спілкування представників різних культур є адаптація, що розуміється як прийоми зміни комунікації з метою досягнення взаємоповаги та розуміння сторін³⁴³. При цьому розглядаються три ситуації такої адаптації: спілкування двох осіб, які представляють різні культури; спілкування представників однієї культури з декількома представниками іншої; спілкування людини з багаточисельною інокультурною аудиторією. У такі ситуації мігрант потрапляє майже завжди.

Серед китайської молоді на питання, хто переважає серед їхніх найближчих приятелів в університеті, 44 % респондентів відповіли – співвітчизники; майже чверть (24 %) відповіли – громадяни України; 11 %

³⁴² *Дмитриев, А. В.* Миграция. Конфликтное измерение / А. В. Дмитриев. – М. : Альфа-М, 2006. – 430 с.

³⁴³ *Ситарам, К.* Основы межкультурной коммуникации / К. Ситарам, Р. Когделл // Человек. – 1992. – № 5. – С. 51–64.

III. Наслідки міграції для міжетнічних стосунків

респондентів зазначили, що серед найближчих приятелів однакова кількість громадян їхньої країни та студентів-іноземців з інших країн; у 7 % респондентів серед найближчих приятелів однакова кількість громадян України та іноземців. Кількісний склад друзів змінюється з курсом навчання: якщо на першому курсі серед друзів 72,4 % респондентів переважають співвітчизники і лише 6,9 % громадян України, то на п'ятому відсоток китайських друзів-студентів зменшився до 27,3 %, а частка українців зросла до 27,3 %; 18,2 % складають ті, у кого серед друзів однакова кількість студентів-іноземців і громадян України (рис. 1).

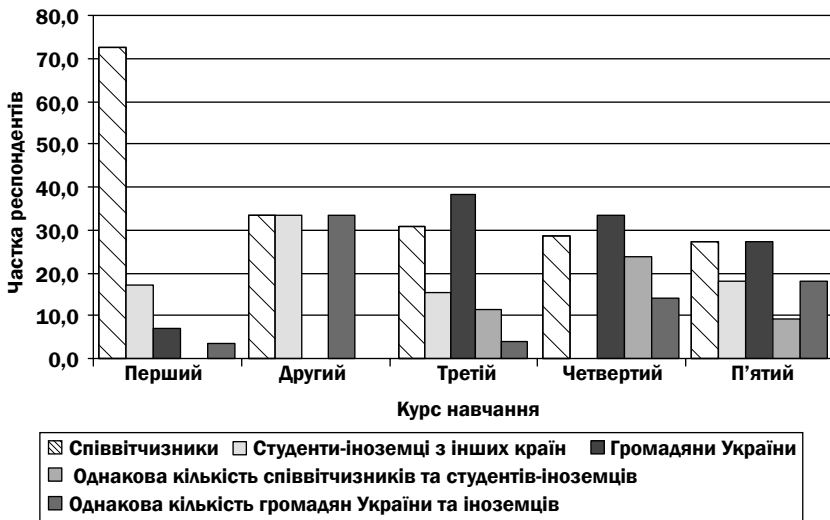

Рис. 1. Розподіл респондентів за курсом навчання та колом найближчих приятелів в університеті, %

Більшість студентів з Китаю зазначили, що у студентській групі панує дружельюба атмосфера (58,6 %); «скоріше так, ніж ні», відповіли 22,2 % респондентів; «скоріше ні, ніж так» – 16,2 % опитаних і лише 3,0 % респондентів категорично відповіли «ні».

Дослідження щодо перебування іноземців у м. Києві свідчать, що хоча життя і діяльність у столиці, спілкування з місцевим населенням спонукає до засвоєння місцевих традицій іммігрантами, проте понад 60 % іноземних підприємців і студентів не вважають, що на них суттєво вплинули місцеві звичаї та традиції³⁴⁴.

³⁴⁴ «Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому / за заг. ред. Я. М. Пилинського. – К.: Стило, 2009. – 280 с., С. 185.

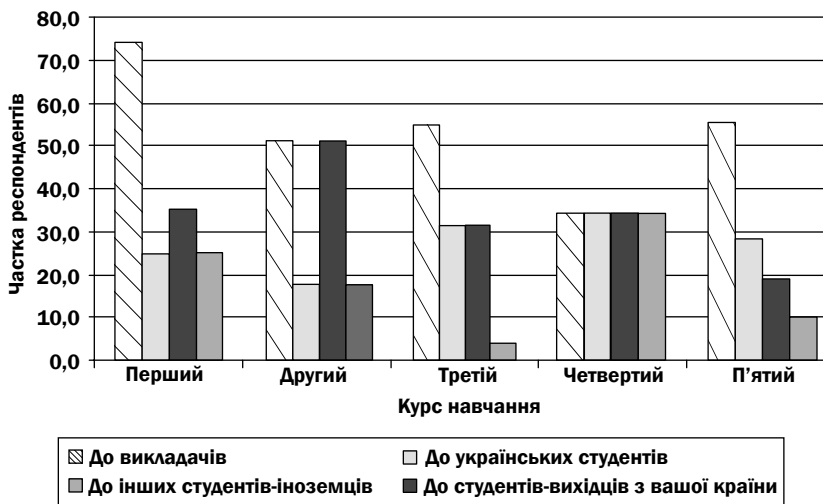

Рис. 2. Розподіл респондентів за курсом навчання та відповіддю на запитання «До кого Ви звертаєтесь, коли Вам потрібна допомога у навчанні?», %

На запитання «Чи відзначаєте Ви свята разом з українськими студентами?» більшість китайської студентської молоді відповіли позитивно (55 %). Це переважно ті, серед найближчих приятелів яких в університеті більшість українців (75,0 %) й однакова кількість українців та іноземців (14,3 %). Серед тих, хто святкує разом з українськими студентами, також половина тих, у кого друзі переважно громадяни своєї країни та студенти-іноземці з інших країн.

Більшість китайських студентів на запитання «До кого Ви звертаєтесь, коли потрібна допомога у навчанні?» відповіли, що до викладачів (57 %); третина – до студентів-співвітчизників (32 %); близько третини (28 %) – до українських студентів; 14 % респондентів шукають допомоги у інших студентів іноземців.

Звернення за допомогою до українських студентів залежить від курсу навчання: на першому курсі допомогу шукають переважно у викладачів (74 %); на старших курсах зростає частка допомоги з боку українських студентів (33,3 %) (рис. 2).

Для порівняння наведемо результати дослідження, проведеного російським Центром міграційних досліджень в межах проекту Інституту Кеннана в 2009 р. щодо становища іммігрантів у Москві. Воно засвідчило, що незважаючи на труднощі у володінні російською мовою, у разі виникнення проблем у навчанні, понад половину китайських студентів

(58 %) звертаються за допомогою до російських, проте 35,5 % роблять це лише у крайньому випадку, а 6,5 % – ніколи не просять допомоги у російських однокурсників. Дослідники пояснюють таку ситуацію головним чином поганим знанням російської мови³⁴⁵.

Ставлення до себе з боку викладацького складу університету китайські студенти оцінюють по-різному. Половина відзначили дружнє та приязне ставлення (49 %), таке саме, як і до інших студентів (19 %). Попри це п'ята частина китайських студентів зазначила недоброзичливе ставлення і ще 11 % – байдуже.

На запитання «Чи подобається Вам перебувати у товаристві українців?» 47 % респондентів відповіли «так»; 21 % – важко відповісти; третині респондентів не подобається перебувати у товаристві з українськими студентами.

Труднощі у взаєморозумінні з українськими студентами відмітили 63,3 % респондентів. Вони зазначили, що в українських студентах їм не подобається байдужість, зарозумілість, недоброзичливість, деякі відмітили те, що українські студенти хитрі та багато п'ють. Попри це, китайські студенти оцінили товариськість, щирість та активність українських студентів – саме ці якості їм найбільше подобаються.

Крім університету, китайські студенти спілкуються з місцевими мешканцями у транспорті (42 %) та на вулиці (40 %), близько третини респондентів зазначили, що спілкуються з місцевими жителями у закладах торгівлі та розважальних центрах. Майже половина іноземців спілкуються з місцевими мешканцями щодня (45,5 %), п'ята частина зазначила, що спілкується раз на тиждень (21,2 %), четверта частина – раз на місяць (24,2 %) і лише десята частина (9,15 %) відповіла, що ніколи не спілкуються з місцевими мешканцями.

Розмовляти з місцевими мешканцями китайським студентам цікаво щодо вивчення мови (43 %), навчання (35 %), розваг (35 %), особистих питань (29 %).

В цілому ставлення місцевих жителів до себе вважають доброзичливим 32,7 % респондентів, дружнім – 29,6 %. Попри це, 15,3 % респондентів оцінюють ставлення місцевих жителів як зверхнє, 17,3 % – байдуже. Лише 4,1 % студентів оцінили ставлення до себе як недоброзичливе.

Переважна частина китайських студентів оцінюють міжетнічні відносини у ВНЗ позитивно. Вважають, що вони є дружніми 49 % респондентів, урівноваженими – 30 % і лише 20 % респондентів оцінили їх як напружені.

³⁴⁵ *Иммигранты* в Москве / Институт Кеннана; под ред. Ж. А. Зайончковской. – М. : Три квадрата, 2009. – 272 с., С. 260.

**Розподіл респондентів за відповідями на запитання
«Чи плануєте Ви залишитися в Україні
після закінчення навчання?», %**

Курс навчання	Відповіді			
	Так	Ні	Не визначився	Усього
Підготовчий	10,0	55,0	35,0	100
Перший	57,1	14,3	28,6	100
Другий	33,3	66,7	0	100
Третій	48,0	40,0	12,0	100
Четвертий	28,6	61,9	9,5	100
П'ятий	63,6	0	36,4	100

Джерело: результати опитування іноземних студентів

Найбільша частина респондентів зазначила, що конфліктів на національному підґрунті не було ніколи (34 %). Те, що інколи траплялися конфлікти, відмітили 26 % студентів. П'ята частина зазначила, що конфлікти на національному підґрунті траплялися часто (21 %). Важко відповісти було 19 % респондентів.

Найбільша частка китайських студентів ставиться до міжетнічних шлюбів нейтрально (44,4 %). Точно не визначилися зі ставленням до таких шлюбів 37,4 % респондентів, серед яких більшість оцінює їх скоріше негативно, ніж позитивно (26,3 %). Однозначне ставлення до них висловили 18,2 % респондентів, серед яких порівну тих, хто оцінив це негативно (9,1 %) і позитивно (9,1 %).

Планують залишитися в Україні після закінчення навчання 38,0 % опитаних китайських студентів (табл. 1). Причому серед чоловіків вдвічі більше, ніж жінок (відповідно 46,4 і 22,9 %). Серед китайських хлопців порівняно із дівчатами більша частка тих, хто ще не визначився (21,4 і 17,1 % відповідно). Відповіді на запитання «Чи плануєте Ви залишитися в Україні після закінчення навчання?» п'ята частина китайських студентів ще не може. Серед інших більшість не планує це зробити (42,4 %). Треба відзначити, що з курсом навчання зростає частка тих, хто хоче залишитися в Україні.

На запитання «Чому Ви хочете залишитися в Україні?» 29,0 % респондентів відповіли, що бачать тут для себе ліпші умови працевлаштування, 22,6 % – що їм тут сподобалося, 16,1 % зазначили, що на батьківщині нестабільна соціально-політична ситуація, 16,1 % – незадовільна економічна ситуація. Десята частина тих, хто планує залишитися в Україні, збираються продовжувати тут навчання (9,7 %).

Таблиця 2

**Розподіл респондентів за відповідями на запитання
«Чого Вам не вистачає для проживання в Україні?», %**

Відповіді	Стать	
	Чоловіки	Жінки
Звичне харчування	9,8	15,8
Якість житлових умов	3,3	2,6
Можливість задоволення релігійних потреб	8,2	5,3
Якість транспортної інфраструктури	6,6	5,3
Рівень культури місцевого населення	9,8	10,5
Знання мови	2,0	2,6
Толерантне ставлення до себе з боку правоохоронних органів	4,9	5,3
Особиста безпека	4,9	2,6

Джерело: результати опитування іноземних студентів

Серед частини китайської молоді, яка планує залишитися в Україні, 17,1 % зазначили, що їм не вистачає для проживання в Україні рівня культури місцевого населення, 11,4 % – можливості задоволення релігійних потреб і якості транспортної інфраструктури, лише 5,7 % – звичного харчування та якості житлових умов, 2,9 % – толерантного ставлення до себе з боку правоохоронних органів та особистої безпеки.

Отже, одним із найважливіших аспектів міжкультурної комунікації резидентів і мігрантів у контексті глобалізації є міжрелігійний діалог між ними. Відносно релігійної сфери сучасного глобалізованого світу вчені вважають, що глобальна цивілізація переважно безрелігійна; глобальний світопорядок у якості цінності та реального стану справ висуває релігійний плюралізм; становлення глобальної цивілізації супроводжується уніфікацією та стандартизацією моделей культури; розвивається зовнішньоконфесійна, позацерковна релігійність³⁴⁶.

Серед опитаних китайських студентів, які ще не визначилися щодо того, чи залишатися після навчання в Україні, на питання «Чого Вам не вистачає для проживання в Україні?» 27,8 % відповіли – звичного харчування, 21,1 % – якості житлових умов, 16,7 % – можливості задоволення релігійних потреб, 16,7 % – рівня культури місцевого населення, 16,7 % – особистої безпеки та 11,1 % – толерантного ставлення до себе з боку правоохоронних органів. Значних відмінностей у відповідях

³⁴⁶ *Дмитриев, А. В.* Миграция. Конфликтное измерение / А. В. Дмитриев. – М. : Альфа-М, 2006. – 430 с., С. 112.

жінок і чоловіків на це запитання не спостерігалось. Єдине – це більш жорстка вимога жінок до звичного харчування (серед жінок це зазначили 15,8 %, серед чоловіків – 9,8 %) і культурного рівня місцевого населення (відповідно 10,5 проти 9,8 %). Для чоловіків суттєвішою була можливість задоволення релігійних потреб (8,2 проти 5,3 % у жінок), наявність транспортної інфраструктури (відповідно 6,6 і 5,3 %) та особиста безпека (4,9 проти 2,6 %) (табл. 2).

Серед причин, через які китайські студенти після закінчення навчання не планують залишитися в Україні, називалося те, що їм тут не сподобалося (28,6 %), не підходить клімат (25 %), є бажання жити у звичному оточенні (21,1 %), нестача житла (20 %), ліпші умови для розвитку вдома (11,1 %).

Серед заходів, які, на думку китайських студентів, могли б поліпшити міжнаціональні відносини в Україні, було запропоновано частіше спілкуватися, вивчати культуру кожної зі сторін, поважати один одного, забезпечити потреби іноземців для життя та навчання.

Інтеграція в українське суспільство іноземної молоді потребує широкої державної програми, направленої на забезпечення для цього необхідних умов. Принципові позиції такої програми необхідно включити у Концепцію державної міграційної політики України. Основними напрямками мають бути збереження національної самобутності та задоволення культурних і релігійних потреб мігрантів, виховання толерантності у становленні міжетнічних стосунків, створення необхідної соціальної інфраструктури (житлова сфера) тощо.

СТАНДАРТИ РАДИ ЄВРОПИ У СФЕРІ НАДАННЯ ПРИТУЛКУ

ЧЕХОВИЧ СЕРГІЙ БОЛЕСЛАВОВИЧ,
*завідувач відділу Головного управління
з питань конституційно-правової модернізації
Адміністрації Президента України,
кандидат юридичних наук,
доцент, заслужений юрист України*

Відповідно до ч. II ст. 26 Конституції України іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Інститут притулку став загальновизнаним принципом міжнародного права та закріплений передусім у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, а також у Декларації ООН про територіальний притулок від 14 грудня 1967 року, а згодом на регіональному рівні у Європейській декларації про територіальний притулок 1977 року, Конвенції, що визначає держави, відповідальні за розгляд заяв про надання притулку, поданих в одній із держав – членів Європейського співтовариства (Дублінська конвенція), від 15 червня 1990 року тощо.

Між тим у конвенціях Ради Європи цілісно право притулку не закріплене, а ними регламентуються лише окремі його аспекти. Так, згідно зі ст. 1 Європейської угоди про скасування віз для біженців від 20 квітня 1959 року³⁴⁷ особи, які проживають на законних підставах на території однієї з Договірних Сторін, звільняються на умовах взаємності від необхідності отримання віз для в'їзду на територію або виїзду з території іншої Сторони, якщо вони мають дійсні проїзні документи, видані владою держави проживання, і строк їх перебування на території іншої Договірної Сторони не перевищує три місяці.

Європейська угода про передачу відповідальності щодо біженців від 16 жовтня 1980 року³⁴⁸ визначає умови такої передачі в разі зміни біженцем держави постійного проживання. Після передачі відповідальності першої держави (держави, що видала проїзний документ біженця) друга держава не відповідає за продовження або поновлення строку дії проїзного документа біженця, і відповідальність за видачу нового документа покладається на другу державу (п. 1 ст. 5).

Відповідальність вважається переданою після закінчення 2-х років фактичного безперервного перебування біженця в другій державі за

³⁴⁷ Сборник международных правовых актов, регулирующих вопросы миграции. – М. : МОМ, 1994. – С. 121–123.

³⁴⁸ Там само. – С. 124–128.

згодою її влади або раніше, якщо органи влади дозволили біженцю залишитися на території країни постійно або протягом періоду, що перевищує дію проїзного документа (п. 1 ст. 2). При обчисленні дворічного строку не враховуються періоди, протягом яких особі було дозволено перебувати на території держави виключно для отримання освіти, професійної підготовки або медичної допомоги, а також строки тюремного ув'язнення у зв'язку із вчиненням злочину (п.п. 2 (а) та 2 (b) ст. 2). З моменту передачі відповідальності друга держава, виходячи з інтересів возз'єднання сімей і гуманних міркувань, сприяє дружині та неповнолітнім дітям, які перебувають на утриманні біженця, щодо допуску на свою територію (ст. 6).

Протокол до Європейської тимчасової угоди про соціальне забезпечення по старості, інвалідності та у разі втрати годувальника від 11 грудня 1953 року поширює дію цієї Угоди на біженців.

Органи Ради Європи ухвалили значне число рекомендацій і резолюцій, присвячених різним аспектам надання притулку. Хоча документи Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) не мають обов'язкового характеру, вони дають уяву про те, як із плином часу видозмінюються підходи до проблем біженців. У 1961 році Асамблея запропонувала передбачити в новому протоколі до Конвенції із захисту прав людини та основоположних свобод спеціальну статтю, в якій закріплювалися б гарантії права на притулок у разі переслідування й заборона на висилку в країну, де особі загрожує небезпека подібного переслідування, а в 1977 році закликала держави-члени Ради Європи надати Комісії з прав людини можливість вимагати призупинення вислання таких осіб у разі небезпеки порушення ст. 3 Конвенції.

У Рекомендації 1236 (1994) «Про право на притулок» було визнано безпрецедентне зростання числа шукачів притулку у країнах Європи та вказано на необхідність дотримання мінімальних гарантій при розгляді заяв про надання притулку. Зокрема, вони мають бути поінформовані про право на юридичну допомогу і на допомогу перекладача. Повідомляти про винесене рішення та про причини його прийняття необхідно в письмовій формі. У разі відмови у наданні притулку слід повідомляти про можливість оскарження. При цьому таку особу не можна вислати з країни протягом усієї процедури розгляду скарги.

У Рекомендації 1334 (1997) «Про біженців, осіб, які шукають притулок, і переміщених осіб у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав» ПАРЄ звернула увагу держав-членів Ради Європи на необхідність дотримання основних принципів міжнародного права щодо цих осіб, особливо принципів невислання, поваги права на свободу пересування та вибір місця проживання, а також на необхідність скасування системи прописки, забезпечення фактичного та юридичного дотримання заборони дискримінації.

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що право притулку не передбачається Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року (*дали* – Конвенція), а також протоколами до неї. Разом з тим рішення Суду та Комісії з прав людини значною мірою визначають стандарти надання притулку в Європі.

Загальний принцип полягає у визнанні того, що одним зі складників державного суверенітету є право держави допускати іноземців або осіб без громадянства на свою територію або спроваджувати їх за межі країни. Концепція притулку є важливим прикладом дії цього принципу. При вирішенні питання про те, чи застосовані положення Конвенції до ситуацій, пов'язаних із наданням притулку, Європейський суд і Комісія з прав людини передусім виходили з того, що дія Конвенції поширюється на кожного, хто перебуває під юрисдикцією держав-учасників (ст. 1). Відповідно йдеться і про осіб, які шукають притулок, про біженців.

Ст. 3 Конвенції містить безумовний імператив про заборону катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Ця стаття не допускає застережень, її положення не можуть бути обмежені в надзвичайних ситуаціях.

У рішенні у справі *Серінг проти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії*³⁴⁹, в якому йшлося про екстрадицію, Європейський суд з прав людини обґрунтував, що ця заборона передбачає не лише відповідне звернення на території Договірної Сторони, а і обов'язок не вислати особу в країну, що не є учасницею Конвенції, якщо існує реальна небезпека порушення ст. 3 Конвенції.

Згодом Європейський суд з прав людини підтвердив цю правову позицію стосовно вислання осіб, які шукають притулок. У рішенні у справі *Вілвараджа та інші проти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії*³⁵⁰ він зазначив, що у зв'язку з висланням особи, яка шукає притулок, може постати питання про порушення ст. 3 Конвенції. Суд наголосив, що приймаючи рішення про вислання, держави мають широкі межі розсуду при оцінці фактів і можливих порушень ст. 3 Конвенції щодо заявників³⁵¹.

У рішенні у справі *Бахаддар проти Нідерландів*³⁵² Європейський суд з прав людини зосередив увагу на тому, що звернення до ст. 3 Конвенції

³⁴⁹ Eur. Court H R Soering v. the United Kingdom, Judgment of 7 July 1989. – Series A. – No. 161. Переклад рос. див.: *Європейський суд з прав людини: обрані рішення*. – М., 2000. – Т. 1. – С. 637–658.

³⁵⁰ Eur. Court H R Vilvarajah and Others v. the United Kingdom, Judgment of 30 October 1991. – Series A. – No. 215.

³⁵¹ Eur. Court H R Cruz Varas and Others v. Sweden, Judgment of 20 March 1991. – Series A. – No. 201.

³⁵² Eur. Court H R Bahaddar v. the Netherlands, Judgment of 19 February 1998. Reports. 1998-I.

у справах про вислання не звільняє заявника від необхідності використовувати всі національні засоби правового захисту, що є доступними й ефективними. Тому навіть у разі можливого вислання в країну, де існує небезпека поганого поводження, встановлені в національному законодавстві формальні вимоги та строки мають дотримуватися. Вирішення питання про те, чи існують особливі обставини, що звільняють особу від дотримання цих правил, залежить від особливостей конкретної справи. У зв'язку з цим Суд зазначив, що у разі подання заяви про надання статусу біженця зацікавлена особа відчуває певні складнощі та майже не має можливості надати докази у стислі строки, особливо якщо подібні докази необхідно отримати з тієї країни, яку вона залишила. Відповідно встановлені законодавством строки або не мають бути короткими, або мають застосовуватися гнучко, аби заявник мав реальну можливість документально підтвердити свої вимоги.

У рішенні у справі *Ахмед проти Австрії*³⁵³ Європейський суд з прав людини зазначив, що при оцінці можливого порушення ст. 3 Конвенції у разі повернення особи на батьківщину особливе значення має той факт, що їй було надано статус біженця, навіть якщо згодом вона втратила цей статус у зв'язку із засудженням за злочин. Крім того, Суд зазначив, що в цьому аспекті діяльність особи, якою б небажаною та небезпечною вона не була, не може братися в розрахунок.

Таким чином, передбачений ст. 3 Конвенції захист за своїм змістом є ширшим від того, що забезпечується ст.ст. 32, 33 Женевської конвенції про статус біженців від 28 липня 1951 року.

Ст. 3 Конвенції може бути порушена і в разі непрямого вислання, якщо особа висилається до країни, в якій їй не загрожує небезпека, але яка своєю чергою може вислати його в іншу державу, де подібна загроза є реальною. Європейський суд з прав людини визнав це в рішенні про прийнятність скарги проти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, яку подав біженець зі Шрі-Ланки. Незважаючи на те, що його прохання про надання притулку в Німеччині було відхилене з формальних підстав, він нелегально перебрався до Великої Британії.

Відповідно до умов Дублінської конвенції від 15 червня 1990 року його повинні були вислати до Німеччини, яка спровадила б його до Шрі-Ланки. Разом з тим Суд відмовився визнати факт порушення Конвенції з боку Великої Британії, посилаючись на те, що в Німеччині існують необхідні механізми для запобігання вислання особи до країни, де існує загроза порушення ст. 39 Конвенції³⁵⁴. Ця стаття може бути пору-

³⁵³ Eur. Court H R Ahmed v. Austria, Judgment of 17 December 1996. – Reports. 1996-VI.

³⁵⁴ Eur. Court H R Application 8100/77, T.I. v. the United Kingdom, Decision of 7 March 2000. – Reports. 2000-III. 10 Eur. Commission H R Application 8100/77, X. v. Federal Republic of Germany. 11 Eur. Court H R Rules of Court. As in Force at 1 November 1998. Переклад рос. див.: *Пада Європи і Росія*. – 2000. – № 3. – С. 30–50.

шена й у зв'язку із жорстоким і нелюдським поведженням з біженцями або особами, що шукають притулок, на території самої країни, наприклад у ситуації послідовного видворення через відсутність необхідних документів, без громадянства тощо. Європейська комісія з прав людини зазначила, що таке звернення в принципі може суперечити ст. 3 Конвенції, хоча в подібних справах досі не були встановлені факти порушень.

У тих випадках, коли існує можливість вислання особи в країну, де їй загрожує небезпека піддатися поведженню, що суперечить ст. 3 Конвенції, допускається застосування ст. 39 Регламенту Європейського суду з прав людини. Згідно з цією статтею Палата або її голова на прохання сторони чи зацікавленої особи, а також за власною ініціативою може вказати сторонам, який тимчасовий захід, на думку голови, слід прийняти в інтересах сторін або належного провадження у справі. Для застосування цього положення зацікавлені особи повинні надіслати на адресу Секретаріату Суду клопотання з коротким описом суті скарги та причин, з яких необхідна відстрочка вислання.

Ст. 5 Конвенції також може бути застосовна до ситуацій осіб, які шукають притулок. П. 1 (f) цієї статті Конвенції передбачає можливість законного затримання або взяття під варту особи з метою запобігання її незаконному в'їзду в країну чи особи, щодо якої вживаються заходи з метою вислання.

У справі *Амуур проти Франції*³⁵⁵ Європейський суд з прав людини розглядав скаргу тих, хто шукає притулок, затриманих у транзитній зоні міжнародного аеропорту. Уряд доводив, що подібні дії не є позбавленням волі в сенсі ст. 5 Конвенції, оскільки у заявників була можливість відкликати заяви про надання притулку та повернутися в ту країну, з якої вони прибули. Суд відхилив таку аргументацію та визнав факт порушення п. 1 ст. 5 Конвенції, оскільки законодавство Франції на момент затримання заявника в транзитній зоні аеропорту не надало достатніх гарантій від довільного позбавлення волі.

У рішенні в цій справі Європейський суд сформулював низку важливих правових позицій. Зміст обмеження свободи особи в транзитній зоні не можна порівняти з обмеженнями, що є в центрах утримання іноземців, які очікують видворення. Подібні обмеження свободи при додержанні відповідних гарантій допустимі з метою запобігання незаконній імміграції тільки доти, доки ці заходи відповідають міжнародним зобов'язанням держави, зокрема Женевській конвенції про статус біженців і Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

У зв'язку з такими обмеженнями свободи ці особи не повинні також втратити можливість отримати ефективний доступ до процедури,

³⁵⁵ Eur. Court H R Amuur v. France, Judgment of 25 June 1996. – Reports 1996-III.

пов'язаних із визначенням статусу біженця. На думку Європейського суду з прав людини, те, що особи, які шукають притулок, можуть добровільно залишити країну, де вони хочуть його отримати, саме по собі не виключає обмеження волі, а також права залишити будь-яку країну (у т. ч. і свою власну), що гарантовано Протоколом № 4 до Конвенції. Понад те, ця можливість набуває суто теоретичного характеру в разі неготовності жодної з держав, що надають захист, прийняти таких осіб. Суд також наголосив, що національне право, якщо воно допускає позбавлення волі шукачів притулку, має бути доступним і чітким, аби виключити можливість його довільного застосування. Ці вимоги набувають особливої важливості щодо осіб, які шукають притулок та знаходяться в аеропортах.

При розгляді спорів, пов'язаних з наданням притулку, може постати питання про дотримання права на повагу приватного та сімейного життя відповідно до ст. 8 Конвенції. Зазвичай члени сімей осіб, які отримали притулок у державах-членах Ради Європи, отримують право на проживання у цих країнах. Разом з тим право на в'їзд у країну та на спільне проживання не завжди гарантується членам сімей, якщо гуманітарний статус надається у зв'язку із ситуаціями, пов'язаними з громадянською війною, масовими порушеннями прав людини або небезпекою порушення ст. 3 Конвенції. При розгляді таких скарг Європейський суд з прав людини оцінює можливість застосування обмежень, передбачених п. 2 ст. 8 Конвенції. При цьому він має визначити, чи мало місце втручання, чи переслідувала влада легітимні цілі³⁵⁶.

В одній із подібних справ Європейський суд з прав людини розглядав скаргу, яку сім'я курдів з Туреччини подала проти Швейцарії. Дружина отримала право на проживання з медичних підстав, а чоловік претендував на отримання притулку, проте відмовився від завершення необхідних процедур після надання права на тимчасове проживання в країні йому та його дружині. Протягом багатьох років подружжя домагалось в'їзду в державу їхньої дитини, однак швейцарська влада відмовляла в цьому, вважаючи, що заявники можуть повернутися до Туреччини та реалізувати своє право на повагу до сімейного життя після того, як стануть неактуальними підстави, за якими їм було надано право на проживання. Суд дійшов висновку, що в цьому випадку не було втручання в право на повагу до сімейного життя, оскільки у заявників зберігалася можливість повернутися до Туреччини.

³⁵⁶ Втручання органів державної влади вважається допустимим, якщо воно передбачене законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, громадського порядку, економічного добробуту країни з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або захисту прав і свобод інших осіб.

IV. ПИТАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЩОДО ЕФЕКТИВНОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Шульга Микола Олександрович,
*заступник директора Інституту соціології НАН України,
доктор соціологічних наук, професор*

Передусім давайте відповімо на запитання, **для чого ми проводимо дослідження з питань міграції?** Для здобуття інформації про напрями та масштаби міграційних потоків, а також для з'ясування проблем, що супроводжують ці процеси. Інакше кажучи, ми проводимо дослідження для діагнозу ситуації у сфері міграції.

Така інформація може бути потрібна для:

- пізнавальних цілей, тобто для накопичення знань, їх трансляції в учбовому процесі, а також для розвитку теорії міграційних процесів;
- інформування суспільства про міграційні процеси через ЗМІ й інші канали інформації;
- як аргумент у політиці;
- може бути потрібна державі, владі для управління соціальними процесами усередині країни;
- може цікавити зовнішніх, зарубіжних суб'єктів як необхідний елемент для управління соціальними процесами в інших країнах і союзах країн.

На нашу думку, ключовим і соціально значимим є запит на інформацію про міграцію щодо управління соціальними процесами усередині країни. Якщо запиту на всебічне та системне вивчення міграційних процесів з боку держави немає, то ця тема в цілому стає маргіальною. По-перше, тому що немає необхідного фінансування. По-друге, тому що вивчаються лише окремі аспекти проблеми, а знання про них з'являються як розрізнені, що не дають цілісної картини.

На жаль, в Україні протягом усіх років незалежності інтерес держави до цієї проблеми був нерівним та епізодичним. Регулярною була пізнавальна ініціатива щодо розроблення даної проблеми лише з боку дослідників – академічних і вузівських. Також регулярно ця тема піднімалася у ЗМІ. Щоправда, вона розроблялася не для поглиблення

аналізу проблеми, а як джерело сенсацій. Водночас міграція вже стала темою, що традиційно мобілізується з певною регулярністю у політичному просторі. Вона є невідмінним пунктом передвиборних програм політичних партій та окремих політиків. І, мабуть, найбільшу послідовність у вияві цікавості до цієї теми показали зарубіжні суб'єкти: МОМ, УВКБ, Седеркопінгський процес, міжнародні фонди, а також різного роду організації, що представляють конкретні країни.

Подібна ситуація, на нашу думку, склалася через **нестратегічність** нашої влади та правлячої еліти. Нестратегічність – це виключення соціальним суб'єктом з логіки своєї поведінки майбутнього. Для української нестратегічності характерним передусім є те, що суб'єкти макроуправління країною (можновладці, олігархи, інші впливові люди) через свою часову безперспективність виключають з логіки безпосереднього управління країною майбутнє, особливо віддалене (за останні двадцять років при владі перебували півтора десятки складів уряду). По відношенню до українського суспільства вони мислять лише категоріями теперішнього часу. Можливо, що вони б і вибудовували свої плани на майбутнє, у тому числі й на віддалене, проектуючи їх на Україну, але вони не впевнені в тому, що їх майбутнє тут буде безпечним, і взагалі, що воно у них тут буде.

У контексті наслідків міграції для України нестратегічність виявляється в тому, що владу мало хвилює повна розмитість інформації про населення країни, про реально наявні професійно-кваліфікаційні групи, дійсний рівень зайнятості, реальну наявність у країні громадян. Нестратегічність – це заява прем'єр-міністра країни про те, що за кордоном у нас працює 6 млн громадян і дані державних органів про баланс економічно активного населення країни, зайнятого в різних галузях народного господарства, що суперечать одне одному.

Зворотним боком нестратегічності влади є непередбачуваність розвитку країни. Ми й сьогодні не знаємо, яким є вектор нашої інтеграції – західний чи східний. Є позиція з цієї проблеми громадян України і є позиція еліт: владної, гуманітарної, науково-технічної тощо. Але ні серед громадян, ні серед еліт немає навіть хиткого консенсусу з цього питання. А втім, це база для прогнозування міграційних процесів – куди, скільки і хто виїжджатиме з нашої держави; звідки, скільки і хто прибуватиме до нас.

Нестратегічність сьогодні виявляється в тому, що в країні у сфері зовнішньої міграції утворилися два паралельні процеси: один організовує держава, влада, інший – населення. Кожен робить свою справу ніби не помічаючи іншого. Влада імітує розроблення стратегії управління міграційними процесами. У Верховній Раді кожного скликання пишуться проекти законів про Концепцію державної міграційної політики. Каб-

мін приймає Стратегію демографічного розвитку, Президент затверджує Концепцію державної міграційної політики. Але прийняття цих документів має суто ритуальний характер. Традиція цього жанру передбачає благополучне відкладання відповідного документа на довгу полицю.

А громадяни країни живуть у своєму повсякденному просторі. Вони нічого не чули про ці стратегії та концепції. Через стан, у якому знаходиться два десятиріччя суспільство, через непередбачуваність його розвитку люди не можуть планувати своє життя, вибудовувати стратегію власної поведінки. Тому одним із варіантів вирішення цієї проблеми окремою людиною є виїзд за рубіж.

Можна констатувати, що держава і суспільство пасивно та байдуже дивляться на ці масштабні соціальні процеси, що продовжуються півтора десятиліття. Країна вже сьогодні виснажена високим рівнем еміграції: вибула найконкурентоспроможніша частина населення, значна частина молоді, фахівців. І поки що не видно затухання цієї тенденції.

Настав час вивчати не лише окремі проблеми, що, звичайно, вкрай важливо. Як відповідь на цей загрозливий виклик науковцям необхідно запропонувати нову парадигму досліджень у цій сфері.

На нашу думку, необхідно скоординувати зусилля дослідників і розглянути проблему зовнішньої міграції в Україні **крізь призму людського капіталу**. Необхідно показати ті колосальні втрати, що несе український соціум через марнування освітнього й культурного капіталу його громадянами за кордоном. Необхідно показати, які інтегральні втрати несе суспільство від запозичення зарубіжними країнами українського людського капіталу.

Другий напрям, що варто було б розвивати, це розроблення **теорії сценарно-прогностичного підходу до міграції**.

Необхідно здолати ту байдужість, яка сьогодні виявляється і з боку державних структур, і з боку дослідників до проблем внутрішньої міграції. Необхідно запропонувати нову методологію вивчення внутрішньої міграції. Адже в теорії ми все ще користуємося традиційною дослідницькою схемою, що наша внутрішня міграція йде від села до районних центрів, з них у крупніші міста, а потім в обласні центри та мегаполіси. Ця схема сьогодні вимагає істотних уточнень, вона не відповідає умовам відміни прописки, зниження рівня реєстраційного контролю за місцем проживання, а головне – умовам безробіття в усіх типах поселень, кардинальних змін у характері земельної власності на селі, розвалу крупних аграрних господарств, відсутності інституту безкоштовного державного житла, величезного диспаритету цін на житло між містом і селом, регіонами та різними типами міст.

Необхідно розібратися, які основні напрями внутрішньої міграції склалися за останні два десятиліття? Які типи внутрішньої

міграції сьогодні переважають – тимчасові чи постійні? Як позначатимуться наслідки внутрішньої міграції на поселенській, соціальній, освітній, соціально-демографічній структурі населення? Які причини орієнтації одних мігрантів на внутрішню міграцію, а інших – на виїзд за рубіж? У цьому контексті треба розібратися з проблемою «міст прибуття». Які виникають у них соціальні проблеми у зв'язку з додатковими навантаженнями на сферу торгівлі, громадського харчування, транспорт, медичні та освітні установи, житловий сектор, установи культури? Наскільки справедливо відбувається додаткове фінансування з державного бюджету на ці міста? Як впливає міжрегіональна міграція на консолідаційні процеси в українському суспільстві, формування української громадянської ідентичності?

Не менше запитань виникає перед дослідниками зовнішньої міграції. Якщо потенційна трудова міграція вихідців із країн Азії й Африки розглядається в офіційних документах нашої держави як ризик, що призводить до змін у структурі населення країни, а ці зміни сприймаються як загроза, то в даному питанні слід розібратися. По-перше, необхідно з'ясувати, чи може Україна в майбутньому, і наскільки віддаленому майбутньому, обійтися без припливу мігрантів. Якщо може, то треба розробити сценарій поповнення працездатної вікової когорти у структурі населення країни за рахунок українських громадян. (Хоча, на нашу думку, ця позиція відображає не стільки сьогоднішні реалії та перспективи розвитку країни в умовах глобалізації, скільки патріархально-ізоляціоністську, націоналістичну позицію, яка протягом останніх двох десятиліть була не лише однією з найбільш представлених в українському політичному дискурсі, а й знайшла відображення у низці державних документів). А якщо не може? Чи варто в такому разі впадати у стан алармізму? Адже розгубленість і страх малопродуктивні. Потрібно шукати варіанти позитивних відповідей на ці виклики. Треба розробляти всеосяжну, розраховану на багато років міграційну стратегію, програму імміграції іноземних громадян, людей різних рас, вихідців із різних континентів, носіїв різних культур і релігій в Україні. Для якісного виконання цього соціального замовлення необхідно розробити науково обґрунтовані концепції прогнозу майбутнього. На жаль, у нас уже майже втрачена спадкоємність у розвитку української школи соціального прогнозування. Необхідно переосмислити відповідні роботи О. М. Гончаренка, Р. М. Доброва, В. В. Косолапова, В. І. Куценка, В. Я. Матвієнка та використовувати їхні ідеї в новому суспільному контексті, у тому числі й у зв'язку з проблемами зменшення українського населення та імміграції іноземців в Україну.

Спираючись на надійну методологію міграційних прогнозів, слід описати хто, з яких країн, скільки, на яких умовах імовірно приїде в

країну. Які правові документи необхідно завчасно підготувати, які організаційні заходи слід запланувати, які додаткові фінансові витрати будуть потрібні для облаштування великої маси людей, яку інформаційну роботу необхідно сьогодні проводити з українськими громадянами для пом'якшення процесів адаптації місцевого населення й іммігрантів. Утім, уже й сьогодні неважко передбачити, що в результаті імміграції у суспільстві ще більше посиляться вже існуючі мультикультурність і поліконфесійність, з'являться носії нових, незнайомих для більшості населення культур, мов і релігій. Виходячи з досвіду нинішніх міграційних процесів у західних країнах, можна передбачити виникнення в нашому суспільстві дотичних, але таких, що не проникають один в одного соціальних анклавів, які сформують нове соціальне середовище.

Розробивши необхідну методолого-теоретичну базу, відповівши на ці та подібні запитання, слід переходити до складання крупних інтегральних сценаріїв міграційних процесів та їх наслідків. Звичайно, такі крупні системні дослідження можна здійснити за умови, якщо правляча еліта стане стратегічною.

КОМПЛЕКСНА КЛАСИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЗА МІГРАЦІЙНИМИ ОЗНАКАМИ

Позняк Олексій Володимирович,
*завідувач відділу міграційних досліджень
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М. В. Птухи НАН України,
кандидат економічних наук*

Розпад Радянського Союзу, перехід до ринкових відносин, залучення України до загальносвітових міграційних процесів призвели до формування у складі автохтонного населення специфічних прошарків, відмінних за міграційними ознаками (реемігранти з колишніх радянських республік, зовнішні та внутрішньодержавні трудові мігранти), а також до появи в Україні нових етнічних груп. Указані контингенти не є достатньо інтегрованими в українське суспільство, значно відрізняючись від основної частини населення за способом життя та системою цінностей, що є загрозою порушення ментальної цілісності населення України.

Окремі етнічні групи не є однорідними: зокрема серед етнічних росіян є і представники територіальних груп, що мешкають в Україні кілька століть, і переселенці радянського періоду. Серед вихідців із країн, що розвиваються, є особи, які прибули на навчання, мають дозвіл на проживання, біженці, нелегальні мігранти. Низка проблем пов'язана з облаштуванням та інтеграцією представників раніше депортованих народів, зокрема кримських татар, кількість яких різко збільшилася за період незалежності. Специфічні міграційні групи наявні й у складі титульного етносу: це, зокрема, особи українського походження, які повернулися з інших колишніх республік СРСР після розпаду Союзу, трудові мігранти, які тривалий час пропрацювали за кордоном. Представники цих груп етнічних українців мають складнощі з інтеграцією в українське суспільство, що змінилося за період їх відсутності. Крім того, в Україні набула поширення внутрішньодержавна трудова міграція, особливо до Києва. Контингенти осіб, які живуть і працюють у столиці, будучи зареєстрованими в інших містах або селах, безумовно, є досить численними, а їх неофіційний статус та особливості способу життя призводять до виникнення специфічної системи цінностей і породжують низку проблем.

В Україні накопичений значний досвід аналізу міграційних процесів, становища мігрантів та етнічних меншин. Разом з тим комплексних досліджень, що включали б багатомірну класифікацію населення за міграційними ознаками на основі цілісної системи критеріїв, досі не

було. Метою дослідження автора, зокрема цього виступу, є створення такої класифікації.

Під **міграційною структурою населення** слід розуміти *розподіл мешканців країни або регіону на окремі сукупності на основі однієї або кількох ознак, пов'язаних з міграційними характеристиками індивіда, та числові співвідношення між виділеними сукупностями*. Основним методом вивчення складу населення є метод групувань. Групування здійснюються на основі групувальних ознак. При цьому враховуються і безпосередньо ознаки, пов'язані з міграційними процесами, і соціально-демографічні ознаки, від значення яких залежить міграційна поведінка індивідів.

Загалом перелік ознак, що досліджуються у соціально-демографічній науці, зокрема при аналізі міграційної ситуації, є доволі широким. Групувальні ознаки класифікують за кількома напрямками³⁵⁷. Зокрема, за формою вираження групувальні ознаки поділяють на атрибутивні (виражені словами й не мають кількісного виразу) та кількісні, останні своєю чергою бувають дискретними (такі, що можуть приймати одне значення з обмеженої кількості, зазвичай можуть бути виражені лише цілими числами) та континуальними (безперервними, що можуть бути дробовими числами з будь-якою кількістю знаків після коми). Залежно від властивості змінюватися розрізняють ознаки вроджені (стабільні), тобто отримані при народженні та незмінні протягом життя, та змінні. Змінні ознаки своєю чергою поділяються на такі, що змінюються незалежно від волі та свідомості осіб (вік), та ознаки, зміна яких безпосередньо пов'язана з демографічною та трудовою поведінкою індивідів (шлюбний стан, рівень освіти, професія).

Ще один напрям класифікації ознак – за одиницею спостереження, до якої ознака відноситься. Виділяють індивідуалістичні ознаки, тобто такі, що характеризують окрему особу, та сімейні – ознаки, що відносяться до груп людей: сімей і домогосподарств.

Найважливішою є класифікація ознак за *соціально-демографічною сутністю*. Усі групувальні ознаки можна поділити на демографічні, соціально-економічні та етносоціальні.

Демографічними є ознаки, які безпосередньо пов'язані з природним і механічним відтворенням населення, тобто ті, що належать до компетенції демографії у вузькому розумінні цього слова: стать, вік, шлюбний стан, порядковий номер шлюбу, в якому перебуває особа, сімейна роль, дітність (наявність дітей та їх кількість), наявність міграційного досвіду тощо.

Соціально-економічні ознаки характеризують людину як суб'єкта економічних і соціальних відносин. Прикладами соціально-економічних

³⁵⁷ *Стеценко, С. Г.* Статистика населення / С. Г. Стеценко, В. Г. Швець. – К. : Вища школа, 1993. – 463 с.

ознак є відношення до трудової діяльності, професія, статус зайнятості, засоби існування, рівень освіти, соціальний статус.

До етносоціальних ознак відносяться етнічна, расова, релігійна належність, рідна мова тощо. Ці ознаки за своєю суттю є проміжними між соціально-економічними та демографічними.

При цьому поняття «міграційні ознаки» є міжгруповим – більшість із них відноситься до демографічних, проте ознаки, пов'язані з трудовою міграцією, є соціально-економічними, а належність до етнотериторіальної групи – етносоціальною ознакою.

Сукупність осіб, які відрізняються від інших сукупностей за значенням міграційних ознак, і при цьому вирізняються якісними особливостями, розглядається як **міграційна група**. Виділення міграційних груп є напрямом типологічних групувань населення за міграційними ознаками.

У якості міграційних груп дослідниками також розглядаються контингенти населення, що відрізняються за неміграційними соціально-демографічними ознаками, але суттєво відмінні від інших контингентів за інтенсивністю участі у міграційних процесах та типом міграційної поведінки. Таке розширення змісту поняття «міграційна група» зумовлене селективним характером міграційних процесів – підвищений ступінь участі в міграційному русі притаманний молодим, добре освіченим особам, які не перебувають у шлюбі, мають ліпший стан здоров'я, певні особливості характеру (ініціативність, сміливість). Як свідчить диференційований аналіз тенденцій міграцій населення міграційними контингентами, суттєво відмінними за неміграційними соціально-демографічними ознаками, можуть бути визнані такі:

- **за ознакою віку:** вікові групи від народження – до 16, 17-18, 19–23, 24–34, 35–44, 45 років і старше;

- **за ознакою шлюбного стану:** особи, які ніколи не перебували у шлюбі, та особи, які перебувають або раніше перебували у шлюбі;

- **за ознакою освітнього рівня:** особи, які мають повну загальну середню або вищу освіту, та особи, які не мають повної загальної середньої освіти;

- **за місцевістю проживання** – міські та сільські мешканці (суттєво відрізняються за ступенем участі в зовнішній міграції).

Зазвичай відмінними за міграційною поведінкою є представники етнічних меншин. Під етнічною меншиною розуміють «політико-правовий термін, що означає групу осіб-громадян певної держави, які за фактом існування цієї групи та своєї належності до неї підпадають під дію певних міжнародних, а також національних (за їх наявності) правил, стаючи об'єктами права і суб'єктами певних правовідносин. До національних меншин відповідно до закону можуть належати групи громадян даної держави, які постійно проживають на її території»;

підтримують тривалі (довгострокові) міцні зв'язки з цією країною; демонструють характерні етнічні, культурні, релігійні або лінгвістичні характеристики; кількісно достатньо представлені; є зацікавленими зберігати те, що становить їхню спільну ідентичність, включаючи культуру, традиції, релігію та/або мову»³⁵⁸. Усі етнічні групи, крім українців і росіян, за характером розселення та періодом проживання на території нашої держави можуть бути поділені на чотири групи³⁵⁹.

1. Народи, які живуть у межах нашої країни, як правило, протягом багатьох століть на невеликих компактних територіях (від кількох сіл до двох-трьох адміністративних районів) і зазвичай становлять абсолютну більшість населення у місцях свого історично компактного проживання (молдовани, болгары, угорці, словаки, гагаузи, албанці, румуни, кримські татари, шведи).

2. Інші народи, численні групи представників яких оселилися на території сучасної України ще до початку ХХ ст., але нині переважно мешкають у поліетнічному середовищі великих міст і лише частково – в місцях компактного розселення (білоруси, поляки, греки, чехи, караїми, кримчаки, естонці, вірмени, німці, євреї та цигани).

3. Етноси, які походять із країн колишнього СРСР (за винятком віднесених до першої та другої груп).

4. Етнічні групи вихідців із країн «старого зарубіжжя», які прибули до України частково в радянський період, але головним чином – після здобуття незалежності.

При цьому щодо росіян визнано, що вони займають проміжне становище між народами першої та третьої груп. Під час даного дослідження було запропоновано класифікацію за **належністю до етнотериторіальної групи**. Належність до етнотериторіальної групи, на відміну від етнічної належності, є міграційною ознакою населення. Під етнотериторіальною групою слід розуміти *групу представників однієї етнічної меншини, які мешкають у певному територіальному підрозділі України та відрізняються від інших територіальних груп того ж етносу періодом проживання на даній території та ступенем сталості етнічних ознак (часткою осіб, які вважають рідною мову свого етносу, ступінь володіння українською мовою), що відображається на міграційній поведінці, зокрема впливає на ступінь схильності до виїзду з України*. За ознакою належності до етнотериторіальних груп у структурі нетитульного

³⁵⁸ *Етніонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність* / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич [та ін.]; за ред. В. І. Наулка. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України. – 2001. – С. 99.

³⁵⁹ *Позняк, О. В.* Оцінка трансформацій етнічного складу населення та стану етнічних меншин як передумова формування етнодемографічної політики: наукові записки / О. В. Позняк, Л. Я. Прохаська // Курасівські читання-2005 (Серія «Політологія і етнологія»); вип. 30, кн. 1. – К. : ІПіЕНД, 2006. – С. 337-338.

населення України можна виділити два великих контингенти: сукупність спільнот давнього заселення (понад 100 років) і сукупність спільнот недавнього заселення, крім того, окремо слід виділити сукупність представників раніше депортованих етнічних груп. Перший контингент охоплює більшість усіх представників народів першої групи за характером розселення та періодом проживання на території нашої держави, частину представників другої групи (наприклад естонців-мешканців кількох естонських селищ у Криму), а також окремі територіальні групи етнічних росіян (передусім горюнів, а також російське населення північних степових районів Криму тощо). Встановлення повного переліку етнотериторіальних груп вимагає окремого дослідження у межах співпраці демографів, етнографів, географів, істориків і мовознавців.

Іншим прикладом класифікації населення за міграційними ознаками є розподіл населення за **ознакою наявності досвіду стаціонарної міграції**. За наявністю або відсутністю досвіду участі у міграційних переміщеннях, пов'язаних зі зміною місця проживання, усіх мешканців країни (регіону) поділяють на дві категорії: осіб, які проживають у даному регіоні неперервно з моменту народження і протягом життя жодного разу не мігрували – *стаціонарні жителі*, та осіб, які ввійшли до складу відповідної спільноти людей у спосіб міграції (унаслідок прибуття з іншого регіону) – *нестационарні жителі*. Контингент останніх, зі свого боку, є не однорідним. У його складі за **періодом проживання та ступенем адаптації до умов життя в регіоні вселення** можна виділити дві основні групи: *старожилів* і *новоселів*. **Старожилі** – це *нестационарні жителі, які за сукупністю соціально-демографічних характеристик – схильністю до виїзду, репродуктивними установками, житловими умовами, вимогами до робочого місця – суттєво не відрізняються від стаціонарних жителів*. Навпаки, **новосели** є *носіями специфічної демо економічної поведінки, передусім у сферах міграційної мобільності, дітнародження та трудових запитів*, і від питомої ваги цієї категорії в загальній чисельності населення значною мірою залежать рівень народжуваності (а отже, і перспективи поповнення трудових ресурсів природним шляхом) та структура попиту на робочі місця. Зазвичай основною характеристикою, на основі якої розрізняють представників цих двох генетичних груп населення, є тривалість неперервного проживання. Строк приживаності новоселів (період, по завершенні якого новосели, як правило, переходять до категорії старожилів) згідно з результатами досліджень учених колишнього СРСР становить близько 10 років³⁶⁰. Ураховуючи те, що періодом спостереження у соціально-

³⁶⁰ Зайончковская, Ж. А. Новосели в городах / Ж. А. Зайончковская. – М. : Статистика, 1972. – 164 с.

демографічній науці зазвичай є рік, у контингенті новоселів доцільно окремо виділяти осіб, які проживають у регіоні вселення менше 1 року – *новоприбулих*.

За наявністю або відсутністю досвіду трудової міграції розрізняють трудових мігрантів та осіб, які ніколи не брали участі у трудовій міграції. Трудова міграція включає 3 процеси: *трудова еміграція громадян країни за її межі; трудову імміграцію іноземців до країни; внутрідержавну трудову міграцію*, відповідно у складі трудових мігрантів також виділяють три контингенти. Аналітичні дослідження трудових міграцій переважно спираються на підхід, за якого в якості трудових мігрантів розглядаються особи, які брали участь у трудових міграціях протягом визначеного періоду спостереження, зазвичай року (тобто хоча б один день протягом року, що розглядається, пропрацювали за кордоном, за умови, якщо їхня діяльність не була пов'язана з виконанням робіт для вітчизняного роботодавця). При дослідженні окремих аспектів процесу доцільною є опора на інший методологічний підхід, за якого кількісні параметри трудових міграцій фіксуються станом на певну дату. В цьому випадку кількість працюючих за кордоном варто розглядати як сегмент зайнятого населення. Для розрізнення категорій мігруючого населення доцільно усіх осіб, які здійснили поїздки протягом року, називати активними трудовими мігрантами³⁶¹, а осіб, які в даний момент працюють за кордоном, – актуальними трудовими мігрантами. Особи, які припинили участь у трудовій міграції понад рік до моменту спостереження і не збираються в найближчому майбутньому виїздити працювати за межі України, слід розглядати як зворотних трудових мігрантів.

Трудова міграція розглядається як короткострокова, якщо вона триває до 6 місяців (зазвичай це сезонні або епізодичні поїздки), середньостроковою – при тривалості від 6 місяців до 1 року і довгостроковою – якщо особа перебуває і працює в країні-реципієнті понад рік.

Оцінку внутрідержавної трудової міграції доцільно здійснювати по відношенню до окремих міст-реципієнтів у межах дослідження незареєстрованого населення. **Незареєстроване населення** – це сукупність осіб, які фактично живуть у місті та працюють на міських підприємствах (або є членами сімей таких працівників) і при цьому не охоплені державною статистикою. Сумарно незареєстроване та постійне населення міста (параметри якого відображені у матеріалах державної статистики) становлять його **фактичне населення**. **Денне населення** населеного пункту визначається як загальна кількість осіб, котрі протягом

³⁶¹ Пирожков, С. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект: монография / С. Пирожков, О. Малиновская, А. Хомра. – К. : НИПМБ, 2003. – 134 с.

будь-якого часу в межах доби спостереження перебували в адміністративних межах поселення.

В цілому **за комбінацією наявності досвіду стаціонарних і трудових міграцій** можна виділити чотири контингенти населення: осіб, які не мають жодного міграційного досвіду, осіб, які мають досвід і трудових, і стаціонарних, тільки трудових і тільки стаціонарних міграцій. Серед різновидів стаціонарної міграції особлива роль належить навчальним і шлюбним міграційним переміщенням. Хоча їх досить важко виділити в чистому вигляді (для певної частини навчальних мігрантів головною метою навчання є не здобуття освіти, а надія закріпитися у великому місті завдяки шлюбу чи іншим способом, адже молодята з різних населених пунктів мають вибір між двома місцями проживання), навчальна та шлюбна міграція принаймні суттєво відрізняються від решти стаціонарних міграцій за формальними причинами переїзду. Особи, задіяні у цих видах переміщень, за умови відсутності необхідності здійснення таких міграцій (можливість отримання бажаної освіти / знаходження шлюбного партнера у своєму населеному пункті) або утрималися б від міграції, або ж здійснили б міграційне переміщення іншого виду. Тому осіб, які мають досвід тільки навчальної та шлюбної міграції, варто розглядати як особливі групи контингенту осіб, котрі мають досвід лише стаціонарної міграції.

За **місцем народження** (власного та батьків) передусім слід розрізнити осіб, які народилися в даному регіоні, – *місцеві уродженці*, та осіб, які народилися в інших регіонах або інших країнах. Місцеві уродженці поділяються на однопоколінних (у яких батьки або один із батьків народилися за межами регіону) та повторнопоколінних (якщо обоє батьків народилися у цьому ж регіоні). Урахування місця народження дідусів (бабусь) обстежуваних осіб навряд чи має сенс: при проведенні низки переписів країн світу питання про місце народження батьків ставилося, тоді як інформація про місце народження прабабків жодного разу в історії переписів не збиралася.

За **громадянством** сукупність мешканців будь-якої країни можна поділити на *громадян* та *іноземців*, серед перших слід розрізнити громадян за народженням та громадян унаслідок натуралізації, серед других – громадян іноземних держав та осіб без громадянства. Згідно із законодавством України, іноземцем визнається особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав; особою без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином (ст. 1 Закону

України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»³⁶²). **Серед іноземців за юридичним статусом** виділяють такі особливі контингенти, як іммігранти, біженці, ті, хто шукає притулок, нелегальні мігранти. Іммігрант – це іноземець чи особа без громадянства, який отримав дозвіл на імміграцію і прибув в Україну на постійне проживання, або, перебуваючи в Україні на законних підставах, отримав дозвіл на імміграцію і залишився в Україні на постійне проживання (ст. 1 Закону України «Про імміграцію»³⁶³).

З-поміж зовнішніх мігрантів за юридичним статусом на момент міграції виділяють такі особливі контингенти, як особи, що переїжджають на постійне проживання; трудові мігранти, які приїжджають на роботу за контрактом (на строк дії контракту); висококваліфіковані спеціалісти – працівники транснаціональних компаній і спільних підприємств, які за характером діяльності переїзять із країни в країну; нелегальні трудові мігранти; особи, які шукають політичного притулку; біженці³⁶⁴.

Нарешті важливою міграційною ознакою населення є намір щодо здійснення міграції у майбутньому. Відповідно усе населення країни або регіону (незалежно від наявності попереднього міграційного досвіду) розподіляється на **стабілізанти** – осіб, орієнтованих на стабілізацію (відмову від міграції), **потенційних мігрантів** (осіб, які мають наміри мігрувати та здійснили конкретні кроки, спрямовані на реалізацію цих намірів) і **вірогіднісних (або квазіпотенційних) мігрантів** (осіб, які в цілому є схильними до здійснення міграції, але будь-яких кроків щодо реалізації своїх намірів не здійснювали), причому третій із виділених контингентів вочевидь є більшою мірою спорідненим із першим контингентом, ніж із другим.

Отже, до суто міграційних ознак населення відносяться: тип міграційного переміщення, у якому індивід задіяний (був задіяний протягом життя), наявність досвіду стаціонарної міграції, наявність досвіду трудової міграції, місце народження, термін міграції, період проживання та ступінь адаптації до умов життя в регіоні вселення, міграційний стан, належність до певної етнотериторіальної групи, громадянство, мігрантський юридичний статус, наміри щодо міграції у майбутньому.

Комплексна класифікація населення за міграційними ознаками спирається на такі критерії:

³⁶² [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=40490&pf35401=200657

³⁶³ *Про імміграцію*: закон України від 07.06.2001 р. № 2491-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2491-14>

³⁶⁴ *Этлярд, Р.* Нынешняя ситуация, тенденции и перспективы / Р. Эшлярд // *Материалы семинара «Миграция и миграционная политика».* – М., 1993. – С. 19.

• кількість різновидів міграцій, у яких був задіяний індивід – один або більше, при цьому як окремі види розглядаються трудова міграція (з різновидами – трудова еміграція, трудова імміграція та внутрідержавна трудова міграція) і стаціонарна міграція (з виокремленням особливих різновидів – навчальної та шлюбної міграції);

• завершення / незавершення дії причин, що спонукали міграційний акт, здійснений індивідом;

• здійснення / нездійснення зворотної міграції;

• період здійснення останньої міграції (для трудових мігрантів) – протягом року перед спостереженням або раніше;

• перебування на роботі за кордоном на момент спостереження;

• перебування у складі незареєстрованого населення на момент спостереження;

• наявність намірів здійснення міграції;

• здійснення / нездійснення конкретних кроків, спрямованих на реалізацію намірів до здійснення міграції.

На основі представленої системи критеріїв усе населення досліджуваного регіону (або країни) диференціюється на дві великі групи: **мобільне населення (мобіли)** – особи, які протягом життя хоча б раз брали участь у міграційних переміщеннях будь-якого виду або здійснили конкретні кроки щодо реалізації міграційних намірів, та **немобільне населення (імобіли)** – особи, які не брали участі у міграціях і не робили конкретних кроків щодо їх здійснення (рис. 1). Серед імобілів відповідно до схильності здійснювати міграції слід розрізняти **власне імобілів** та **квазімобілів** (вірогіднісних мігрантів), мобільне населення поділяється на **мономобільне (мономобіли)** та **полімобільне (полімобіли)**. Перший термін охоплює осіб, які були залучені (або намагаються залучитися) до міграційного переміщення лише одного різновиду (зовнішня трудова, внутрідержавна трудова, навчальна, шлюбна або інший різновид стаціонарної міграції), під полімобільним розуміється населення, яке має складну міграційну поведінку.

У складі мономобільного населення виділяють такі групи:

• **навчальні мігранти** (особи, які здійснювали або намагаються здійснити лише міграційні переміщення, пов'язані зі здобуттям освіти) з підгрупами: **потенційні навчальні мігранти**, **власне навчальні мігранти** (ті, які нині перебувають на навчанні за межами населеного пункту, де вони мешкали до вступу до ВНЗ), **зворотні навчальні мігранти** (особи, які виїздили на навчання і повернулися назад по його завершенні) та **незворотні навчальні мігранти** (особи, які виїздили на навчання, але по його завершенні назад не повернулися);

• **шлюбні мігранти** (особи, які здійснювали або намагаються здійснити лише міграційні переміщення, пов'язані із зміною шлюбного

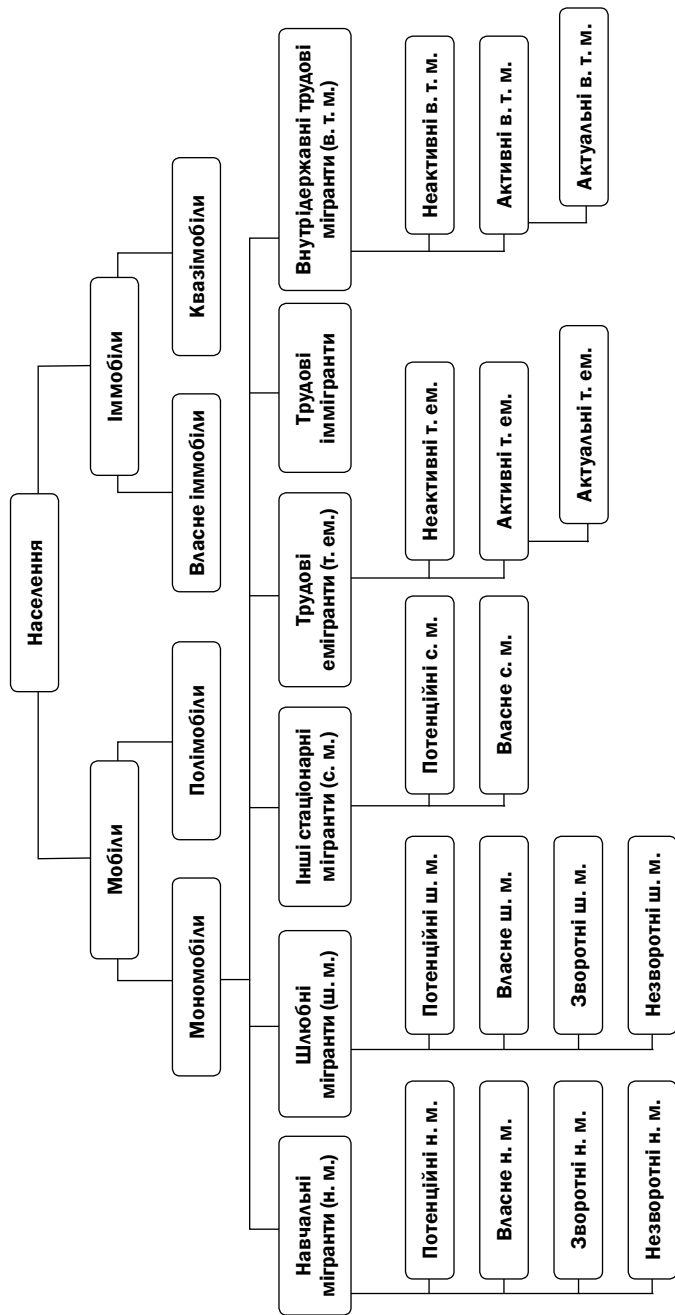

Рис. 1. Комплексна класифікація населення за міграційними ознаками

статусу) з підгрупами: **потенційні шлюбні мігранти**, **власне шлюбні мігранти** (особи, які після здійснення шлюбної міграції не змінювали ні шлюбний стан, ні місце проживання), **зворотні шлюбні мігранти** (особи, які мігрували у зв'язку зі вступом до шлюбу та повернулися назад після його розірвання) та **незворотні шлюбні мігранти** (особи, які мігрували у зв'язку зі вступом до шлюбу, але після його розірвання назад не повернулися);

- **інші стаціонарні мігранти** з підгрупами: **потенційні стаціонарні мігранти** та **власне стаціонарні мігранти**;

- **трудова емігранти** з підгрупами: **активні** (з окремим виділенням актуальних) та **неактивні**;

- **трудова іммігранти**;

- **внутрідержавні трудові мігранти** з підгрупами: **активні** (з окремим виділенням актуальних) та **неактивні**.

Представлена комплексна класифікація населення за міграційними ознаками є багатомірним групуванням, тобто групуванням, здійсненим одночасно за комплексом ознак. Виділені групи якісно відрізняються між собою і потребують специфічних заходів міграційної політики.

На жаль, існуюче статистичне забезпечення аналізу міграційних процесів не дозволяє здійснити всебічну кількісну оцінку диференціації населення за міграційними ознаками, даючи можливість визначити чисельність лише окремих міграційних груп. Розроблення пропозицій щодо вдосконалення міграційної статистики є важливим напрямом подальших наукових досліджень у цій сфері.

КІБЕРНЕТИЧНІ СХЕМИ УПРАВЛІННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Овчиннікова Олена Русланівна,
*доцент Хмельницького національного університету,
кандидат економічних наук*

Міграційна політика держави, яка нині лише формується, ще недостатньо розроблена. Насамперед це стосується законодавчої бази, і тому багато аспектів міграційної політики залишається поза правовим регулюванням. Значна кількість положень і норм чинного законодавства потребує уточнень і доповнень. Крім того, сьогодні сфера регулювання міграційними процесами перебуває в компетенції багатьох відомств. Усе це призводить до того, що оброблення даних ведеться нечітко, тому що установи, які займаються міграцією, ведуть облік по-різному, і для детального дослідження міграційних процесів зазвичай даних не вистачає.

Кібернетика розглядає управління як процес регулювання, збору, передачі, оброблення та використання інформації та концентрує увагу передусім на формально-структурному, кількісному аспекті управління. Загалом процес управління – це здійснення цілеспрямованого впливу на систему з метою досягнення нею бажаного (з погляду керуючого пристрою) стану. Основою управління є процес прийняття рішень. Зв'язок основних частин системи управління, їх відносини характеризуються за допомогою інформації. У загальному вигляді ці відносини представлені на рис. 1.

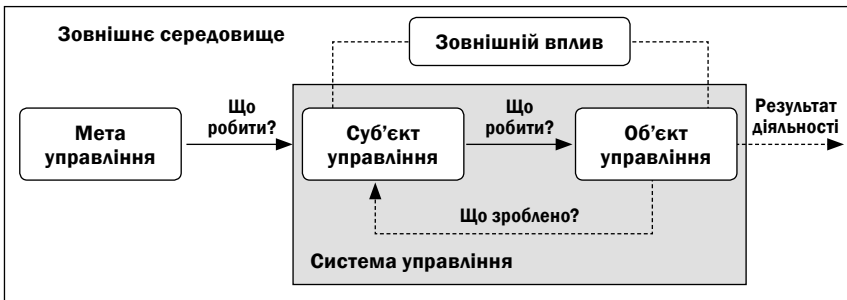

Рис. 1. Загальна схема системи управління

Представлена схема відображає особливості, властиві кібернетичній системі, тобто системі управління будь-якої природи (технічної, біологічної, організаційної). Для того, щоб зрозуміти, як система виконує

свою функцію, необхідно з'ясувати, як усі її елементи взаємозалежать та як вона пов'язана із системою, що утворює її зовнішнє середовище. При цьому виникає два важливих запитання: як установлювати кордони системи та що вважати відповідними її підсистемами, відповіді на які залежать від мети аналізу. А неправильні відповіді можуть призвести до помилок. Занадто широке визначення системи для локальних цілей є марнотратними, а занадто вузьке може призвести до подальшого підвищення ефективності однієї з підсистем за рахунок інших.

Розглянемо класичний підхід до кібернетичної інтерпретації схем управління.

Вектор входу у систему переробляється системою S у вектор кінцевого продукту, що називається нормою управління (рис. 2).

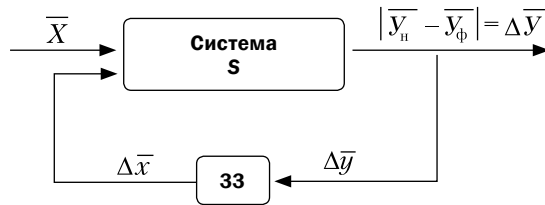

Рис. 2. Кібернетична інтерпретація механізму управління

Уміння визначити \bar{Y}_n у будь-який момент часу з урахуванням змін і є процесом економічного управління. Вектор \bar{Y}_ϕ – фактичний вектор кінцевого продукту, що отримується під впливом різних чинників. У будь-якій реальній системі діють вектори відхилень Δy і Δx , що перетворюються один в одного механізмом зворотного зв'язку (33) – механізмом регулювання.

Управлінню міграційними процесами властиві риси, що є загальними для будь-якого процесу управління, серед яких ситуаційний аналіз та оцінка тенденцій імовірного розвитку тих або інших процесів і за наявності прямого цілеспрямованого суспільного впливу на них, і за впливу непрямих чинників. Тому представимо міграційну систему за основою на класичній кібернетичній схемі управління економічними об'єктами (рис. 3). Під управлінням міграцією розуміється підтримка її на рівні так званої міграційної норми, що є характеристикою структури міграційного потоку. Складники міграційної норми – міграційні стандарти (або міри), яким також властиві різноманітність, і вони залежно від мети, переслідуваної на даному етапі дослідження, можуть бути проаналізовані в різних аспектах; ці дві обставини визначають багатокритеріальність завдання встановлення міри міграції. Міра – це категорія диференційної міграції, тобто визначення кількісних склад-

ників міграційного потоку за якісними характеристиками (стать, вік, освіта тощо), актуальними на даному етапі (як відомо, мобільність різних груп населення – статеві-вікових, соціальних, професійних, етнічних – не є однаковою).

Отже, управляти міграцією – означає підтримувати на визначеному рівні міграційну норму. Наприклад, якщо серед мігрантів переважають чоловіки та спостерігається велика частка молодших груп працездатного віку (від 24 до 30 років), це призводить до фемінізації населення та його старіння в районах вибуття мігрантів і збільшення кількості молодих чоловіків у районах вселення. З метою нормалізації такого стану економічними або адміністративними методами можна стримувати міграцію саме цієї вікової групи або підсилювати мобільність інших вікових груп.

Міграційні процеси є складною ієрархічною структурою взаємозалежних елементів, причому зовнішнє середовище відіграє «стимулюючу» або «виштовхувальну» роль, проте рішення про міграцію приймається на рівні індивідуума (рис. 3). Виділення міграції населення у систему припускає включення в поняття міграційних переміщень не тільки безпосередньо територіальних, а й абстрактного поняття «потенційна міграція», що визначає внутрішню готовність людини до зміни місця проживання, роботи тощо.

Метою дослідження є вивчення процесу формування міграції працездатного населення в розрізі чинників, що впливають на бажання різних прошарків населення мігрувати (складників міри міграційної готовності – запропонованого нами поняття, що засвідчує, наскільки людина готова до міграції), аналіз якісних і кількісних характеристик населення, що належить до категорії потенційних мігрантів, а також можливий аналіз якісних і кількісних характеристик зворотних потоків, тобто тих, хто повертається з-за кордону. Безумовно, потоки «входу» та «виходу» до країни відрізняться. Це розходження є відхиленням того, що ми допускаємо на «вхід», від того, що одержуємо на «виході». Причому відхилення може мати і якісну характеристику (зміни в бажаному та небажаному напрямках), і кількісну.

Метою держави (точніше вектором цілей) буде одержання на «вході» потоків населення, що підвищили кваліфікацію або поліпшили своє матеріальне становище, власних громадян або достатньо освічених інвесторів-іммігрантів. Загалом процеси управління на всіх рівнях ієрархії міграційної системи – від окремої людини, до рівня держави – мають підлягати єдиній меті – розвитку суспільства. Однак зрозуміло, що вектор цілей мігрантів має багато компонентів, що варіюють від прагнення заробити до бажання подивитися світ.

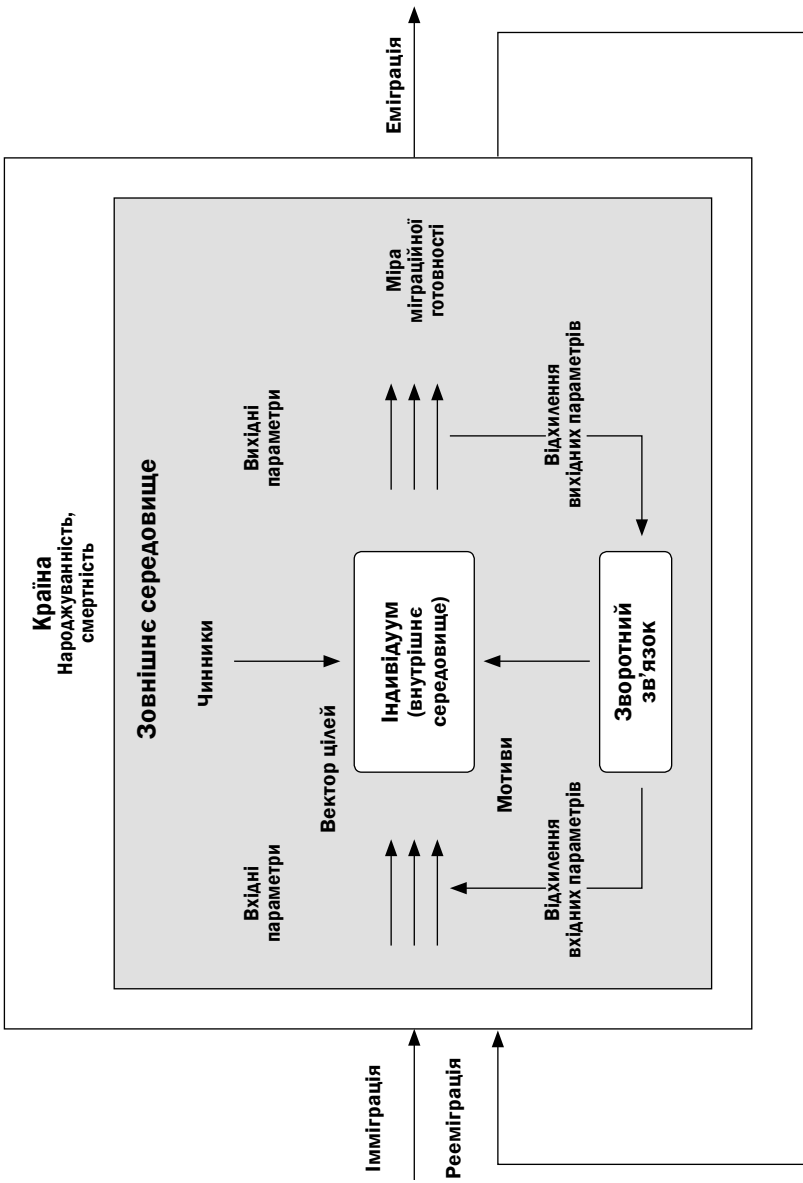

Рис. 3. Принцип зворотного зв'язку в управлінні міграційною системою.

Отож «норма» управління та її міри (кількісні та якісні характеристики міграційних потоків) мають розроблятися залежно від внутрішнього стану системи «країна», того, що необхідно в даний момент для певної держави, а дослідження необхідно проводити залежно від цілей вивчення міграційних переміщень. Необхідність проведення дослідження формується в період відхилення фактичної величини міграційного потоку від її середньостатистичних значень, якщо проводиться регулярне дослідження показників міграції, або директивно, або спеціалістами у сфері міграції.

Крім того, при класичному управлінні має враховуватися закон Ешбі, тобто при управлінні міграційними процесами різноманітність керуючих впливів політиків, керівників, які регулюють процеси міграції, має враховувати різнобічність міграцій, різноманітність їх видів, а також мотивів, чинників, причин, що впливають на бажання мігрувати; необхідно також урахувати різноманітність економічних і соціальних умов, у яких відбуваються міграції, зв'язок із правовим, економічним і соціальним середовищем країн-реципієнтів (оскільки в міграції завжди беруть участь дві сторони); і, нарешті, індивідуальні характеристики індивідуума – безпосереднього учасника міграційних переміщень.

Управління може бути забезпечене лише в тому випадку, якщо різноманітність засобів керівника принаймні не менша за різноманітність керованої ним ситуації. Таким чином, будь-яка система управління складається з трьох основних частин: вхідний пристрій, вихідний і мережі зв'язків, що сполучають їх (рис. 4). Головна мета при цьому – знайти числове вираження проблеми управління міграційними процесами.

Зважаючи на це, можна сказати, що такою великою кількістю варіантів неможливо управляти, тому як вихід із цієї ситуації пропонується поділити населення на групи, тобто створити менші міграційні системи, адже простими системами набагато легше управляти, ніж складними.

Оскільки міграційна система є ієрархічною структурою, основним елементом якої є індивідуум як носій ідеї міграції з різних соціально-економічних і особистих причин, то представляючи міграційні процеси як цілісну систему таких процесів, важливо виділити в ній кількість елементів, блоків, підсистем, а також зв'язки між ними, тобто визначити

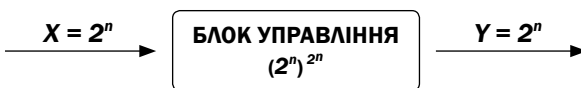

Рис. 4. Кількісне вираження процесу управління

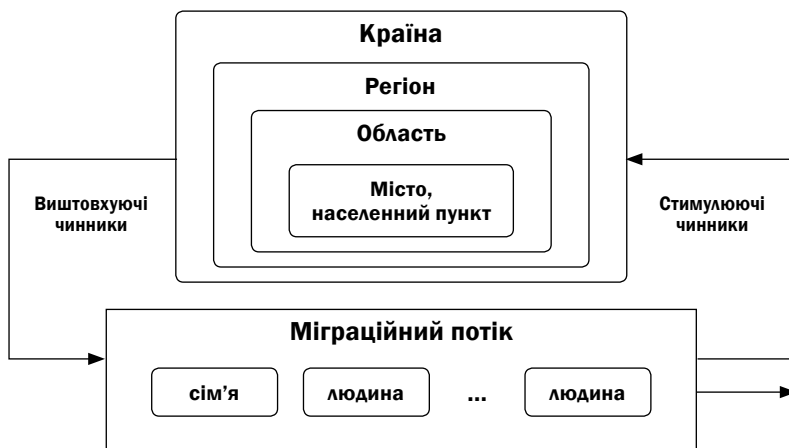

Рис. 5. Ієрархічна схема формування міграційних потоків

структуру за меншими міграційними групами (рис. 5). Окремі елементи системи пов'язані з навколишнім середовищем, тобто могутнішою системою, не тільки інформаційно, а й матеріально, духовно, а можливо, й іншими зв'язками. Тому елементи загальної системи населення країни на рівні окремої людини або осередку практично «пропускають» через себе результати своєї власної діяльності та вплив навколишнього середовища. Саме на цих двох рівнях приймаються рішення про міграцію, а зовнішнє середовище може відігравати роль системи на кшталт «що виштовхує» із країни, регіону тощо, або утримуючого від міграції типу. Отже, можна стверджувати, що у системі діє два великих механізми управління: самоврядування на рівні елементів та осередків; державне, регіональне й інші види управління, що сприяє стримуванню або підсиленню потоків міграції. Тоді на рівні елементів та осередків

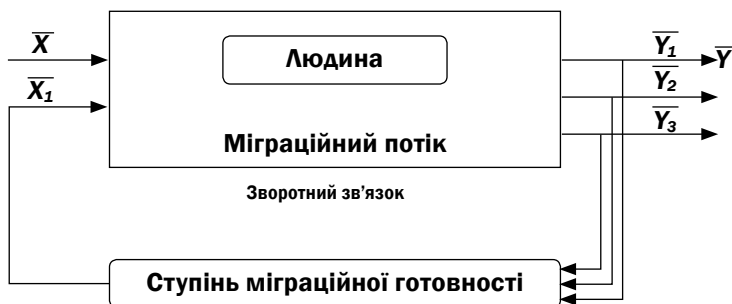

Рис. 6. Механізм управління міграційними процесами

міграційну систему можна розглядати в якості систем, у яких факт міграції є результатом розбіжності цілей управління загальної системи з цілями її окремих елементів.

Процес обґрунтування структури управління відбувається не тільки при виділенні рівнів ієрархії, а й при формулюванні цілей управління. Приймаючи більшість управлінських рішень, працівники апарату управління повинні використовувати інформацію про фактичний стан різних міграційних потоків, інтенсивність міграції трудових ресурсів, якісні характеристики мігрантів. Така інформація дозволить не тільки керувати й корегувати раніше прийняті рішення, а й виявити закономірності розвитку міграції населення та у сукупності з іншими видами інформації може використовуватися для прогнозування, прийняття стратегічних рішень. Така інформація має надходити каналами зворотного зв'язку, чого в Україні на сьогодні немає.

На рис. 6 представлено:

\bar{X} – вектор входу (соціально-економічні, екологічні, політичні та ін. чинники);

\bar{X}_1 – вектор, що корегує вхід у систему залежно від ММГ;

\bar{Y} – вектор норми управління міграційними процесами (структура населення за ознакою відношення до міграції):

\bar{Y}_1 – ті, хто бажає мігрувати;

\bar{Y}_2 – ті, хто не бажає мігрувати;

\bar{Y}_3 – ті, хто вагається.

У механізмі зворотного зв'язку відбувається накопичування, оброблення статистичної інформації та моделювання міграційної ситуації.

Відповідно до представленої моделі управління міграційних процесів відбувається за рахунок зміни різних чинників. Основними серед них є такі:

- високий рівень безробіття;
- суттєве зниження рівня добробуту;
- невідповідність між рівнем оплати праці та фактичною вартістю життя в Україні;
- неефективна політика держави щодо формування конкурентних переваг національного ринку праці тощо.

Як приклад візьмемо такі групи населення, що самі по собі можуть бути системами потенційної міграції, тобто складниками міграційного потоку: сільське населення, міське населення, жінки, чоловіки. Дані варіанти обрані з урахуванням наявної статистичної інформації (табл. 1).

Одним зі способів дослідження в будь-якій науці є математичне моделювання. Тому використаємо метод регресійного аналізу, загальне призначення якого полягає в аналізі зв'язку між кількома незалежними змінними (чинниками) та залежною змінною

Таблиця 1

Вихідна інформація для моделювання

Період	Сільська місцевість			Міська місцевість			
	Кількість вибулих, осіб	Забезпеченість житлом, м ²	Рівень безробіття, %	Кількість вибулих, осіб	Рівень зайнятості, %	Рівень безробіття, %	Заробітна плата, грн
2006	11071	26,8	6	14469	64,3	10,9	845,81
2007	11025	26,5	6,2	15332	62,9	11,1	907
2008	11208	27	8,8	13912	62,6	11,3	1493
2009	10569	28	11,3	12718	62,1	10,1	1550
2010	10015	28,4	11,5	13653	62	10	1882

Період	Чоловіки				Жінки		
	Кількість вибулих, осіб	Кількість розлучень, одиниць	Середньомісячна заробітна плата, грн	Рівень безробіття, %	Кількість вибулих, осіб	Частка народжених дітей, %	Вступили до шлюбу, осіб
2006	12875	3642	885,14	7,4	14168	14,3	11270
2007	12439	3459	950	9,3	13918	15,5	8496
2008	11915	3842	1548	10,8	13205	16,1	9762
2009	10890	4239	1600	11,1	12397	16,5	10676
2010	10465	3650	1920	11,4	12112	17,1	12230

Джерело: Головне управління статистики у Хмельницькій області за 2006–2010 рр.

(показником, що відображає результат). Окрім того, регресійна модель виявляє послідовність впливу чинників один на одного та на досліджуване явище.

У кожному виді регресійного аналізу необхідно вибрати залежну змінну Y (для якої будується рівняння регресії) – кількість вибулих і одну або кілька незалежних змінних. Отримані рівняння дозволяють встановити статистичний взаємозв'язок показників, що вивчаються, й у разі його стійкості давати аналітичні та прогнозні оцінки.

Множинний коефіцієнт кореляції свідчить, наскільки тісний зв'язок між кількістю вибулих і незалежними змінними. А коефіцієнт детермінації показує, наскільки варіація кількості вибулих залежить від варіації незалежних змінних.

Оскільки значення коефіцієнтів кореляції є випадковим і суттєво залежить від обсягу спостережень, їх значущість необхідно оцінювати

за t -критерієм Стьюдента: коефіцієнт кореляції значущий, якщо фактичне значення t -критерію вище за табличне. Для всіх обраних чинників фактичне значення t -критерію перевищує його табличне значення, тобто зв'язок між чинниками і результативним показником – надійний, а величина коефіцієнта кореляції – досить значна.

Для оцінки адекватності одержаного рівняння регресії порівнюємо залишкову дисперсію з факторною дисперсією залежної змінної, тобто за F -критерієм Фішера. Порівнявши емпіричне значення F із табличним значенням F_{tab} , прослідковуємо, що розрахована модель є адекватною, і гіпотеза про істотність зв'язку між залежною та пояснювальними змінними підтверджується.

Таким чином, можна стверджувати, що моделі відповідають усім статистичним критеріям і тому статистично надійні (табл. 2).

Отже, моделювання свідчить, що забезпечення роботою є одним із головних чинників для зменшення міграції. А розроблення програм забезпечення житлом сільського населення та сприяння розвитку індивідуального житлового будівництва з використанням гарантій і пільг, передбачених законодавством для сільських забудовників, та забезпечення інвестування державного й місцевих бюджетів для спорудження житла у сільській місцевості, ремонту й відновлення наявного житла – це ті непрямі чинники, що зможуть стримати еміграцію сільсько-населення.

На основі іншої моделі можна дійти висновку: якщо збільшити рівень зайнятості міського населення на 1 %, то зменшиться кількість вибулих у середньому на 221,9 одиниці, а при збільшенні рівня безробіття на 1 %, підвищиться кількість вибулих з міського населення. Якщо ж збільшиться заробітна плата, то зменшиться міграція міського населення. Тому слід звернути увагу на поліпшення цих чинників, а також можна запропонувати збільшити кількість робочих місць; удосконалити систему оплати праці, запровадити нові соціальні гарантії тощо.

На міграцію чоловіків із Хмельницької області впливають такі чинники, як кількість розлучень (адже людина стає неприв'язаною до сім'ї), а також збільшення заробітної плати. На основі даної моделі можна підкреслити й те, що при зменшенні рівня безробіття зменшиться і міграційний потік чоловіків. Тобто збільшення кількості робочих місць, обсягів і рівня зайнятості, а також поступове підвищення розміру заробітної плати має привести до зменшення міграцій чоловіків з області.

Аналіз останньої моделі засвідчив, що якщо збільшити частку народжуваних дітей на 1 %, то зменшиться кількість вибулих жінок на 727,4 одиниці, а збільшення числа жінок, які вступили до шлюбу, також однозначно приведе до зменшення їх міграції.

Таблиця 2

Результати моделювання

Міграційний потік	Регресійне рівняння	Коефіцієнт кореляції	Коефіцієнт детермінації	Критерій Фішера	Критерій Стьюдента
Сільське населення	$Y = 36925 - 1004,2X1 + 149,2X2$	$R = 0,94$	$R^2 = 0,89$	$F = 8,933635$	$t1 = 2,4081$
				$F_{tab} = 8,61$	$t2 = 2,160906$
					$T_{tab} = 2,101$
Міське населення	$Y = 23670 - 221,9X1 + 587,8X2 - 1,49X3$	$R = 0,79$	$R^2 = 0,63$	$F = 0,582732$	$t1 = -0,1867$
				$F_{tab} = 0,36$	$t2 = 0,453204$
					$t3 = -0,54878$
				$T_{tab} = 0,08$	
Чоловіки	$Y = 15859 - 0,2X1 - 1,72 + 97,9X3$	$R = 0,94$	$R^2 = 0,88$	$F = 2,653471685$	$t1 = -0,152442$
				$F_{tab} = 2,13$	$t2 = -0,9186371$
					$t3 = 0,18992489$
				$T_{tab} = 0,1$	
Жінки	$Y = 26722 - 727,4X1 - 0,19X2$	$R = 0,98$	$R^2 = 0,96$	$F = 26,38225$	$t1 = -3,13085$
				$F_{tab} = 24,8$	$t2 = -2,14896$
					$T_{tab} = 1,98$

Як бачимо за даними статистики, серед мігрантів частка жінок є значно більшою, ніж чоловіків. Тому, можливо, слід звернути більшу увагу на чинники, що впливають на кількість вибулих жінок. При народжуваності дітей жіноча міграція зменшується, тому в даному випадку слід забезпечити найліпші умови виховання дітей та їх соціальний захист.

Таким чином, для полегшення процесу управління міграцією населення на основі кібернетичних схем управління складними динамічними системами пропонуємо:

- розроблення різноманітних міграційних систем як об'єктів управління, куди входить визначення меж систем, їх складників елементів і мети управління;
- визначення в міграційних системах груп потенційних мігрантів, складників міграційного потоку, що дозволить зменшити різноманітність керівних дій;
- визначення для процесу управління норми міграції (а також природного рівня еміграції та природного рівня імміграції для країни в різних умовах часу та розвитку суспільства – конкретно по кожній групі);
- пошук стримувальних і виштовхувальних чинників міграції за обраними групами потенційних мігрантів, аналіз ступеня їх впливу;
- розроблення рекомендацій та законодавчих актів і заходів, що дозволять регулювати міграцію за групами у визначених інтервалах значень.

Отже, на сучасному етапі дослідження міграційних процесів особливо увагу необхідно приділити управлінню кількістю та якістю міграційних потоків, але ефективніше управління потребує і досконалішої організації дослідження міграційної системи. Як відомо, кожна країна самостійно визначає для себе прийнятну кількість мігрантів, з огляду на різні політичні й економічні чинники (ситуацію на ринку праці, існування міжнародних угод тощо). Але при цьому важливо, з кого складатиметься міграційний потік – зі знедолених людей, змушених мігрувати через неможливість нормального існування на батьківщині, або з людей, що мають достатній рівень життя, чия тимчасова еміграція або імміграція забезпечує обмін інформацією, досвідом, підвищення кваліфікації, а також приведе до загального поліпшення економічного становища у країні.

БАГАТОКРИТЕРІАЛЬНІ МЕТОДИ ЕКСПЕРТНОГО ОЦІНЮВАННЯ У ДОСЛІДЖЕННІ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Пасічник Олексій,
*аспірант кафедри
автоматизованих систем
і моделювання в економіці*

Хмельницького національного університету

Міграція – складний соціальний процес. Він обумовлений багатьма чинниками, цілями, що мають урахуватися під час визначення міграційної ситуації та наслідків міграції для регіону чи країни в цілому.

Пропонуємо застосовувати для планування та прогнозування міграційної ситуації багатокритеріальний метод експертного оцінювання – метод аналізу ієрархій.

Дослідження проводимо на прикладі Хмельницької області.

Передусім слід зазначити, що ієрархічні системи планування складаються зі специфічних елементів, що мають певне тлумачення. До вказаних елементів належать: фокус ієрархії, актори, цілі, політики, результати й узагальнений результат. Під фокусом ієрархії розуміється загальна мета досліджуваної проблеми. Даний ієрархічний рівень може складатися з горизонтів (кількох інтервалів часу). Акторами називаються сили, що діють і різною мірою впливають на результат. Цілі – бажані межі або величини, яких сподіваються досягти. Результати – це потенційні стани системи, отримані після застосування різних політик. Узагальнений результат дає змогу інтегрувати значення окремих результатів для оцінки наслідків рішень, що приймаються під час планування.

При дослідженні ієрархій розраховуються вектори пріоритетів результатів у прямому процесі (W_{P1j}) й вектори пріоритетів цілей (W_{12j}) або політик (програм) (W_{12j}) у зворотному процесі планування відносно елементів ієрархії.

Процес планування у прямому напрямі починається з визначення мети планування та побудови ієрархії прямого процесу (рис. 1).

На вершині ієрархії (рівень 1) встановлюється фокус Φ_{11} , що означає логічне майбутнє. Рівень 2 ієрархії включає різні сили, що впливають на результат. Рівень 3 складається з акторів, які маніпулюють цими силами. У рівень 4 включаються цілі кожного актора. Рівень 5 містить можливі сценарії або результати, за які бореться кожен

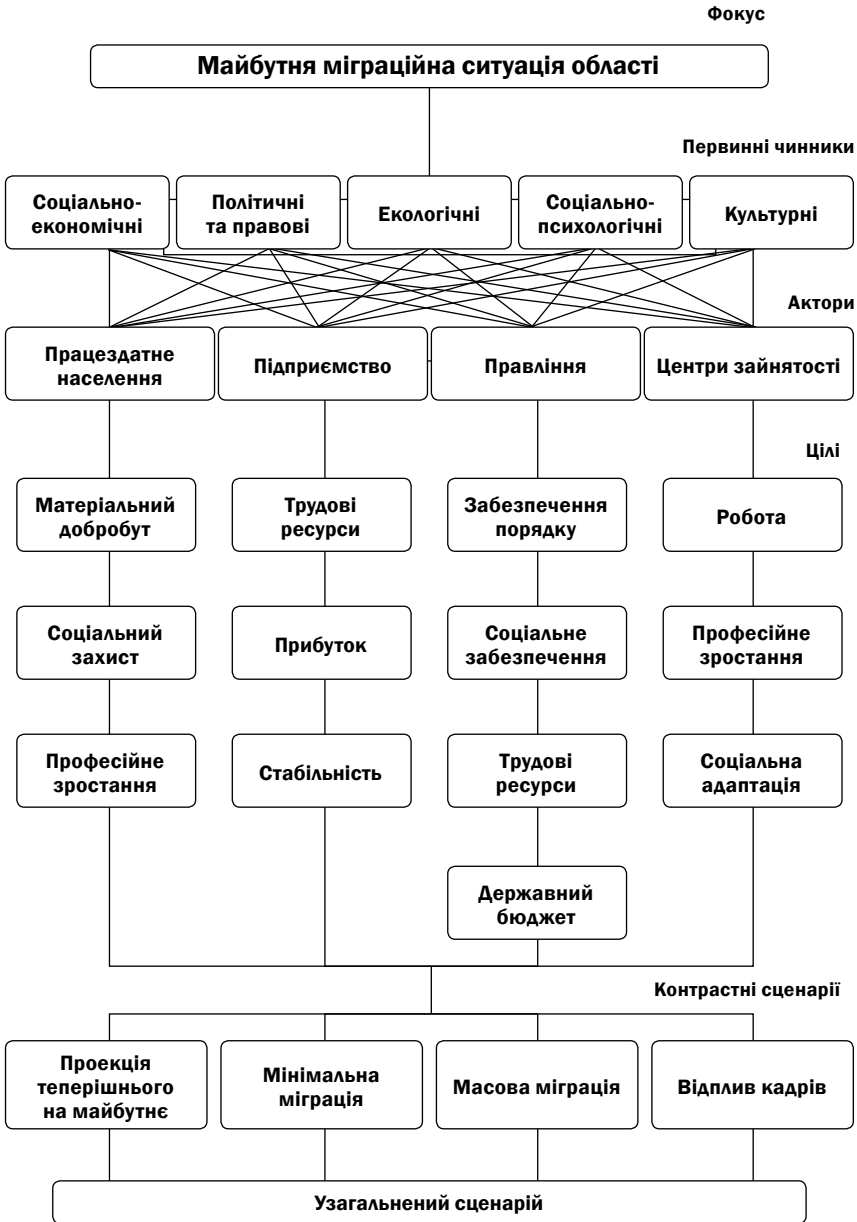

Рис. 1. Ієрархія прямого процесу планування майбутньої міграційної ситуації у Хмельницькій області

Таблиця 1

Шкала відносної важливості за Саати

Інтенсивність відносної важливості	Визначення	Пояснення
1	2	3
1	Рівна важливість	Рівний внесок двох видів діяльності в мету
3	Помірна перевага однієї над іншою	Досвід і думки дають легку перевагу одному виду діяльності над іншим
5	Істотна або сильна перевага	Досвід і думки дають сильну перевагу одному виду діяльності над іншим
7	Значна перевага	Одному виду діяльності надається настільки сильна перевага, що він стає майже визначальним
9	Дуже сильна перевага	Очевидність переваги одного виду діяльності над іншим підтверджується найбільше
2, 4, 6, 8	Проміжні рішення між двома сусідніми думками	Застосовуються в компромісному випадку
Зворотні величини	Якщо при порівнянні одного виду діяльності з іншим отримане одне з вищезгаданих чисел (наприклад 3), то при порівнянні другого виду діяльності з першим отримаємо зворотню величину (тобто 1/3)	

актор. Рівень 6 ієрархій визначається як узагальнений сценарій (логічний результат), що представляє результат реалізації усіх цих сценаріїв³⁶⁵.

У нинішніх економічних і соціальних умовах в Україні гостро стоїть міграційна проблема. Вона є актуальною майже для всіх регіонів країни. Для планування можливої майбутньої ситуації в Хмельницькій області застосовуємо метод аналізу ієрархій з погляду багатокритеріальності.

В ієрархії розглядаються 4 контрастні сценарії:

- **проекція теперішнього на майбутнє.** Передбачається, що ситуація суттєво не зміниться. Міграційна ситуація не поліпшиться і не погіршиться;

³⁶⁵ *Андрейчиков, А. В.* Анализ. Синтез. Планирование решений в экономике / А. В. Андрейчиков, О. Н. Андрейчикова. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 368 с.

- **мінімальна міграція.** Міграційна ситуація суттєво поліпшиться. У населення не буде потреби шукати роботу в інших регіонах і за кордоном;

- **масова міграція.** Міграційна ситуація погіршиться. Населення з різних причин масово змінюватиме місце проживання;

- **відплив кадрів.** Масовий виїзд висококваліфікованих кадрів з регіону.

Планування відбувається за такими етапами.

Етап 1. Визначення ступеня впливу чинників на майбутню міграційну ситуацію. На другому рівні ієрархії є лише одна матриця парних порівнянь, за допомогою якої визначаємо, який із чинників більше впливає на безробіття. Іншими словами, чинники порівнюються один із іншим.

Матриця парних порівнянь складається за допомогою шкали відносної важливості за Сааті (табл. 1).

Матриця парних порівнянь для другого рівня ієрархії представлена у таблиці 2.

Для матриці визначаються власні вектори та значення. Сенс таких обчислень полягає в тому, що вони дають спосіб кількісного визначення порівняльної важливості чинників або результатів у проблемній ситуації. На чинниках із найбільшими величинами важливості буде сконцентровано увагу під час вирішення проблеми або розроблення плану дії.

Таблиця 2

Знаходження вектора пріоритетів та перевірка однорідності даних

Чинники міграції	Чинники міграції					CRGEOM	Власні вектори W_i	Ступінь важливості	λ
	Соціально-економічні	Політичні і правові	Екологічні	Соціально-психологічні	Культурні				
Соціально-економічні	1,00	4,00	5,00	5,00	5,00	3,465724	0,525	2,711	5,165
Політичні та правові	0,25	1,00	3,00	2,00	2,00	1,245731	0,189	0,959	5,084
Екологічні	0,20	0,33	1,00	0,50	0,50	0,44093	0,067	0,344	5,157
Соціально-психологічні	0,20	0,50	2	1,00	1	0,72478	0,110	0,552	5,032
Культурні	0,20	0,50	2	1	1,00	0,72478	0,110	0,552	5,032

Таблиця 3

**Еталонні значення показника узгодженості
залежно від кількості об'єктів, що порівнюються**

Кількість об'єктів	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Еталонне значення	0,58	0,9	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49	1,51	1,54	1,56	1,57

Для спрощення процедури обчислення власних векторів можна скористатися різними методами отримання достатнього наближення до них. Одним із найліпших способів є використання геометричного середнього. Для цього:

- перемножуються елементи кожного рядка;
- витягується корінь n -го ступеня, де n – число елементів у рядку;
- отриманий стовпець чисел нормалізується діленням кожного числа на суму всіх чисел.

Далі знаходимо вектор пріоритетів (ВП) у спосіб множення матриці попарних порівнянь на матрицю власних векторів. Дані розрахунків представлено в таблиці 3. Також показано перевірку результатів на однорідність, оскільки у випадку неоднорідності результати не можна вважати прийнятними. Нижче наведений алгоритм перевірки результатів на однорідність.

- Розраховуємо середнє геометричне значення ряду (СРГЕОМ).
- Визначаємо власні вектори (w_i) у спосіб ділення значень СРГЕОМ на сумарне значення СРГЕОМ.
- Розраховуємо значення λ діленням значень оцінок вектора пріоритетів (ВП) на значення власних пріоритетів (w_i).

Таблиця 4

Таблиця векторів пріоритетів W -впливу акторів на чинники

Актори	Соціально-економічні	Політичні та правові	Екологічні	Соціально-психологічні	Культурні
Населення	0,109	0,082	0,146	0,147	0,294
Підприємства	0,249	0,150	0,490	0,303	0,115
Правління	0,418	0,575	0,271	0,387	0,509
Центри зайнятості	0,225	0,192	0,093	0,163	0,081
<i>Ітаx</i>	4,046	4,170	4,046	4,117	4,215
Ю	0,015	0,057	0,015	0,039	0,072

IV. Питання міграційних досліджень

- За наближене значення λ_{max} беремо середнє арифметичне компонентів.

- Обчислюємо індекс однорідності (IO) за формулою $IO = (\lambda_{max} - n) / (n - 1)$.

- За формулою $VO = IO / M(IO)$ обраховуємо значення відношення однорідності. Результати можна вважати прийнятними, оскільки значення індексу менше 10 % щодо еталонного. Еталонні значення наведено в таблиці 3.

Еталонне значення для п'яти об'єктів становить 1,12, тобто індекс однорідності складає менше 10 % від еталонного. Результати можна вважати прийнятними. З матриці видно, що експерт вважає соціально-економічні чинники найбільш домінуючими.

Етап 2. Визначення ступеня впливу акторів на чинники. Тут кожна пара акторів порівнювалася відносно ступеня впливу на чинники другого рівня. Було побудовано п'ять матриць, для яких проведено розрахунки, аналогічні розрахункам для матриці парних порівнянь другого рівня. Як наслідок, було отримано таблицю векторів пріоритетів W-впливу акторів на чинники (табл. 4).

Етап 3. Визначення важливості цілей акторів. На даному етапі цілі кожного з акторів порівнювалися попарно. Розрахунки проводилися аналогічно попередньому крокові, унаслідок чого було отримано вектор пріоритетів цілей кожного актора (табл. 5).

Таблиця 5

Вектори пріоритетів цілей для кожного актора

Ціль	Актор			
	Населення	Підприємства	Правління	Центри зайнятості
Матеріальний добробут	0,595	–	–	–
Соціальний захист	0,128	–	–	–
Професійне зростання	0,276	–	–	0,122
Трудові ресурси	–	0,131	0,243	
Прибуток	–	0,661	–	–
Стабільність	–	0,208	–	–
Забезпечення порядку	–	–	0,085	–
Соціальне забезпечення	–	–	0,344	–
Державний бюджет	–	–	0,328	–
Робота	–	–	–	0,307
Соціальна адаптація	–	–	–	0,194

Етап 4. Знаходження ступеня важливості акторів відносно чинників впливу на майбутню міграцію. Для визначення впливу чинників на майбутню міграцію виконаємо такі розрахунки:

0,109	0,082	0,146	0,138	0,294	×	0,525	=	0,130	Населення
0,249	0,150	0,490	0,284	0,115		0,189		0,235	Підприємства
0,418	0,575	0,271	0,363	0,509		0,067		0,442	Правління
0,225	0,192	0,093	0,216	0,081		0,110		0,193	Центри зайнятості
						0,110			

Оскільки актори «Підприємство» і «Правління» найбільше впливають на первинні чинники впливу на міграцію, то в подальшому використовуватимемо цих акторів для отримання ваги сценаріїв.

Тепер знаходимо найважливіші цілі для акторів, перемножуючи власний вектор цілей на відповідну вагу актора:

- для підприємств:

0,235	×	0,131	=	0,031	Трудові ресурси
		0,661		0,156	Прибуток
		0,208		0,049	Стабільність

- для правління:

0,442	×	0,085	=	0,037	Забезпечення порядку
		0,344		0,152	Соціальне забезпечення
		0,243		0,107	Трудові ресурси
		0,328		0,145	Державний бюджет

Використовуючи чотири цілі з максимальними значеннями та нормалізуючи їх ваги, отримаємо такий вектор ваги цілей:

0,278	Прибуток
0,271	Соціальне забезпечення
0,259	Державний бюджет
0,192	Трудові ресурси

Як бачимо, було отримано найголовнішу ціль «Прибуток», також важливими є цілі «Соціальне забезпечення», «Державний бюджет» та «Трудові ресурси».

Отриманий нормований вектор пріоритетів у подальшому застосовуватимемо для отримання ваги сценаріїв.

Етап 5. Визначення ступеня впливу сценаріїв на цілі акторів. Проводимо попарні порівняння сценаріїв відносно цілей і знаходимо вектор пріоритетів (табл. 6).

Таблиця 6

Вектори пріоритетів сценаріїв відносно цілей акторів

Сценарій	Ціль актора			
	Прибуток	Соціальне забезпечення	Державний бюджет	Трудові ресурси
Проекція	0,385	0,253	0,288	0,378
Мінімальна міграція	0,301	0,511	0,566	0,323
Масова міграція	0,103	0,108	0,082	0,091
Відплив кадрів	0,096	0,116	0,102	0,123
<i>Lmax</i>	4,060	4,271	4,222	4,060
Ю	0,020	0,090	0,074	0,020

Для отримання ваги сценаріїв відносно фокусу ієрархії помножимо матрицю, сформовану зі значень векторів пріоритетів сценаріїв, на вектор ваги цілей:

$$\begin{array}{|c|c|c|c|} \hline 0,385 & 0,253 & 0,288 & 0,378 \\ \hline 0,301 & 0,511 & 0,566 & 0,323 \\ \hline 0,103 & 0,108 & 0,082 & 0,091 \\ \hline 0,096 & 0,116 & 0,102 & 0,123 \\ \hline \end{array} \times \begin{array}{|c|} \hline 0,278 \\ \hline 0,271 \\ \hline 0,259 \\ \hline 0,192 \\ \hline \end{array} = \begin{array}{|c|c|} \hline 0,323 & \text{Проекція} \\ \hline 0,431 & \text{Мінімальна міграція} \\ \hline 0,097 & \text{Масова міграція} \\ \hline 0,108 & \text{Відплив кадрів} \\ \hline \end{array}$$

Аналіз результуючого вектора пріоритетів показує, що сценарій «Мінімальна міграція» має найбільшу вагу і, як наслідок, є найімовірнішим.

Етап 6. Визначення наслідків від прийняття найімовірніших сценаріїв та оцінка узагальненого сценарію. Знаючи відносні ваги сценаріїв, отримані на етапі 5, можна сформувати узагальнений сценарій.

Для його знаходження потрібно провести калібрування змінних станів відносно сценаріїв. Кожен результат окремо й узагальнений результат можуть бути кількісно охарактеризовані за безліччю критеріїв, що відображають різні аспекти результатів, наприклад політичні, економічні, соціальні, юридичні, технологічні тощо. Значення критерію для результату визначається відносно поточного стану за шкалою різниць (табл. 7).

Під час розрахунку значення змінної слід відповісти на такі два запитання: у якому напрямі в майбутньому (збільшиться, зменшиться або

Шкала різниць

Різниця у значеннях	Лінгвістична характеристика
0	Значення не змінюються
+2 (-2)	Невелике збільшення (зменшення) значення
+4 (-4)	Велике збільшення (зменшення) значення
+6 (-6)	Значне збільшення (зменшення) значення
+8 (-8)	Максимальне збільшення (зменшення) значення
+1, +3, +5, +7, -1, -3, -5, -7	Проміжні значення між двома суміжними думками

залишиться незмінним) станеться зміна i -го критерію при реалізації j -го результату? Яка інтенсивність змін i -го критерію? Таким чином, кількісна оцінка результатів за безліччю критеріїв із використанням шкали різниць представляє своєрідний метод оцінки наслідків рішень, що приймаються, при прямому процесі планування.

Узагальнена міра на шкалі для змінної стану отримується, якщо просумувати добутки ваги сценаріїв (знаходяться над найменуваннями сценаріїв у табл. 8) на відповідне значення змінної стану.

Для прикладу узагальноної ваги матеріального добробуту: 0,355 – матеріальний добробут населення дещо поліпшиться. Проведений аналіз калібрувальних змінних станів відносно сценаріїв, що розглядаються, дозволяє зробити такі висновки: ситуація із міграцією в області в найближчому майбутньому, ймовірно, дещо поліпшиться. Міграційна ситуація позитивно змінюватиметься. Матеріальний добробут населення дещо поліпшиться, ситуація із соціальним захистом також матиме позитивні тенденції. Підприємства дещо збільшать свої прибутки і стабільність, ситуація з трудовими ресурсами буде ліпшою. Заходи правління матимуть позитивні наслідки, державний бюджет помалу зростатиме. Щодо центрів зайнятості, то вони пропонуватимуть більше робочих місць із можливістю кар'єрного зростання.

Із розрахунків видно, що основними чинниками впливу на поведінку мігрантів є соціально-економічні. Зробивши подальші розрахунки, бачимо, що найвагомий вплив на останні чинять такі актори, як правління та підприємства. Основними їхніми цілями є підвищення рівня соціального забезпечення, зростання державного бюджету, наявність трудових ресурсів, і, звичайно, отримання високих прибутків. Усе це чинить вплив на мігрантів. Отримавши такі дані, державне чи

Калібрування змінних станів відносно сценаріїв

Змінна стану (критерій для оцінки наслідків)	Сценарій і його вага				Узагальнена вага
	Проекція (0,323)	Мінімальна міграція (0,431)	Масова міграція (0,097)	Відплив кадрів (0,108)	
Працевдатне населення					
Матеріальний добробут	-1,000	3,000	-3,000	-3,000	0,355
Соціальний захист	-1,000	3,000	-4,000	-3,000	0,258
Професійне зростання	1,000	-2,000	-1,000	2,000	-0,420
Підприємства					
Трудові ресурси	4,000	-2,000	2,000	-2,000	0,405
Прибуток	1,000	2,000	-3,000	-4,000	0,461
Стабільність	-1,000	5,000	-3,000	-2,000	1,325
Правління					
Забезпечення порядку	-1,000	3,000	-4,000	-2,000	0,367
Соціальне забезпечення	-1,000	3,000	-4,000	-3,000	0,258
Трудові ресурси	2,000	1,000	-3,000	-3,000	0,461
Державний бюджет	-1,000	5,000	-4,000	-4,000	1,012
Центр зайнятості					
Робота	2,000	1,000	1,000	1,000	1,281
Професійне зростання	1,000	2,000	3,000	3,000	1,800
Соціальна адаптація	3,000	1,000	3,000	-1,000	1,581
Узагальнене значення для всіх сценаріїв					9,145

регіональне правління, здійснюючи першочергові заходи саме щодо цих чинників, здатне впливати на міграційну ситуацію.

Отже, застосування методу аналізу ієрархій (МАІ) дозволяє:

- скоротити час на дослідження;
- визначити важливість впливу чинників на міграційний рух населення;
- визначити групи чинників, що змушують людину мігрувати;
- відокремити соціальні групи для дослідження міграційних переміщень.

Результати, отримані за допомогою МАІ, можуть бути використані для обґрунтування та розроблення заходів державного регулювання

зовнішніми трудовими міграціями. Вони можуть мати практичне застосування в поточній адміністративній роботі органів місцевої виконавчої влади, підготовці проектів законів та інших нормативних актів, розробленні стратегій соціально-економічного розвитку регіонів, реформуванні та створенні органів державного регулювання зовнішніх трудових міграцій населення України. Таким чином, застосування експертних методів у міграційних дослідженнях має великі перспективи.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ АДАПТАЦІЇ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ З УКРАЇНИ В ЧУЖОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Блинова Олена Євгенівна,
*доцент кафедри практичної психології
Херсонського державного університету,
кандидат психологічних наук*

У часи економічної кризи та за умов відкриття кордонів заробітчанські поїздки перетворилися на стратегію поліпшення якості життя для значної частини українців. Наукового аналізу вимагають проблеми, пов'язані із психологічною та соціально-психологічною адаптацією трудових мігрантів України в чужокультурному середовищі.

Серед основних наукових підходів до проблеми адаптації слід відмітити теоретичні й експериментальні дослідження психічної, психологічної та соціально-психологічної адаптації Г. О. Балла, Ф. Б. Березіна, М. С. Корольчука, О. Г. Маклакова, А. А. Налчаджяна; праці з вивчення адаптації в умовах суспільних трансформацій К. О. Абульханової-Славської, Л. І. Анциферової, А. В. Брушлінського, Є. П. Головахи, О. А. Донченко, Л. Е. Орбан-Лембрик, Н. В. Паніної, Т. М. Титаренко³⁶⁶. Можна стверджувати, що сутністю адаптації є сполучення стійкості (збереження ідентичності) з мінливістю (розвитком, досягненням нових станів), яке простежується на рівні способів взаємодії із середовищем і на рівні адаптивних механізмів.

Пристосування мігранта до нових культурних умов країни перебування, що відбувається у процесі взаємодії, розглядається як процес акультурації. Л. Е. Орбан-Лембрик вказує на основні наукові підходи при дослідженні акультурації:

³⁶⁶ *Абульханова-Славская, К. А.* Психология и сознание личности / К. А. Абульханова-Славская. – Москва. – Воронеж, 1999. – 224 с.; *Балл, Г. А.* Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 99-100; *Донченко, Е. А.* Социетальная психика / Е. А. Донченко // НАН Украины. Ин-т социологии. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.; *Орбан-Лембрик, Л. Е.* Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Київ : Либідь, 2006. – 560 с.; *Солдатова, Г. У.* Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, В. К. Калинин, О. А. Кравцова. – М. : Смысл, 2002. – 479 с. – (Сер. Теория и практика психологической помощи); *Стефаненко, Т. Г.* Этнопсихология: учеб. для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – 368 с.; *Титаренко, Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах та за межами буденності: наук. вид. / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

• з погляду культурного збагачення (головна увага приділяється соціальній психології міжкультурних контактів і процесам, що пов'язані із засвоєнням культурно-специфічних навичок, необхідних для того, аби вижити й досягти успіху в новому оточенні);

• з урахуванням стресу та його подолання (підхід, пов'язаний із психологічними моделями стресу, застосовується для вивчення переміщення в іншу культуру та адаптації до неї)³⁶⁷.

Спочатку дослідження успішності іммігрантів у інокультурному середовищі стосувалися передусім виникнення патологічних феноменів (невротичні та психосоматичні розлади, злочинна поведінка та поведінка, що відхиляється від норми тощо), оскільки першими звернули увагу на випадки неадаптованості людини в чужій культурі саме психіатри. Хворобу туги за батьківщиною, яку швейцарський лікар І. Хофер назвав ностальгією, вони почали вивчати у XVII сторіччі. Основна увага у подібних дослідженнях приділялася аналізу психічного та душевного стану мігрантів, а успішність пристосування визначалася через відчуття згоди, гармонії із найближчим оточенням. Аналіз суто акультураційних змін, зроблений у подальших дослідженнях, найяскравіше відображається у зверненні вчених до поняття «культурний шок», «шок переходу», «культурна втома» або «стрес акультурації»³⁶⁸.

Психологічну адаптацію мігрантів у іншому культурному середовищі можна віднести до сукупності внутрішніх психологічних наслідків (почуття особистої або культурної ідентичності, добре психологічне здоров'я, досягнення психологічного задоволення в новому культурному контексті).

Метою виступу є аналіз результатів емпіричного дослідження психологічної адаптації трудових мігрантів України в чужокультурному середовищі; з цією метою було розроблено анкету, що містила, зокрема, блок питань стосовно ефективності психологічної адаптації.

Усього в дослідженні взяли участь 87 осіб, вибірку становили особи, які мали особистий досвід працевлаштування за кордоном. Загалом було опитано 45 чоловіків (51,7 % від усіх опитаних) та 43 жінки (48,3 %). Вік понад половини опитаних (55,2 %) потрапляв до категорії «30–45 років» – економічно активнішої групи населення, 5 досліджуваних, що складає 18,4 %, були в категорії 18–29 років та ще 22,9 % – у категорії

³⁶⁷ Орбан-Лембрик, Л. Е. Соціальна психологія: Підручник: у 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія [для студентів вищих навчальних закладів] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Київ: Либідь, 2006. – С. 409.

³⁶⁸ Лебедева, Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп // Этническая психология и общество / под ред. Н. М. Лебедевой. – М.: Старый сад, 1997. – С. 271–289.

46–55 років. Зважаючи на специфіку зайнятості українців (особливо жінок передпенсійного та пенсійного віку), в окремих країнах, до уваги взято і трудових мігрантів, старших за 55 років (3,5 % опитаних). Понад половину опитаних були одруженими (заміжними) – 58,6 %; майже така ж кількість респондентів мали дітей – 62,1 %.

До анкети увійшли запитання, що відображають думки респондентів стосовно основних критеріїв психологічної адаптації:

1) стан фізичного здоров'я: самооцінка фізичного стану як відсутність вираженої психосоматики, оцінка мігрантами чинників зміни стану фізичного самопочуття;

2) психологічне здоров'я (психологічне благополуччя) – здатність долати стресові ситуації, відсутність депресії (нормальний емоційний стан і настрої), усвідомлення наявності цілей, шляхів їх досягнення, перспектив, можливостей професійного й особистісного зростання. Ми спиралися на основні критерії «культурного шоку», запропоновані Обергом, і намагалися з'ясувати такі моменти: які ситуації взаємодії для мігранта є найскладнішими, в яких ситуаціях він гостро відчуває, що є «іноземцем»; чого мігранту за кордоном не вистачає особливо – рідних, друзів, української кухні тощо; що дивує мігранта у чужих звичаях, традиціях, правилах; коли, в яких ситуаціях він відчуває тривогу внаслідок усвідомлення культурних відмінностей; можливість виникнення негативних почуттів, наприклад невпевненості у собі, почуття втрати контролю над ситуацією, власної некомпетентності, нездійснення бажань, почуттів гніву, ворожості, агресивності, недовіри до представників країни перебування;

3) міжособистісні стосунки – наявність соціальної підтримки і на офіційному рівні, і неформальної; задоволеність стосунками з колегами (з представниками країни перебування та зі «своїми»), із сусідами (у тому числі з місцевими жителями), друзями, знайомими та іншими на неформальному рівні; задоволеність стосунками з роботодавцями.

Проаналізуємо послідовно отримані результати.

Стан фізичного здоров'я. У нас, звісно ж, не було можливості отримати об'єктивну інформацію щодо стану фізичного здоров'я мігрантів, тому орієнтувалися на їх суб'єктивну оцінку стану фізичного самопочуття за допомогою запитань анкети. Ми з'ясували, що поліпшення стану здоров'я майже не спостерігається (тільки 12,6 % досліджуваних дали таку відповідь). Приблизно однаковою є частка тих, хто вважає, що стан здоров'я не змінився, тому особливих проблем, пов'язаних зі станом здоров'я, поки не відчувається, та тих, хто відзначає погіршення стану здоров'я, зниження тону, втомленість, «розбитість» (47,2 та 40,2 % відповідно). Звернімо увагу, що незважаючи на те, що відсоток осіб, які відчувають погіршення фізичного

самопочуття, є доволі високим, це не відповідає кількості осіб, які б зазначали, що звертаються до лікаря («дуже рідко» – 80,5 %). Ми припускаємо, що переважно нелегальний статус трудових мігрантів України у країнах працевлаштування не дозволяє скористатися медичною допомогою повною мірою та змушує звертатися до лікаря тільки у крайніх випадках.

Причини зміни стану фізичного самопочуття (передусім погіршення) ми намагалися отримати за допомогою відкритого запитання «З чим, як Ви вважаєте, пов'язані зміни стану здоров'я? (з кліматом, їжею, водою, екологією, напруженою працею, самотністю, моральним станом, тим, що «вдома і стіни лікують» тощо, додайте Ваш варіант відповіді)». Наведемо приклади висловлювань мігрантів із цього приводу (тут важко виокремити тільки те, що стосується фізичного здоров'я, оскільки проблема є комплексною): *«Звичайно ж робота за кордоном не є легкою, адже потребує багато сил і здоров'я, яке за роки там просто зникає (це нерви, переживання, безвихідь). Ніяка сучасна технологія не замінить живого спілкування з рідними. Я вважаю, що це впливає негативно на психологічний стан людини»*; *«Протягом років роботи за кордоном людина спрацьовує свій потенціал тому, що працює наднормово, крім того, до заробітчан, як правило, ставлення погане»*; *«Психосоматичні захворювання у зрілому віці у кожного мігранта»*; *«Трудовий мігрант жертвує своїм здоров'ям, сім'єю, взаємостосунками, реалізацією, у нього тільки одне на меті – заробити гроші, забезпечити сім'ю»*. Тобто мігранти передусім називають важку працю, негативне ставлення до заробітчан, відсутність емоційної підтримки, розлучення з рідними людьми; об'єктивні ж чинники: клімат, екологія, їжа тощо – майже не згадувалися в анкетах опитаних мігрантів.

Психологічне здоров'я. Основними показниками психологічного благополуччя, що можуть свідчити про успішну адаптованість у країні працевлаштування, є такі: нормальний емоційний стан і настрої, здатність долати стресові, проблемні ситуації, усвідомлення наявності життєвих і професійних перспектив і шляхів їх досягнення. Ми отримали результати, які свідчать про те, що на рівень адаптації як «достатній» на основі цих даних вказують тільки близько чверті опитаних мігрантів: 22,9 % визначили свій звичайний настрій як «дуже добрий» та ще 29,9 % вважають себе здатними долати різні складні ситуації у житті та почуватися при цьому нормально. Половина опитаних зізнається, що у житті бувають проблемні складні ситуації, в яких людина почуватися не дуже добре, але усвідомлює, що треба продовжувати працювати, тобто психологічний стан мігранта є нестабільним. Для п'ятої частини опитаних мігрантів (18,4 %) характерною є деза-

даптованість, що виявляється у можливості виникнення негативних почуттів, наприклад тривоги, почуття неповноцінності, невпевненості у собі, почуття втрати контролю над ситуацією, власної некомпетентності, нездійснення бажань, депресивності, почуття ворожості, недовіри до представників країни перебування: *«Негативні почуття й емоції, пов'язані з адаптацією до нового середовища»; «Почуття відкинутості, самотності»; «Часто емігрант, який повертається з-за кордону, є психологічно травмованим»; «...у людини певний перелом, перебудова її особистості, депресія, туга, відчуття (постійне) себе не у своїй тарілці, можливо, відчуття, що живеш не своє життя, відчуття своєї неспроможності щось змінити».*

Негативні емоційні почуття виникають у мігранта внаслідок усвідомлення культурних відмінностей і пов'язаного із цим розуміння труднощів у пристосуванні, для мігранта все здається «чужим», крім того, може виникати почуття неповноцінності як результат порівняння рівня життя в Україні та рівня життя населення в країні працевлаштування. Найбільша кількість мігрантів серед труднощів спілкування та взаємодії у країні перебування відзначає варіант «не завжди впевнено знаю, як треба поводитися» (41,4 %), третина мігрантів усвідомлює культурні, етнічні, соціальні, побутові й інші відмінності, це викликає хвилювання та навіть роздратування (28,7 %). Кожний п'ятий опитаний зауважує на проблемах, пов'язаних із недостатнім знанням мови (18,4 %), що у цілому є ризиком для мігранта «потрапити в незручну ситуацію» (24,1 %).

Як виявляється, трудові мігранти України внаслідок зіставлення рівня життя населення в країні перебування та рівня життя громадян своєї країни доходять до невтішних висновків про суттєве відставання України від європейських країн за багатьма параметрами, що і призводить до формування «комплексу меншовартості» та бажання скоріше асимілюватися у країні працевлаштування, ніж інтегруватися в іншому соціумі (на паритетніших засадах). Найбільшою кількістю респондентів обрано два варіанти відповідей: «вони дійсно вміють краще працювати, але українці тепліші, емоційніші, веселіші» – 63,2 %; «у гостях добре, а вдома – краще» – 59,8 %, тобто для збереження позитивної самооцінки своєї групи, позитивної етнічної ідентичності українці обирають стратегію соціальної творчості, тобто змінюють критерії порівняння групи «Ми» з групою «Вони». Українські заробітчани вимушені визнати, що раціональні компоненти – вміння організувати процес праці, дисциплінованість і порядок, сучасні технології, рівень розвитку економіки, загалом рівень життя більшої частини населення – краще за кордоном, але емоційні компоненти, наприклад тепло людських стосунків, дружні взаємостосунки, безкорислива до-

помога один одному, розуміння та підтримка іншої людини тощо є значно розвиненішими в українців (саме вони і цінуються найбільше). Ще близько половини респондентів (41,4 %) обрали варіант «...чому Україна розвивається надто повільно, невже ж ми такі нездари», а це загалом свідчить про надію, що економічні труднощі України є тимчасовими, минуцями, їх можна подолати, тільки для цього потрібен певний час, тобто це може бути також визнано стратегією збереження позитивної самооцінки. Кожний п'ятий респондент вважає, що «нам до них ще розвиватися і розвиватися» (22,9 %), але «і на нашій вулиці буде свято» (11,5 %).

Оцінювання мігрантами своїх професійних перспектив за кордоном засвідчило таке: більшість українців за кордоном тільки заробляє гроші (58,7 %), вони дуже скептично ставляться до понять, пов'язаних із професійною самореалізацією, підвищенням соціального статусу, кар'єрного зростання, набуття поваги у суспільстві тощо: *«Немає задоволення від роботи, праця зводиться тільки до того, щоб більше дали за годину»*; *«Більшість людей працює не за спеціальністю, виконує просту роботу, не відбувається професійного розвитку і самодостатності людини як суб'єкта праці»*; *«Втрата можливостей самоствердження, можливостей бути прийнятим суспільством як людина, яка чогось досягла»*.

Міжособистісні стосунки. Наявність соціальної підтримки на різних рівнях – інформаційної, емоційної, інструментальної – сприяє ліпшій адаптованості мігранта в інших соціальних умовах, причому, як зауважує Л. Е. Орбан-Лембрик, для психологічного благополуччя найважливішою є емоційна підтримка. Тобто у цьому блоці питань нас цікавила наявність офіційних джерел інформації та реальної допомоги у поведінці, з одного боку, а з іншого – задоволеність взаємостосунками на неформальному рівні, а саме з друзями, сусідами, колегами.

Четверта частина опитаних мігрантів цілком задоволена стосунками з людьми, з якими разом вони працюють («з колегами» – умовно, оскільки, якщо заробітчанин доглядає хвору людину або людину похилого віку, то кого вважати колегами?), понад половину мігрантів (55,2 %) задоволені середньою мірою, респонденти зазначають, що бувають різні ситуації у взаємовідносинах, у тому числі «не завжди приємні»; ще 18,4 % опитаних мігрантів не задовольняє те, як ставляться до них на роботі – «дуже відчуваю, що я «не свій», «іноземець», можна припустити, що саме ця категорія мігрантів найгірше адаптується у країні працевлаштування. Майже такі самі пропорції розподілу відповідей мігрантів на запитання: «Чи є у Вас друзі або добрі знайомі серед місцевих жителів?» – кожний десятий респондент (11,5 %) зазначає, що

«друзів немає», понад половину досліджуваних зауважують, що друзі є тільки серед своїх, українців (58,6 %), майже третина вибірки має друзів і добрих знайомих серед місцевих жителів (29,9 %), що дає підстави вважати, що вони більшою мірою можуть розраховувати на інформаційну, емоційну та інструментальну підтримку, яка сприятиме адаптації в країні перебування.

На основі результатів опитування трудових мігрантів України можна зробити такі **висновки**.

Наслідки трудової міграції для України заробітчани здебільшого оцінюють негативно, зауважуючи, що хоча завдяки праці за кордоном є можливість заробити гроші, але відбувається руйнування сім'ї та суттєва втрата професійної кваліфікації. Слід наголосити на наявності гострого протиріччя: трудовий мігрант їде за кордон заради родини, але в такий спосіб ризикує втратити цю родину через розрив сімейних зв'язків.

Майже п'ята частина українських трудових мігрантів виділяє погане знання мови країни працевлаштування та досить незначний рівень поінформованості щодо звичаїв, традицій, норм і правил поведінки в іншій культурі, що робить цю категорію мігрантів досить вразливими до потрапляння у складні життєві ситуації.

Більшість українських трудових мігрантів за кордоном знижує свій соціальний статус, виконує низькокваліфіковану неprestижну роботу, що оплачується нижче, ніж аналогічна робота, якщо її виконує представник титульного населення країни перебування. Значна частина трудових мігрантів таку ситуацію розцінює як своєрідну «норму», приймає як належне, як щось неминуче. Суперечливі оцінки мігрантів стосовно задоволеності працею за кордоном дозволяють дійти висновку про вимушеність прийняття рішення щодо працевлаштування за межами своєї країни, зумовленою блокуванням базових потреб.

В якості критеріїв психологічної адаптації нами розглянуто стан фізичного та психологічного здоров'я, задоволеність міжособистісними стосунками. Причини зниження самопочуття, настрою, тону, виникнення стомленості, «розбитості», депресивності значна частина мігрантів пов'язує не з об'єктивними характеристиками іншої країни (клімат, їжа, екологія тощо), а саме з моральним станом, який викликається напруженою працею, підлеглим становищем, відірваністю від рідних і близьких людей, самотністю. Особливою причиною негативного емоційного стану мігрантів, тривоги, розгубленості є не тільки успішне чи неуспішне працевлаштування, але й сам факт їх перебування в іншому соціальному та культурному оточенні, що дає підставу для висновків про наявність «культурного шоку».

Для психологічного благополуччя трудового мігранта у країні працевлаштування важливою є соціальна підтримка – інформаційна, емоційна, інструментальна, серед цих видів для збереження психологічного здоров'я найважливішими є неформальні контакти з родичами, друзями, близькими знайомими, тобто емоційна підтримка.

РОЛЬ ПРАКТИЧНОГО ДОСВІДУ В УДОСКОНАЛЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ – ДОСВІД СВІТОВОГО БАНКУ ТА ПРОГРАМА МІРПАЛ

Судхаршан Канагараджа,
*провідний економіст Світового банку,
координатор програми МІРПАЛ
у регіоні Європи та Центральної Азії*

Передусім хочу подякувати організаторам конференції. Для мене велике щастя брати в ній участь.

Згідно з прогнозом МВФ та Світового банку внаслідок світової економічної кризи обсяг грошових переказів у країнах СНД мав зменшитися у 2009 році на 30–50 %. Він справді істотно зменшився. В Україні це зменшення складало близько 20 %. Проте люди не почали повертатися. Обсяги переказів швидко відновилися у 2010 році – ймовірно, грошові перекази й далі становитимуть важливий чинник зростання і для країн, що постачають, і для тих, що приймають робочу силу.

Коли ми почали обговорювати це питання з урядами країн СНД, ми побачили, що жодна з них не мала чіткої стратегії щодо міграції та пов'язаних з нею фінансових потоків. Багато країн із запізненням реагували на ситуацію, що складалася. Вони не знали проблеми, не мали належної інформації. В урядів відсутні надійні цифри щодо чисельності мігрантів, кількості емігрантів, тимчасових мігрантів. Вони оперували даними щодо грошових переказів, які отримували від центральних банків, але здебільшого ці цифри не відображають реальної ситуації. На нашу думку, національні банки десь на 50 % недооцінювали обсяги грошових переказів, тому що люди переважно переводили гроші не через банки, а безпосередньо привозили чи передавали готівку.

Для мене як для провідного економіста Світового банку було важко працювати в такій ситуації, оскільки ми не мали базових фактів і цифр. Мені не хотілося бути сліпим, який веде за собою інших сліпих. Я трохи здивував ці країни, переважно Росію, яка є найбільшою країною регіону, коли сказав: ми не можемо почати працювати, поки не знатимемо факти. І ми побачили, що багато неурядових організацій, організацій громадянського суспільства мають більше фактів, ніж ми очікували. В результатах деяких досліджень, що проводилися офіційними структурами, недооцінювалися обсяги міграції. Натомість, коли ми аналізували дослідження на рівні районів та областей, які проводили неурядові організації, вони показували досить адекватні дані.

Тому ми намагалися з'ясувати, які проблеми виникають у зв'язку зі збором інформації. Ми спробували передусім запропонувати допомогу країнам у тому, щоб розробити інструменти збору даних. Вісім з десяти країн не включали питання щодо міграції в анкету регулярних опитувань домогосподарств. Вони не знали, скільки грошей люди привозять у країну. Багато проблем і труднощів, з якими стикався Світовий банк, коли аналізував стан і рівень бідності у цих країнах, пов'язані з тим, що ми не усвідомлювали рівня грошових переказів, які надходили до цих країн. Отже, ми працювали зі статистичними службами цих країн, щоб надавати допомогу в поліпшенні інструментів збору даних. Ми також працювали з національними банками, тому що їхні оцінки грошових переказів не відповідали реальності.

Третє, що ми побачили, це те, що уряди були готові, хотіли щось зробити для того, щоб поліпшили становище мігрантів. Але здебільшого ідеї, які чиновники висловлювали у бесідах з нами, могли тільки зашкодити мігрантам. Вони говорили про реєстри, моніторинг, контроль на кордонах. Як ми вже чули сьогодні, міграція – це вічне явище, і вона настільки ж стара, як і сама історія. Ви не можете повністю забронити людям пересуватися між країнами. Це людський інстинкт виживання, людська поведінка. І тому необхідно продумати, як же уряд насправді може допомогти цим людям. Але було не просто донести це тим урядам, що хотіли діяти одразу і швидко. Отже, третя стратегія, що розроблялася, – це як розробити план підтримки мігрантів і допомоги їм. Коротше кажучи, наш висновок був такий, що уряди мають створити сприятливе для мігрантів середовище й не повинні занадто втручатися.

Багато урядів думали про соціальний захист. Наприклад, вони придумували програми громадських робіт для тих людей, які хочуть повернутися до країни. Проте ніхто не повертався. Крім того, за ті гроші, які вони пропонували, ніхто б не став працювати. Ми подумали, що це катастрофа, вони витратять купу грошей на те, що все одно не спрацює. І намагалися переконати їх цього не робити.

Крім того, уряди прагнули підписувати двосторонні угоди між країнами. Але цілком очевидно, що інша сторона у багатьох випадках не хотіла вступати у двосторонні угоди. Багато країн СНД, наприклад, хотіли підписати двосторонню угоду з Росією, проте вона не була в цьому зацікавлена. Отже, ми з'ясували, що найкраще що можна зробити, це намагатися поліпшити загальну соціально-економічну ситуацію, а також забезпечити взаємообмін інформацією з іншими країнами, які стикалися з проблемою трудової міграції, почати сприймати міграцію як феномен розвитку і забезпечити те, щоб кожна з країн регіону виробила відповідну стратегію.

Майже в усіх країнах СНД питаннями міграції займалося міністерство внутрішніх справ, і всі ви знаєте, що це абсолютно неправильний підхід. Це має бути, принаймні, міністерство економіки. В деяких країнах це було міністерство праці, але це теж неправильно, – міністерство праці зазвичай має малий бюджет і не може вирішити ці питання. Отже, для деяких країн ми виробили рекомендації щодо розроблення стратегії, надавали рекомендації щодо формування інституцій. Іноді надавали рекомендації щодо розроблення законодавчої основи для розподілу сфер компетенцій між різними державними структурами.

Для цієї роботи ми розробили спеціальну платформу, що називається «**Спільнота практиків у сфері міграції та грошових переказів**» (МІРПАЛ). Ми розробили таку платформу тому, що, як уже було сказано, існує дуже багато чинників впливу на міграційні процеси й необхідно залучати і дослідників, і неурядові організації, уряди, мігрантів, їх сім'ї до взаємообміну інформацією та дискусій.

Мета платформи: поглиблення знань і розуміння, а також створення форуму для міжнародної співпраці, – як засобу для уточнення і гармонізації підходів до удосконалення управління та політики у сфері міграції країн СНД.

Очікувані результати діяльності:

- створення мережі МІРПАЛ (регіональної та національних);
- визначення одного органу /національного координатора в кожній країні для координування діяльності МІРПАЛ;
- обрання членів секретаріату (група експертів, що знаходиться у Москві – фонд «Міграція ХХІ століття»);
- об'єднання національних/регіональних цільових досліджень конкретних випадків та аналітичної роботи при вивченні певних питань міграції, що становлять інтерес для громади та сприяють розбудові відповідного потенціалу;
- проведення конференцій МІРПАЛ (принаймні один раз на рік).

Конкретні заходи, що ми здійснюємо, зводяться до такого:

1. Підтримка діалогу щодо стратегічної політики та управління знаннями, у т. ч.:

- розроблення курсів та організація тренінгів для відібраних топ-менеджерів/осіб, які ухвалюють рішення;
 - підтримка постійного діалогу з ключових питань трудової міграції.
2. Заходи аналітично-консультаційної дослідницької роботи:

- мобілізація незалежних досліджень і надання підтримки набуттю знань місцевими фахівцями задля підтримки реформування політики;
- підсумковий документ і короткі повідомлення для преси про політику у сфері міграції – оперативні стислі публікації (плюс реклама) про

ключові питання міграції в доступному та дружньому до користувача форматі;

- дослідження, які заслуговують особливої уваги.

3. Регіональні діалоги, сприятливе середовище для співпраці та координації дій, комунікації та організація інформаційно-просвітницьких кампаній:

- підтримка навчальної мережі практиків у сфері міграції та грошових переказів (МІРПАЛ);
- навчальне середовище для співпраці та координації дій;
- організація інформаційно-комунікаційної кампанії з питань міграції праці (журнал МІРПАЛ – «Міграція 21 століття»).

4. Технічна допомога:

- удосконалення оцінки формального та неформального переказу коштів;
- удосконалення національної та регіональної статистик міграції праці;
- уніфікований простір міграції та організованого набору на роботу;
- забезпечення користі від міграції і для країн-донорів робочої сили, і для країн, що її приймають.

Ми зараз активно співпрацюємо з урядовими установами. В межах нашої програми функціонує веб-сайт, кожна країна має свою сторінку, у т. ч. й Україна (<http://mirpal.org/ukraine.html>), там можна подивитися результати роботи, цифри та факти. Запрошую всіх експертів приєднатися до нас і допомогти нам вивчати ці проблеми. Поки що ми виконали дуже мало роботи в Україні, бо державні органи тут досі не йшли активно назустріч нашим ініціативам.

Разом з тим в Україні зареєстровано понад 50 учасників програми МІРПАЛ. З нею активно співпрацюють фахівці НБУ та Державної служби статистики України, Міністерства соціальної політики України. Вони беруть участь у відеоконференціях, організованих МІРПАЛ (зокрема українська сторона повідомляє про свій досвід, який стосується міграційної політики і грошових переказів). Заплановано поглиблення аналітичної роботи, зокрема проведення дослідження каналів надходження переказів мігрантів в Україну, а також вивчення міграційних стратегій мігрантів із Закавказзя, Центральної Азії та Молдови в Україні. Усі, хто зацікавлений у співпраці, можуть надсилати матеріали та статті для публікації у межах програми МІРПАЛ на веб-сайті та в журналі «Міграція XXI століття».

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

ЖАЛЛО ЯРОСЛАВ АНАТОЛІЙОВИЧ,
*перший заступник директора
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник*

Шановні колеги! Наша робота добігла завершення. Я хотів би наголосити, що відбулася дійсно корисна і цікава розмова. Про це свідчить і те, що попри вже пізню годину в цій залі залишається немало людей, зацікавлених продовжувати обговорення. Вважаю, що розпочаті дискусії триватимуть і надалі.

Якщо спробувати дійти загальних висновків із сьогоднішньої конференції, то треба наголосити, що більшість учасників погодилися, що на сучасному етапі глобалізації не кількість, а саме якість міграційних потоків, їх якісний склад мають стати головним предметом досліджень. Саме на них необхідно спрямовувати увагу, коли ми говоримо про формування політики, про визначення ризиків та потенціалу міграційних потоків. Цьому аспектові були присвячені і політичні оцінки, і математичні моделі, що презентувалися на конференції.

Вважаю, що в цьому контексті одним із цікавих мотивів, який тут прозвучав, було те, що для традиційніших націй, до яких можна віднести й українців, під впливом міграції зменшується значущість їхньої етнічності, етнічної приналежності як чинника інтегральної єдності. І тому існує ризик недооцінки етнічного складника міграційних потоків. Водночас у молодших чи, певною мірою, експансивніших націй зберігається етнічність як чинник інтегрального відчуття, і це може створювати в принципі суттєві ризики, спровоковані міграцією. Про це говорив академік Пахомов Ю. М. та інколи це звучало і в подальших виступах.

Важливий конструктивний наслідок обговорень полягає в тому, що сьогодні ми розглядаємо міграції як джерело певних ризиків, викликів і водночас як певний ресурс для інтеграції нашої країни до світової спільноти, поповнення або модифікації ринку праці. Це також значний інвестиційний ресурс з погляду надходжень коштів, що пересилають трудові мігранти або привозять з собою ті, хто повертається.

У цьому контексті дуже важливим моментом, як на мене, було те, що на конференції неодноразово виникало питання щодо необхідності створення умов для повернення мігрантів в Україну. Наголошувалося на тому, що люди зазвичай повертаються тому, що вони зіткнулися за кордоном із невдачами і тиском, втратою перспектив. Проте дуже важливо створити умови, щоб до України поверталися ті, хто досяг у зарубіжних країнах певного успіху, але прийняв свідоме рішення про повернення.

Створення необхідних умов для повернення та реінтеграції мігрантів – це вже питання внутрішньої політики, зокрема в економічній, соціальній, політичній сферах. У разі успіху такої політики контингент репатріантів зможе сприяти підвищенню інвестиційного потенціалу, якісному оновленню ринку праці та соціокультурного середовища України.

Важливим є те, що під час обговорення ми виходили на певні пропозиції щодо заходів державної політики. Наш Інститут уповноважений формувати засади державної політики в різних сферах, у тому числі й у сфері регулювання міграції. Переконалий, все, що пролунало на конференції, буде узагальнено, сконцентровано, інтегровано і в подальшому буде реалізовано завдяки нашим рекомендаціям органам державно-виконавчої влади, Адміністрації Президента України тощо.

Зрештою, хочу ще раз подякувати всім учасникам, а також організаторам цієї конференції, а також нагадати, що ми формуємо збірник матеріалів, у якому будуть опубліковані результати представлених на конференції досліджень.

Наукове видання

Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України

*Збірник матеріалів
науково-практичної конференції
27 вересня 2011 р.*

Редактори: *М. Л. Рубанець, Н. І. Палій,
І. В. Куницина, О. В. Москаленко*
Коректори: *Н. І. Палій, І. В. Куницина, О. В. Москаленко*
Верстка: *О. Л. Чернявський*

Відповідальний за випуск: *В. М. Сизонтов*

Підп. до друку 27.12.2011. Формат 60x90/16.
Папір офс. Друк офсетний. Гарн. «PetersburgС».
Ум. друк. арк.21,5. Обл.-вид. арк.25,02. Наклад 300 пр. Зам. №

Віддруковано ПП «Вид-во «ФЕНІКС»
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13 Б
Тел./факс 501-93-01